ЛННБ України ім.В.Стефаника
00760549 (V)

2012

ІСТОРІЯ

УКРАЇНИ-РУСИ

I

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

І.

В. 1147/1

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ І.

ДО ПОЧАТКУ XI ВІКА.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ

У ЛЬВОВІ, 1904.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

20 р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 33719

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26174

64/1

Моїй Дружині

Скорше ніж думав і хотів, мусів я, перервавши працю над дальшим обробленнєм історії України, забрати ся до ревізії перших її томів. Брак перших томів в продажі, від довшого часу, і потреба ревізії тексту для нїмецького перекладу змусили мене до сеї чималої праці, яка з такою ревізією звязана. Особливо сей перший том, де приходить ся широко користати з таких молодих і не закінчених наук як археольоґія, антропольоґія, лінґвістична палєонтольоґія, етнольоґія, в яких кождий рік приносить нові матеріали, що зміняють чимало стан відомостей, погляди і виводи, — вимагав немалого накладу праці. Звиш півтораста розвідок і всїляких публїкацій, переважно, розуміють ся, таких що вийшли по опублїкованню першого видання, наново використані при ревізиї перших трох розділів сього тома і внесли чимало нового і в примітки і в текст сих розділів. Власні студиї дали мині також дещо нових спостережень. Наново переписані й розширені вступні уваги, відокремлені тепер в осібний розділ, огляд археольоґічного матеріалу, початків суспільного й полїтичного житя, й ин. Меньше перемін зате в другій частині тому, що трактує історичне житє українсько-руських племен. Та й усї переміни дотикають детайлїв, а не основи річи.

З формального боку зроблена та зміна, що поменьші примітки перенесені в нотки під текст, а в примітках, при кінці книги полишені лише більші, що занадто могли б обтяжити текст. Так здало ся мині практичнїйшим. Се ощадило трохи й місця, бо під текстом нотки друковано компактнїйше. Невважаючи на се книга виросла більше як о сотку сторін.

Невважаючи на добру волю й старання, полишили ся в друку деякі прикрі помилки, які навіть зміняють зміст. Я прошу кождого читача, що хоче користати з моєї праці, переглянути й виправити наперед важнїйші помилки, зазначені мною в кінці книги.

У Львові, в марті 1904.

Передмова до першого видання.

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народа, що обіймала-б весь час його історичного істнування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути користною. Її загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні близші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся близше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнійшим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оцї. Але при тім мині хотїло ся зробити свою працю, не ухибляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публїки; для того все спеціальнійше виносив я в нотки, а їх подав у кінцї, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець винїс я спеціальне обговореннє двох справ — нашої найдавнїйшої лїтописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тома можуть служити мої Виїмки з жерел до істориї України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читаннєм прошу справити похибки, визначені в кінцї сього тома, бо деякі з них зміняють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на столїтє нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Вправдї невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнїйший може часом нїж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в нїй не зневіру, а силу. Увѣсте истину, и истина свободитъ вы! сю девізу дїячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох лїтах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих спутників знання в походї до забезпечення лїпшої будучности свому народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

I.

Вступні уваги.

Ся праця має подати образ історичного розвою життя українсько-руського народа, що инакше зветь ся „малоруським“, „південно-руським“, просто „руським“ або „русинським“. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи його політичного й культурного упадку було присвоєне великоруським народом, котрого політичне й культурне житє розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, так що Московська держава (передовсїм — наслїдком династичних звязків) уважала себе її спадкоємницею. Коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відріжнити його від московського народу, починають входити в уживанне більше меньше нові й штучні імена для нього, з яких довго держав ся офіціально прийнятий термін: „малороссійскій“, „Малороссія“ *). Тепер же в українськім письменстві прийняло ся імя: „українсько-руський“. Воно сполучає старе, традиційне імя з іменем новим, яке вийшло на верх в часи найбільшого напруження народнього життя,

*) Термін се досить старий: його бачимо в уживанню вперше в Галицько-волинській державі XIV в.: Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамотї (1335 р.) dux tocius Russie Mynoris (видана у Kotzebue Preussens ältere Geschichte II с. 397—8, вид. 1808). Частїйше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархата XIV в., що протиставляв тою назвою (ἡ Μικρὰ Ῥωσία) галицько-волинські епархії північним, московським землям (в грамотї цїс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская истор. библіотека VI дод. 3, і в пізнїйших). Може бути, що під впливом сеї церковної термінольоґії ужив сю назву і Юрий-Болеслав.

в Подніпровю, що носило тоді імя України[1]), і потім в народній традиції звязало ся з тим народнім рухом, з національними змаганнями та й було прийняте національним відродженнєм XIX в.

Історичні обставини зложили ся дуже некористно для українсько-руського народа. Вони позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Европи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив пророчисті сьвідоцтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків давнього історичного жита.

Територія, зайнята тепер українсько-руською людністю в Европі, протягаєть ся в неперерваних просторах (значить — не числячи українських островів поміж чужою людностию) більше меньше між 45° і 53° ґеоґрафічної ширини і 38° і 59° ґеоґрафічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночи границю дає більше меньше поріче Припети, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, — над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневий схід на кавказькім побережу. За те поріче нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонізацією, низше Подунавє опанувала кольонізація волоська, а Крим зістаєть ся з етноґрафічного погляду ще нїчиїм[2]). Всеї української території можна рахувати більше меньше на 750 тисяч кв. кільометрів (не ра-

---

[1]) В староруських часах слово „україна“ уживаєть ся в загальнім значінню пограничa (Іпат. лїт. с. 439, 447, 490, 586). В XVI в. ся назва спеціалїзуєть ся, прикладаючи ся до середнього Подніпровя, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем. З сим іменем звязуєть ся поняте про тї виїмкові обставини, в яких починають кристалїзувати ся ферменти народньої опозиції, й воно приростає вкінцї до сих остатнїх.

[2]) Див. „Народописну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Величка, 1896. Докладнїйше про етноґрафічні границї буде мова низше.

хуючи етноґрафічних островів). В полїтичнім поділї вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини[1]).

На сій території українська людність сидить, як сказано збитою масою, без значнїйших чужоплеменних островів серед неї. В західніх частях чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів доходять в сумі до 20 %, в центральних і ще більше в східніх частях українська людність ще більше одностайна. Загалом усього українсько-руського народу треба рахувати тепер до 34 мілїонів (докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписях українська народність або зовсїм не визначаєть ся осібно, або обраховуєть ся більше меньше некористно)[2]).

З лїнґвістичного погляду українсько-руський нарід належить до східно-словянської галузи і разом з иньшою Словянщиною — до індоевропейської язикової родини. Антропольоґічний тип його не одностайно-чистий, має виразні відміни („ясний“ і „темний“ типи), а хоч тепер сильно переважає в нїм короткоголовість, то в старій (археольоґічній) українській людности виступає, як побачимо, сильно зазначений довгоголовий тип. Отже се фізичний тип мішаний, і про чисту антропольоґічну „расу“ мови нема, — як і у иньших европейських народів.

---

[1]) А то в Росії: цїлі ґубернії Харьківська, Чернигівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подольська, части більші або меньші ґубернїй: Воронїзької, Курської, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сїдлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої, та північна частина Буковини.

В Угорщинї — більше або меньше значні частини комітатів Землинського, Унґварського, Бережського, Мармароського й Угочського.

[2]) В Росії обчислення переписи людности з 1897 р. що до народностей досї не опубліковано, і їх можна лише приблизно визначити, комбінуючи етноґрафічні дані попередніх переписей з цифрами приросту, які дає ся перепись. Українську людність збитої української кольонїзації треба числити тут тепер не меньше як 27 мілл., а з додатком кольонїй — до 30 мілїонів.

В Галичинї урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсности треба рахувати їх що найменьше на 3.200. На Буковинї та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщинї офіціальна статистика числить тепер близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх понад 450 тис.

В лінґвістиці йде суперечка, чи українсько-руська мова — осібний язик, чи тільки наріче того „рускоґо“ язика, до котрого належить яко друге „наріче“ великоросийське з білоруським „піднарічєм“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольоґів признавав її осібним язиком, як з другого боку не брак фільольоґів (особливо росийських), що признають її тільки наріченм. Лінґвістична близькість до сусіднїх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати істнованнє й права на самостійний культурний і політичний розвій українсько-руського народа. Такі голоси давали й навіть досї дають себе чути з польської й великоруської сторони. Вони представляють українсько-руську народність тільки провінціалїзмом народности польської чи великоруської і хочуть бачити в нїй тільки просту етноґрафічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміється ся, в основі таких поглядів лежать мотиви чисто політичної натури — національного еґоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частях українсько-руської території, хотїли-б задержати українсько-руську народність в служебній ролї на все. Але сї змаганнє укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінґвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дразливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріче „русского языка“, отже не повинна розвивати ся як літературний і культурний язик, і Українці повинні тримати ся „общерусского“, себ то великоруського літературного язика. Тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язик, живий і літературний, зовсїм не „общерусскій“ язик, а таке саме, як і український, тільки „наріче“ того ідеального „русского“ язика, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не істнує й не істнував нїколи [1]). Понятя язика

Русинів-кольоністів в Північній Америцї числять на 500 тис.

Див.: Кониського Обшир і людність України Росийської (Літературно-науковий вістник 1898, I). Oesterreichische Statistik т. 63, II, 1903. С. Томашівський Угорські Русини в сьвітлї мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903).

[1]) Щоб оминути всяку неясність і двозначність, я буду уживати слово „руський“ в його історичнім значінню — для означення полудневої, українсько-руської ґрупи східнословянської галузи й її історичних витворів — як стародавня держава, культура і т. и.; ґрупи північні

й нарічя вповні конвенціональні — вони уставляють лише певне степенованнє в язиковій діференціації, відносини genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні крітерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною язиком. Тому й українську мову одні уважають язиком, иньші нарічєм[1]). Культурне-ж значіннє певної мови залежить не від лінґвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від жизненних, культурних сил самого народа.

Чи будемо називати українсько-руську мову язиком чи „нарічєм“, але однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправдї зближаєть ся до сусїднїх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалєктах, що становлять головну й характеристичну її масу, відріжняєть ся від сих сусїдних і найбільш зближених словянських мов дуже замітно цілим рядом фонетичних (в вокалїзмі особливо), морфольоґічних і синтактичних прикмет. Так само відріжняєть ся українсько-руська людність від своїх найблизших сусїдів прикметами антропольоґічними і психофізичними — в складї індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побутї й культурі матеріальній і духовій. Сї психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або меньше поважну історичну давність, довгий процес розвою, звязують в національну цілість поодинокі ґрупи українсько-руської людности супроти иньших таких цілостей, роблять з неї живу національну індивідуальність, н а р і д, з довгою історією його розвою.

Як побачимо низше, середнє Поднїпровє було правдоподібно правітчиною нашого народа. З великою словянською міґрацією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народа, опанували майже всю теперішню свою етноґрафічну те-

---

називати-му білоруською і великоросийською, а для означення суми сих ґруп, усеї східнословянської галузи (яку сучасні фільольоґи звуть звичайно „рускою“ — russisch, russe) таки й буду уживати сеї назви: східнословянський.

[1]) В сю фільольоґічну контроверсію може ввести спір про українську мову з поводу заборони читати на нїй реферати на київськім археольоґічнім з'їздї 1899 р., — нпр. статя К. М и х а л ь ч у к а Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь. Київ, 1899 (відб. з часоп. Кіевская Старина, де вказана й иньша лїтература.

риторію. Правда, ся перша кольонїзація не вдержалась від разу на своїх займанщинах; значні частини наших країв заліднювали ся в друге, в третє і в четверте, але все нашою, або з повною перевагою нашої кольонїзації. Є вправдї теорія, немовби східня частина сеї кольонїзації належала до великоросийської ґрупи, пізнїйше вимїґрувала, а її мїсце зайняла українська кольонїзація з Волини і Галичини; я буду ще низше про се говорити, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою нїяких реальних доказів, противно — не в однім розминаєть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинїшньої українсько-руської території стає історією українсько-руського народа. Страти понесла наша кольонїзація головно на заходї — на пограничу з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночи і на полудни території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили в Семигородську височину і наддунайські краї (на лївім боцї Дунаю). Вона відливала відти на схід, і за те дещо придбала на сходї; з усякою певностию можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонїзація найновійших часів).

Кольонїзаційні пертурбації стояли в тїсній залежности від фізичних прикмет території, що в сїй точцї і в иньших мали величезний вплив на історичну еволюцію українсько-руського народа. Сї прикмети українсько-руської території мусимо собі пригадати бодай побіжно.

Ороґрафічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заходї вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в серединї, розвиненим в цїлї системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночи переходом до припетсько-деснянської низини служить галицько-волинська височина — високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східно-полудневім напрямі до Днїстра ґранїтним хребтом, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Днїстра і Днїпра. За Днїпром сей хребет підносить ся знову в видї Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноевропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспийській низинї.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережу, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами — „балками“, вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженнєм середноазійських степів, але стає що раз меньше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Европу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подонє, нижше Поднїпровє й Поднїстровє. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Поднїпровя й Поднїстровя лежать уже під впливом західнього климату.

Північна частина нашої території входить в пояс лїсовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лїса в головнім і тепер згоджуєть ся з границями піскуватого пояса; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесенє, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи Побуже та багнисту Припетську низину. Лїс і тепер, невважаючи на довге нищеннє, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хлїборобську культуру, а здавна богаті на ріжні лїсові промисли.

Середину між лїсовим і степовим поясом заповнює, як його часом звуть — передстеповий край, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, богатий лїсовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дніпра; правий беріг Дніпра зайнятий згірєм західньої гряди, лївий — згірєм центральної височини, що заповнює межиріче Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшеннє лїса, а з тим в парі зменьшила ся вохкість ґрунту й змалїли ріки. Протягом ста лїт, від часу загального поміру ґрунтів в Росиї (в 1884—8 р.) сконстатовано зменшеннє площів лїсів в деяких центральних лїсових ґуберніях на 20 до 30%; анальоґічне явище мусїло мати місце і в нашім лїсовім поясї. Ще сильнїйше, розмірно, поменьшало лїса від часів людського житя в посереднім поясї, між степовим і лїсовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх столїть виказують тут велику силу зарослїв, тепер уже знищених. Се зменьшеннє лїса тягло за собою висушуваннє

ґрунту і зменьшенне води. Останки великих човнів або кораблїв в ріжних меньших українських річках, тепер уже не плавних, показують, що вони були далеко богатші водою; деякі річки вже на памяти історії цїлком змалїли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищило в нім лїсу людське житє; але досліди показали, що слїдів значнїйших лїсових просторів тут нема, були тільки поодинокі лїсові острови, степовий же чорнозем утворився з травяних останків.

В заводненню краю важне значіннє має галицько-волинська височина: вона й її продовженнє відділяє басейн Днїпра і зах. Буга від басейнів Днїстра і Дунаю (Прута і Серета). Днїстер з його несчисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунїкаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній части, де його лїві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога. Але його праві притоки були важними кольонїзаційними дорогами в гірськім поясї Карпатськім і звязували Подністровє безпосередно з Потисєм і Подунавєм. Велетенська комунїкаційна система розлягаєть ся по другім, північно-східнім боцї галицько-волинської височини. Головною водяною і комунїкаційною артерією тут служить Днїпро, що збирає воду з цїлої просторони між галицько-волинською й центральною східноевропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Днїпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом меньших своїх і Днїпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сїтю доріг і звязують її з сусїдніми річними системами. Система верхнього Днїпра вяжеть ся дуже тїсно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер; система Припети — з системою Нїмана та західнього Буга і Висли, система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посеме і середні притоки Днїпра — Ворскла, Самара близько звязані з системою Донця. В результатї маємо велетенську комунїкаційну систему, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпровю й його натуральнім центрі — старім Київі, що засів тут від початків людського житя на Днїпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усїх головних Днїпрових притоків.

Сї ґеоґрафічні прикмети мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народа, а навіть і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночи лїсовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійшої комунїкації, мало вигідні для людського житя, були найбільш консервативними частями, де найбільш досї заховалось останків колишнього; вони не грали нїколи особливо визначної ролї в політичнім і культурнім житю, але мали важне значіннє, служачи сховищами, резервоарами, куди збирала ся людність із слабше захищених країв і переховувала ся в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Европу, де без кінця товклись ріжні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім походї зі сходу на захід. Осїла словянська кольонїзация тільки часами, уривком опановувала їх і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно опанувати; степи отже не мали важної ролї в культурнім розвою, противно, вони були небезпечним, шкідним сусїдом і для дальших земель, а часто лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лїсовою стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Поднїпровє і Подонє вигодами комунїкації і господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролї в культурнім і суспільнім розвою нашого народа. Але що близше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границї степу і небезпечного передстепя, забираючи у осїлої кольонїзації сї благословенні простори. Кольонїзація Подоня не була трівкійшою від чорноморських побережних степів. Само середнє Поднїпровє жило трівожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольонїзаційні лихолїтя і катастрофи. Головні культурні центри його сидїли на підлїсю, і тут на пограничу безпечного лїса і богатого, вигідного передстепя найсильнїйше жило і держало ся руське житє — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лїсовім поясї, на його полудневій границї, але й він — то передова кріпость руського культурного житя, і на нього набігають степові хвилї, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечнїйше, бо дальше від Азії, від степу, близше лїса, між лїсом і горами. Тому в Галичинї й на Волини могла неперервано держати ся культурна і суспільно-політична традиція руського житя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинутись широко. Не раз, коли Подніпровє падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, консервували руське житє до лїпших часів; але тільки на Подніпровю, в сїм натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Та обставина, що більша частина українсько-руської території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала, під впливом кочовницького натиску, кількоразовим спустошенням, — викликала величезні флюктуації української людности, піддержані й збільшені до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина українсько-руської території, степовий і передстеповий пояс, ставав рейоном кочовищ азійських орд і їх нападів на осїлу людність, ся остатня відливала відси в північні й північно західнї, лїпше захищені горами, лїсами й болотами краї. Але що йно минав ся, або бодай слаб турецький натиск, і потомки еміґрантів, і просто маси людности з тих північних і північно-західнїх країв сунули в пусті й небезпечні, але богаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осїлої кольонїзації, й житє закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких величезних, більших або меньших приливів і відливів, не кажучи за дрібнїйші: під натиском Печенїгів в X в.; з новим рухом в степи в середині XI; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в.; татарська туча XIII в. і кольонїзаційні успіхи XIV—XV в., кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI ві., і кольонїзаційний рух кінця XVI і в XVII в.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі флюктуації в українській людности: зріст панського господарства й погіршенє селянських обставин впливають на масову міґрацію селянства з північних і західнїх частин в східнї й полудневі части України в XVI—XVII, потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втїкачі залюднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Бесa-

рабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни Украіни й за Україну приводять до масових міґрацій української людности на схід, де вона кольонізує землі на вододілї Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.); вони приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боцї Дніпра і в басейні Бога, що наново кольонізують ся потім протягом XVIII в. Зруйнованнє Сїчи привело до української кольонізациї кавказького Чорноморя, і т. д.

Отсї флюктуациї мали великий вплив на українську етнїку, полишили глубокі слїди в фізіономії української народности: вони протягом столїть, рядом таких пертрубацій вимішували українську людність, приводячи її до новійших, одностайнїйших форм. На мові се видко найвиразнїйше: старі, архаїчні діалєкти зацїлїли тільки по окраїнах, найменьше зачеплених сими флюктуаціями — в західнім, гірськім, і північнім — лїсовім поясї; решта українських діалєктів мають уже закраску пізнїйшу, новотвірну, і дуже мало ріжнять ся між собою (тим часом як старі діалєкти ріжнять ся і від них і між собою дуже значно); яких чотири пяті української людности говорять сими новійшими діалєктами, що й дають головний тон українському язику, і лягли в основу літературної мови. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що з мовою, дїяло ся з антропольоґічними прикметами, з матеріяльною культурою і з духовим надбаннєм народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змодифікованих формах розходили ся на широких просторах української кольонізації. Повної одностайности вийти, розуміється ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначаєть ся український етноґрафічний тип і досї на переважній части своєї території — таку етноґрафічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінути. Масові флюктуації осягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної орґанізації живих внутрішніх зносин, при ґеоґрафічнім відокремленню значних частин етноґрафічної території. Вони безперечно причинили ся до удержання серед української людности почутя своєї народньої близькости, одности, взагалї національного почутя при всїх некористних обставинах.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили українсько-руський нарід ґеоґрафічні обставини його житя. Зрештою впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч заразом прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну ролю заборола европейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в конець зруйнована, приведена до розпуки людність рішала ся кидати насиджені місця, аби йти в розмірно бідні й негостинні лїсові чи гірські краї, іти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати там на ново загосподарювати ся. Колиж кольонїзація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности роспливали ся в сїй господарській екстензивности; знову вкладали ся маси енерґії й достатку в культивованнє, присвоєнє оселій культурі здичілих просторів. В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капітала. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примітивні клопоти про охорону свого істнования й сотвореннє найелємантарнїйших обставин економічного житя; ціла народність не могла зібрати свобідних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків абсорбувала енерґію народа, його вищих верств і правительств. Кольонїзаційні й економічні флюктуації не давали стверднути нї суспільним, нї полїтичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лїнії, українські полїтичні орґанїзації не спроможні були удержати ся, коли з тилу, на лїнії північно-західнїй сформували ся якісь міцнїйші полїтичні орґанїзми. Полїтичний упадок потягнув за собою остаточне абсорбованнє чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, — а народні маси вкінцї відповіли на се масовою реакцією, народнїми війнами, що ще на кілька столїть забирають усї сили, всю енерґію народа, поки обезсилений він не спускає байдужно рук.

Коли отже взагалї в новійшій історичній науцї головна вага все більше переносить ся на історію культурного й суспільно-економічного житя, і зверхня полїтична історія набирає більшого значіння о стільки, о скільки має безпосередні лише впливи на нього, — то в нашій історії такий принціп має особливе оправданнє.

Самостійним політичним життєм українсько-руський нарід жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в. він входить в склад иньших, чужих держав, то становлячи пасивний обєкт чужої управи, то стоячи в більш або меньше виразній та гострій опозиції до сієї чужої управи. Коли й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственної меньшости, що правила народом часто і проти його волї, то тепер на політику не мали впливу анї вищі, анї низші верстви української суспільности, а з тим і політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередно впливали на національне, економічне й культурне положенне української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народа в тих часах — одинока можлива його історія, а відповідно до того, хоч би для самого зрозуміння, незалежно від яких будь принціпів історичного досліду, мусить бути дане відповідне місце суспільно-економічному й культурному процесови попередніх часів — історичних і навіть передісторичних[1]).

До недавніх часів історія народів починала ся першими історичними, письменними звістками про нього. Тепер дві молоді науки — археольоґія з антропольоґією й порівняне язикознавство (ґльотіка) розширили науковий обрій далеко поза сї границі.

Правда, не легко, не впадаючи анї в надмірний скептицизм, анї в легковірність, вибрати з сих наук те, що повинно бути введене в історію українського чи якого иньшого народа, для розсьвітлення її початків. Самі сї науки — язикознавство й археольоґія, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археольоґів і антропольоґів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітуванне виводами ґльотики, заперечуванне самої можливости яких будь користних резуль-

---

[1]) Очевидна річ, що в сім суспільнім і культурнім процесї знайдемо ту підставу народнього життя, що поведе нас через усї стадиї політичних обставин і звяже в одну цїлість історію українського народа. Противно робить ся звичайно: слїдячи історію політичних орґанізацій, пришивано кусні історії українського народа до історії державного життя польського, чи великоросийського народа, і з самої староруської держави роблено вступ до історії Московської держави (се загально прийнята схема „русскої“ історії).

татів їх, і подібні ж погляди серед язикознавців на виводи антропольоґів і археольоґів. В дійсности, розуміється ся, вся вага в методах препарованя і студіованя матеріала. Язикознавці і археольоґи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіованню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народа, виражена в його язиці; вихідна точка других — культурна історія певної території, втїлена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати собі руку й помогти собі своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережности й можливої широти в досліді. На жаль, на пункті метода ґльотіка далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках можливі ще великі сумніви[1]). Антропольоґія ж і археольоґія, особливо східньої Европи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей[2]). Та не вважаючи на сї трудности, історик ніяк не може помітувати здобутками сих наук, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсїм неприступні питання в історії народа чи його території.

Від історії українсько-руської території мусимо почати, Окрім цїлком оправданої цїкавости — знати, хто жив тодї там, де сидимо тепер ми, є тут ще й иньші мотиви. Історія кольонїзації нашої території з-перед словянської міґрації чимало помагає до вияснення початкових осад нашого народу, перед міґрацією, і його розселення на теперішній території. Коли знаємо, що він ще перед сим своїм розселенням сидів в сусїдстві,

---

[1]) В сю справу можуть до певної міри ввести вступні замітки О. Шрадера в його Realexicon der indogermanischen Altertumskunde, відчит Гірта Sprachwissenschaft und Geschichte (Neue Jahrbücher für d. kl. Altert. 1898) і недавні замітки Вінтерніц'а Was wissen wir von den Indogermanen, 1903.

[2]) Се можна бачити з порівняння розділу присьвяченого археольоґії українсько-руської території в отсім виданню і в попереднім — як богато змінило ся в ній за сї пять лїт. Про сучасний стан археольоґічного матеріалу і його відносин до історії кольонїзації говорить моя стаття: „Культурні впливи й кольонїзаційні рухи", що має появити ся в петербурськім збірнику статей з поля славістики.

а по части, дуже правдоподібно, займав частину своєї теперішньої території, то історія її кольонізації в передісторичні часи стає причинком до його власної культурної історії, виказуючи його сусїдів і культурних посередників: тут зараз виступають звязані з сим питання про культурні впливи, мішання, асимілящії і т. и. Нарештї всяка кольонїзация дістає звичайно щось від попередньої, чи то в формі останків попередньої людности, чи в формі певної культури, вложеної в саму землю.

Для культурної історії українсько-руської території уже тепер робить дуже важні прислуги археольоґія, невважаючи на свій досить іще примітивний стан. Для культурної історії нашого народа в передісторичні часи важні вказівки дає ґльотика.

Порогом історичних часів для українсько-руського народа можемо прийняти IV вік по Хр., коли вже дещо можемо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської ґрупи; його житє не можемо слїдити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків перед-історичного житя. Порівняне язикознавство слїдить їх по язиковому запасу, а пізнїйші історичні й археольоґічні дані служать до сконтрольовання і доповнення його.

Розселеннє українсько-руських племен на своїй нинїшній території припадає як раз на початки його історичного житя. Століття безпосередно по сїм розселенню приготовляють орґанізацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного житя українсько-руського народу. Заходами київської династиї й дружини сполучено в одно полїтичне тїло, хоч на короткий час, усї частини нашого народу, і ся полїтична одність відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнїйшими були: заведеннє християнства, що потім протягом довгих віків, переходячи помалу в народнї маси, впливало на народнє житє, і разом з християнством принесені тїснїйші звязки з візантийським культурним сьвітом, росповсюдненнє київського права, й ин. Суспільно-економічна еволюція характеризуєть ся такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витвореннє купецько-боярської капіталїстично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торговлї й промислу й т. и.

Сїй добі присьвячена решта першого, другий і третїй томи сеї історії. Потім, в середнїх десятилїтях XIV в. наші землї

входять у склад двох сусїдних держав — в. кн. Литовського і королївства Польського. Тим відкриваєть ся другий, переходовий період. В культурній сферї переважає західнїй вплив над візантийським, в економічній іде все скоршим темпом утвореннє привілєґіованої вищої верстви і повне економічне і правне поневоленнє нею народньої маси; заразом ся привілєґіована верства все сильнїйше відриваєть ся від народньої маси культурно й національно. Антаґонїзм мас до правительственної й привілєґіованої меньшости, котрого початки істнували вже в попередніх часах, загострюєть ся національною й релїґійною ворожнечою. Се все приготовляє конфлїкт, що й розпочинаєть ся, завдяки кольонїзаційним обставинам східно-полудневої України, з кінцем XVI в. Се томи IV і V нашої „Історії".

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформованнє суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релїґійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всї суспільні верстви. Ареною її служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і полїтичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. Заразом національне почутє доходить до небувалого напруженнє, як і житє релїґійне. Натомість в західнїй Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Вкінцї боротьба програна і в східнїй Україні, і при кінцї XVIII в. затихають її останні відгомони під загальною реакцією. Се мають бути томи VI і VII.

Уживши старої історіозофічної термінольоґії, се можна б назвати тезою й антитезею, що доходять до сінтези в столїтю українського відродженя. Народні змаганнє відновляють ся й прояснюють ся в сьвітлї поступових европейських ідей та присвоюють ся новою інтелїґенцією, що появила ся на тім новім ґрунтї під впливом поступових ідей. Культурні елємети лучать ся з національними і суспільно-полїтичними змаганнями попереднього бурливого періода, і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для осягненнє ідеалів, що вяжуть в один орґанїзм народні маси з тою новою інтелїґенцією. Оглядом сеї доби хотїлось би минї закінчити мою „Історію".

II.

Українсько-руська територія перед словянською міґрацією.

В додатку: рух азійських племен під час словянського розселення.

Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу виступає доперва в формацію третичну, що характеризуєть ся власне повільним уступленнєм моря на полудень [1]). На початку сеї формациї (еоцен) полуднева частина східноевропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв — островів. Пізнїйше середнє Поднїпровє стає суходолом, а в новійших часах формації (пліоцен) море виступає на північ мало що за теперішні береги Чорного і Азовского моря (що лучились тоді ще в одно велике море з Каспийським). Чи одначе в сї часи, що визначали ся повітрєм значно теплїйшим від теперішнього нашого клїмату, богатою ро-

---

[1]) Для необзнаємлених пояснимо ґеольоґічну термінольоґію: верхні верстви землї звуть ся алювієм, вони утворились в часи, коли фізичні обставини земної поверхні не відріжнялись значно від сучасних; під ними ідуть верстви ділювіяльні, що містять в собі останки звірят, які тепер зникли вже, і носять слїди великих клїматичних перемін: сильного охолодження температури і наслїдком того — широкого розповсюднення ледівця в центральній Европі. Алювій і ділювій разом становтять формацію т. зв. четвертичну; під нею лежать верстви формації третичної, спідня (давнїйша) часть її зветь ся еоценом, середня міоценом, верхня пліоценом (термінольоґія Ляйєля). Під пліоценом лежать формації крейдяні. Для короткого перегляду ґеольоґії східньої Европи див. напр. академічну промову Карпінского в Записках петербурської академії т. LV або короткий огляд зладжений проф. Иностранцовим в додатку до

Львівська державна наукова бібліотека № 26174
ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 32719

слинністю, де рослини горячих країв мішали ся з заступниками теперішніх місцевих родів, і таким же ріжнородним звірячим царством, — можна припускати якесь людське житє, се питанне досі стоїть нерозвязаним. Невважаючи на живе заінтересованнє сією справою в новійших часах, досі не удалось напевно довести істнованнє чоловіка в третичну формацію, а навить і серед тих, що добачають істнованнє в сій формації, особливо при кінці її, якогось досить інтеліґентного сотворіння, вагають ся гадки — чи був то чоловік, чи тільки зближений до нього рід приматів, в тім роді як знайдений перед десятьма роками на о. Яві („пітекантроп Dubois“). Знайдені в третичних верствах слїди людського житя (нїби кости чоловіка, предмети ним оброблені або з слїдами огню) не зовсім певні всї взагалї. Тим меньше підстави припускати загальне росповсюдненнє чоловіка в сій добі. Чоловік на певно виступає тільки в дальшій формації — т. зв. ділювіяльній або ледовій, і то вже з широким розповсюдненнєм.

Ся формація характеризуєть ся значним, але досить повільним охолодженнєм повітря; наслїдком того одні роди рослинні й звірячі зникли, иньші приладили ся до холоднїйшого підсоння, напр. виступають вкриті волосєм многокопиті, як мамут і мохнатий носорожець. Великий ледівець, починаючись на північнім заході рівнини, в Скандинавії й Фінляндиї, все далї й далї роспросторювавсь поволї на полудневий схід, приносячи з собою купи ератичного каміння від північних скал. Слїди його в виді великого ератичного каміння або верстви дрібного руму перемішаного з глиною, показують ся і в північній частинї нашої териториї, на значнім просторі. Новійші спостереженя приводять до виводу, що ледівець покривав басейни Висли і верхньої Волги, виступаючи далеко на полудень двома виступами — в басейнї Дону і ще дальше на Подніпровю (в околицї теперішнього Кремінчука) [1]).

російського видання Реклю (Петербург, 1884). Про ледовий період в східній Европі див. Helmersen Studien über die Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russland (Mémoires de l' Akademie de St. Petersbourg, VII S., t. XIV), Никитинъ Предѣлы распространенія ледовыхъ слѣдовъ въ центр. Россіи (Извѣстія геологич. комитета т. IV, 1885), Мушкетовъ Физическая геологія т. II с. 552 і далї.

[1]) Близше означають границї ледівця на підставі матеріалу, зібраного Нїкітінним, так: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань

Потім знову наступає повисшеннє тепла, ледівець починає топитись на полудні, й таким чином поволі, з певними ваганнями знов уступає на північ. Топленнє тих превеликих мас леду лишає по собі слїд в глинястих намулах, що покривають собою більшу частину нашого краю під іменем ділювіальної глини або льосу. З відступленнєм на північ ледівця звірячі роди, скуплені на непокритих ледом і водою країнах в полудневій і східній частинї нашої рівнини, стали й собі роспросторюватись, при тім одначе ґеольоґічні типи, що характеризують сей період, заникали що далї то більше і уступали місце сучасним звірячим родам. Разом з звірячим царством мусїв міняти свої осади і ділювіяльний чоловік.

На заходї Европи особливо богато заховало ся слїдів житя ділювіяльного чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землї й смітя можна слїдити цїлий повільний розвій сїєї ґеольоґічної культури[1]). На нашій території камяних печер дуже мало, а на відкритих місцях останки людського житя тільки особливим щастєм могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Досї відомо їх на Україні сїм; в Київі (кілька), коло с. Селища, над Днїпром (Канїв. пов.), в Полтавщинї на р. Удаю (в с. Гонцях), в Черниговщинї (в с. Шаповалівцї, Конотопського пов.), в Катеринославщинї коло Кривого рога, на Поділю росийськім в двох місцях (коло Камінця і коло м. Студениці); до сьогож можна додати ще суміжні находки на р. Воронежі (в с. Костенках), на кубанськім побережу в ст. Ільській (коло Новоросийська) і в печерах Крима.[2]) Окрім сих останнїх тільки одна — в м. Студениці вказує на житє тодїшнього чоловіка в печерах; иньші находки маємо

або Звенигородку, Кремінчук, далї, від Полтави на північ до Козельска і Лихвина і знов на полудень до Острогожська й Роздорської стан. на Дону — Мушкетов Физическая геологія II с. 55, Армашевський Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева, К., 1897, с. 16.

[1]) Окрім одначе найстарших типів, що в печерах не стрічають ся. Про чоловіка камяної культури й його побут див. G. et A. Mortillet Le préhistorique, origine et antiquité de l' homme, 1900 (про українські находки тут с. 657); Уваровъ Археологія Россіи т. I; Niederle Lidstvo v době předhistorické (росийське видание, доповнене, 1898 р.: Человѣчество въ доисторическія времена) і ин. Про палєолїтичну техніку іще: G. і A. Mortillet Musée prehistorique, 1901, Hoernes Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898.

[2]) Літературу сих находок див. в примітках (1).

просто при берегах рік. Докладнійше з них висліджені тільки одна з київських і полтавська, і тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або може, як инші думають — навить межи-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і належить до найдавнійших слідів людського життя в східній Европі. Останки людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з їх положення і з ріжниці в останках звірят, що стрічаються разом з ними[1]), зложили ся на них доста довгі часи. Полтавська далеко біднійша, лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від леду і від води простори. Таким чином находки сі в сумі констатують істнованнє чоловіка в нашій вітчині протягом дуже довгого часу ділювіяльної формації. Його знарядде виступає тут разом з останками мамута і деяких иньших геольоґічних родів звірят; їх кости носять на собі часом сліди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані або орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках життя, зробив вже значні поступи на культурнім полї (взагалї сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури). Як показує уголє, він умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбанне; він уживав його для готованнія їжи, значить перестав бути виключно сироїдцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задоволяючись примитивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударями відбивати від камінюк кристалїчних родів кусники потрібної йому форми; ми знаходимо у нього вже кілька специялізованих родів знарядя: вістря, більші і меньші, — т. зв. coup de point, себ то вістря, що уживали ся просто з руки, і списи, також ножики, шкрібнички (для обдиранння й шкрабання кости, шкіри, чи дерева). Знарядє се, розуміть ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиваннєм, кількома ударами, без дрібного оббиванння, без полїтури, або висвердлин,

[1]) Тим часом як у більш долїшніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих сїкачів його знайдено звиш 100 штук), в иньших, більше верхніх мають виступати останки печерного медвідя (ursus spelaeus), гієни (hyaena spelaea), льва (felis spelaea).

які мають пізнїйші, лїпше вироблені інструменти. Він обробляв також мамутову кість (маємо орнаментовані або просто оброблені сїкачі київських находок) і взагалї виготовляв рїжні вироби з всїлякої кости (як стрїли й шила в находцї на Удаю), розуміеть ся — і з дерева. Для осель служили йому натуральні печери, де вони були — як на Поднїстрянщинї; що до иньших наших находок, то може бути непевним, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся рїжний звір.

Богатші західнї, особливо французькі находки з дїлювіяльних часів[1]) привели до виводу, що сей чоловік, що жив серед ґеольоґічних звірячих родів, таких, що вже тепер не істнують, як мамут, носорожець і його відміна — елясмотерій, печерний медвідь, печерна ґієна, печерний лев, овцебик (ovibos muschatus, тур (bos primigenius), зубр (bos bison), і сучасних північних (як олень, сайга), — не мав ще зовсїм домашнїх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіро-

---

[1]) На території Франції, де ледівець і під час найбільшого свого розвою полишав великі простори людському житю, останки найстаршої, дїлювіальної культури найбогатші, й лїпше вистудіовані, як де инде. Схема розвою її, виведена з французьких находок, і наступство типів чи епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головно працями пок. Ґабріеля Мортіле, широко приймають ся в науцї, часто так, як універсальні для Европи, ба навить і всеї землї. Одначе перевірку її універсальности не можна уважати завершеною, і спеціально з східньої Европи досї є так мало матеріалу, що на підставі його не можна сказати чогось анї на користь анї некористь значіння французької схеми для наших країв. Схема ся така:

Найстарша епоха дїлювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюєть ся на дві — шельську (старшу) і сент-ашельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; знарядє з кременя лише місцевого, без всякої спеціалїзації інструментів.

Епоха Мустіе (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута; початки спеціалїзації кремінного знарядя.

Епоха Солютре (Solutréen) — ледівець зачинає уступати. Головну ролю грає північний олень (рен). Кремінне знарядє тонко оброблене. Під кінець вироби з кости.

Епоха Маґдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледівця. Північна фавна. Мамута нема. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від ґеольоґічної (палеолїтичної) до новійшої — неолїтичної культури — Tourassien (кінець палеолїта) і Tardenoisien (по-

ловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляєть ся в повнім браку похоронного обряду). Самим фізичним виглядом мусїв він відріжнятись від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправдї — другорядні) і визначаючи ся взагалї грубійшою і тяжшою фізичною орґанізацією.

З часом, серед змін в климатї й у звірині, помічаємо зміни, дальший поступ у людськім житю. В богатших західніх находках можна його тепер слїдити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сею новійшою культурою в західній Европі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що повисшеннє тепла в кінцї ділювіяльної формації, примусивши звірят тїкати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середньо-европейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новійші находки дали посереднї типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числї находок, не можемо докладно вислїдити переходу старої культури в новійшу і вищу; можемо тільки констатовати істнованнє сієї останньої.

Ся культура, що теж розпоряджала ще знаряддєм камяним, але значно ліпшим, й істновала вже серед фізичних обставин більш меньш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, зветь ся неолїтичною (новокамяною) в противність попереднїй, ділювіальній камяній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виробів і виступає разом з останками звірят, які вже зникли, та зветь ся давнокамяною (палєолїтичною).

Коли для палєолїтичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених находок, з неолїтичною епохою стоїть

чаток неолїта) — сучасна фавна, вироби з кости, дрібне кремінне знаряддє правильних форм.

Тримаючи ся сеї схеми, її приклонники, як Ан. Мортіля, або д. Вовк, зачисляють українські, а в тім і київські находки до епохи Маґдаленської, бо в них стрічаємо оброблену кість. Але в Маґдаленській добі мамута у Франциї вже не було; д. Вовк припускає отже, що в східній Европі він жив довше, ще в сій добі. Се, як бачимо, ще досить гіпотетично. Против такого пізнього датования київських находок виступав д. Хвойка, але його арґументація вже зовсїм нїяка.

річ далеко ліпше. Численні останки її находок покривають можна сказати, всю вітчину нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хиба сильно багнисті околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, були не заюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо з сеї доби вже цілі осади тогочасної людности з ріжнородними останками тодішньої культури (вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуди, і робітнями — коли на них зістались слїди виробу знарядя чи посуди на тім місці), а також і могили або цілі цвинтари.

Цілі ґрупи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Киіва, властиво його передмість[1]) (в самім містї такі слїди позникали). Особливо богаті й ріжнородні останки їх викриті в північній части його (коло Кирилівської улиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на один метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: маса річних черепашок, та рибячі й звірячі кістки: волові, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не богато), перепалене каміннє від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посуди, лихо, з руки вилїпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусїдстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землї, над вище згаданими останками палєолітичного житя, знайшли ся слїди неолітичних осад, давнїйших, з більш примітивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землї, у влоговинах чи викопаних в землї домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знарядє кремінне, костяне, богато виробів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуди. Ріжна давність, ріжний степень культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробах; на старших осадах (в глубоко викопаних в землї домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану,

[1]) Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

тим часом як в иньших бачимо виріб далеко лїпший, лїпше орнаментований, є початки мальованя посуди, а в найновійших — уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, росписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної, незвичайно характеристичної культури (т. зв. передмікенської), про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: зміняють ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибячим, звірячим і пташиним, поліпшаєть ся урядженне домівок, і т. д.[1])

Взагалї береги середнього Днїпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують істнованнє досить значної людности в ті часи: на просторони яких патьдесяти верст між Київом і Трипілєм їх було спостережено по обох боках Днїпра кільканадцять (тут сї спостереженя можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сї правікові останки людського житя). Ті ж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далї Днїпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко заникають — нищать ся, засуваються землею. Як особливо богату останками назву околицю с. Вишеньок під Київом, незвичайно богату кремінним знарядєм дуже тонкої і делїкатної роботи. На устю р. Красної й Стугни, в околиці Трипіля, Халепя, Стаєк, викрито в остатнїх лїтах великі й численні групи осад тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, з високо розвиненою техніков (писана, пишно орнаментована посуда) — вони йдуть відси далї на полудень, звісні в порічах Тясмина, Тикича і т. д.

В міру того як роблять ся спеціальнїйші досліди, викривають ся богаті слїди людського житя в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що сьмітниками, останками житя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні слїди осад й фабрики кремінного знарядя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Украіні, навить в історичних часах). Неолітичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числї сконстатовано їх в порічю Буга (прослїджено береги між Берестєм і Воло-

[1]) Література неолїта киівської околиці — в примітках (2).

давою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в полудневій Волини, в околицях верхньої Горини й Іквы, де звістно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полїрованого камінного знарядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богацтвом останків місць згадаю Юрєву гору коло Сьміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь; велику робітню відбиваного і полїрованого камінного знарядя, костяних виробів і посуди коло с. Волоського на Днїпрі (низше Катеринослава); с. Пироговку на Десні (Новгородсївєрського пов.) й ин.[1])

На Подністрянщинї оселями неолїтичному чоловіку служили скальні печери, як і в палєолїтичні часи; печери з слїдами неолїтичного побуту знайдено також на галицькім Поділю (коло Золотого Більча).[2])

Камінь і в сїй стадії культури зіставав ся головним матеріялом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в порівнаню з палєолїтом: знарядє, відбите зручним ударом, вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами, чим надаєть ся йому й краща, правильнїйша форма, і більша вартність; деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делїкатно полїтерують ся; для насаджування на держалко просвердлюють ся акуратні дюри, чого не знала палєолїтична техніка; саме знарядє стає більш ріжнородним, появляють ся нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки прибирають ріжні варіяції. Попри камінь обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо богату колєкцію виробів з рога оленячого чи лосячого: сокіри, вузькі і ширші, полїтеровані, долота, спиці, вістря, шила і т. и. Дуже важним культурним здобутком був виріб посуди з глини і випалюваннє її

---

[1]) Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнїйша лїтература), йогож О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волыни (Труды XI з'їзда т. I). Якимовичъ Дюнныя стоянки неолитической эпохи въ Радомыльскомъ уѣздѣ Кіевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1903). Н. Бѣляшевскій Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI з'їзда, I). Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы I с. 122 (Юрєва гора). Каталогъ коллекціи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (поріче Десни). Про українські стації взагалї ще у De Baye Etudes sur l' archeologie de l' Ukraine (1895, відб. з L' Anthropologie) с. 11.

[2]) Materyały antropologiczno-archeologiczne IV с. VII—VIII. Oesterreich. Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 118.

в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуди, викопані в землі, густо обтикані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепєм і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментованнє посуди доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сї технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолїтичних находках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важнїйші зміни. Чоловік не задоволяєть ся вже природними захистками й робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшаючи їх; він копає печері в землі, далї будує стїни з паль і плоту, обмазуючи глиною, доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печи і т. и.[1]) Глиняні хати осад викритих в околиці Трипіля часом стоять кругом, иноді по кількадесять, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до дїла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Находки в полудневій Волини в деяких городищах (як Будераж, Радимин, Васьковичі) численних останків неолїтичної культури вказують, що тодішнїй чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цїлей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сї городки. Вони лежать в сусїдстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнїйшу сторону городка[2]).

Ловецтво, рибальство й просте збиранне їдобного матеріалу — перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноевропейські неолїтичні находки не лишають місця для сумніву, що неолїтичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнїйшого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят, що в великім числї стрічають ся тепер на Україні в численних будовах з мальованим начиннєм, пізно-неолїтичної доби (близше вони не були досліджені досї), по всякій правдоподібности належать худобі домашній. Найбільше сумнівів будять численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числї жили в на-

[1]) Розкопки Хвойки в Київщинї, прим. 2.

[2]) Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Зап. Волыни, і йогож карта Волини, sub vocibus.

ших степах, і навіть одомашненнє коня взагалї деякі дослїдники ведуть зі східноевропейських степів). Не підлягає сумнїву істнованнє хлїборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна ячменя й особливо пшениці, пшенична й ячмінна полова. Для меленя хлїба могли служити заглублені камні з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолїтичних осадах Подніпровя — сї зернотерки були-б прототипом ручних жорен.[1])

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолїтичних часів, який дають наші розкопки, відповідає, як побачимо, досить близько тому образу, який досліди лінґвістичні дають індоевропейській культурі на переломі неолїта й металїчної культури, перед розселеннєм індоевропейських племен.

Естетичному розвою неолїтичної людности наших країв дає високе сьвідоцтво мальована й ґравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. предмікенська). Хоч початком своїм вона не була свійська, але в кождім разї розвинула ся й держала ся на широкій просторони нашої території роботою свійських майстрів (численні гончарські горни й сьмітники з невдалим начиннєм і слїдами випалювання сьвідчать про се виразно). При дуже примітивних способах виробу (начиння ороблять ся ще без гончарського колеса), посуда ся виріжнює ся вже дуже високою технїкою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своєю якостию до теракоти, та богатим і повним смаку орнаментом, зложеним головно з ріжнородних спіральних лїній: на одних начинях, не мальованих, сї лїнії витискані, чи ґравіровані, і взір складаєть ся з таких концентричних лїній; на мальованих і орнамент сей также мальований. Сей спіральний орнамент визначаєть ся дуже значним артизмом, правильністю, різнородністю й смілістю комбінацій; ґамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. и.) має

---

[1]) Про нахідки статї Хвойки й Вовка прим. 2. Новійший перегляд матеріала про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschitlichen Forschung, 1902, розд. VI. Спеціальнїйше, про східноевропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съѣзда т. I, особ. с. 20, Ѳ. Кеппенъ Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

в собі також богато артистичного, як і сама форма посуди, так що сі вироби серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, про нього зростаючи все більше з часом, власне протестує против таких поглядів все голоснійше.

Бачимо вже культ небіжчиків, се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в кругі ідей, звязаних з смертию, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. и. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури ми їх у нас досі не можемо на певно виказати), уложили ся вже в певні вироблені, ритуальні форми, і сі похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу коштy і праці (високі могили, похоронні глиняні будови).

В ритуалї сім переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і ріжні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають теж характеристичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо об'ясняти сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише еміґраціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можливо.

В археольоґії прийнято, що старшим обрядом було хороненнє небіжчика в землї, а паленнє трупа — новійшим. Се само по собі вповнї правдоподібно, але з наших находок такого хронольоґічного наступства не можна сконтролювати: в неолітичній добі поруч себе виступають обряд хованя і обряд паленя.

Найстарший обряд хованя, який можна сконстатувати — се похорони т. св. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землї), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могили до 10 м. високі); найбільш типова поза — де труп лежить на боцї, скорчивши ноги, з притуленими до лиця руками; але вона вагаєть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих ритуальних подробиць в похороні не примітно; стрічаєть ся камяне знаряде й глиняна посуда; часом яма має слїди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстанова похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім просторі східньої і центральної

України (Піднїпровє і далї на схід до кавказького підгіря, а на захід до долїшнього Подністровя). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західнїй Україні (Галичинї) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звістні й далї в західнїй Европі). Місцями сей рітуал додержав ся до початків металїчної культури (бронзи й навіть зелїза).[1]).

При кінцї неолїтичної культури на сім похороннім тиші слїдний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис зелїза).[2]) Находки таких т. зв. фарбованих скелєтів вказують на широке розповсюдненнє сього обряда, особливо в надморськім і степовім поясї: могили такі звістні в дуже великім числї, часом великими гніздами, по кількадесять або й кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночи вони сягають в полудневу Київщину і в поріче середнього Донця в Харківщину. Хронольоґічно сей обряд припадає на кінець неолїта й початки металїчної культури. Що до самого крашення були ріжні об'ясненння, але докладнїйші спостереженя не лишають уже місця сумнїву про його походженнє: положений в могилу труп посипав ся або мастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхнї части, часом цїлий, і з розкладом тїла фарба осїдала на костях.[3]) Зрештою крашенне небіжчиків звістне і в инших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній Африці, північній і полудневій Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в звязь і з рітуальним значіннєм червоного кольору яко

---

[1]) Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I (там і де що в иншої літератури сих находок); Еварницкого Раскопки кургановъ въ Херсонской губ. — ibid., Кнауера — розкопки бесарабські, ibid. т. II і в Чтеніях київ. істор. товариства т. III—IV; Антоновича Каменный вѣкъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда т. I) и Археол. карта Волынской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materyały antrop.-archeologiczne т. III, 1898); дрібнїйші звістки в Археол. лѣтописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин.

[2]) Перехід до сього нового обряду дуже добре слїдний нпр. на розкопках Еварницького — Труды XI съѣзда т. I. Противний пїби випадок див. в Извѣстіяхъ XII съѣзда с. 190.

[3]) Літературу сих червоних скелєтів див. в примітках (3).

краски жалоби (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В полудневій Волини і на Поділю червоних скелєтів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землї, підсипаючи йому під голову ясної глини; зробіені з сеїж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне знарядє і глиняні судини і насипали могилу.[1])

На галицькім Поділю і подекуди на Волини стрічаємо похорон трупів в камяних скринях (кістах), зложених з камяних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знарядє. На жаль досї не удалось захопити нї одної такої скринї цїлої, не попсованої або не спорожненої.[2])

Похоронний обряд з паленнєм мерця бачимо також в ріжних відмінах. Вкажемо тільки більше виразні типи.

В лїсовім поясї — в київськім Полїсю й на Волини, бачимо урни з попілом небіжчика поховані в камяних скринях. Такі гроби докладно оглянено в кількох випадках (сей похорон стрічаєть ся досить рідко, бо сї скринї не мають над собою могил і лише припадково видобувають ся): в неглубокій ямі, під верхньою верствою землї поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісїм камяних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і накрито девятою великою плитою; в такій скринї (кістї) стояло по кілька горнцїв з попілом і лежали полїтеровані камінні сокіри.[3])

---

[1]) Розкопки Люби-Радзїміньского, справоздання в Zbior'i wiadomości do antropologii krajowej т. I—III; результати, з численними ілюстрациями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волыни. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкий в I і III томах Zbior'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór т. XIV.

[2]) Kirkor — O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem в Zbior'i wiadomości т. I, йогож Sprawozdanie z wycieczki w r. 1877, в т. II Zbior'a. Також Zbiór т. III с. 67, Археол. лѣтопись Юж. Россіи 1901, с. 30 і 163, пор. 1902 р. с. 59 (Подонє). Про них Chamiec Wśród stepów i jarów, Bibl. Warszawska 1900, XI.

[3]) Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовцї Сквирського, Збранка Овручського п., Окнини, Новий Малин, Верхів Острозького пов. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археологіи Россіи, изд. Археологич. коммиссіею) с. 21, 49—51½ і йогож Археологическая карта Кіевской губ. с. 58, Археол. карта Волын. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки з Вишевич).

В осадах чи т. зв. точках з мальованою і орнаментованою посудою стрічаємо „точки“ з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і ріжне знаряддє. Брак докладнїйших дослїдів не дає ще можности відріжнити помешкання від таких похоронних будовель, ані здати собі справи з урядження сих останнїх. Виходило-б, що сї похоронні будівлї були подібні до хат, будовані з плота, обмащеного глиною, а можливо, що часом і хата, з смертию свого господаря, обертала ся в місце його спочинку, ставала гробівцем і полишала ся живими.

Сама ся культура глиняних точків і орнаментованого начиння являєть ся незвичайно інтересним, хоч все ще загадковим явищем в культурнім житю наших країв. Вона належить до пізнїх неолїтичних часів і доживає до початків металїчної культури (мідяні сокірки в деяких похоронних урнах). Характеризують її до тепер сї будови з глини (їх звалища полишили грубі верстви грудок паленої глини — чи то обмазка, чи то рід цегли), далї — висока гончарська технїка й пишна орнаментація посуди, вкінцї численні статуетки людські й звірячі, з випаленої глини. О скільки досї прослїджено, ся культура обіймала поріче середнього Днїпра (за Днїпром і на північ від Київа її не знаємо), відси простягала ся на захід до Карпат і Семигорода, на полудень — до нижнього Дунаю (находки в полудневій Київщинї і на росийськім Подїлю, далї — на Бесарабії, галицькім Подїлю, Буковинї і в Молдавії).[1]) Дальше на захід — на середнїм Дунаю, в чеських

[1]) Про находки наддніпрянські — див. примітку 2; про находки галицькі — реферати Оссовского п. т. Sprawozdanie z wycieczki paleetnologicznej po Galicyi — Zbiór wiadomości т. XIV (розд. V), XV, XVI і XVIII (тут і про давнїйші находки), Demetrykiewicz Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim — Materyały antrop.-archeologiczne т. IV, 1900 (збиває погляди Оссовского на сї находки), Gloger Wykopaliska w Horodnicy na Pokuciu (Światowit, I); про буковинські — реферат проф. Кайндля в Mittheilungen der Central-Commision, 1902, бесарабські — Извѣстія XII археологич. съѣзда (реф. Штерна), румунські — G. Butureanu Notitiă supra săpăturilor si cercatărilor făcute la Cucuteni (Archiva societatii stiintifice si literare din Jasi, 1889), семигородські — Teutsch Prähistorische Funde an dem Burzenlande (Mittheilungen der Wiener Anthrop. Gesellschaft т. XXX—I). Дуже докладна реґістрація і перегляд находок в працї Ф. Вовка: Вироби передмікенського типу у неолїтичних становищах на Українї (вийде в т. VI Матеріалів до укр.-рус. етнольоґії).

землях і на Адріатицькім побережу бачимо тільки дальші анальоїї до неї.[1]) Очевидно, не була вона свійського початку; широке уживанне глиняної будови, рівнож і пишна орнаментація вказували-б найскорше на середню Азію, як на її вітчину; дійсно новійші розкопки в Персії й Кападокії вказали для неї дуже близькі анальоїї в тутешній культурі з кінця неоліта. Тільки не вислїджені дороги, якими-б вона могла зайти на середнє Подніпровє й Подністровє — чи йшла вона просто зі сходу, чи з грецьких островів, через чорноморське побереже або балканські землї. В кождім разї маємо тут слїд широких культурних взаємин і впливів, передаваних на дуже далекі віддаленнн уже в тих часах.

Що до фізичного типу неолїтичної людности наших країв, то досї можна сконстатовати лише одно: се була людність довгоголова[2]). На иньші антропольоїчні прикмети досї зважалось дуже мало, аби було можно щось загальнїйше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміть ся — де похоронний обряд зіставив кістяк цїлим, не спалено його), показувалось, що неолїтичні черепи довгоголові.[3])

Я згадав вище, що в деяких похоронних глиняних камерах в околиці Трипіля, з мальованим начиннєм, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолїтичної культури виступають яко перші металїчні предмети, вироби з чистої міди. Нпр. звісна така на-

---

[1]) Про розширенне мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Европі див. Much Heimat der Indogermanen розд. III.

[2]) До пояснення, кому се треба: форма черепа обчисляєть ся відносинами його широкости (виступів над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці); сї відносини, помножені на 100, дають „черепний покажчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнанню з широкостию, то відносини сї = $^3/_4$, отже покажчик = 75. Покажчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастїйше між 70 і 85. Черепи з покажчиком вище 80 звуть ся короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть рівно: 77 (покажчик Брока), тепер частїйше 75; черепи з покажчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (долїхокефальні), між 75 і 80 — середнї або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдолїкефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більший має покажчик, і тим довша, чим низший показчик.

[3]) Літературу див. в примітках (4).

хідка з Угорської Руси (Лучка в Унґварській столиці), де на похороннім полї камяної епохи знайшла ся мідяна сокірка, або деякі могили з Поділя, де поруч камяних виступають мідяні предмети. Далеко богатші нахідки альпейських країв (осель на палях) не лишають місця сумніву, що першим металєм, який почав входити в уживанє серед неолїтичної культури, була чиста мідь, і тільки пізнїйше стала розповсюднювати ся бронза, се-б то сполученє міди з циною (більше меньше в пропорції одної части цини на девять частей міди). Се зрештою само собою зрозуміле. Мідь металь найбільше приступний, найлекший до примітивиого оброблення. Вона вправдї далеко меньше практична, тревала, пластична як бронза, але щоб зробити бронзу, треба знати два металї — мідь і цину, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міди й цини, аби дало бронзу безпосередно при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом.[1]) Отже виготовленє бронзи вимагає вже досить значного поступу металїчної техніки.

Що правда мідяні вироби звістні і деинде, а у нас тим меньше, ще в досить малім числї, але на се є свої причини: мідь консервуєть ся далеко гірше нїж бронза, і з розвоєм бронзових виробів мідяні предмети в великім числї мусїли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх виріжняти в осібну категорію від бронзових; тому й число звісних нахідок мідяних виробів зростає з року на рік.[2]) З поміж них одначе треба відріжняти річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнїйших, що робили ся замість бронзових, як бракувало цини.

Мідь, потім бронза і золото — се металї, що становлять ранню металїчну культуру. Значно пізнїйше в уживанє входять зелїзо й срібло.

Своєю появою металї не зробили перелому від разу. Навіть там, де бронза пізнїйше входить в дуже широке уживанє і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до ріжних окрас, творячи певну епоху бронзової культури — і там мідь, потім бронза стрічаєть ся якийсь час, і навіть досить

---

[1]) Властиво природне сполученнє міди й цини звістне тільки в однім місцї — Корнуельсї, в Анґлії, але домішка цини тут далеко більша, нїж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї осібно цину і мідь.

[2]) Див. в примітках (5).

довго поруч виробів камяних і кістяних, лише поволї випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли війти в ширше уживанне від разу. Перше ніж мідяні вироби встигли розмножитись відповідно, з'явила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся зелїзо.

Досить розповсюднений в археольоґічній літературі погляд взагалї заперечує істнованнє бронзової культури в східній Европі, окрім крайньої східньої частини, азійського погранича, що входило в круг азійської (сибирської й середньо-азійської) бронзової культури.[1]) Так загально заперечи її мабуть не можна, але для центральної Украіни такий погляд буде відай оправданий. Тому що анї міди, анї цини у нас не здобували на місцї, бронзові вироби були і зістались в наших краях річею привозною. Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в близшім сусїдстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згірє входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адріатицької бронзової культури, далеко мабуть сильнїйших, ніж би можна судити по нечисленним звістним нам находкам бронзових виробів в горах (тодї мабуть ще переважно зовсїм або дуже слабо залюднених) і на галицькім підгірю.[2])

---

[1]) Див. в примітках (6).

[2]) Про находки в Галичинї бронзових річей техніки середнодунайської й адріатицької, чи т. зв. гальштатської (їх відграничити не завсїди можна) — Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2) моя статя: Бронзові мечи з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечи, — по кілька таких мечів є в рїжних львівських збірках, Przybysławski — Skarb bronzowy znaleziony pod Uniżem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI съѣзда II с. 150. Про находки з Угорської Руси — Undset Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звиш 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) ґеоґрафічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціяльно в підкарпатській культурі); в мадярськім виданню: A bronzokor emelékei magyarhonban (Памятки бронзової епохи з Угорщини), т. I—III, дає він відомости про находки пізнїйші: т. II статистика находок (1892), т. III (1896) — дальші находки.

З другого боку, недавні розкопки в порічю Донця (в Ізюмськім пов.) виказали тут також дуже інтензивну бронзову культуру, що могла стояти в звязку чи з уральською, чи скорше може — з кавказькою бронзовою культурою.[1]) В центральні українські землї — в басейн Днїпра, Днїстра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу[2]), так і зі сходу (з уральських і кавказьких країв), і крім того мусїли приходити з чорноморського побережа, з фінїкийсько-карійських факторій: дійсно в побережу нижнього Днїпра слїди фабрикації бронзи досить численні.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволї розпросторюватись; камінь і кість мусїли заховувати своє значінне в місцеві й культурі ще довго по тому, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше нїж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби зелїзні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних находках бачимо в обстанові неолїтичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в иньших по камяній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з каменем починає виступати бронза), маємо знов находки, де поруч із каменем виступає безпосередно вже зелїзо як його наступник (могили с. Гатного, с. Янкович коло Київа, де зелїзні знарядя знаходимо в могилах разом з полїтерованими камяними, і дуже примитивною посудиною).[3]) Отже виключивши на разї так слабо досліджені ще західні й східні краї нашої території, ми скорше можемо говорити про переходовий період від каменя до металю взагалї й сюди зачислити

---

[1]) Розкопки Городцова — див. Извѣстія XII съѣзда с. 158; на 299 розкопаних похоронів він зачисляє до бронзової культури 264. На жаль, комунїкат не дає нїяких близших пояснень, а те, що каже, не дуже сьвідчить про докладність досліду.

[2]) Можна судити з анальоґії. Нпр. між недавно опублїкованими бронзовими находками з Київської ґубернії з колекції Ханенка (вип. I) стрічаємо бронзовий наручник з типовими прикметами галльштатського типа (табл. XIIч. 60. В одній могилї з під Ірдиня (коло Днїпра, в полудневій Київщині) знайшли спіралї того-ж середньо-дунайського типа (Бобринскій III с. 23 і таб. II), й т. и.

[3]) Могили с. Гатного й Янкович — Труди III з'їзда т. I, протоколи с. 80 і далї та рисунки до них, і Археологическая карта Кіев. губ. с. 21.

і находки металїчних виробів разом з каменем і находки мідяного та бронзового знарядя.[1])

З тим всїм бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені, і то не тільки такі як стрілки, зеркальця й ріжнородні окраси, що ідуть потім далеко в часи зелїзної культури, а й так характеристичні як бронзові сокіри, списи, мечі, ножі, де бронза зараз була виперта зелїзом, скоро йно стало воно на добре росповсюднюватись. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місцї, як показують находки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала.[2]) Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно — де й маємо такі, може бути питанне, чи не припадково трапились в них самі лише бронзові річи.[3])

Рання зелїзна культура наших країв в археольогії залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає взагалї перші стадії зелїзної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити, — в противність пізнїйшій зелїзній культурі, головно словянській. Дуже богатий і ріжнородний матеріал доісторичної зелїзної культури наших країв далеко ще анї використаний анї вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронольогічну та етногрáфічну схему; тому лїпше оминати етногрáфічних назв там, де нема певности що до етногрáфічної приналежности.

---

[1]) Тепер сю переходову епоху звуть часом „енеолїтичною“ (мідяно-камяною).

[2]) Находки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 (тут особливо інтересно було-б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 47 і 50). Археол. карта Кіев. губ. с. 47. Каталогъ коллекціи Поля с. 36, 40—1. Ястребовъ Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44. Россійскій историч. музей (московський) показчик 1893 р. с. 45 (колекція камяних форм з с. Кардашинки Тавр. губ., з над нижнього Днїпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24 Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

[3]) Могили с. Должика і Романовки в Київщинї — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової блїзницї і Вел. Білозерки — Забелїн Исторія русской жизни I с. 617—8. Бобринскій Курганы III с. 23—5 і ин.

Я вже згадував, що ми маємо такі находки — головно в північнім поясі України, де зелізо безпосередно наступає по камяній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович), де зелізна зброя виступає разом з камяним знарядєм і дуже примитивними глиняними виробами. В иньших знов старі культурні типи неолітичної доби переходять до зелізної культури через невелику домішку мідяної або бронзової. Новійші комунікати доносять про викритє початків „скитської“ культури серед глиняних точків з мальованним начиннєм або в похоронах з фарбованими скелєтами.[1]) Похоронні поля, недавніми часами в великім числі викриті в північних частях України, від порічя Буга до порічя Дніпра, дуже часто дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої зелізної доби, датованої римськими монєтами II—III вв. по Хр., без виразних відмін в типах похорону чи в їх культурній обстанові. Що правда студіованнє їх лишає богато до бажання.

В північнім лісовім поясі отсі похоронні поля поки що являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої зелізної культури (з перед часів великої славянської міґрації). Похорони в них стрічаємо великими ґрупами, без могильних насипів, під поверхнею землі, в суміш — погребаних і спалених небіжчиків; поруч похоронів з камяним та кістяним знарядєм, архаічного типа (скорчених), бачимо похорони з такими характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або

Крім згаданих вище, находки бронзи див. ще: Археольоґічна карта Київщини Антоновича, показчик с. 14, де вичислені находки на території Київщини (з двадцять характеристичних находок), там же с. 57, 62, 68 текста. Археол. карта Волынской і теж Подольской губ., див. показчики. Каталогъ коллекціи Поля розд. II (найбогатша колєкція української бронзи). Рос. историческій музей, показчик 1893 р. с. 67—8 і 599 (бронза з Харківщини, копії й оригінали), с. 363 (Катеринославщина), тамже незаписана в показчику, нова колєкция бронзових сокір з Полтавщини. Ястребовъ op. c. c. 11 (Херсонщина). Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України). Непровіреною лишаєть ся досі його замітка про самостійність декотрих типів чорноморської бронзи (I с. 47): Dans la Russie méridionale on a trouvé des antiquités, qui, à coté de quelques formes locales, offrent le typ altaïouralien); пор. Каталогъ коллекціи Поля розд. II.

[1]) Комунікати про розкопки Хвойки, в Кіевлянинї 1903, падолист; Извѣстія XII съѣзда с. 182.

кельтських типів, шкляну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Їх орнамент одначе не богатий, часом дає лише дальшу анальогію з пишною орнаментацією неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо.[1])

Далеко виразнійше й інтензивнійше виступає еволюція ранньої зелізної культурі в приморськім степовім поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се зелізна культура з виразними слідами античних впливів — находки й могили з грецькими річами, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з богатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених (в виборі тем, орнаменту і в самих річах) до вимог варварського житя, як от славні вази кул-обська і чортомлицька з сценами скитського житя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одежу, по варварській моді; як ріжні богаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людностию. Сї могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно (здебільшого — на підставі стилю й техніки виробів), і кладуть ся на V—II в. перед Христом, отже часи скитсько-сарматські. Окрім них в численних находках — чи то в могилах, чи на останках осад, виступають в великім числї (на Поддніпровю майже до границї лісів) більше відокремлені слїди впливів грецької, потім

---

[2]) Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вип. 1) — дуже коротенькі записки з сумаричними характеристиками. Предмети видані гарно, але з сумаричними замітками тільки (так що не можна часом виріжнити їх з поміж иньших) у Ханенка Древности Приднѣпровья вип. IV. Див. ще Археол. карту Волын. губ. с. 99 (Брикуля), Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1901 с. 39 (Шаргород). Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II) і Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і моє: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI; на середнїм Бугу — Бѣляшевскій Дюнныя стоянки (Труды XI съѣзда, т. I).

грецько-римської культури, в виді чи то металїчних виробів, чи посуди, чи монет.[1])

Поруч з сими античними впливами стоять иньші, що стилем своїх виробів і предметами вяжуть ся з Переднею Азією, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризують ся богацтвом бронзових річей, особливо окрас кінських і колїсничних, з характеристичним орнаментом — звірячим (цїлі звіри і поодинокі части — головки, кінські й пташині, дзьюби, лапи, то що), виконаним сухо, схематично, утриповано, в противність елеґантному реалїзму грецької штуки. Тойже орнамент і стиль стрічаємо на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає сей стиль в находках могил Лугової (Александропольської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці в (Катеринославськім повіті), Аксютинецької й иньших коло Ромна.[2])

Сї дві течії на Украіні стрічають ся й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й иньші вироби того східнього стилю стрічаємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми його в античній передачі, змодіфіковані, ублагороднені, як з другого боку бачимо еленїстичні теми барбаризовані роботою тубильних майстрів.[3])

Хронольоґічно і етноґрафічно відграничити сї два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризовати богацтвом бронзи і золота, а рідкістю срібла (є находки, де при богацтві золотих і бронзових річей не знайшлось нїчого срібного)[4]), та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

---

[1]) Головне: Ашикъ Воспорское царство, 1848, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Древности Геродотовой Скиеіи т. II, 1873, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII, Лаппо-Данилевскій і Мальмбергъ Курганъ Каргодеуашхъ (Матеріалы по археологіи Россіи N. 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II. Про находки античної посуди ще низше — ст. 64.

[2]) Древности Геродотовой Скиеіи т. I, Бобринскій — Курганы близъ м. Смѣлы, II—III, Ханенко Древности Придиѣпровья вип. III—IV (тут і мішані елєнїстично-оріентальні находки).

[3]) Нпр. в иньших аксютинецьких розкопках — див. Самоквасова Основанія хронологической классификаціи 1892 с. 28 і далї), або і в Чортомлицькій та Луговій могилї.

[4]) Пор. Дарієвка, Аксютинцї — Бобринскій II, с. 128 - 9, 162.

З усіх типів ранньої зелізної культури (повторяю — всіх її численних варіянтів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронольоґічного й культурного, як етноґрафічного погляду, — бо ся культура певно переходила і до дальших сусїдів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки полїтичній перевазі, і находки скитсько-сарматського типу середнього Подніпровя не все можна уважати слїдами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міґрацією — в II—IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці, стилю, штуці — так званий ґотський або (як звуть його в західній штуці) меровінґський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередно перед міґрацією ґотів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих ґерманських державах. Походження-ж він безсумнівно східнього, і йшов з Персії й Туркестана. Характеризує ся він також замилованнєм до золота й бронзи, але саджених ріжнокольоровим каміннєм, шклом, або емалїєю. Місце пластичної орнаментації займає інкрустація; давній звірячий орнамент никне, панують схематичні або ґеометричні форми. Прототипи сього стиля новійші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.[1]) Недавня, дуже інтересна находка в Керчи викрила похорон з предметами ґотського стиля ціннй тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.[2]); се час коли той ґотський стиль починає розширяти ся в наших краях.

З словянською міґрацією в лїсовім поясї визначають ся словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує богацтво срібла, переважно перед золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогших металїв для біднійших верств; орнамент і стиль вповні ріжнять ся від скитсько-сарматських і ґотських — та про них

[1]) Такі напр. видані з розкопок Морґана інкрустовані річи з ахеменидських могил — La delegation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, c. 30, 92.

[2]) Э. Штернъ Къ вопросу о происхожденіи „готскаго стиля“ предметовъ ювелирнаго искусства — Записки одес. общества исторіи т. XX. Про „ґотський“ стиль в наших крах — Толстой и Кондаковъ Русскія древности кн. III, Ханенко Древности Приднѣпровья вн. IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie, 1892.

будемо говорити низше. В степовім поясї рух турецьких орд (VI—XII в.) приносить нові типи похорон і похоронних памяток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фіґури ріжних типів — характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою степові простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросєм) на півночи. Се найчастїйше могили впущеві, се-б то викопані в вершку вже готової, давнїйшої могили, так що в степовім поясї могили старших часів (з скорченими червоними скелєтами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнїйші похорони кочовників з конем (найчастїйше голова й ноги коня)[1]).

З антропольоґічного погляду похорони з часів металїчної культури відкривають перед нами істнованнє в наших краях нової раси — короткоголової. Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолїтичних часах, не зникла, ми її бачимо далї нпр. в похоронних полях, і в більше або меньше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнїйших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впущених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности довгоголової). Вони виступають часами, яко пізнїйша спорадична домішка, і в похоронах старших типів.[2])

При сучаснім запасї наших антропольоґічних відомостей виглядало-б, що короткоголові люди були новійшими кольонїстами наших степів, які прийшли з Азії за часів зелїзної культури. Але такий загальний вивід був би поки ще за-скорим — за мало матеріалу.

Оглянувши таким чином слїди культурного житя на українсько-руській території, мусимо поставити питаннє: чи маємо в тих останках шукати українсько-руської людности, чи то її предків, і коли так, то в репрезентантах якої культури і якого антропольоґічного типа? Иньшими словами: в якому культурному станї українсько-руська з'явились вперше на нашій теперішнїй території і який був її антропольоґічний тип? Відповідь на се питаннє можна дати лише в звязи з загальнїйшими питаннями про початки нашого народу та його перед-історичні міґрації (переселення), і до них мусимо звернутись.

---

[1]) Про се див. в примітках (7). [2]) Про се примітка 8.

Як в справі найдавнійшого залюднення нашої вітчини поводатором була нам археольоґія, так в справі початку нашого народу сю ролю бере на себе порівняне язикознавство, що опираючись на студіованню язиків, уставляє не тільки відносини тих язиків, їх спорідненнє, але й рівень культури дотичних народів, їх культурні відносини, і взагалї ставить собі задачі з кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінґвістика з далеко більшою легкостию давала відповіди на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізнійше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіования.[1])

Не що давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоевропейське племя (зване також індоґерманським або арійським),[2]) в склад котрого входили і предки, чи асимілятори, сучасних словянських народів, мешкало перед своїм роскладом на поодинокі галузи і ґрупи в Азії, на західніх згірях Болортаґа і Мустаґа, на північ від Гіндуку, де дійшло вже тоді значного культурного розвитку: воно знало важнійші металї (бронзу, золото, срібло, зелїво), було добре обзнайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій; в такім високім культурнім станї приходили поодинокі члени індоевропейської родини в Европу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтованнє в археольоґічнім матеріалї: признавалось за певне,

[1]) Історія наукових студий над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (2 вид. 1890, Єна) с. 24 sq., с. 111 sq., також — C. I. Tylor The Origin of the Aryans, Льондон, 1889 розд. I (французький переклад Varigny 1895, російський 1897), I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlsystem — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890, розд. I; літературу поодиноких питань див. у О. Шрадера Reallexicon der indogermanischen Alterthumskunde, 1901, sub vocibus.

[2]) Утерті назви „індоевропейське племя", „арійські народи" можуть уживатись тільки з певним застереженнєм, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до ріжних асимільованих рас; М. Мілєр дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про долїхокефалїчну лєксіку і брахікефальну ґраматику.

Найбільш відповідною назвою для ґрупи сих мов уважаю „індоевропейське", а „арійське" не годить ся зовсїм, бо означає тільки східню галузь сїєї ґрупи — мови іранську і індийську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню.

що кождий індоевропейський нарід прийшов в Европу з металїчною культурою, значить кольонїзація чи то палєолїтична чи неолїтична була не індоевропейська, а старша, і треба було тільки в зелїзній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоевропейського народа.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представленнє в голосній свого часу праці Pictet [1]), виступили цїлим рядом закиди і поправки. Передовсїм таким суперечним питаннєм стала справа правїтчини індоевропейських народів; почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цїлий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індоевропейську правїтчину в Европу та уміщуючи її в ріжних краях останньої, і тепер европейська теорія рішучо переважає.[2])

Ще важче узяла ся критика до справи індоевропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним иньші представляли собі індоевропейську людність з значно розвиненою металїчною культурою, новїйші дослїдники признали за нею з усїх металїв знайомість лише з мїдею (не бронзою), але й уживанє сього металя уважають ще мало розвиненим, так що індоевропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолїтичній і аж розійшовшись прийшли до металїчної культури. На правїтчинї се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хлїборобства, але воно значнїйшу ролю осягнуло аж на нових осадах.[3])

Розуміють ся, як би культурно-історичні досліди язикознавців могли дати певні вказівки що до виходної точки індоевропейської кольонїзації, її розвою і того культурного стану, в якім та кольонїзація переходила, то се-б багато помогло нам

---

[1]) Pictet — Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах виданнє 1877 р. в трьох томах.

[2]) Літературу її див. в примітках (9).

[3]) До таких виводів прийшли два такі першорядні історики культури як Ген (V. Hehn) Kulturpflanzen und Hausthiere (вид. 5, Берлїн, 1887) с. 14—8 і О. Шрадер op. c.[2] с 2514 sq., його приймає й Тейлор в згаданій книжці (розд. 3, XII), з словянських учених вкажу на Нїдерлє — O původu Slovanů (1896) с. 112—3. Иньші знов стоять по середині між скрайнїми поглядами; як на приклад уміркованого еклектизму можна вказати на згадану працю Крека. Рішучо за далеко пішов О. Шрадер в своїй новій праці (Reallexikon s. v. Steinzeit), ототожнюючи індоевропейську культуру з европейським неолїтом — що мовляв його рознесла по Европі індоевропейська міґрація.

до орієнтування в справі передісторичного залюднення нашої вітчини і початків словянської кольонізації. Але досі в сих питаннях не прийшло до остаточного порішення і ми маємо тілько правдоподібности. Такими правдоподібністями уважаю виводи (прийняті рядом визначних сучасних учених) — по перше, що правітчиною індоевропейського племени була східня Европа; друге — що індоевропейське племя почало ділити ся ще в неолітичній культурі. Останнє виводить ся з того, що назв спільних індоевропейським язикам для предметів вищої культури в їх язиковім запасі не знийшло ся, а що неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишившись бодай у декотрих ґруп, то звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до правітчини, то се справа більш скомпліковапа, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся.

Передовсім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє нїщо; ся теорія уложилась силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію, як на вітчину людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінґвістичні стичности Індоевропейців з Семитами, але таких старих стичностей до тепер не виказано.[1]) Противно, дуже численні стичности з Фінами (хоч не проаналїзовані ще докладно) вказували-б на східню Европу.[2]) Тут заховали ся й найбільше

[1]) Їх виказував Кремер, Гомель (Die Namen die Säugethiere bei d. Südsemit. Völkern, 1879 і потім в Archiv für Anthropologie, 1884), Шмідт (Die Urheimath), одначе з слабим успіхом; див. погляд самого Шмідта l. c. c. 9 і полємїку з ним Мілєра в Ausland, 1891.

[2]) Про них і про ґенетичну звязь (спільне походженнє) Індоевропейців з Фінами, що приймають декотрі досліґники на підставі тих стичностей — Thomsen Über den Einfluss der germ. Sprachen auf die finnisch-lappischen, 1870 і новійше Beröringer mellem de finske og de baltiscke Sprog, 1890; Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879; Donner über den Einfluss der litanischen an die finnischen Sprachen (Techmers Internat. Zeitschrift); Веске Словяно-финскія культурныя отношенія по доннымъ языка, 1890; Кеппенъ op. c., Тейлор op. c., Богдановъ Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale (Compte rendu du Congres de Moscou, I); J. Mikkola Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894; Zaborowski Les Ariens — Recherches sur les origines, état de la question de langue et de race — Revue d' Anthropologie, 1898; H. Sweet The history of language, 1900 (c. 112 sq.); Погодинъ в Трудах XI съѣзда т. II (резюме) і ин. Див. ще низше про фінсько-іранські стичности.

архаїчні язики індоевропейської родини (литовсько-лотишська ґрупа). Проти азійської правітчини промовляє до певної міри й брак в індоевропейськім язиковім запасі імен таких питоменних азійських звірят як верблюд, осел й ин. Цілий процес кольонізації індоевропейских народів далеко лекше пояснити собі з европейською правітчиною, а що особливо важно: лінґвістичні стичности ріжних ґруп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міґрацією були розміщені між собою анальоґічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустивши міґрацію в Европу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Европі.

Ся правітчина мусїла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб житя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусїв бути численним з огляду на його пізнійше роспросторенне. Правда, він певно асимілював при розселенню, а мабуть іще й перед ним, у великім числї чужі народности; на се виразно вказує антропольоґічна мішанина „індоевропейської раси“ — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова діференціація була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масї. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського).[1]) Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем (все се виказує мова) вказували-б на погранче степу і лїсу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-европейську рівнину, як на найбільш правдоподібний край індоевропейської правітчини. В такім разї Словяне, і навіть ще близше — наш нарід може бути автохтоном на певній части своєї нинїшньої території, і його пізнійші міґрації були розмірно не великі.

Такі правдоподібности. Ще раз підношу, що европейська правітчина Індоевропейців далеко правдоподібнїйша від азійської, але все таки вона — ґіпотеза тільки, хоч і дуже правдоподібна. То тільки в кождім разї треба сконстатовати, перше — що ми не маємо нїяких вказівок на те, аби індо-

[1]) Про старинність назви моря в індоевропейських язиках особливо Ґірт op. c. 475.

европейські народи виміґрували в Европу з Азії; друге — що нема досі ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською кольонізацією істновала яка небудь иньша.[1])

Археольоґія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед словянською міґрацією два відмінні типи: довгоголовий — неолїтичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи зелїзної культури. Питанне — котрий тип індоевропейський або спеціяльно словянський? На се антропольоґічне питанне не можна цїлком відповісти. Як я вже згадував, народи індоевропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях тих самих народів; полишаючи на боці кольор, нпр. північні Ґерманцї довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італїйцї довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результаті одні уважають первісним індоевропейським типом довгоголовий („ґерманський“), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельтословянський“).[2]) А в дійсности можливо зовсїм, що ся мішанина типа у індоевропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сї племена ще перед розселенням, на правітчинї не були чистим типом, одностайною антропольоґічною расою.[3]) Самий етнічний і язиковий тип індоевро-

[1]) Досить розповсюднена фінська теорія — що східню Европу перед Індоевропейцями цїлу займали Фіни, не має підстави. Тільки в північний її части при пізнїйшім розселенню посунули їх далї напівніч Словяне.

[2]) За довгоголовим обстають нпр. Poesche, Penka, Huxley (op. c.), Wilser — Die Herkunft der Germanen (Correspondenzblatt, 1885), de Lapouge Questions aryennes (Revue d' anthrop. 1889), Rendall The cradle of the Aryans, 1889, Retzius Crania Suecica, 1900, Buschan Verbreitung, Eintheilung und Ursprung der slav. Völkerstämme (Bericht der Ges. zu Stettin, 1901). За короткоголовим — Тейлор (op. c.), de Villenoisy Origines des premiéres races ariennes, 1894, Sergi Specie e varieta umane, 1900, Zaborowski Bulletin de la soc. d. anthropologie, 1900. Що до Словян, то найенерґічнїйшим оборонцем їх початкової довгоголовости виступає Нїдерле — його теорія, висловлена в книзї O původu Slovanů, 1896, як з одного боку викликала опозицію, так знайшла чимало й прихильників (див. його Slov. starož. I c. 87).

[3]) Таку гадку з усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie), і до неї все більше починають схиляти ся дослїдники — нпр. Кречмер op. c., Бремер op. c., О. Шрадер Reallexicon s. v. Körperbeschaffenheit і т. и.

европейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас; таке мішанне, асимільованне чужеродців потім могло вплинути на розділ індоевропейської ґрупи, як безперечно дуже сильно вплинуло на пізнійше відріжненне поодиноких індоевропейських ґруп, і в середині їх — поодиноких народів, як от розріжненне словянських племен.[1]) Теперішні Словяне переважно короткоголові: на заход[і] й полудні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів з ним уже бореть ся середноголовий, з значнійшою домішкою довгоголових.[2]) Матеріял із старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають ся словянськими, довгоголовість навіть переважає; та тип уже й тут не одноцільний, мішаний: є й короткоголові й середні типи. Поки не вияснена справа індоевропейського типу, доти й первісний словянський тип буде нам незвісним напевно.

Таким чином ані лінґвістика ані антропольоґія самі по собі не дають нам цілком певних вказівок для орієнтования в археольоґічних останках залюднення нашої території; вони тільки перестерігають нас від деяких безосновних або передчасних виводів — отже дають результат поки що неґативний. Для орієнтования в передісторичній етноґрафії нашої території і передісторичній словянській кольонізації все ще головно мають нам служити історичні відомости; але скомбіновані з фактами лінґвістики та археольоґії вони не в однім можуть вияснити

---

[1]) Про вплив етнічного мішання, метізації на відріжненне язикове — напр. Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe (пер.), 1887, Тейлор ор. с., Ґірт Die Verwandschaftsverhältnisse der Indogermanen (Indogerm. Forschungen, 1894), Стоянович Приступна академска беседа (Глас српск. акад. т. LII), Бодуен де Куртене О смѣшанномъ характерѣ всѣхъ языковъ (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Против надуживання сього об'ясненння справедливі замітки висловив Ягіч — Einige Streitfragen, Archiv XXII, указуючи, що діалєктичні ріжниці в кождій більшій лінґвістичній масі й без того неминучо мусять бути. Але се одначе зовсім не зменшує впливів мішання на язикову діференціацію.

[2]) Про се I. Deniker Les races de l' Europe I. Indice céphalique en Europe), 1899, W. Ripley The races of Europe, London, 1900, Niederle O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti розд. III, Воробьевъ — в Трудах моск. антрополог. отдѣла XIX, Talko Hryncewicz W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła, 1902, і Поляки — Русскій Антропол. Журналъ, 1901.

нам далеко більше і кинути сьвітло в значно давнїйші часи. Так комбінація спостережень лїнґвістики з історичними звістками може дати нам цїнні вказівки що до відносин словянських народів взагалї (а в тім і українсько-руських племен) перед їх розселеннєм до иньших народів індоевропейської родини, кольонїзаційне ґрупованнє й культурні впливи, й т. и.

Кінець спільного пожитя індоевропейської родини й виріжненнє з неї поодиноких народів і язикових ґруп, приймаючи що се стало ся в початках металїчної культури, кладуть більшменьш за дві тисячі лїт перед нашою ерою. Розуміють ся, се дуже загальне означеннє, і хоч досить прийняте в науцї, але в більше меньше ґіпотетичнім характері.[1]) Так само лише в найзагальнїйших прикметах можна собі уявити самий процес розділу індоевропейської родини. В лїнґвістицї, що доси одиноко рішає се питанне, до недавна стояли дві теорії — ґенеальоґічна, що признає видїленнє цїлих ґруп і істнованнє якийсь час спільних язиків для сих ґруп, до нового розділу кождої ґрупи на мови чи ґрупи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що виріжненнє мов об'ясняє повільним процесом ще в тих часах, коли стичність між народами тієї родини не була ще порвалась, і оден язик служив посереднїм каблуком переходом меж двома сусїдними.[2]) Тепер сї теорії найчастїйше комбінують ся. Дїйсно, виріжненнє лїнґвістично-етноґрафічних атомів (бо лїнґвістична діфе-

[1]) Нпр. D' Arbois de Jubainoville Premiers habitants de l' Europe, F. Müller Allgemeine Etnographie, Brunhoffer Urgeschichte der Arier, Brugmann Grundriss der vergleichenden Grammatik, Bradke Über Methode der arischen Alterthumswissenschaft, Hirt Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen (Hattners Geographische Zeitschrift, 1898), Schrader Reallexicon (c. 902), Montelius Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland, 1900, Hampel Neuere Studien über die Kupferzeit (Zeitschrift für Ethnologie, 1896), Hoernes Urgeschichte der Bildenden Kunst, Much Heimat, Niederle O původu (але в новій обрібцї — Sl. Starožit. c. 29 вже відступає) і т. и. Закиди, з лїнґвістичного становища, против сеї дати підніс недавно Ягіч (Einige Streitfragen — Archiv XXII), уважаючи її занадто пізньою, але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужеродців могла прискорити язикове розріжненнє.

[2]) Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung c. 68 і далї (тут схематичні рисунки), Krek Einleintung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2, c. 66 і далї, Niederle O původů c. 28 і далї, Slov. Star. I c. 68 і далї (тут новійша лїтература).

ренціяція була об'явом і етноґрафічної заразом) не перешкоджало їм ґруповатись в тіснійше звязані між собою ґрупи. Початки такого виріжнення мусіли йти в глубину незвичайно далеко. Міґрація вкінці була, розуміється ся, рішучим моментом для виріжнення народа чи ґрупи з цілости, але й вона звичайно не ізолювала від разу того відокремленого, не переривала стичности сієї відокремленої ґрупи з иньшими чи иньшою спорідненою.

Так певна язикова спільність вяже між собою европейські ґрупи індоевропейської родини (деякі навіть приймали істнованнє спільної західньої, европейської мови по відділенню східньої арийської, себ то ірансько-індийської ґрупи); словянська ґрупа з одного боку близько споріднена з литовською і ґерманською, з другого — певні звязки лучать її з іранською, вказуючи тим самим на близшу і довшу стичність Словян з Іранцями вже й після розріжнення індоевропейської родини[1]). Для словянсько-литовської ґрупи разом з ґерманською заступники ґенеальоґічної теорії приймали істнованнє спільної мови (се так звана у них північна, або північно-східня ґрупа), але тепер сей погляд все більше тратить повагу[2]). За те тісні звязки Словян з литовською (инакше — балтийською) ґрупою, не підлягають сумніву, і всї лінґвисти ріжних напрямів сходять ся на признанню словянсько-литовської ґрупи, що після відділення від иньших споріднених народів і ґруп становила певну цілість[3]). Велика близькість приводить до гадки, що спільне житє сієї ґрупи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, зважившн кольонізацийні обставини. Тим часом як міґрації Ґерманців на захід, а Іранців на схід ослабила їх звязки з Словянами (стичність зісталась тільки в розмірно незначній лінії сусїдства), Словяне з литовськими народами жили в тісній ґеоґрафічній стичности аж до початків великої історичної міґрації Словян, що ослабила остаточно сю словянсько-литовську

[1]) В третім напрямі могли бути такіж стичности з Траками, тільки що за браком язикових памяток сих останнїх про се можемо поки що тільки здогадуватись.

[2]) Пор. нпр. Бремера Ethnographie с. 761.

[3]) Цілість, розуміється ся, тільки релятивну, бо певну діференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між ґрупами словянською й литовською.

близкість, а заразом закінчила й виріжненнє поодиноких словянських народів[1]).

За сї часи — до повного відокремлення Словян від иньших індсевропейських народів, і на останку від Литовців (сї часи можна-б назвати перед-словянськими) предки Словян мусїли зробити дальші кроки по дорозї материяльної та духової культури в порівнянню з побутом індоевропейської епохи[2]). В сї ж часи мусїли вже зарисуватись певні відміни в самім тїлї будущого Словянства, що потім стали початком його діференціації на галузи й народи. Сї всї процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його одність з литовською ґрупою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну ґрупу (се доба пра-словянська). В I в. по Хр. се відріжненнє бачимо як факт вповнї довершений: в історичних звістках Словяне й Литовцї виступають з осібними іменами (Венеди і Еісти). Чи сей процес віддїлення утворивсь дорогою самого внутрішнього розвою, чи був приспішений иньшими якими причинами, не знаємо поки що; можливо, що й тут мало свій вплив територіальне розширенне, так як пізнїйше словянське розселенне вплинуло на розріжненнє словянських племен.

Для доби пра-словянської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення

---

[1]) Що до відріжнення словянської ґрупи від литовської, деяку популярність мало датованнє V віком перед Хр. Див. напр. новійші курси: Krek Einleitung[2] с. 216, Schiemann — Russland, Polen und Livland I с. 11, M. Denis — L' Europe orientale: Slaves, Lithuaniens, Hongrois в Histoire générale вид. Lavisse et Rambaud, I с. 689. Воно одначе оперте лише на одинокім і цїлком не певнім факті — імени півня у Словян. Славяне мають імя півня (куръ — півень, курка) осібне від литовського, а що півень стає в грецькій лїтературі відомим з VI в. (як думають — від Персів), то й виводять, що в V в., коли ся птиця могла через Греків стати відомою у Словян, вони вже жили осібним від литовських народів житєм, отже віддїленнє було довершеним фактом. Сю гадку підніс Ген — Kulturpflanzen[5] с. 270, і вона була прийнята иньшими дослїдниками. Та не кажучи вже, що на однім імени годї збудувати таку важну теорію, сам Ген признав (с. 268), що нема нїяких вказівок — звідки (а тим самим — і коли) півень перейшов до Словян; а що вони стояли довго в безпосередній стичности з Іранцями, і славянське імя не стоїть в звязку з грецьким, то й цїла теорія переходу півня до Словян від Греків не має опертя.

[2]) Про спільний словесний запас і культурний стан „північно-східньої“ і потім словянсько-литовської ґрупи — див. Fick Vergl.

(розуміється ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індо-европейської родини, де-б не була вона, в усякім разї словянсько-литовська доба, певно, пережита була не де як у східній Европі: словянсько-литовські племена своє спільне житє безперечно прожили вже тут. З міґрацією Ґерманців на захід, в центральну Европу визначила ся західня границя їх території; полуднева уставила ся з розселеннєм в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Словян стикались з народами, як можна найправдоподобнійше гадати — тракийської родини. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-европейську низину, стрічались границї словянсько-литовської кольонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найранійше визначаєть ся полуднева границя. Не кажучи за давнійші, загальні згадки, з V в. почавши маємо ми докладнійші відомости про кольонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича (по всякій правдоподібности — іранська) скитсько-сарматсько-аланська людність не переходила на північ далї за границю нижнього Днїстра — Буга — Днїпра. Геродот, найважнійше наше джерело в сій справі, виразно відріжняє народи, що сидїли далї на північ, як не-скитські.

На полудневім заході карпатське підгірє з II в. перед Хр. покриває міґрация Бастарнів, що простягалась звідти аж над нижнїй Дунай; там вони були „приходнями“ *(ἐπήλυδες)*, і такими-ж уважають їх і в прикарпатських сторонах. До їх прихода з півночи, славянські осади могли сягати й Карпатських гір, в басейнї верхнього Днїстра, Сана й Висли, і так само по ослабленню сеї бастарнської кольонізації. Самий гірський пояс займала ґрупа народів, найправдоподобнійше — тракийських.

Wörterbuch der indogerm. Sprachen, I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches, R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der letto-slavischen und germanischen Sprachen, A. Brückner Die slavischen Fremdvörter im Littauischen, Schiemann Russland etc. Про сю літературу див. Шрадер[2] с. 80—5, Krek Einleitung[2] с. 89, 96. Є тут в самій основі богато суперечного, а для словянсько-литовських відносин зроблено ще дуже мало; тут не входжу в справу, тим більше що нам важнійший культурний стан прасловянський, про котрий будемо говорити низше (розд. IV).

На заході перед новою — вже історичною міґрацією Ґерманців (т. зв. великим рухом народів) ґерманська кольонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток (I в. по Хр.): Пліній, Тацита і Птолємея (писав в II в., але опираючись головно на праці Марина Тірського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами)[1]). Властиво якісь відомости для означення етноґрафічної границі дає тільки Птолємей. У нього Висла межує „Ґерманію“ з „Сарматиєю“, від верхівя до моря. Межи „великими народами“ *(ἔθνη μέγιστα)* Сарматії вичисляє він „Венедів по цілій Венедській затоці“, коло „Венедських гір“; між меньшими Ґотів *(Γύθωνες)* над Вислою, на полудень *(ὑπὸ)* від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами[2]). З сього виходить, що східньою границею ґерманських народів була Висла, але на нижній Вислі Ґоти сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горішній Вислі, се видно з того, що Тацит уміщує їх безпосередно на північ від Луґіїв — ґерманських народів по Одеру)[3]). На схід від Висли і на півн. схід від Ґотів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Словян, і литовські народи, у Тацита означені загальною нїмецькою назвою Aestii, Eisten[4]). Так розміщує Птолємей; Плінїй і Тацит, не даючи близших вказівок, потверджують відомости Птолємея: перший згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї; другий про них згадує на східніх границях Ґерманії, за Ґотами[5]). Чи переходили осади Словян за Вислу, бодай подекуди, ще перед пізнїйшою їх міґрацією на захід, як се часом

---

[1]) Про Птолємея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893), Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894), Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Аналїз його відомостей зі Східньої Европи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. 17 і далї. Králiček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894 (Kremsier, Programm). Браунъ Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній, I, 1899, Спб. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, К., 1894, і доповнення в Филол. Обозр. 1899.

[2]) Βούλανες (лїпша лєкція: Σούλωνες), Φρουγουνδίωνες і коло верхівя Висли — Αὐαρηνοί (або Ἀβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίνδαι, Σουδινοί, Σταυανοί — Ptolemaei III 5.

[3]) Germ. 43—4.

[4]) Пізнїйше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

[5]) Hist. Nat. IV, 27, Germania 46.

припускають на підставі хороґрафічних і археольоґічних даних, се зістаєть ся непевним[1]).

Хоч Птолємей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматиї (разом з Бастарнами, Язиґами, Роксоланами), одначе на його мапі східня Европа так замощена ріжними иньшими народами, що для сього „великого" народа зістаєть ся дуже невелике місце; причиною була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолємей уявляв собі східню Европу — форма узької шиї між океаном і Меотидою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублєтів, з лївого боку Висли на правий, і ті що з прикарпатських країв і донсько-кавказких простягнулись на Птолємеєвій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Поднїпровю і далї на схід, де Птолємей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности нїякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолємей виразно уміщує венедські осади над берегом моря, „по Венедському заливу", що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацита за ґерманськими народами на лївім боцї Висли згадують ся „на правім боцї Свебського моря" Литовцї Aestii з їх торговлею горючим каменем *(ἤλεκτρον*, Bernstein), але ся звістка не виключає звістки Птолємея: Венеди і Литовцї могли на сім побережу сусїдувати. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Ґотів, як роблять иньші [2]).

З наведених у Птолємея народів не тяжко відгадати з Ґаліндах пізнїйших пруських Ґаліндів (Голяд наших лїтописів), в Судінах — може пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадцї про Aestii на балтийськім побережу у Тацита. Тільки у Птолємея вони відсунені від балтийського побережа осадами Венедів. *Ὄσσιοι* пригадують річку Оссу в Прусиї. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолємеєвій мапі між Вислою та „океаном", годї об'яснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною [3]).

---

[1]) Оборонцї ріжних „словянських" теорій підносять, що Ґерманїя має ґеоґрафічне, а не етноґрафічне значінне як і Сармати; але в сїй части „Ґерманії" Птолємей вичисляє ряд народів, котрі трудно не признати за ґерманські.

[2]) Про питання звязані з ґото-венедською границею див. в примітках (10).

[3]) В Βουλανοι бачили польських Полян, ще частїйше в Ставанах „Славян" (против сього див. Müllenhof с. 21, Krek[2] с. 293). Вельтів — Οὐέλται Міленгоф (II с. 25) поправляв на Δετοῦαι і т. п.

Для границі Словянщини з Фінами бракує всяких історичних відомостей. Тацит і Птолємей лише згадують про них, і Птолємей навіть впакував їх, як одеи з „меньших“ народів над Вислу, вище Ґотів: очевидно, він не знав про них нїчого крім імени. Та у всякім разї звістки сих письменників свідчать, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтийського моря. На другім кінцї граничної лїнії слїди присутности Фінів бачать в финськім імени Волги у Птолємея (Ῥᾶ — у Фінів і досї Rhav, Rawa, також імя Урала — Δάιξ об'ясняють з финського). Певнїйшу вказівку дають лїнґвістичні слїди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспийських степах Фіни жили на середнім або й низшім Поволжу. Середину граничної лїнії між сими крайнїми точками виповнює вперше аж катальоґ народів Германарихової держави де бачимо імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви, не кажучи за більш попсовані. Як нї лєґендарна сама держава, сей катальоґ можна-б перенести що найменьше на V в. по Хр., як би бути певним, що тут дїйсно маємо сї імена, а не прості созвучности; в кождім разї про територію згаданих племен не можна з нього витягнути нїяких вказівок. Археольоґічна наука досї не могла ще нїчого дати для роз'яснення сього питання[1]). Вказувано ще на несловянські елємепти в хороґрафії верхнього Днїпра і Десни, ще більше в басейнї Волги, Оки й Дона[2]), але сї вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронольоґії: вони вказують на несловянську людність (припустїм — фінську) в часи перед словянською кольонїзациєю IX—XI в., але не мають доказової сили для давнїйших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустїти, і Фіни могли їх на

[1]) Вкажу лише на спостереженнє, ще докладно не перевірене: довгоголова раса, що панує в найдавнїйших находках на цїлім просторі південно-західньої половини східноевропейської рівнини, сягає по Москву на схід, по озерний басейн (Новгородська і Петербурська ґуб.) на північ. Див. резюме А. Богданова — Антропологическая Выставка т. IV, I, с. 141—2. Але крайнї границї розпросторення довгоголового типа вістають ся не висліджеными.

[2]) Надеждинъ Опытъ ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далї, 258—9. Голубовскій Исторія Смоленской земли с. 31 і далї. Новійші автори (Браун, Поґодін, Нїдерле) не посунули сеї справи наперед.

якийсь час тодї опановати. Отже поки що мусимо і тут зіставтись при заяві: non liquet.

В сім четверокутнику, що ограничуєть ся лїнїєю Висли на заходї, Балтийським морем на півночи, на полудні займає краї по середнїм Днїстрі й Днїпрі, а на сходї — басейн Днїпра (може — крім верхів самого Днїпра й його головних східнїх притоків), з найбільшою правдоподобністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міґрацією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східнім березї Балтийського моря, і се потверджуєть ся хороґрафічними й лїнґвістичними спостереженнями. У Птолємея Ґалїнди й Судини сидять не на самім побережу, а віддїлені від нього осадами Венедів; се або помилка (як перенесенне Фінів на середню Вислу, або на балтийськім побережу треба припускати иньші литовські племена, упущені Птолємеєм. Але близше означати тодїшню литовську територію можна тільки гіпотетично[1]). Орієнтоватись в тодїшній литовській кольонїзації пізнїйшими етноґрафічними границями можна лише до певної міри, тим більше, що і в означенню пізнїйших етноґрафічних границь є богато непевного. В пізнїйших часах східне побереже Балтийського моря аж до Курішгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової лїтописи), відтиснувши Литовців. Литовцї займають цїлий басейн Нїмана, а навіть в басейнї Березини і Припети (на лївім боцї її) пробовано виказати несловянські (нїби литовські) елємента[2]). Досї одначе литовські елємента в порічах Припети й Березини на певно не сконстатовані,

[1]) Див. працї: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zum dem Werke von A. Bielenstein (Bulletin петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ, Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Verbereitung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

[2]) Вже Надеждін вказував неславянські елєменти на північ від Припети — Опытъ географіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія² с. 74 і далї. Пробували їх ще недавно виріжнити — Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далї, Кочубинскій Территорія доисторической Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторіи розд. IX; на жаль якихось певних результатів сї працї не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI) і в кождім разї виключати категорично з словянської правітчини землї за Припетою (як то часом роблять) нема підстави.

а як і приймати їх, то ще велике питанне: щó треба-б тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і щó може бути слідом пізнійшого розпросторення Литви на полудні. Подібно як Словяни, литовські народи разом з словянським рухом, в IV—VI в., могли пересунутись на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території, могли опановати колишні словянські займанщини, та по якімсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської кольонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяня, і словянський кольонізацийний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Видїливши (з певним, далеким приближенням) для литовської ґрупи по її відокремленню балтийське побереже і що найменьше — землї між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгіря до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном, аж до моря (о скільки сї краї не були заняті ґотськими й литовськими осадами). Таке більше-меньше означенне прасловянської території (з ріжними відмінами) досить приняте в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою[1]).

Мушу згадати, що найбільшу чистоту словянських елєментів в хорографії зауважано в полуднево-західній частині сієї території, на полудень від Припети й на захід від Дніпра, тож сю територію — особливо теперішню Волинь і Галичину, деякі учені хотїли уважати властивою правітчиною словянства[2]). Та, як казав я, ми не маємо права слїди несловянської кольонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра переносити в часи пра-словянські та виключати сї землї з словянської правітчини, бо тут можлива пізнійша кольонізаційна флюктуація — під час словянського руху. Може колись зможуть остаточно рішити сю справу археольоґія й антропольоґія; поки що вони в сім ще безсильні.

На своїй правітчині Словяне виступають (в I—II в. по Хр.) під назвою Венедів (Venedi у Плінія, Veneti у Тацита, *Οὐενέδαι*

[1]) Літературу його дивись в примітках (11).

[2]) Надєждін ор. с., Барсов Географія[2] с. 73, пор. недавню Ист. древней Руси Філєвича I, ст. 98 і далї.

у Птолємея)[1]). Значінне сього імени — Venedi, не ясно; очевидно, се не була свійська назва[2]); через Ґерманців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росиян Venäjä; самі Німці досі звуть Вендами декотрих західніх Словян (Лужичан і Словинців)[3]).

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнійше Словян взагалї звано *Σπόροι*; се слово він толкує з грецького слова *σπείρω*, розсіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами". Відкидаючи сю хибну етимольоґію, се слово часто звязують з словянським Серб, уважають се давнійшим споконародним іменем Словянства[4]) і шукають їх в Птолємеївих *Σέρβοι* (вар. *Σέρωι*); але сї *Σέρβοι* сидять далеко на сході, в околицях Волги[5]). Документально ж імя словянських Сербів виступає доперва в памятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальнійше значінне, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні словянські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні

---

[1]) Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них Niederle Slov. Star. c. 190 і далї.

[2]) Цайс (c. 67) об'ясняв се слово з ґот. vinja = пасовище, лука, осадники на луках; се об'ясненне за браком лїпшого прийняте нпр. Реслєром op. c. c. 78, Мілєнгофом IV c. 514, Денї c. 691, по части Потканьским Lachowie c. 240, і наводить ся часто й тими, що не уважають його справедливим. Останнїми часами вийшов на верх вивід з кельтського vindos — білий: у Поґоділа (op. c. c. 18), Нїдерле (Sl. St. 198). Нїдерле вказує дїйсно цїкавий факт — широке розповсюдненне пня *vend, vind* в хорографічних і особистих іменах кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досї не доведена. Об'ясняли Вендів з словянського vęt, вѫщии — більший, отже „велетнї" — нпр. Первольф в Archiv f. sl. Philologie IV, 65, Партицький в Дїлї 1892 ч. 142 і ин. (против сього Брікнер в Archiv f. sl. Phil. XXII c. 236), звязували з іменем Вятичів (Гільфердінґ, Браун, Веселовский), і т. и.

[3]) Sclavos, quos nos Vionudos dicimus, каже Алькуін про побіди Короля Вел. (Monum. Germ. Epist. IV c. 32).

[4]) Так думали вже Добровский і Шлєцер, потім Шафарик I. 7. 15, Цайс c. 67 (обережно), Крек[2] c. 250, 252. Етимольоґія слова Серб неясна, див. про неї екскурс у Крека[2] c. 248 і далї. Новійше об'ясненне Нїдерле — Σπόροι з Βόσποροι (Über die Sporoi des Prokopios — Archiv т. XXIII) стріло ся з однодушною опозицією в науцї. Зауважу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше себр, сябр = спільник в господарстві. Про тотожність Серби = Σποροι = Spali, що припускали декотрі, див. низше.

[5]) Прокопій De b. Got. Ш. 14. Птолємей V. 9 §. 21.

назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусїли мати своєрідну загальну назву для означення своєї національности: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західних. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від слу, слово: люде, що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям — „Нїмцям“, що не вміють говорити (в чужеземній письменній традиції вона одначе приходить звичайно з вставним *к*: Sclaveni, Sclavini, *Σκλαυηνοί, Σκλαβηνοί*, арабське Сакалїба, пізнїйше також і *т*: — *Σθλαβινοί*).[1])

В лїнґвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею й етноґрафічна діференцияція серед Словянства зачалась ще на правітчинї, довго перед великою словянською міґрацією. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показала ся на добре ся діференцияція між головними галузями словянства — західньою й північно-східньо-полудневою, не довели до результатів[2]), але факт дуже ранньої діференціації не підлягає сумнїву. Чи будемо триматись т. зв. ґенеальоґічної теорії, що приймає утвореннє з прасловянської маси насамперед двох чи трох осібних галузей, а з них виріжненнє аж пізнїйше поодиноких племен, чи далеко реальнїйшої теорії т. зв. переходів чи хвиль, що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всїх ґруп, — се не робить ріжницї[3]); в обох

---

[2]) Словян від слово виводив Коляр. Против сього Добровский (Čas. Čes. Mus. 1827, I 83), Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек[2] с. 300 підносили, що паросток енин вказує на місцевість, має ґеоґрафічний початок; та ледво чи можно се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчинъ замість Нѣмець. Иньші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не виясненою лишаєть ся однаковість вставки *к* в західнїх і орієнтальних передачах словянського імени.

[2]) Про них напр. у Нїдерле O původu с. 122—3.

[3]) Ґенеальоґічна теорія погрішає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етноґрафічну одиницю всюди і завсїди складає сума льокальних, дрібних варіяцій, що переходять з одної ґрупи в другу певними посередніми відмінами. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, лучать в собі тільки певними спільними прикметами ґрупи діалєктів, яких діференціація може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бруґман (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без діалєктичних відмін. Теорія одностайного

разах буде певним, що ще перед розселеннєм приготовались ті етноґрафічні і лінґвістичні відміни серед Словянства, які з цілою виразністю показались після розселення, завдяки територіяльному віддаленню і новим етноґрафічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне ґеоґрафічне розміщеннє Словянства вповні відповідає його діалєктичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міґрації виступають як сформовані етноґрафічні й язикові цілости[1]). Се показує, що велика словянська міґрація йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі свої давнійші відносини сусідства[2]). З сьогож знов виникає, що напрями кольонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщеннє — уґрупованю на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетнійших, талановитійших заступників новійшої лінґвістики: „Порівнявши сі кольонізацийні відносини Словян в перед'історичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“ [3]).

праязика — чи індоевропейського, чи прасловянського — се фікція, бо ніж такий язик сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се зазначив з усею виразністю Дельбрік що до індоевропейського язика, а в славістиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув недавно Яґіч в статї Eine einheitliche slavische Ursprache? (Archiv XXII). Ділячи Словянство на язикові ґрупи: західню, східню й полудневу, він дивить ся на сей поділ не з ґенетичного погляду, а з становища сучасної статіки, і такий погляд все більше знаходить собі признаннє.

[1]) Пор. Крек[2] 328.

[2]) Уважаючи на повторенне однакових етноґрафічних назв в ріжних частинах Словянщини, порівнювано колись словянську кольонізацію з розсипаною грою карт; але однакові етноґрафічні назви не значать, що то одно племя розбилось на части, і слїдів такого „розсипання“ в Словянстві, противно, зовсім не можна вказати.

[3]) J. Schmidt Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II c. 198. Сей погляд при нагодї підпер і В. Яґіч (Einige Streitfragen — Archiv XX c. 22): Diese Abläugnung (Лєскіна) eines ursächlichen Zusammenhangs zwischen den Siedelungsverhältnissen in der Urheimath und den späteren halte ich für unbegründet. Nach dem eigenthümlichen herdenartigen Charakter der slavischen Völkerwanderung scheint mir das spätere erweiterte Bild der slavischen Verbreitung über Central- und Südeuropa den vorgeschichtlichen Mikrokosmos ziemlich genau wiederspiegeln.

Сей вивід, зроблений на основі лінґвістичних фактів, має своє потвердженнє в історії словянської кольонізації: Словяне переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се сьвідчить та сама невідомість і мовчаннє джерел про те, як відбула ся їх міґрація). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян могло йти правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи дальше від кольонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, дальше висунені на захід або полудень племена. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етноґрафічна й лінґвістична маса, і діференціація мусїла-б наново початись аж після розселення.

Сї спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнїйшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщенне поодиноких словянських галузей перед розселеннєм, на правітчинї, відгадувати порядок і напрями словянської міґрації.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полудневосхідній частинї прасловянської території, значить — в краях середнього Днїпра, коли ми правильно означили територію словянської правітчини. Як цїла словянська кольонізація ішла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселенне мало йти в тих же напрямах, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської кольонізації, які розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнїм Поднїпровю, де він м і г бути і автохтоном навіть в повнім значінню сього слова. Такий льоґічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули.

Та не можна поминути мовчаннєм, що при такім погляді на загальний розвій словянської і специяльно руської кольонізації ми зовсїм розминаємось з нашою історичною традицією, представленою автором нашої „Повісти временних лїт“. Для нього вихідною точкою словянської кольонізації було середнє й нижнє Подунавє, отже кольонізація у нього має як раз противний напрям — на північ, північний схід і схід: „По мно-

зѣхъ же временехъ, каже він, сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, кде есть нынѣ Угорская земля и Болгаръская; отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земьли и прозвашася имены своими“ [1]). Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську кольонізацію; се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міґрацію затерлась, з ріжних фактів, нпр. із згадок народньої поезиї про Дунай, з біблійного оповідання про загальне розселеннє народів з полудня, а головно мабуть навіяли її сьвіжійші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунавя в X—XI в.; навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міґрації[2]).

Приймаючи, що середнє Поднїпровє було, мабуть, правітчиною нашого народа, а дальша просторонь на захід, аж до Карпатського підгіря входила в територію прасловянської кольонізації, ми можемо уважати археольоґічні слїди людського житя на сій території від дуже давніх — неолїтичних часів[3]), слїдами по части наших предків, по части Словян взагалї, а в останках неолїтичної людности сеї території бачити їх останки. Та що границї словянського племени (тим меньше — тої галузи його, яка була предком нашого народа) докладно і певно ми все таки уставити не годні (могли сї границї й мінятись), а з справою антропольоґічного типа, як ми бачили, звязані великі, досї не поконані трудности, тож при сучаснім стані наших відомостей таке звязуваннє археольоґічних останків на сій території з предками нашими, чи з Словянами взагалї, може бути тільки гіпотетичним до певної міри. Щось більше як правдоподібність ми тут осягнути ще не можемо.

---

[1]) Іпатський кодекс с. 3.

[2]) Про традицію дунайської правітчини в пізнїйшім письменстві і противну її — теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космоґрафа, VII в.: Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia), див. найповнїйше у Нїдерле Slovanské starožitnosti розд. I — тут і критика арґументів дунайської теорії нечисленних її оборонців.

[3]) В палєолїтичні часи сягати таки зовсїм трудно — дальше як в часи неолїтичної культури негідні дотепер сягнути ніякі наші комбінації про індоевропейські племена.

Так зібрані вище факти й комбінації виказали нам з певною правдоподібністю, що північна частина нашої території була занята мабуть словянською людністю (а певна частина мабуть спеціальнійше — предками наших племен), перед словянським розселеннєм і вспять — неозначено довгий час. Історію житя сих племен в тих часах ми одначе не можемо слїдити. Звістки історичних джерел не заходять на сю територію майже зовсїм: вони дають лише кілька відірваних не вповнї безсумнївних імен, в звязку з більше докладними звістками про полудневу, чорноморську кольонїзацію (в сїм звязку ми низше й оглянемо сї звістки). Про культурну еволюцію дає деяке понятє археольоґічний матеріал, розібраний вище; лінґвістичний же матеріал дає нам певний образ культури сеї словянської кольонїзації (в тім і наших предків) в момент розселення — він послужить нам для характеристики культури наших племен (в роздїлї IV). Історії зверхньої для північної частини нашої території в тих часах ще не маємо.

Дещо більше маємо історичних звісток про полудневу частину нашої території в часах перед словянським розселеннєм — степового пояса, а найбільше — чорноморського побережа, від коли кольонїзують його Греки. Тому що ся кольонїзація була вихідною точкою для історичних звісток про нашу територію, від неї ми й зачнемо їх перегляд. Зрештою, хоч чисельно і територіяльно не значна, ся грецька кольонїзація мала важне значіннє в культурній історії наших земель і се дає їй право на нашу пильну увагу.

Кольонїзація ся була результатом розвою торговлї на північнім побережу Чорного моря, і в дальшім часї — її сильною підоймою.

Торговля ся дуже стара. Слїди чужоземної, полудневої торговлї на нашій території ми можемо констатовати від кінця неолїтичної культури: екзотичні черепашки (мушлї) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металїчної), кераміка т. зв. передмікенського типа (мальована і ґравірована), мідяні й бронзові вироби вказують зовсїм виразно на істнованнє таких зносин і торговлї. Хоч при теперішнїм стані нашого археольоґічного матеріалу не можна катеґорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але богато з того безперечно таки звідти приходило. Таким чином найстарші стадії чорноморської торговлї в наших краях вповнї виходять за границї історії. Найдавнїйші провідники чорноморської торговлї, на яких

може вказати історія, були Фінїкияне і малоазийські Карійці. Торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережем Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінїкийська і карійська торговля лежить за границями докладнїйшого знання; історичні часи застають сю чорноморську торговлю вже в руках Греків[1]).

По традиції, головну ролю при тім мала відограти славна азійська республїка Мілєт. Заснована Йонійцями на території Карійців, з значною домішкою самих Карійців, Фінїкіян, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним участником фінїкийсько-карійської торговлї, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в нїй місце тих своїх попередників. Почавши торговлею, Мілєтяне далї засновують на чорноморськім побережу свої постійні факторії (про фінїкийські та карійські факторії на північнім березї не маємо поки що відомостей), а з них в найбільш вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значнїйших кольонїй північного чорноморського побережа виразно звуть ся мілєтськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей; до них же, певно, належала більшість меньших, заснованих Мілєтянами безпосередно чи посередно — їх кольонїстами. Страбон каже, що Мілєт залюднив цїлий Евксинський Понт і Пропонтиду[2]), і взагалї Мілєтяне уважались головними кольонїзаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся память головно про ініціативу Мілєтян в закладанню факторій і кольонїй, залюдняли ся-ж вони кольонїстами з ріжних міст: заселити власними силами всї кольонії, що вели свій початок з Мілєта (їх рахували на вісїмдесять!), мілєтська громада розумість ся не була в силах. Деякі з чорноморських кольонїй були засновані незалежно від Мілєтян. Так одну з найважнїйших кольонїй — Херсонес засновали виходні з Гераклеї

[1]) Супроти побільшення слїдів фінїкийства у декотрих старших і новійших письменників (напр. Movers Die Phoenizier, II, 2, Schmülling Der phöenizische Handel in den griechischen Gewässern) порівняти напр. погляди Ед. Маєра Geschichte des Alterthums I, 233, Бірхнера Die Besiedelung der Küsten des Schw. Meeres 31—2. Що до Карійців то як на дві крайности в поглядах можна вказати на Бірхнера ор. с. с. 33 і далї і Наймана Die Hellenen in Skythenl. с. 340—1, або Моверса l. c.

[2]) XIV, 1. 6.

Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнійшу ролю по Мілєтянах; Фанаґорію засновали виходні з Теоса [1]).

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одинока мілєтська кольонія на північнім побережу Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датуєть ся серединою VII в. перед Хр., але такими датами датуєть ся звичайно вже остаточне сформованнє кольонії, початки-ж факторій і кольоній мусимо класти на далеко ранійші часи. Коли заснованнє деяких кольоній на полудневім березї (як Кізік, Сіноп) датуєть ся VIII в., навіть початком його, то певно, що вже тодї істновали бодай початки осад на північнім. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілєтської кольонізації: се мало свої причини в тяжких обставинах сієї республїки; VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лїдійським царством, а по тім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — демократичних і аристократичних сторонництв, що могла богатьом надати охоти шукати долї в північних краях. В археольоґічнім матеріалї Чорноморя ся перша, мілєтська доба кольонізації полишила одначе досить слабі слїди, як і взагалї слїди мілєтської торговлї в нім дуже бідні; коли се не припадкова бідність, то треба-б припускати, що в сій добі грецька торговля на нашім побережу була ще в початках, і Мілєтяне далї тих початків не пішли. Дуже богаті слїди грецької торговлї з VI віка, але, се торговля головно уже атенська: вона полишила численні памятки по собі в атенській чорнофіґурній посудї з часів Пізістрата, що з часта стрічаєть ся в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. В V в. ся атенська торговля, судячи по археольоґічним, головно — керамічним останкам, упадає (дуже визначну ролю в сім часї здобуває о. Тазос), але наново розвиваєть ся й опановує наше побереже з кінцем V віка, і панує на нім далї, протягом IV і початком III віка. Її останки з сих віків, в виді атенської посуди з червоними фіґурами, в незвичайнім богацтві лишили ся не тільки на місцях чорноморських кольоній, але в величезній масї стрічають ся в могилах і останках осад середнього Подніпровя (в полудневій Київщинї). Навіть в мові написей іонійських кольоній нашого побережа слїдний в сім часї сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно

[1]) Арріан у Евстатія 549.

свого дорійського діалекта). З упадком Атен в III—II в. виступають на перший плян мотиви й фабрикати Малої Азії, Родоса, Александрії, далі, уже від II віка — італійські, римські спеціально, що зміцняють ся далі з росповсюдненнєм політичного впливу на нашім побережу (в I в. перед Хр.).

Так представляють ся головні напрями торговлї й культурних впливів і звязаних з ними — кольонізаційних течій в сих грецьких осадах.[1]) Тепер оглянемо коротенько долю головнїйших чорноморських кольонїй.[2])

Починаючи від заходу першою з них була Тіра, на місцї теперішнього Аккермана, на Днїстровім лимані; стара її назва була Офіусса („Зміїна"), потім названа вона Тірою від імени ріки[3]), мешканцї звались Тірянами *(Τυρανοί)*. Се була мілєтська кольонія, невідомо коли заснована, звістна в джерелах IV в. (вперше у т. зв. Скіляка). Вона становила осібну републїку, з вічем і сенатом *(βουλη)* та чотирма архонтами на чолї. Відомо про неї дуже мало; в серединї I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мізії; останнї звістки про неї маємо з другої чверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час ґотських нападів.[4]) Т. зв. Скімн (II або скорше I в. перед Хр.) підносить вигоду Днїстра для плавання, гарні пастевнї по його берегам і богатство риби (88); Деметра з колосками (або самі колоски) і Діонїс з лозою на монетах вказують на иньші ще джерела достатку й торговлї — хлїб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, меньш значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконіон; далї на схід, між Днїстром і Днїпром — порт Ісіаків (як думають, на місцї Одеси), порт Істрян і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

---

[1]) Див. нову статю проф. фон-Штерна, видніїшого з одеських археольоґів, в XXII т. одеських Записок (1900): Значеніе керамическихъ находокъ на югѣ Россіи для выясненія культурной исторіи черноморской колонизаціи, де зроблена перша проба відтворення історії чорноморської торговлї на підставі головно керамічних находок. Головні виводи її иньший одеський археольоґ проф. Жебельов (ib. т. XXIII) уважає зовсїм певними.

[2]) Літературу їх див. в примітках (12).

[3]) Пліній Hist. Nat. IV. 12.

[4]) Момзен Römische Geschichte V с. 217—8.

При лимані Гіпаниса — Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Іліньского, лежала Ольбія („щаслива“ в перекладі). Так зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; постороннї звали Ольбію, задля близькости Борістена — Днїпра, Борістеном, а мешканців — Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада.[1]) Вона і Пантікапей — то були найславнїйші мілєтські кольонії на нашім побережу. Заснованнє Ольбії античні джерела (т. зв. Скімн), кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в катальоґу Евзебія-Єроніма воно датуєть ся 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна уважати часом остаточного сформовання сїєї осади, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті сього року, викрили архаїчні стїни старого міста, з притесаних блъоків (VI в. — як датують), а вище них — типову, дуже гарну будову V—IV в.[2]). В серединї V в., коли звідав її Геродот, Ольбія не тільки була сама богатим, важним містом, але встигла вже підпорядкувати свому культурному впливу сусїдніх варварів: коло Ольбії бачимо елєнїзованих Скитів Каллїпідів, а й скитські царі, як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот), не могли противитись чару грецької культури. Се були часи найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торговля й господарство: хлїб, риба, худоба, як і у Тіри[3]). Крім того, по словам Геродота, в Днїпровім лимані добували сіль — велика вигода для солення риби. Місто було незалежною републїкою, правилось народнїм вічем і сенатом *(βούλη)*, екзекутиву мали архонти й стратіґи, скарбу пильновали колєґії „девяти“ й „одинадцяти“, а торговлї й промислу доглядали колєґії аґораномів і астіномів; взагалї завдяки численним написям устрій Ольбії відомий трохи лїпше від иньших тутешнїх міст.

За тим розцьвітом, в якім бачимо Ольбію в V в., наступають гірші часи. В II-ій пол. IV в. її прийшлось витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном (як звичайно приймають, був то восвода Александра В.). Пізнїйше тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Ґалатів“ як вони звуть ся в місцевих написях (думають, що то були Бастарни або ду-

[1]) Див. розвідку фон Штерна в XVI т. одеських Записок.
[2]) Археол. лѣт. Ю. Р. 1903 с. 327. [3]) Геродот IV. 53, Скімн.

найські Кельти), Скитів, пізнійше від Ґетів. З декрета на честь Протоґена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтересніїшої ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.)[1]), бачимо, що Ольбія тоді мусїла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по просту сказати — данію. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цїлком збіднїло, так що архонти мусїли заставляти храмову посуду, а в містї був голод. Пізнійший Діон Хризостом каже, що Ольбію не раз тодї брали вороги.[2]) Якийсь час, судячи по ольбійським монетам з іменами скитських царів, вона мусїла признавати над собою зверхність скитських царів; нарештї в 2-ій чверти I в. перед Хр. Ґети цїлком зруйновали Ольбію, „як і всї иньші міста на лївім (північнім) березї Понта аж до Апольонії“ (коло теп. Бурґасу). По словам Діона Хризостома Ольбіополїти тодї розбіглись і вернулись, „як здаєть ся, з ініціятиви самих Скитів, що потрібували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити по зруйнованню міста“. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто лїт пізнійше дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр.: вона займала тільки незначну частину старого міста, купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стїною; в храмах не можна було побачити одної цїлої статуї: все було покалїчене. Сама людність змінилась, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потверджують написи, де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен.[3]) Зрештою, як каже Діон, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участию варварських елєментів.

Вернутись до давнього розцьвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходилось жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного житя сього міста при кінцї I в. по Хр., серед страху від ворогів. На сю вічну

---

[1]) Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час її у Латишева ор. с. гл. III. [2]) Oratio XXXVI.

[3]) Аналїз варварських імен написей нашого побережа дав В. Міллєр в розвідцї: Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских этюдів.

боротьбу не ставало Ольбії своїх сил. Знаємо, що за Антоніна вона зверталась за помочію до Рима проти „Тавроскитів". За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла Ольбія під формальну зверхність Рима і війшла, як і Тіра, в склад пров. Мізії. Останні слїди її істнования маємо також з 2-ої чверти III в., з часів Александра Севера (написи й монети). Правдоподібно, вона слїдом загинула зовсїм, під ґотськими й иньшими нападами.

Затока при Перекопі (між Днїпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (инакше — Таміракською) по імени Каркіни, міста на її північнім березї. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережу. На західнім побережу Крима лежав рівнож не визначний Керкеніт (як думають — де теперішня Евпаторія). Важне значіннє мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська); витворений сими затоками півострів звав ся Херсонесом, як і цїлий Крим. Для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півострів звуть звичайно Херсонесом Гераклейським, по осадникам, що прийшли з Гераклеї Понтийської. Херсонесом же Гераклейським, Таврійським або Меґарським[1]) звали саме місто, положене на сім малім півострові.

Засновали Херсонес, як я сказав виходцї з Гераклеї Понтийської, кольонії Меґарян (на полудневім березї Чорного моря, тепер по турецьки Ереґлї). Т. зв. Скімн каже, що в заснованню Херсонеса брав участь також і Дельос; головна маса людности була в усякім разї дорійська — се показують написи.[2]) Коли засновано його — невідомо; сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес засновано бодай трошка пізнїйше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіляк (IV в.); припускають, що за часів Геродота Херсонес вже істнував, тільки сей не згадав про нього.

Оселяючись в сусїдстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности; для того Херсонес осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, де він лекше міг бути оборонений, і аж пізнїйше перенесено його над теп. Карантинну бухту,

---

[1]) Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

[2]) Сеж, окрім свідоцтв иньших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонїєю.

коло теп. Севастополя. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півострів прегарно оброблено; заховались досї останки штучних водопровóдів (труби для води); півострів укрили штучні горóди (Inscr. I. 195). Опановавши його, Херсонезіти тримали в своїх руках і обидві затоки; слїди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів.

З початку Херсонес був незалежною республїкою; при кінцї II в. перед Хр. він одначе удавсь до понтийського царя Мітрідата VI Евпатора під протекцію, просячи помочи на сусїднїх Скитів. Сей факт, докладно не датований, новійшими дослїдниками кладеть ся коло 110 р.[1]) Із Страбона і херсонеського декрета на честь Мітрідатового воєводи Діофанта (се найбільша й найважнїйша з херсонських написей) довідуємось, що Діофант той кількома наворотами побив „скитського“ царя Паляка і його сторонників Роксоланів (Ревксіналів декрета), і після того Херсонес, разом з Боспором увійшов у склад Понтийського царства.[2]) По упадку Мітрідата Херсонес якийсь час належав до Боспорського царства під зверхностію Рима, але потім став автономною республїкою, під зовсїм номінальною римською зверхностию, хоч фактично стояв він в II—III в. під опікою римських залог; на монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἐλευθέρας* або навіть *βασιλευούσης*, і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цїсарських імен, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст.[3])

---

[1]) Meyer Geschichte des Königreichs Pontos. 1879, с. 91, Латишов Ольвія с. 131—2, Inscriptiones II, с. XXIX, Niese — Rheinisches Museum 1887 p. 559 sq. Reinach Mithridat Eupator с. 60 нім. вид.

[2]) Страбон VII. 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185. Детайлїчний історично-топографічний коментар до сїєї написи в Записках одеськ. тов. т. XII.

[3]) Справа увільнення Херсонеса від боспорських царів і його відносини до Риму дуже суперечна і має ще богато неясного. Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII. 4. 7) зовсїм виразно говорить, що тодї — себ то в 1-ій чверти I в. по Христї, Херсонес ще належав до Боспора. Ся звістка уважаєть ся звичайно хибною, слїдом за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що прийняв херсонську еру (24/5 р., як тепер читають, або 36 р. перед Хр. як прийняв Бек на основі инакшого відчитання написи) за час, коли Херсонес дістав ἐλευθερία від Римлян і увільнив ся від Боспору. Найранїйшу звістку про ἐλευθερία Херсонеса маємо у Пліния Hist. nat. IV. 12 (26). Але в херсонеській написи Incr.

Не знаємо докладно, як пережив Херсонес часи великого руху народів. Історії, росповіджені у Константина Порфирородного про війни Херсонеса з Боспором зовсім непевні.[1]) На ново Херсонес виринає в VI в., коли Візантия, за Юстініяна, привернула під свою власть Крим і відновила укріплення Херсонеса, Пантікапея, Алуста і Горзувітів.[2]) В VII в. Херсонес належав до Візантиї, але потім була перерва, коли він належав до Хозарів: на початку VIII в. тут сидів хозарський намістник „тудун“;[3]) потім Херсонес знову належить до Візантії, як головне місто Крима. І тепер бачимо в нім автономний устрій[4]); на чолі міста стояв місцевий *προτεύων*. Але в IX в. для зміцнення своєї власти візантийське правительство стало присилати сюди своїх стратіїв[5]); се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстанне, стратіїа вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послушности, якби вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“; сі способи — перешкоди в торговлі й доставі в Херсонес хліба вина й иньших потрібних річей.

В сей візантийський період Херсонес має для нас особливе значіннє, бо він був найблизшим огнищем візантийської культури для Руських Словян після їх міґрації, коли вже не істновали иньші грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія; в наших очах се

I N 199, з II в. по Хр. знов іде мова про посольство до імператора в сій справі — ὑπὲρ τᾶς ἐλευθερίας. З того всього виходить, що в відносинах Херсонеса до Риму були певні фази більших і меньших автономічних прав. Літературу сього питання і перегляд його дає згадана статя Бертє Делаґард: Надпись времени императора Зенона (на сій написи оперті рахунки херсонеської ери, видана вона найліпше Юрґевічом в одеських Записках т. XVI).

[1]) De adm. 53. Див. Момзена Röm. Gesch. V. c. 291.

[2]) Прокопий De aedif. III 7.

[3]) Nicephorus ed. de Boor p. 45, Theopanes ed. de Boor I p. 379.

[4]) При можливости ріжних відмін в устрою Херсонеса і залежности від Риму, потім від Візантиї можна констатовати певний устрій тільки в певних моментах.

[5]) Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіля, проти сього датования див. Успенского Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратіґ згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

надає йому далеко більший інтерес, над всї грецькі кольонії Чорноморя.

З упадком Візантиї й переходом чорноморської торговлї в руки Ґенуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди: Половцї пізнїйше Татари. Вже в 1-ій пол. XIV в. (1333 р.) папа, засновуючи в Херсонесї латинське бискупство, говорить про нього як про колишнє місто.[1]) В XVI в. подорожник Бронєвский застав його цїлком порожнїм — самі руїни.[2])

На полудневім побережу Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атеней і т. и.) видатнїйша була Теодосія (на місцї теперішньої). Се була, як я згадував, мілєтська кольонія; час заснованя її нам невідомий; в 1-ій пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Лєвкон, і від тодї вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від Боспорського“, Страбон — родючість околиць Теодосії.[3]) Але не вважаючи на свій справдї дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнїйшого значіня: аж в середнїх віках (XIV—V) Ґенуезцї, оселившись тут, надали її всесьвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важнїйше значінє в старинні часи мав Пантікапей, осада на місцї теперішньої Керчи, „метрополь всїх мілєтських кольоній Кімерійського Боспора“[4]) (звичайна форма імени *Παντικάπαιον*, мешканець звав ся *Παντικαπαΐτης*, *Παντικαπεύς*, *Παντικάπαιος*). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першеньство його поміж тутешнїми кольоніями догадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізнїйше — десь в серединї VI в. З початку се була аристократична республїка, на чолї котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактідів,[5]) потім, в серединї V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів, якась чужа і не грецька родина

[1]) Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

[2]) Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с, 341—2.

[3]) Демостен проти Лєптіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

[4]) Амміан XXII, 8, 26.

[5]) Діодор XII. 31. 1; він взагалї подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і далї).

(се видко з імен її членів), і править протягом трох століть. Але й Спартокіди довший час титулують ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями лише в відносинах до підвластних варварських народів, аж пізнійше (в Ш в.) затирається ся отся ріжниця титула: вони титулують ся царями взагалі.

Власть сих династів не обмежалась самим Пантікапеєм: до них належали грецькі кольонії по обох боках Кімерійського Боспора; з них на европейськім березі важнійшою осадою був Німфей, на азійськім — Фанаґорія (в кутї Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горґіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягала ся далї за Керченський півострів, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Лєвкон в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст беспорським династам підлягали, бодай часами, і сусїдні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнійшими їх племенами. Нарештї до Боспора-ж належав Танаіс — кольонія Боспорян на устю Дона-Танаіса (коло теперішньої слоб. Недвиговки, при Мертвім Донцї). Танаіс, по словам Страбона, був найбільшим торговищем для варварів після Пантікапея, там боспорські Греки торґували з кочовникаии европейськими і азійськими (себ то тими, що жили на схід від Дону); крім торговлї тут, на азовськім побережу, в великих розмірах ловили рибу й солили.[1]) При кінцї I в. перед Хр. Танаіс зруйновав був боспорський цар Полємон за непокору зовсїм, але як видно з численних написей, кольонія ся віджила і в П—Ш в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Иньша торговельна осада Фанаґорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутєм, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торговлю: він мав варстати на 30 кораблїв.[2])

Крім того Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеєм. Взагалї Боспор орудував великими масами хлїба, збераючи його чи то з власного господарства, чи то че-

[1]) Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.
[2]) Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

рез торговлю з сусїдними варварами. З Демостена довідуємось, що в серед. IV в. половина всього привозного хлїба в Атику, яких 400 тис. медімнів (коло 400 т. гектолїтрів) ішло з Боспора[1]). Під час дорожнї в IV і III в. боспорські Спартокіди нераз посилали значні маси хлїба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мілїон гектолїтрів (2,100.000 медімнів) з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлїбної торговлї Боспора. По словам тогож Страбона, хлїбом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хлїба і 200 талантів срібла.[2])

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусїдних варварів. Подібно, як Ольбія, він від довшого часу видно мусїв оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддав ся під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останнїй Спартокід Перізад, „не бувши в станї витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою власть під зверхністю Мітрідата, але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“.[3]) По тім Боспор перейшов під безпосередню власть понтійских царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з дінастії Мітрідата (по жіночій лїнії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь а очевидно, теж варварської, дінастії Рескупорідів (чи була се зовсїм нова дінастія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсїм невідомо). Відносини Рима до неї подібні до херсонеських: римське правительство опїкувалось ним, коли й скільки могло (в другій пол. I в. по Христї нпр. бачимо тут римські залоги), але полишало досить широку автономію. Відносини, степень залежности зрештою могли бути ріжні в ріжні часи. Історія Боспорського царства за римських часів взагалї дуже мало звістна. Головним джерелом служать монети й написи; по нїм дінастію боспорських царів можна слїдити до першої половини IV в. Цїлий сей час царство зі-

[1]) Против Лептіна § 31—3.

[2]) Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в Revue historique 1877, IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократа Τραπεζιτικός 57. Досить загальну звістку з I в. по Хр. (за Нерона) про великий привіз хлїба до Риму прикладають також до Криму — Mommsen Römische Geschichte V с. 198. [3]) Inscr. I, N. 185.

ставалось під римською протекцією — очевидно, само трималось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнійшої помочи, ані боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама вона переходила ріжні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в сьвітлійші моменти показує фраґмент написи з Танаіса[1]), з кінця II в. по Хр., де згадуєть ся про побіди боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнім березі Меотиди) про прилученнє землі Таврів і увільненнє від пиратів моря в Понті й Бітинії. В останнє Боспор згадуєть ся, як приналежний до Рима край, в 366 р.[2]) Потім його опанували Гуни.

Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернув ся знову під византійську зверхність: тут поставлена візантийська залога, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено.[3]) Одначе власть Візантиї тут не була вже міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанаґорію, що приймає нове імя Таматархи (руська Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів.[4]) Від Хозар Тмуторокань перейшла під власть руських князїв; в X в. вони, здаєть ся, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануіла бачимо Керченську протоку знову в якійсь залежности від Византії, судячи по його умовах з Ґенуєю (1167—70); при кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разї фактично належав до Византії: корсунський дукс відновляв тут фортифікації.[5])

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже трівожним житєм, і треба дивувати ся тій витревалости, з якою сї дрібні осади держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цїлого тисячолїтя, при дуже малій або нїякій підпорі зі сторони метрополїй та політичних своїх зверхників.

Промисл і торговля були тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сї далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цїлими

---

[1]) Inscr. Ponti Eux. ч. 423.

[2]) Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

[3]) Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

[4]) Nicephorus ed. de Boor p. 40—1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

[5]) Corpus inscr. Graec. N 8740. Про умову з Ґенуєю див. т. IV гл. III сеї історії.

віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипльоматією, то грошима, в кінці — давали спроможність сим роскиненним серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою принадою для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торговля горючим каменем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнійші грецькі кольонії північного чорноморського побережа мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експльоатовали вони богаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусіднїх народів та висилали їх, з великою, розуміть ся, користию для себе, в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торговлї дає Полїбій в своїм оповіданню про стару Бізантию; „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найлїпших, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими богаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлїбом міняють са, то присилаючи, то дістаючи від нас". Доповненнєм до сїєї характеристики може служити оповіданнє Страбона про боспорську торговлю в Танаїсї: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й иньші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одїж, вино й иньші річи культурного побуту", або отсе сьвідоцтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпянок солоної риби й козячі шкіри.[1])

Хлїб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хлїб на половину всього хлїбного привоза Аттіки. Розуміть ся, в часї непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хлїба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й продуковали досить хлїба для свого вижившення; се мабуть і розуміє Полїбій, кажучи, що хлїб часами вивозили з кольонїй, часами ввозили до них, але властиво хлїб був пред-

[1]) Полїбій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякріта § 34. Літературу понтийської торговлї див. в примітках (13).

метом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить богато звісток: риба вялилась і сушилась і в такім препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно, сї продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торговлї для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж; про хліборобство ріжних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон; він же оповідає про рибальство Меотів, поруч Греків, на Меотидї, ведене, правдоподібно, теж на продаж.[1]) Не виключене, що й дальші народи, між ними й Словяне, хоч посередно, могли брати участь в сій торговлї хлібом. В кождому разї можна сказати певно, що в торговлї медом, воском, шкірами й невільниками, певно, брали участь і вони — сї продукти мусїли збератись в грецькі міста з великого простору східньої Европи; се як раз ті товари, що виступають пізнїйше спеціяльно в руській торговлї, як східноевропейські товари, що посилали ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торговлї. Крім того через словянські землї могла йти перевозова торговля деякими продуктами, нпр. горючим камінем, північними футрами й невільником. Всї оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими аґентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землї Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістки про плавбу Днїпром[2]); про плавбу Днїстром згадує т. зв. Скімн; се все вказує на те, що грецькі купцї не обмежались торговлею на побережу.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадуєть ся вино, олива, ріжні матерії, загальнійше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивовалось греками в Криму й на Днїстрі (в Тірі); слїди культури оливи заховались подекуди в Криму, але сїєї місцевої продукції не вистачало і для себе, не тільки для торговлї. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Книда, зіставив богаті слїди в виді ручок від амфор з написями й марками, на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя

[1]) Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1. і 4.
[2]) Геродот IV. 22—7, 53, 109.

(Κῶς), Менди і з инших міст[1]). Вино, безперечно, ішло далі на північ; преціньСкити напр. славились як добрі пяниці. В звязку з сим стояло, може, й перенесенне типа глиняної амфори в краї середнього Подніпровя, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу, а також і широке розповсюдненне грецької посуди.

Про широке розповсюдненне грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полудньова Київщина, я вже згадував. Найстарші з тутешніх находок сягають V—VI в., але в великій масї виступає головно атенська посуда чорнолякова, з червоними фіґурами IV—III в., — такі находки посуди, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщині звістні десятками[2]). Ювилєрські вироби грецькі, особливо богаті в степовій полосї, також заходять в полудневу Київщину й Поділе[3]) Ще дальше сягають монетні находки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торговлю з чорноморськими містами й Подунавєм — вони заходять глубоко в лїсовий пояс, але належать головно до пізнїйших часів, I—III в. по Хр.[4]).

Особливо сильні, розуміть ся, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку ми бачимо, що грецькі майстри кольоніяльні, а мабуть — судячи по високому артизму деяких виробів, і столичні робітні приладжувались в своїх виробах до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сї вироби — на продаж чи на замовленнє, то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстанова степового ватажка. Се само вже дає сьвідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв.

---

[1]) Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юрґевичом в ряді статей — Mélanges Gréco-Romaines I, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII; вони мають увійти в III т. Inscriptiones.

[2]) Про сї керамічні находки статя фонъ Штерна: Къ вопросу о воздѣйствіи античной культуры на области, росположенныя внѣ района древнихъ поселеній на сѣверномъ побережьѣ Чернаго моря, в одеських Записках т. XXIII, 1901; також цитована статя: Значеніе керамическихъ находокъ.

[3]) Див. вище с. 38—9. [4]) Див. низше — гл. IV.

Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про елєнізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи елєнізовану варварську людність — *Μιξέλληνες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протоґена. Страбон констатує, що Меоти близші до Боспора (отже близші до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.[1]).

З меньшою силою, в ослаблених формах сї ж культурні впливи, як виразно сьвідчать нам археольоґічні находки, йшли і в землї, зайняті словянською кольонізацією, або сусідні з нею, і безперечно не лишали ся без слїду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдненнє грецької кераміки й юбілєрства в сих краях може ручити нам за се[2]).

Степові простори нашої території від початку історичних відомостей, протягом яких тисячи лїт, займає на пів кочовнича, на пів осїла людність, правдоподібно — іранського племени. До звісток про неї перейдемо тепер від чорноморського побережа.

Найдавнїйшу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми, правда — в дуже загальній формі, в Іліядї, в тій части одначе, що не належить до старших складових частин епоса: тут Зевс дивить ся „далеко на землю добрих їздцїв Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливійші з людей“ [3]). Пізнїйші письменники зробили з тих гомеровських епітетів назви народів *(Ἱππημολγοί, Ἄβιοι, Γαλακτοφάγοι),* але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх — Скити, та прикладає до

---

[1]) Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

[2]) Вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередно (Соболєвский Věstnik sl. star. IV с. 192, Липовский — Извѣстія XII съѣзда с. 141). Се дїйсно, каже припускатй торговлю й впливи більше посередні, через степові племена.

[3]) νόσφιν ἐφ' ἱπποπόλων Θρηκῶν καθορώμενος αἶαν
Μυσῶν τ' ἀγχεμάχων καὶ ἀγαυῶν ἱππημολγῶν
γλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τ'ἀνθρώπων — XIII. 6.

них той самий гомеровський епітет кобилодоільців: *Σκῦθαι ἱππημολγοί*[1]).

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Ἀριμάσπεα*), присьвяченої спеціяльно північно-східнім краях. Його ґеоґрафічні відомости, завдяки, правдоподібно, поетичній формі, в яку вплетені були в поемі, до того ще неприступні до перевірки пізнійшим письменникам, не мали доброї слави в античній літературі, і Страбон просто зве Арістея брехуном[2]). Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей міг із скитськими караванами побувати в середній Азиї і там зібрати свої відомости[3]). В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід і має подекуди, виключивши поетичні прикраси, признаки певности. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з сієї, страченої для нас поеми.

Геродот, що десь в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання[4]), — становить головне джерело про сю степову, правдоподібно — іранську людність нашого краю. Непевні нїби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (Плютарх написав спеціальний трактат про зловірність Геродота) і в новійших часах, знаходять собі що далї все більше потвердження, і тепер в науковій літературі певність Геродота, де оповідав він як сьвідок, не підлягає найменьшому сумніву; що иньше, де оповідає він з переказів[5]).

Геродот з переказів оповідає, що давнїйше чорноморські краї займав кімерійський нарід, і звідти витиснули його Скити. Він покликуєть ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топоґра-

---

[1]) Сю згадку в тексті Гезіода деякі учені одначе датують теж значно новійшими часами нїж VIII в. — Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III, p. 22.

[2]) XIII 1. 16.

[3]) Див. спеціяльні розвідки Турнє (Tournier de Aristea Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek — Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Иньші, скептичнїйше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посувають на перед — на VI в.

[4]) Про се спеціяльна статя Мищенка — К. Старина 1886. VI.

[5]) Література Геродотових відомостей про Скитию в примітках (14).

фічних назвах, на істнованнє кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могилу кімерійських царів на Дністрі, але його відомости про сей нарід дуже бідні, і він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в такім самім „кімерійськім тумані", що в Одісеї окриває їх царство:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край горячим промінням ніколи[1]).

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звістно з малоазийських джерел (жидівське Gômer, вірменське Gamir, в асирийських написах Gimirri)[2]). В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, разом з тракийськими ватагами, в VIII—VII в., на грецькі володіння на малоазийськім побережу. Але власне се широке розповсюдненнє імени наводить на гадку, що маємо тут якусь загальну назву, скорше географічну ніж етнографічну (подібно як се пізнійше було зі Скитами), і що в такім загальнім, не-етнографічнім значінню се імя було чи Греками, чи може ще їх попередниками в чорноморській торговлї — Фінікиянами і Карійцями перенесене на Чорноморє для означення тутешньої перед-скитської людности[3]).

---

[1]) Одісея XI, 14. Геродот IV, 11—3.

[2]) В. Мілєр (Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ с. 199) теж імя бачить в осетинськім Ґуміріта = велетень; сей факт вартий докладнійшого вияснення.

[3]) Мілєнгоф ішов іще дальше, взагалї заперечуючи істнованнє на нашім Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалї перед-скитської кольонїзації) і бачить тут комбінації Арістея й иньших, що тим витисненнєм Кімериїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотїли об'яснити собі прихід їх сюди, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масаґетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від нього, і на тій підставі утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що якась перед-скитська людність мусїла істновати в Чорноморщинї дійсно — се доводить археольоґія, друге - що нема поводів заперечити, мовби натовп Масаґетів не міг викликати міґрації іранської людности і в Европі і в Азії.

Скитів грецькі письменники представляють приходнями зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули зза Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарї) їх соплеменники Масаґети, додаючи, що так оповідають і Греки, і самі Скити, але при тім наводить оповіданнє Арістея, що давав ще ширше об'ясненнє сьому руху, звязуючи його з рухами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, що зайняли, як правдоподібно об'ясняють, землї на полудневий схід від Тян-Шан і тим самим потиснули іранську людність в басейні Яксарта[1]). Таке об'ясненнє скитської міґрації зовсім можливе. Держачись теорії европейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в західній Азії. Що до часу його, то по гадці Геродота сей рух мав би стати ся десь в II пол. VIII або поч. VII в., але се датованнє оперто на об'ясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що витиснені Скитами з Чорноморя прийшли в М. Азію, в половині VII в.[2]). Супроти того дата не має значіння. В дійсности, міґрація Скитів могла бути й старшою, а тягнути ся могла довший час[3]), хоч дуже можливо й таке, що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків дав рівночасно себе знати і в Европі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в наші степи, иньші — звістні під іменем Саків, в Малу Азію, подібно як і пізнійше — в II в. бачимо знову новий рівночасний натовп іранських орд в наших степах і в Азії. Слїдом старої міґрації Скитів зістала ся память про частину орди, що відстала й зістала ся на сході — десь за Уралом[4]).

---

[1]) Геродот IV. 12—3.

[2]) Нпр. з скитської ґенеальоґії, поданої Геродотом (IV. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

[3]) Оповіданнє Геродота про погоню Скитів з Европи за Кімерійцями, розуміють ся, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють так, що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землї, і там прилучились до них товариші їх малоазийських походів Тракийці (Meyer Geschichte des Alterthums I. c. 544); але ся поправка не багато додає імовірности сій історії. Так само по за границями правдоподібности зістають ся походи Кімерійців з наших земель в малоазійські землї, як їх нпр. приймав недавно Заборовский в цитованій праці Les Slaves.

[4]) Геродот IV. 22.

Приймаючи таку міґрацію скитської орди з передньої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала степам вповнї нову людність. З'явила ся тільки нова зверхня орда, що покрила своїм іменем давнїйшу степову людність, а навить в свій склад могла прийняти певні елєменти сеї давнїйшої людности. І коли ся зверхня й иньші орди були іранські, се ще не виключає присутности в тім самім часї в степах людности иньших народностей, давнїйшої від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочевої людности, ще з міґрації Арійців на схід, останки трацької і бог зна ще якої кольонїзації (відгадувати, яка саме людність укрита під іменем Кімерійців, було б даремним трудом супроти того, що се імя мабуть має зовсїм конвенціональний характер)[1]. Подібне бачимо й пізнїйше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова людність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсїм не переміняєть ся так рішучо.

Так як чорноморська степова людність уґруповалась після руху Скитів, ось як представляєть ся вона у Геродота[2]. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса жиє нарід скитський, що поділяєть ся на чотири племени: між Танаісом і Ґерром (незвісною річкою на схід від Днїпра) мешкають Скити Царські, *Βασιλήιοι*, „найсильнїйші й численнїйші Скити, що иньших Скитів уважають за своїх рабів“[3]. Між Ґерром

---

[1]) Уважають їх Траками — ще Аделюнґ Mithridates II. 163, з новійшого див. статю Томашка Über das Arimaspische Gedicht c. 776—7, Kossina — Zeitschrift für Ethnologie, 1902 c. 210; теж доводив в своїм рефератї на IX з'їздї пок. Ол. Маркевич (в друкованім ся теза не поставлена так виразно — Труди т. I). Іранцями вважав їх з новійших нпр. Бремер (op. c. c. 757).

[2]) Розміщенне вичислених у Геродота народів на сучаснїй мапі дає подекуди непереборені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се богато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лївім боцї Днїпра (одні бачуть в нім Інгулець, иньші Конку). Ґерр представляв собі Геродот так, що він витекав із Днїпра, десь понизше порогів, впадав в р. Гіпакир, а ся текла в Чорне море. Менї здаєть ся в кождім разї, з Геродотового оповідання виходить зовсїм ясно, що Скити-Хлїборобы мешкали по обох боках Днїпра, і Пантікап мусїв бути на лївім боцї (IV. 18 і 53).

[3]) Замість Βασιλήιοι проєктовано читати Βαρσιλήιοι і звязувано се з Барсиліями, Βερζιλία, звістною нам в гунсько-хозарських часах; але й поправка ризиковна, і сей звязок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хліборобы *(Γεωργοί)*; їх осади тягнуть ся з заходу на схід на три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі *(Ἀροτῆρες)*, „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“ [1]).

Окрім сих чотирох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшім значінню слова, Геродот зачисляє до Скитів племена Алязонів, полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і елєнізованих Скитів Каліпідів[2]) на нижнім Богу. Вони відріжняють ся від иньших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, з рештою мають звичаї скитські; Каліпіди сї анальоґічні з *Μιξέλληνες* ольбійського декрета Протоґена, що мешкали в околицях Ольбії[3]).

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра)[4]). Що правда, у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину, без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитиєю“. На північ живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди *(Ἀνδρόφαγοι)* та Чорноубрані *(Μελάγχλαινοι)* далі на схід від них. В Таврії теж заховалась

---

[1]) Вже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, аби він знав дійсний початок Бога,— чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків. Дісно, у Геродота Бог має всього девять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. До сього прилучаєть ся ще й те, що відомости у Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, при тім далі на північ від верхівя Бога (IV. 51—52).

[2]) Καλλιππίδαι ἐόντες Ἕλληνες Σκύθαι — IV. 17. У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпіди — тому дехто (от як Томашек, Sitzungsberichte 128 с. 108) звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

[3]) Див. ще замітку Люперсольского в Трудах VI арх. з'їзда с. 41: він хоче відріжняти елєнізованих Скитів Каліпідів і барбаризованих Елєнів — Μιξέλληνες.

[4]) Геродот IV. 17—21, 100—1.

давнійша, перед-скитська людність (Таври); пізнійше (в IV в.) т. зв. Скіляк каже, що східню частину Кримського півострова займали Скити, але Геродот там їх ще не знає.

Крім того територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще ґенеальоґічний; від трох синів першого чоловіка Таргітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксая, Арпоксая і Коляксая, пішли скитські роди Авхатів, Катіярів і Траспіїв, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважав ся старшою династією. Здаєть ся, що ся леґенда належала лише до племени царських Скитів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більш не виступають, аж пізнійше стрічаємо подібні назви народів[1]).

Назва Скитів у Геродота обіймає всї народи, підвластні „царській“ орді; се само наводить на гадку, що деякі з сих підвластних народів зачислювано до Скитів на основі їх політичної, а не етноґрафічної приналежности, отже назва Скитів мала етноґрафічне значіннє тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в політичнім значінню — про людність підвластну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імени царя, Скитами-ж їх звуть Греки[2]).

Що до національности Скитів Геродот дає лише деякі неясні вказівки: він каже, що Савромати говорять мовою скитською, з певними відмінами, і споріднені з ними (по леґенді їх родили Амазонки від Скитів); він зазначає також деякі подібности Скитів до Масаґетів і говорить, що иньші зачисляють Масаґетів до Скитів. Виразнійше каже Аміан, зовсім пізній що правда, але може переказує старшу традицію, — що Перси були одноплеменниками Скитів[3]). В новійшій науковій літературі богато говорено й перечено в сій справі, зачислювано Скитів і до монґольської або взагалї північної, урало-алтайської родини, ба-

---

[1]) Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котіери у Пліния VI. 7 17, що при тім покликуєть ся на звістки ґенерала III в. Демодама; але виступають вони на далекім сході; Найман (108—9) і Мілєнгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов иньші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпанїса.

[2]) Імя Скит уважають лише стягненою формою імени Сколотів. Вивід обох імен досї не удавав ся; проби об'яснити з іранських пнів khud — skud (= „стрільці“) див. у Мілєнгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsb. т. 116 с. 778.

[3]) Геродот I. 201. 215, Аміан XXXI. 2. 20.

чили в них і Словян і Ґерманців, нарешті — мішанину арійських і монґольських елєментів. Але спостереження над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, та деякі характерні ознаки скитської культури вказують досить виразно, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч і з чужими, мабуть, домішками, отже — що іранське плем'я, вилившися одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, в виді Скитів, Сарматів, Язиґів, Аланів і ще дрібнійших народів[1]).

Передовсїм зазначимо, що етноґрафічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву: окрім слів самого Геродота, маємо ще й инші вказівки: слїди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й стиль виробів, подібний похоронний обряд виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненнє Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давнїми авторами — Діодором, що зве їх „кольонією з Мідії, осадженою коло Танаіса і названою Сарматами у народів", і Плїнієм, що згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян[2]). Спостереження над невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написях скитсько-сарматських часів, виказали богато подібностей з мовами іранськими і найблизше — з осетинською (вкажу нпр. що нарост „ксаіс" скитських імен се не що иньше як іранське khshaia — пан, володар). З другого боку виразні слїди стичности між східнофінськими мовами й осетинською показують, що ся іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так нпр. імена металїв — срібла, міди, стали, олова в осетинськім спільні з східнїми Фінами: Пермяками, Вотяками, й взяті від сих останніх, тим часом як знов цїлий ряд слів в східніх фінських мовах мають свій початок в іранських пнях[3]). Далї, поминаючи той

[1]) Літературу питання див. в примітках (15).

[2]) Діодор II. 43, Плїній VI. 7.

[3]) Про фінсько-іранські (і особливо — осетинські) стичности — див. Шрадера Sprachvergleichung с. 295 і passim, Миллеръ Осет. этюды III с. 11—3, Штакельбергъ Иранофинскія лексикальныя отношенія (Восточныя древности, I), Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II (Sitzungsberichte т. 117

фактъ, що скитсько-сарматські археольоґічні памятки мають в своїх формах, в виборі тем і в цілім характері виконання багато спільного з іранською штукою (особливо в звірячих фіґурах, з їх схематизмом і конвульзивними, напруженими формами) — бо тут може бути й просто спільний культурний вплив, піднесу істнованнє скитсько-іранських подібностей в побутї, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміть ся, треба-б іще відріжнити своєнародне від того загального, що характеризує найріжнійші народи на подібних, початкових ступенях культурного житя. В кінцї сума всїх фактів і анальоґій робить певним, що в наших степах були іранські елємснти в скитський період, і то як в підвластній людности, так і в зверхній скитській орді. Але заразом антропольоґічні досліди вказують на мішану людність (виступає короткоголовий тип побіч давнього довгоголового). Яка була та друга, домішана раса не знаю. Можливо, що в самій скитській людности була певна домішка урало-алтайських елємснтів, як у пізнійших степових ордах; поруч Іранцїв під загальною назвою Скитів могли критись ще якісь иньші народи, тільки їх не можна близше виказати.

Геродот та й иньші грецькі письменники, очевидно, близше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалї мали перед очима головно кочових східнїх Скитів, і особливо ту головну орду, що пановала над иньшими і зветь ся у Геродота Царською (двояким уживаннєм скитської назви — раз про саму головну орду, другий — про неї разом з підвластною людністю, поясняють ся деякі суперечности Геродота)[1]). Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, говорячи про Скитів взагалї, представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суворими звичаями і з деспо-

---

с. 23) і праці фінольоґів: Aspelin De la civilisation préhistorique des peuples permiens, Setälä Ueber d. vorfinnischen Vokalismus (Journal de la societé Finno-ougrienne, XIV), Смирновъ – Мордва, фінські праці Пазонена і Віхмана по прафінській культурі — результати їх (а друга — цїла в перекладї) подані А. Поґодіним в Ж. М. Н. П. 1897, VI. Про колишнє розпросторенне Осетинів далеко на північ д. Мілєр знайшов деякі згадки і в осетинських переказах — Черты старины с. 195.

[1]) Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом як сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хлїборобства; говорить про їх відчуженнє від чужоземських звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про еленізованих Скитів — Каллїпідів, і т. и.

тичним устроєм. Скити сї живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають анї міст, анї кріпостей[1]). Молодший о пів століття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще докладнійше представляє сей кочовий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотироколїсні або шостиколїсні вози і уряджені як хати, з двома або трома віддїлами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дїтьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слїдом стада овець, коров і коней. На одному місцї вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тодї переходять на иньше місце. Вживають варене мясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. Мясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш[2]).

Звичаї Скитів суворі й воєвничі. Одинокою сьвятощею у них був старий зелїзний меч, виставлений на стосах прутя — симболь бога війни; така сьвятощ була в кождім окрузї, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотнї взятих на війнї в неволю жертвовали одного, виливали його кров на той сьвятий меч, а тїло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війнї ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в добичи. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цїлі плащі (цїкаву паралєлю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах)[3]); таким же способом уживались часом і цїлі шкури ворогів на ріжні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше

[1]) IV. 46, 127.

[2]) Такі казани, як чаші на підставцї, в скитсько-сарматських могилах дїйсно нераз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставивсь серед огнища й обкладавсь багатєм; зовсїм подібні казани істновали у сибірських народів.

[3]) Нарт (богатир) Созрико переміг нарта Єлтагана і обскальпував. Прийхавши в аул (село), він зібрав дївчат та молодиць і сказав: пошийте минї кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрико виніс шкіри від голов і вусів; одна каже: се шкіра з мого батька, иньша: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка — В. Мілєр, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 196.

ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім в них участи, і се уважалось найбільшою ганьбою[1]).

Звістки про релїґію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розуміть ся, лише затемнює справу. Найбільш поважав ся біг-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*); найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів[2]). Сей культ домашнього огню, що заховав свої слїди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем tap — горіти)[3]). Крім того Геродот виразно каже про культ землї — Апі (порівн. латинське Ops). Біг *Γοιτόσυρος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італїйській написи прирівнюєть ся теж до Апольона, а заразом і до Мітри, персидського бога сонця; та сю напись уважають фальзіфікатом[4]). Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, небесну Афродіту — Арґімпасу, Посейдона — Таґімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати близше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім ліпші кусники вареного мяса кидались, як присьвячені богу[5]).

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тїло царя, каже він, після того як обвозили його, для відданя почести, по всїх підвластних

---

[1]) Геродот IV. 64—6.

[2]) IV. 59, 67, 127.

[3]) Д. Мілєр в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважанне до ланцюха, що висить над огнищем; ним кленуть ся; викинути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

[4]) Corpus inscrip. Graec. N 6013 Θεα Σηλ. Ωιτοσκυρα και Απολλωνω Οιτοσκυρω Μιθρα Μ. Ουλπιος Πλοκαμος Νεωκορος ανεθ., див. Zeuss op. c. 289, Толстой и Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про скитський культ взагалї див. особливо у Цайса l. c., Бонеля с. 326 sq. і Толстого й Кондакова op. c., де він порівнюєть ся з монґольським. Проти переціннювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (p. 245).

[5]) Геродот IV. 60.

народах, ховали у викопаній в землі камері, разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найліпше з худоби, золоте начиннє (срібла й міди, каже він, Скити не уживають зовсім) і насипали могилу як найвище. По році справляють поминки: пятдесять найліпших слуг і стільки ж коней забивають і випхавши половою розставляють коней навколо могили на палях, а слуг на сих конях, мов би на сторожі[1]).

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Ґеррос, до котрого Дніпром можна було плисти (і де з нього витекала та річка Ґеррос). Се до певної міри потверджує ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота, хоч і пізнійших очевидно. Зрештою як ся так і иньші ґрупи подібних могил не мають певних дат, а в означенню їх часу на основі стилю й техніки виробів поодинокі учені розминають ся між собою на кілька століть. Взагалі досі не можна було напевно сконстатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археольоґії становить досі одну нероздільну ціліcть[2]).

Державний скитський устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була неправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженнєм иньших ворожбитів, і тоді карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпрометованих ворожбитів, палячи їх; при тім цар карає смертію й синів їх. Царі ріша ють всі справи своєю волею. З оповідання про похід Дарія у Геродота (при всій його леґендарности) виходило-б, що у Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три, правдоподібно — належали вони до трох згаданих колїн, і цар з колїна Паралятів був головним[3]).

[1]) IV. 71. Паралелї до сього звичая у ріжних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

[2]) Про скитські могили див. вичислені вище (с. 347) праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиѳіи, Толстой и Кондаковъ II, Лаппо-Данилевский і Мальмберґ ор. с.

[3]) IV. 120, пор. 5—6, 71.

Слідів якогось орґанізованого культа, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Така була орда, що пановала в Скитиї. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвластних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже численним і заразом самих властивих Скитів рахують на дуже мало[1]). Та власть царів сієї головної орди розтягала ся в полов. V в. на всю територію від Дунаю до Дону; на північ у Геродота їх власть іде десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Ґерра — то крайній нарід, підвластний скитським царям[2]). На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи по Геродоту не-скитські народи. На них тепер кинемо оком.

На північ від верхівя Дністра уміщує Геродот Неврів; озеро, що з нього витікає Дністер, мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й сі означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности[3]). Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри: оповідали, що кождий Невр кілька день до року буває вовком, що в їх землї виплодилась сила змій, а ще до того найшло їх з пустинї, так що мусіли вони еміґрувати в землю Будинів (очевидно — на якийсь час, і потім вернули ся). При такім стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї[4]). Важнійша неґативна сторона його відомостей, що він виразно відріжняє Неврів від Скитів[5]).

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племени[6]), тим

---

[1]) IV. 81. [2]) IV. 71 і 119. [3]) IV. 17 і 51. [4]) IV. 105. [5]) IV. 51, 119.

[6]) Zeuss op. c. c. 278 (так само й Аґатирсів), недавно Мищенко в Ж. М. Н. П. 1896 XII. Бремер (op. c. 781) записав їх до Кельтів.

часом як инші відріжняли їх і бачили в них Словян; тепер сей погляд має багато прихильників[1]), і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В імени Неврів бачать звичайно славянський пень нур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга й Нурську землю); згадану вище леґенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та сї аргументи не так сильні, важнїйше ґеоґрафічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, і відріжнованнє їх від Скитів у Геродота. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчинї.

Пізнїйші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нїчого[2]).

Ґеоґрафічно на туж словянську територію припадають Андрофаґи, бо у Геродота мешкають вони на середнїм Днїпрі. Може їх страшна характеристика була причиною, що їх приналежність до Словян і взагалї до індоевропейської родини має далеко меньше оборонцїв, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід „окремий і зовсїм не скитський", що „з усїх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають понятя правди й нїякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешнїх народів їдять людей". Їх віддїляє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і нїякого народу, скільки відомо" [3]).

---

[1]) Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримають ся з новійших напр. О. Шрадер Reallexicon 618, Лєскін (див. у Шрадера l. c.), Мілєнгоф op. c. Ш с. 17, Нїдерлє O původu c. 79, Погодинъ Къ вопросу о Геродотовыхъ Неврахъ (Извѣстія отд. рус. языка 1902, IV). Томашек в своїй розвідцї Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein annerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich. Се переконанне повторяє й проф. Браун в своїх Разысканіях — с. 82.

[2]) Згадка Плїнія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелї (II. 1 — Neuri) цїлком певно — мають свій початок в Геродотї (Мілєнгоф Ш с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6), а приналежність до них Ναυαροι Птолємея (Ш. 6 § 25) не певна (пор. Ναυαρον (вар.: Ναβαρον) місто на р. Каркинитї), ще меньше Neriuani Ґеоґрафа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

[3]) Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробицї, що додає про Андрофаґів Ісіґон (у Мілєра Fragm. h. gr. IV) перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

Відомости Геродота, подані про сей нарід дуже, як бачимо, неясні. Пустиня, що ділить Скитів і Андрофаїв, з'явилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпровєм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика народу, мабуть в значній, або й повній мірі основана на самих виводах з імени, що знов в своїй основі мало якусь лєґенду або етимольоґічне непорозуміннє[1]). У Птолємея на туж приднїпрянську територію падає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі[2]); ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка[3]), що користав з давніх джерел, і є певна правдоподібність думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людоїдів". Саме імя толкують з санскр. amâd, amâdaka — сироїдці, що їдять сирове мясо[4]); се толкованнє дуже добре б підійшло до Геродотових „Людоїдів". У всякім разї на середнім Дніпрі трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далї на схід, за Андрофаїами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних", *Μελάγχλαινοι*, десь на вододілї Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одїж[5]). Не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нїм споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнїйше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові Чорноубрані (по осетинськи саўґ — чорний, дараєс — одїж, та — нарост многого числа)[6]), а Діон Хрізостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убраннє, перейнявши се від „скит-

[1]) Порівняти сучасних „Самоїдів" — імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам", західних Фінів „Суом", а з того вийшли люде, що себе самих їдять!

[2]) Птолємей Ш. 5 § 16, 25 і 28. Як нї непевне Птолємеїве уґрупованнє ґеоґрафічних імен взагалї, тут пристань Амадока на Дніпрі, здаєть ся менї, служить певною точкою опори.

[3]) Ἀμάδοκοι, σκυθικὸν ἔθνος, Ἑλλάνικος ἐν Σκυθικοῖς — Стефан Візантийський sub voce.

[4]) Томашек — Sitzungsberichte т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

[5]) IV. 20, 108.

[6]) Осетинскій словарь еп. Евгенїя, пор. Мілєр Осетинскіе этюды Ш с. 79.

ського народу *Μελάγχλαινοι*“ (в околицях Ольбії тоді жили Савромати). Досить правдоподібно, що ті Чорноубрані Геродота становили частину савроматського народа, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навить таки рухом самих Скитів).

До Словян деякі учені зачисляли ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з словянським пнем буд або вод, і звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змій, перейшли в край Будинів: з сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів, а потвердженнє до того знаходять в *Βωδινοί* під горою *Βωδινόν* або *Βουδινόν* у Птолємея, і уміщують сих коло Дніпра[1]). Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певнійші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — деревяне місто Ґельон. Супроти того припускають, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра. Але таке громадженнє можливостей на можливостях не лишає нїякого поважного значіння за гіпотезою про Словянство Будинів.

Ми задержались тут коло північних сусїдів Скитів, бо для них Геродот служить головним, а часом і виключним джерелом. По сім відступі вертаємо ся до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів виперли в чорноморські степи кольонїзаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії трівав і далі, заостряючись від часу до часу і прибераючи тоді характер етнічних вибухів, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів. З другого боку мінялось становище тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще меньше — колїно Паралятів пановало над всею степовою людностею від Дону до Дунаю, і наслїдком того імена Скитів і Скитиї прикладали ся до всїх народів, що йому підлягали. Пізнїйше полїтичне першенство здобували все нові орди. З переміною зверхности

---

[1]) Птолємей III. 5 § 15 і 24. Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссолїньским, Wiadomości historyczno-krytyczne II. 487—494), Mair Das Land der Skythen, O. Schrader Sprachvergleichung[2] c. 619 (за Лєскіном), Niederle Starov. zpravy c. 103, 112, Браунъ Разысканія і т. и. Нїдерле зачисляє до Словян також Калїпідів-Карпідів — Star. zpr. 85.

мінялись і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво політичними). Сї дві обставини об'яснюють нам дальші переміни в кольонізації наших степів і в її номенклятурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно; одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступала під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляєть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінцї V на поч. IV в. — вони вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаіса. Докладнїйше се видно з другого, молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Συρμάται*), по обох боках Танаіса. Можливо, що й розпросторенне Скитів в Таврії, згадане у Скіляка, а незвісне з Геродота, сталось по Геродотових часах, під натиском зі сходу.

В усякім разї з тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областию зверхньої, головної орди — „Царської". В звязку з сим, правдоподібно, стояв той факт, що останнїй промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половинї IV в. вже на західніх границях Скитиї, розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувавсь, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм; знаємо, що він воював з сусїднїми тракийськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Візантиєю) і тут прийшов до конфлїкту з Филипом; в сїй війнї Атея побито, і сам він наложив головою[2]). Так само нещасливо закінчилась для Скитів війна з Лізїмахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімана[3]).

---

[1]) Гіпократ De aere 24. Скіляк — у Мілєра Geographi gr. minores I fr. 68, тамже в долученім атлясї таб. V; відомости сї кладуть на другу половину IV в.

[2]) Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII c. 3. 18 (p. 307), Арістократ у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 4. 20.

[3]) Діодор XIX. 73.

По тому і ся західня скитська держава тратить значінне й заникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, Траків і Бастарнів з заходу й півночи[1]). В оповіданню Полієна, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в., Сармати вже панують на чорноморськім побережу, скитська держава згадується ся в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу[2]). В ольбійськім декреті Протоґена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів, між ними Скити виступають як одна з меньш важних орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Ґалятів, хочуть найти собі захист за стінами Ольбії. В часи християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хрізостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножили ся, зруйновали і в пустиню обернули більшу частину Скитиї, й вигнали її людність[3]). На тлї тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає свою, фантастичну в фабулї історію про скитських приятелїв Лукіян в Токсаридї[4]).

Дуже правдоподібно, що й сей новий натиск іранських орд був наслїдком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заразом і в землях на полудень від Каспийського моря[5]). Натиск сей трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найпізнійше — в початках IV) в.,

---

[1]) Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98 висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протоґенового декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царські, Βασίληιοι Геродота; се зовсім відповідало-б тим кольонїзаційним перемінам, тільки менї ся етимольоґія здаєть ся не зовсім певною.

[2]) Polyaeni Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. з недавнїх Латишов — Изслѣдованія объ исторіи и государ. строѣ Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нім представлені, здаєть ся, вказують на добре джерело.

[3]) Оповіданнє Діодора про Скитів взагалї — наукова комбінація, що не має великої цїни, але сам натиск Сарматів на Скитів був сьвіжою подїєю, і сю подробицю можна трактувати серіозно.

[4]) Страбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1, Овідій Tristia і Ex Ponto, passim, Діон Хрізостом V. II p. 48—51 ed. Dindorf, Діодор II. 43, Лукіяна Τόξαρις ἢ Φιλία 39—41.

[5]) Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюдненнє сієї степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, операючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом, але його оповіданнє далеко меньш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають виразного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізнійші слова Пліній: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Ґерманців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомими для иньших людей“ [1]).

Просторонь між Дунаєм, де сарматські орди стикали ся з Ґетами й Бастарнами, до Дону займають у Страбона сарматські народи: Язиґи, Царські *(Βασίλειοι)* і Урґи *(Οὖργοι)*; між Дніпром і Доном живуть Роксоляни *(Ῥοξολανοί)*, за Доном уміщені Сармати без близшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, що пізнійше обняла, разом з иньшими, загальна назва Алянів. Далі на схід, за Каспийським морем — „східні Скити“ [2]).

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії — в кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів[3]). Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались Малою Скитиєю. В оповіданнях Овідія, в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Пліній — Авхетів (порівняти Геродотове колїно Авхатів) [4]).

Се все показує, що давнійша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скитів могли перебувати всякі ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів

---

[1]) Nat. Hist. IV. 25. [2]) VII. 3. 17, XI. 1 і 5, 8.

[3]) Страбон VII. 4. 3 і 7, Inscriptiones Pontus Euxini I ч. 185 (декрет Діофанта).

[4]) Nat. Hist. IV. 12; в Страбонових Урґах теж добачали Геродотових Γεωργοί, і сей здогад держить ся ще й досі — нпр. Кулаковского Аланы с. 98.

одні племена могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, і сформувались натомість нові племена; з під звісних нам перед тим етнічних назв виринули давнійші, що були ними затерті; в результаті етнічний склад людности змінився далеко меньше, ніж номенклятура.

Етноґрафічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етноґрафічних відомостей самих ґеоґрафічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певностию можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всїм що до імени. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Σαυρομαται, Συρμαται*, у латинських Sarmatae. Його об'ясняють з іранських пнїв sar (володарь) + mada (жінка)[1]; се об'ясненнє о стільки правдоподібне, що зовсїм відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звуть савроматських жінок-амазонок *Οἰόρπατα*, а се об'яснюєть ся з арийських пнїв vîra (муж) + pati (пан, володар)[2], в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скіляка, звуть ся Сармати *Γυναικοκρατούμενοι* — підвластні жінкам[3]. Всї назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками", „жінок, що правлять чоловіками"; Сармати завдячують такі свої призвища, очевидно, особливому становищу жінок у них, що не пересиджували все в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як і чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займаєть ся потроху хлїборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хлїборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: вони возять повстяні будки на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Зрештою се воєвничий нарід, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металїчні, та уживали до бою списи, луки та мечі (Страбон і Тацит про Роксолянів)[4]. Вигляд таких

[1]) Є одначе й иньше об'ясненнє, з авестийського *saormant — уоруженний мечем.

[2]) Сам Геродот хибно об'ясняє: οἰόρ — муж, πατά — вбивати.

[3]) Геродот IV. 110, Скіляк fragm. 70—1.

[4]) Страбон VII, 3, 17, Тацит Hist. I, 76; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Тацит заперечує уживаннє щитів.

тяжко узброєних їздців маємо ми в образках Язиґів на римських барелєфах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлено війни з сусідніми варварами; варварські їздці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, нижше колін, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому. По словам Павзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком зелїза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кінських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в розкопках[1])), і з тієїж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннєм[2]). Вони носили широкі сподні, і взагалї одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релїґію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і ще пізнійше оповіданне Аміана про культ меча у Алянів.

Що до полїтичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу полїтичну орґанізацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династів[3]). Тому відповідає й велике число етноґрафічних ґруп, на які розпадало ся сарматське племя. Так крім згаданих вище етноґрафічних ґруп — Язиґів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю, в I в. по Хр. Коралліїв, в ольбійських написях бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських, Урґів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сїраків і т. и. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволї сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боцї Днїпра виступає нарід Язиґів; безперечно, се тодї, на початку I в., була головна орда в сих краях. Та вже в серед. I в. по Хр. вандрує вона далї на за-

[1]) Бобринскій II с. 173. Образки керченських фресків див. напр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

[2]) Меля III, 4, Тацита Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалї зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

[3]) Sceptuchi у Тацита An. VI. 33, пор. σκηπτοῦχοι в декр. Протоґена.

хід, в дунайські краї, де займає землї між Дунаєм і Тисою: се Язиґи Переселенці *(Μετανάσται)* Птолємея[1]). Від часу сеї міґрації Язиґів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мізию[2]) та по відомостям ґеоґрафів[3]), виходить, що перед приходом сюди ґерманських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далї на захід від них. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське ӯрс — білий)[4]). (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розріжнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декретї Діофанта звуть ся вони Ревксіналами *(Ρευξιναλοί)*.

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Пліния: Alani et Roxolani). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землї, і очевидно — сим именем звали ся тодї коліна, що сидїли десь в сусїдстві Дона й Каспийського моря[5]). Близших відомостей про їх кочовища з сього часу не маємо[6]). Пізнїйше імя Алянів прибирає ширше значіннє й заступає в східніх степах давнїйшу загальну назву Сарматів, як ся була заступила імя Скитів. Аміан Марцелїн, з четвертого віка, оповідає про них: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустинї Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусїдні народи частими побідами, вони,

---

[1]) Ш с. 7. Иньша частина Язиґів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (Ш с. 5, 19) — то, здаєть ся, простий анахронїзм.

[2]) Тацита Hist. I с. 79, Діон Касій LXXI, 19, Scriptores hist. Augustae M. Antonius 22, XXX тут. 10, й ин.

[3]) На мапі Птолємея (Ш. 5. 19 і 23) Язиґів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслїдком невідповідного розтягнення прикарпатських і придунайських народів на схід.

[4]) Або як Мілєр (Журналъ Мин. Н. Просв. 1886 IX с. 86 і Осет. этюды Ш с. 86) виводить трохи инакше, по формі ще близше, хоч по значінню меньш певно: з рохс — ясний (пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 37); порівняти з сим Ἀλανορσοί поруч Ἀλανοὶ Σκύθαι у Птолємея VI. 14. 9.

[5]) Звістки клясичних письменників про Алянів зібрав Кулаковский в статї: Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей — в XIII т. Чтеній київ. істор. тов., 1899.

[6]) Птолємей містить їх на кількох містах — в европейській і азіатській Сарматії — Ш. 5, 7; Ш. 5, 9; VI. 14, 9.

як і Перси, передали їм і своє імя“ [1]). Китайські (хинські) лїтописи теж знають про розширенне сього імени в переднїй Азії: кочовничий нарід Yan-tsai, що мешкав в краях на схід від Каспийського моря й далї на захід до Ta-tsin (Римської держави) і залежав від кочовників Соґдіани, за часів дінастиї Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав імя Alanna і став незалежним [2]). Отже дїйсно десь в I—II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для ріжних кочовничих, головно або може й виключно — іранських народів, що мешкали по обох боках Каспийського моря, та обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів.

Тому їх описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки инакше носять волосє (стрижуть ся) [3]). Аміан, сучасник їх війни з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хлїборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї і побут культурнїйший від Гунів, гарні з себе, бльондинуваті, мають легку зброю; дуже воєвничі і свободолюбні: всї у них рівно благородні й судіями виберають вони найбільш уславлених на війнї. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібностию до Геродота, хоч самі по собі нїчого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похваляння, як убитим чоловіком; шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і сьвятощів не мають нїяких, але встромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиць; ворожать паличками [4]).

Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по части, або й переважно та сама людність, що перед тим фіґурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нїчого не буде в тім дивного, що певні прик-

[1]) Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій op. c. c. 114 відкидає сю звістку, але арґументація його не стійна й він іґнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

[2]) Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) c. 625—6, Бичуринъ Собраніе свѣдѣній III с. 6, 58, 121.

[3]) Τόξαρις ἢ Φιλία 51; автор мусів тут взяти реальні подробиці житя.

[4]) XXXI. 2. 18—24.

мети повторяють ся при описи тих чи иньших. Питанне тільки, чи Аміан взяв сї прикмети з дійсного житя, чи з Геродота по простy.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дуная до Межиріча (за Аральським морем), але не довго. В II—Ш в. по Хр. з західної части чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність ґерманська міґрація, зі сходу в Ш в. напирає гунська орда, і під напором її та иньших орд, що слїдом посунули нашими степами на захід розбила ся алянська ґрупа племен: европейські Аляни відірвані були від азійських і самі розділили ся на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до вандрівки Вандалів і Свебів 406 р. і з ними разом опиняєть ся аж в північній Африцї; друга по упадку гунської держави переходить границї Візантиї й осажуєть ся в Нижній Мізії; частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціліли до сього дня в маленькім Осетинськім народї, а знову иньша заховала ся в Криму, де ще в середні віки істнувала алянська людність. Сим розбитєм і витисненнєм Алянів закінчуєть ся історія іранської людности на нашій території[1]).

Тим часом як на степових просторах нашої території протягом якої тисячки лїт, аж до II—Ш в. християнської ери панують кочовничі й на-пів кочовничі народи, найправдоподобнїйше — іранської галузи, в краях гірських, карпатських бачимо ґрупу народів, що найправдоподобнїйше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусїди, до тракийської галузи індоевропейських племен (галузи колись сильної й широко розповсюдненої по обох боках — европейськім і малоазійськім — Чорного

---

[1]) Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss с. 700 і далї, Dahn Könige der Germanen I с. 261—5, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I с. 222—3. Кулаковскій ор. с. Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (уставлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822): В. Миллеръ — Осетинскіе этюды Ш, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказї ib. с. 111 і далї), Кулаковскій ор. с. і Христіанство у Аланъ, Византійскій Временникъ 1898, I. Про кримських Алянів — особливо у Василєвского, в історії Судака — Суґдеї, що, досить правдоподібно, сама була алянською кольонїєю, Русско-византійскіе отрывки — Лѣтопись занятій археографической коммиссіи т. IX с. 168—9, також у Мілєра ор. с. с. 77. Про иньші останки у Кулаковского, Аланы, розд. IX.

моря, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах). Ся тракийська національність їх одначе тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко біднійші, ніж про степову, та й відомости про тракийську кольонізацію, до котрої ми її зачисляємо, дуже небогаті, й біднійшають власне в напрямі з полудня на північ[1]).

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо з V віку перед Хр. На чорноморськім побережу між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атрис) сиділи Ґети, „найхоробрійші й найсправедливійші між Траками“ [2]). Дунай становив тут границю між Траками й Скитами, але здебільшого лише. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скития“ [3]), натякає, що в дійсности осади скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитию (Добруджу). З другого боку — ґетські осади переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з ними Олександер Македонський; тут була „Ґетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—281) в поході на ґотського короля Дроміхайта; сама держава сього Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії[4]). Але ґетські осади сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тіреґети Страбонових часів були приднїстрянські Ґети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Ґетською пустинею й кочовищами Язиґів, а Пліній, ка-

[1]) Важнійша література: Цайс с. 258 і далї, 696—700, Roesler Dacier und Romänen, 1866, Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 44, йогож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875, Diefenbach Völkerkunde Osteuropas I гл. II с., Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsb., т. 128, 130, 131, Браунъ Разысканія с. 132—178, А. Погодинъ Къ вопросу о Ѳракійцахъ (Вѣстникъ археол. и исторіи, XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte, вид. 1885 с. 189 і далї, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далї, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 і далї. В нашій літературі богато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становища осьвітлював усе.

[2]) Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

[3]) αὐτὴ ἤδη ἡ ἀρχαίη Σκυθίη (IV. 99).

[4]) Страбон VII. 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

жучи про залюднений Тіраґетами острів на Дністрі, говорить, очевидно про устє Дністра[1]).

На північ від Ґетів, на Мароші *(Μάρισος)*, значить — в теперішнім Семигородї, сидять у Геродота Аґатирси, нарід, по його словам, близький Скитам[2]), але з тракийськими звичаями. Зауважену Греками близькість Аґатирсів до скитських сусїдів можна б толкувати близкостию тракийського народа до Іранців взагалї, але Аґатирси таки належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантийця ґльоса поясняє, що Аґатирсами звали Греки Травсів[3]), а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах[4]); за приналежністю Аґатирсів до Траків промовляють і деякі побутові подробицї (як мальованнє шкіри). Пізнїйше на їх місцї виступають Даки; з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами[5]); тракийська народність Даків не має сумнїву, і з цїлою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрило Аґатирсів, а може й иньші сусїдні тракийські народи, наслїдком якоїсь полїтичної переміни[6]).

В I в. перед Хр. Ґети й Даки сполучились в одну полїтичну цїлість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим — зруйнованнєм Ольбії й иньших грецьких кольонїй аж до Апольонії[7]). Розпавшись по його смерти, ся ґетсько-дакийська держава набуває знову великої сили в кінцї I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого орґанїзатора й полїтика, що в союзї з иньшими сусїдніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках

---

[1]) Страбон VII. 3. 17, Плїнїй IV. 26. Про „остров Тіраґетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Ґетами й Аґатирсами уміщує Геродот скитський нарід Сіґінів, але що в иньших джерелах Сіґіни виступають коло Каспийського моря, то не безосновне підозрінне, що Геродот помилкою переніс їх сюди — пор. Roesler Román. Studien c. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III c. 2.

[2]) В переказаній ним грецькій леґендї Аґатирс, Гелон і Скит були брати — сини Геракля (IV. 10).

[3]) Стефан sub voce Τραυσοί.

[4]) Траками виразно зве їх Лївій — XXXVIII. 41. 6.

[5]) Юстин — XXXII. 3. 16.

[6]) Юстин: Daci quoque soboles Getarum sunt (l. c.), Страбон VII. 3. 13: ὁμόγλωττοι δ'εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія LII. 22.

[7]) Страбон VII, 33, 11, Діон Хрізостом or. XXXVI.

(за Доміціяна), але відновлена Траяном, по тяжких напруженнях закінчилась руїною дакийської держави (коло 106 р.) і заснованнєм на її місці римської провінції Дакії, кольонізованої ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолємей (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія, зачисляло ся до Нижньої Мізиї. Головним огнищем римської кольонізації й римського житя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згіря і тим більше — закарпатських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не вияснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії, в двох великих „Троянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріче Прута й Дністра[1]); але римський початок сих валів все ще гіпотетичний, і вони не поставлені в звязок з якоюсь системою римських укріплень.

Римська окупація Дакії трівала трохи більш як півтора століття. Увесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленнєм Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язиґів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині Ш в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусїдніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мізію, Дакію полишено (274)[2]), а щоб страта була меньше

---

[1]) Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділю див. статю Кіркора в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. Ш с. 38 і далї. Про бесарабські вали можна тільки повторити гадку Момзена ор. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнійшого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціяльній мапі росийського ґенерального штабу вид. 1887 р. G „Траянів вал“ і на росийськім Поділю, в повітах Камінецькім і Проскуровськім (Сѣцинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він близше не досліджений, а можливість римських валів тут ще меньша. Давнійше Траяновими уважали навіть старі вали Київщини; див. про се статю Антоновича в К. Старинї, 1888, Ш.

[2]) Приймаю дату Дана-Вітерсгайма Geschichte der Völkerwanderung[2] I с. 240.

болючою, утворено нову провінцію Дакію на правім боці Дунаю, в Мізії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібнійші прикарпатські народи. На жаль, Птолємей, головне джерело, в розміщенню прикарпатських народів наробив великої плутанини, так що годі віднайти їх дійсне розміщенне.[1]) Ідучи від верхівя Висли на схід сидять у нього *Ἀνάρτοι, Ἀρσιῆται, Σαβῶκοι, Πιεγγῖται Βίεσσοι, Κοιστοβῶκοι, Καρπιανοί.*[2]) З сих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами", що припадають у Птолємея на верхівя Дністра й Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолємея не можна жадати. Койстобоки (Costobocі римських джерел) сиділи на схід відти; у Птолємея се імя повторюєть ся двічи, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього б можна виводити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й комбінованнє двох звісток про те саме; у всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи — імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічи згадують ся у Птолємея (*Καρπιανοί* і *Ἄρπιοι*), в обох разах далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тірагетів[3]) — десь ніби коло Дністра й Прута, хоч знов імя Карпатів у Птолємея прикладаєть ся як раз до західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут уміщують Карпів.).

Сї три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землї. Найменьше з них звістно за Бесів; поминаючи невповнї ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як участники Маркоманської війни, як і Койстобоки. Але за Койстобоків знаємо більше: що вони запускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонїю, грабуючи, кілько сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля — Пієпора.[4]) Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на

[1]) Пор. Müllenhof D. Alt. II c. 81 sq.
[2]) Ш. 5 § 20, 8. § 5. [3]) Ш. 5 § 24 і 10 § 13.
[4]) Овідій — Tristia III. 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на нижнїм Дунаю у Брауна с. 161). Scriptores hist. Augustae — Ant. Phil. 22, Павзаній X. 34. 5, C. I. L. VI N 1081, Arch.-epigr. Mitth. 1890. XIII. 189.

Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше.[1])

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мізію маємо з 30-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, що належить до тих же часів, бачимо, що Карпи тоді уважали вже себе спеціялістами до таких нападів, ще ліпшими від славних тоді на тім полі Ґотів.[2]) При нагоді брали вони участь і в походах Ґотів. Цісарі Филип Араб і Аврелїян звісні своїми побідами над Карпами; останній по своїй побіді осадив частину їх на римських ґрунтах.[3]) Розпочате ним пересадженнє Карпів на римські землї довершено за Ґалєрія й Діоклєтіана: по якійсь близше нам незвістній війні решта Карпів — цїлий нарід їх разом з Бастарнами, переведено на римські ґрунти (правдоподібно — в Панонію й Мізію). Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусїдів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений.[4]) Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Ґерманцїв від полудневого сходу, а може й натиск Словян — на північнім згірю Карпатів (взагалї історія кольонїзації карпатського згіря тих часів для нас майже не істнує). Після того тільки раз, при кінцї IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай.[5]) — Може се були останки тих панонських осадників?

Про національність сих карпатських осадників маємо лише деякі натяки. Передо всїм вони становлять північний край тракийської кольонїзації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким здогадом, дійсно, промовляв би ряд иньших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракийських коло Родопа. Назва Карподаків моглаб натякати на спорідненнє Карпів з Да-

---

[1]) Діон Касій LXXI 12.

[2]) Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Фраґменти Дексіпа і Петра Патріція — Hist. gr. min. I p. 176—7, 428—9.

[3]) Script. h. Aug. Aurelianus. 30, Зосим I 22, 27, 30, Аврелїй Віктор De caesaribus 39, 43.

[4]) На се натякають слова Ідація і Ам. Марцелїна; тексти до сього факту див. Dahn — Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I с. 278 (вид. 2, 1880). Про осади переведених — Ам. Марцелїн XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

[5]) Зосим IV. 34.

ками. Імя короля Койстобоків Пієпора має характерний нарост, що в формі порік повторяєть ся в численних тракійських і дакійських іменах.[1]) Особливо-ж важним здаєть ся менї факт, що Птолємей вичисляє в Карпатах і на верхнїм Днїстрі й Серетї ряд осад з закінченєм дава (δαυα)[2]), характеристичним нарістком дакійських осад, що виступає й по иньших тракійських землях.[3])

Сї й деякі дрібнїйші обставини роблять значно правдоподібним здогад, що сї карпатські племена належали до тракійської родини. В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоевропейська людність, тої раси, що в своїх останках звістна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малоприступних околицях Карпатів; але так далеко не можуть нас вести анї історичні, анї лїнґвістичні вказівки[4]). Досить розповсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Словянами, не має під собою позитивного ґрунту; против нього промовляють особливо рішучо звістні нам койстобоцькі імена: переказані в написи, поставленій Койстобоком таки, вони мусїли бути передані

---

[1]) Див. про сей нарост у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Момзена ор. с. с. 207. Се-ж імя Пієпора пригадує Dac(i) Petoporiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — ор. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Pieporiani; себ значило, що Койстобоки = Даки. Сї „Петопорові Даки" сидять на мапі вже на східнїм згірю Карпатів, на лївім боцї Днїстра. Може теж імя криєть ся і в імени міста Πιροβορίδαυα у Птолємея (III. 10.8)?

[2]) Κληπίδαυα (коло Днїстра), Δοκίδαυα, Πατρίδαυα, Καρσίδαυα, Πετρόδαυα, Σάνδαυα, Οὐτίδαυα, Ζαργίδαυα, Ταμασίδαυα, Πιροβορίδαυα (між Днїстром і Серетом) — Птолємей III. 5 § 30, 8 § 6—7, 10 § 15. Припустити, що всї отсї міста були перенесені на північ від Карпатів з дакійських країв здаєть ся минї неможливим.

[3]) Tomaschek Die alten Thraker III с. 70.

[4]) Може бути, що з часом дасть нам щось антропольоґія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають тереном найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слїд старої раси, що асимільована Індоевропейцями, вплинула на їх антропольоґічний тип? Недавно Потканьский в своїй статейці O pochodzeniu Słowian (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотїв толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси". Але далеко простїйше спитати — чи та альпейська раса не сидїла в Карпатах незалежно від Кельтів і цїлого індоевропейського розселення?

вірно, а тим часом звучать зовсім не по словянськи.[1]) Не можна звести цілого карпатського залюднення і до кельтської кольнізації, навіть хоч би й приймаючи тут певні слїди кельтизма.[2]) Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська кольонїзація, чи виходила вона за границї гірського карпатського пояса, не можна сказати: слїди її на північнім згірю досить неясні.[3]) Тут від дуже давнїх часів, як я згадував, могла вона стрічатись із словянською кольонїзацією. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, але ледво чи по цілій лїнії. Поодинокі словянські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згіря Карпатів тодї, й перед тим; але ми не маємо можности їх слїдити.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже нїяких спеціяльних звісток: припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо хиба взяти де що (cum grano salis, розуміть ся) з відомостей про иньших Траків (Ґетів, Даків й ин.).

Була одначе велика ріжниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північніми, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між ними ще в історичні часи відомі були осади на палях, а коло Дунаю згадують ся „троґлодіти“ (мешканцї печер). Але в тім часї у иньших Траків вже були й міста, й замки. Переважало житє пастуше; дуже люблено полюваннє. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воєвничість, охота до бійок і повна зневага смерти. З тим разом ішло славне тракійське пяництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — познаки ще неунормованої, енерґічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічи татуїрованнє, широко розповсюднене, звісне і у Ґетів і у Аґатирсів-Даків. (στίζουσι, picti). Аґатирси славились богацтвом золотих окрас.

---

[1]) Койстобоцька напись в Corpus inscr. latinarum VI N 1801 d. m. | ziai | tiati. fil. | dacae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |

[2]) Про них зараз низше — с. 113.

[3]) Тримати ся ґеоґрафічного положення осад на -dava, поданого Птолємеєм, розуміть ся не можна.

Мала славу і тракійська зброя взагалі. Виглядали Траки на погляд Ґреків білявими і червонавими (*πυρροί*). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Ґерманців Аврелієвого стовпа: теж довге волосє й бороди, тойже склад лиця, подібне убраннє (широкі, фалдисті сподні, короткі сорочки, плащі). Численні побутові подібности, які можно знайти між Скитами й Траками, поясняють ся, як сказано вже, загальною етноґрафічною близькістю сих галузей індоевропейської родини, зближених між собою ґеоґрафічно й етноґрафічно.

З сфери духового житя можна піднести широкий розвій пісні; не кажучи за звістних на тім полї полудневих Траків, про Аґатирсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для памяти; ґетські посли виходили з кітарами, граючи на них. Широко звістна була також віра Ґетів в несмертельність: Ґети-невмираки (*ἀθανατίζοντες*) — було звичайним їх прозвищем; ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими гадками про посмертне істнованнє, стояла в звязку з культом Замолксіса, бога умерших і заразом бога відновленнія житя в природї. При похоронах чоловіка забивали найулюбленїйшу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерцї мали великий вплив; полїтичне відродженнє тракійських племен за Бойребісти доконано впливом головного жерця; і пізнїйше — до упадку дакійської держави жерцї заховують в нїй першорядний полїтичний вплив.[1])

Ми бачили вище, що з упадком дакійської держави прикарпатські народи в значних масах були винищені або переведені на римські землї. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими кольоністами виведена за Аврелїана в близші римські провінциї. Се все мусїло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тодї до незначних останків. Словянська кольонїзація, рушивши в Карпати, мабуть, не богато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонїзациї обертаєть ся румунське питаннє. Що до утвореннія румунської національности витворились в останніх десятолїтях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода, сього гнїзда волоської національности, зложилась з пізнїйших вільних і невільних

[1]) Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далї, II — культ.

(переведених Болгарами) еміґрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських, бо давня романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мізію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах і тут розмножившись, утворили ту численну волоську людність, котра починає звідти (в XII—XIII в.) виливатись в краї нижнього Дуная. Посереднїй погляд, признаючи істнованнє останків романізованої людности в Семигороді, уважає їх незначними, а пізнїйше зміцненнє поясняє пізнїйшими міґраціями романізованих Траків з балканських країв[1]). Сей посередний погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східнїх Карпат — там, як і в Семигороді, також лишили ся мабуть останки старої кольонїзації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романїзацією хоч трохи). В хороґрафічних назвах і в діалєктах східнїх Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої кольонїзації, — незалежно від елємєнтів волоських, що можуть поясняти ся пізнїйшими стичностями і впливами пізнїйших осад „волоського права“[2]). Розвій сих осад, закладаних з кінцем XIV в. еміґрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірець — і місцевими людьми, звісний нам докумєнтально, отже знаємо зовсїм певно, що сї осади були явищем новим, і ставити їх в безпосередню звязь з передсловянською кольонїзацією східнїх Карпатів (як роблять декотрі, з історією наших країв необзнайомлені люде) так просто не можна[3]). Чи до того часу до-

[1]) Новійшу літературу його див. в примітках (16).

[2]) З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять нинїшню назву Буковини — як память по сих *боках — земля Боків (Мілєнгоф, Браун, Весєловский). Шафарик бачив в сих „боках“ словянське бокъ, бік, новійші дослїдники — тракийське імя народа. Біда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабії від Бесів, як то роблять деякі дослїдники ще й досї (напр. Браун).

[3]) Працї проф. Мікльосіча і Калужняцького Ueber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 (Denkschriften віденської академії), зроблені з чисто фільольоґічного становища, з повним незнанєм історії пізнїйшої кольонїзації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно відкликав ся до неї краківський учений Потканьский (O pochodzeniu Słowian), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах словянського розселення і пізнїйше були доменом волоських пастухів. Радимо йому познайомитись трохи близше з історією волоських осад на Руси.

жила тут місцева несловянська гірська людність — річ не звістна й сумнівна. Відріжнити принесене пізнійшими волоськими осадниками від того старого, що лишило ся в хороґрафії й мові нашої гірської людности, було б завданнєм дуже вдячним, але до нього досї не брали ся.

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся пізнійше нова міґрація — бастарнська [1]).

Етноґрафічна приналежність її не зовсїм ясна. Тацит в клясичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої ґрупи їх зачислити — до ґерманської чи до сарматської; він знаходить в їх мові та способі житя більше подібности до Ґерманців, хоч знову неохайність сього народа і особлива покорність старшинї промовляє йому против сїєї гадки, і вкінцї знаходить вихід здогадом про вплив на Бастарнів мішаних шлюбів з Сарматами. Окрім Тацита ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вміли розріжняти Ґерманців, зачисляють Бастарнів до ґерманського племени [2]). Иньші письменники (Полїбій, Лівій, Плютарх) звуть їх то Бастарнами, то Кельтами; ольбійський декрет Протоґена говорить про грізний напад Скірів і Ґалятів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Ґерманців, особливо — нїм близше з ними познайомили ся і навчили ся відріжняти, а імя Скірів — ґерманського народа ґотської ґрупи, що в згаданім ольбійськім декретї виступає разом з „Ґалятами“ [3]), власне про-

---

[1]) Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen c. 126, 442, Müllenhof D. Alt. II c. 104 sq. Hahnel Die Bedeutung der Bastarnen für die germanische Altertum, 1865. R. Much Die Bastarnen, 1890 (Mittheil. d. Anthrop. Gessel. in Wien, XX) і Die Südmark der Germanen. Bremer Ethnografie. Браунъ Разысканія. За Германців уважали Бастарнів Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr. § 299 вид. 1878), Мілєнгоф; Бремер (ор. с. с. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них нпр. Ганель, Томашек й ин.

[2]) Germania 46, Страбон VII. 3. 17, (обережно: σχεδόν τε καὶ αὐτοὶ τοῦ Γερμανικοῦ γένους ὄντες) Пліній IV. 14.

[3]) Прокопій (De b. G. I, 1) навить називає Скірів ґотським народом, але ся звістка нїчого не варта, бо разом з ними називає він ґотським народом і Аланів. (Цайс. (с. 703—4) таки й уважав Скірів аланським народом, уважаючи на те, що тут у Прокопия і у Йордана (50) виступають вони разом з Аляни).

мовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої ґерманської міґрації на полудень, котра роспочала ся більшими масами аж пізнійше. При тім — як то й приймають нині в літературі, бастарнське плем'я могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнійше в близшу стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім до Сарматів.

Дуже-б важним фактом для хронольоґії сієї бастарнської міґрації був той ольбійський декрет Протоґена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що сї Ґаляти — то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III, то II віком, як раз виходячи з його етноґрафічних вказівок, тож для вияснення хронольоґії бастарнської міґрації він не може нїчого дати по над иньші джерела. В них Бастарни вперше з'являють ся в р. 180, коли їх закликав до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський[1]). Вони виступають тоді на лївім боцї Дунаю, й звичайно приймають, що вони десь коло того часу прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями" (ἐπήλυδες)[2]). Розуміють ся, се недавнє прибуте можна було-б собі розуміти різно, але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Ґетами на Дунаю, Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони з'явити ся може й значно скорше[3]).

Близші відомости про них маємо з I віку. Передні їх ватаги займають тоді дунайську дельту — „острів Певку"[4]), і з того звуть ся Певкінами; на півночи Бастарни сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у ґеоґрафів II—III в. по Хр. звуть ся Певкинськими, Бастарнськими горами; на північнім заході вони притикали до своїх земляків — Ґерманців, на полудневім сході — до придністровських Тіраґетів. З пооди-

---

[1]) Лївій XL. 5, XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полїбій XXVI. 9=XXV. 5 ed, Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цайса.

[2]) Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. т. I с. 229 і примітка (Мілєр уважає се взятим з Артемідора, серед. II в.).

[3]) Останнїми часами Браун (Разысканія) на підставі лінґвістичних комбінацій (переголосования) пробував датувати міґрацію Бастарнів V віком перед Хр., але сї комбінації дуже ґіпотетичні; ще меньше щаслива гадка його ж — звязати Ґередотову леґенду про міґрацію Неврів з приходом Бастарнів (op. c. дод. 16).

[4]) Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Черноморье т. I.

ноких їх племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сідонів[1]).

Воєвничі й неспокійні Бастарни були дуже немилими сусідами взагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землі.[2]). Вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів їх 100 тисяч, разом з ватагами Ґотів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Ґалєрія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом цїле племя Бастарнів, як переведено тоді цїле племя Карпів; принаймні — Бастарни зовсїм сходять після того з історичної сцени.

З кельтськими елєментами Бастарнів можна звязувати деякі слїди кельтської народности чи культури в тих краях, де сидїли Бастарни[3]). Так нпр. ми знаємо племінні назви й міста кельтського кореня на нижнїм Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі[4]). Дехто бачить в них слїди кельтської кольонїзації з IV в. перед Хр., звістної нам зрештою в західніх балканських землях[5]). Одначе сї слїди кельтизма на нижнїм Дунаю можна б звязувати і з бастарнською кольонїзацією, як то й роблять иньші дослїдники. Незалежне від Бастарнів походженнє напевно треба признати кельтській номенклятурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більше західньою кельтською кольонїзацією східніх Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елєменти могли бути занесені і відси і бастарнською міґрацією, але тут їх вказати далеко тяжше — те що зібрано досї, або дуже гіпотетичне, або несвобідне від непевностей.[6]) Не неможливо, що тут, в карпатських краях

---

[1]) Страбон VII, 3 § 15 і 17, Птолємей III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

[2]) Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. I — Anton. Phil. 22; про виведенне на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus c. 17, Зосим I. 71. [3]) Літературу див. в примітках (17).

[4]) Нпр. на нижнїм Дунаю племя Брітоляґів, місто Νουιόδουνον, мабуть також Ἀλίσβριξ, далї Καρρόδουνον, Οὐιβαντοουάριον (у Птолємея) — назви, дійсно, характеристично кельтські.

[5]) Сих придунайських Кельтів бачать і в Ґалятах декрета Протоґена ті, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

[6]) На верхівю Дністра, під Карпатами, містить Птолємей м. Кародун, але на певність сього уміщення не можна покласти ся. Об'ясненнє з кельтської мови хороґрафічних назв (нпр. Вягр — Wehra, Лаборець —

Словяне мали нагоду перед своєю міґрацією зіткнути ся з Кельтами. Одначе бачимо, що імя східніх Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Словянами не безпосередно від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), і в тім же значінню яке воно мало у Німців (латинське Volcae, нім. Walhōz — слов. Волох). Слідів безпосередньої стичности з Кельтами в словянській культурі теж на певно не можемо вказати. Супроти того така стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишаєть ся сумнівною.

Вернім ся до ґерманської міґрації в наші краї, роспочатої правдоподібно тими Бастарнами.

Я вже вище згадав, що в Протоґеновім декретї разом з Ґалятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній[1]) і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-ґерманським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга еміґровала разом з иньшими ґотськими народами, пізнійше. В такім разї сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-ґерманської міґрації, передовим полком її [2]). Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було із Скірами і Бастарнами, маси східно-ґерманської кольонізації рушили на полудень значно пізнійше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр., з Маркоманських війн (вели ся від 164—5 року), що в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про сї війни, каже що ріжні народи, виперті дальшими варварами (від півночи), вимагали тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, инакше відгрожувались війною.[3]) Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандальський нарід Асдінґів, а між участниками війни, окрім сусїдів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-ґерманської ґрупи.[4])

Laber, з кельт. labara, шумливий) лишають ся гіпотетичними, як і мало правдоподібний вивід Ґалича з назви Ґалятів (Кельтів), як память по них.

[1]) IV. 13. [2]) Мілєнґоф II, с. 110—1.

[3]) Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

[4]) Capitolinus ed. Peter c. 22 (з поправками Мілєнґофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміґрацію див.: Wietersheim - Dahn Geschichte der Völkerwanderung 1880, I кн. 2 (с. 118 і далї), Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далї, Müllenhof II с. 5, Kaufmann Deutsche Geschichte, I с. 72 і далї, й ин.

Еміґрація ся вийшла з басейна Одри і Висли, де сиділи тоді східно-ґерманські народи, т. зв. ґотської або вандільської ґрупи [1]). В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Ґоти, з їх галузями: Ґепідами й Тайфалами, Люґії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бурґунди і дрібнійші коліна — Руґи, Скіри, Герули, Туркілінґи, Лемонії [2]).

Притиснені зі сходу Словянами, що безпосередно притикали до них на балтийськім побережі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ся ґотська ґрупа мусіла шукати виходу для розмноженої людности в міґрації на полудень [3]). Словянський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що мов би заперечує се напрям ґотської міґрації — на схід, одначе ґотська міґрація йшла не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для ґотських виходнів не знайшлось ніде по дорозї місця, й вони вискочили аж на чорноморське побереже — не дуже пожадане місце для осад, показує, що вся територія на північ від нього була вже тїсно залюднена — людностию словянською.

Історія сієї ґотської міґрації майже зовсім незнана. Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-ґерманської ґрупи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізнійше Ґепіди, Льонґобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міґрації Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осади — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міґрація перевела ся протягом одного року).

Ґоти взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів; та сї відомости, як і взагалї все, що оповідає він про історію Ґотів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час (або по теперішньому — псевдо-наукову) комбінацію устних

[1]) Новійші дослїдники (напр, — Бремер, Браун) доводять, на підставі головно лїнґвістичних спостережень, що ґотські племена давнійше мешкали далї на полудневий захід, і аж пізнійше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу.

[2]) Тацит Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птолемей II. 11 § 17, III. 5 § 20. Літературу східно-ґерманської кольонїзації й ґотської міґрації див. в примітках (18).

[3]) Гадку про вплив словянського натиску підніс Шафарик Slov. starož. I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

переказів ґотських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно[1]).

Передо всїм одначе треба піднести, що самий факт сїеї міґрації Їотів з над балтийського моря, цїлком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Їотів з чорноморськими Їетами. Очевидно, міґрація була фактом, загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Він дїйсно потверджуєть ся звістками про ґотські осади над Балтийським морем в I—II в. і не підлягає найменьшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деким в нашім столїтю, особливо Яковом Ґрімом, стару теорію, що Їоти — то давні Їети, і нїякої міґрації не було). В ґотській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими, де на гатях провалилась сила людей. Перебувши їх, Їоти перейшли в край, прозваний ними Oium[2]), але тут мусїли витримати війну з тубильцями (у Йордана Spali)[3]). Хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою для Їотів, але в дїйсности мусїло бути инакше, коли Їоти не зістались в сих привабних, як каже традиція, краях а мусїли „спішити на край Скітії, над Чорне море". Може бути, що відгомоном їх походу через землї центральної Европи були північні етноґрафічні назви, потім вплетені в леґенду про Германариха — імена Мерн, Мордви (хоч можливо й те, що сї імена до Їотів зовсїм нїяк не належали, або являють ся простими созвучностями).

Крім Їотів властивих мандрували разом з ними чи слїдом за ними деякі иньші їх близші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів[4]); участники ґотських походів звані в джерелах Уруґундами — народність зрештою близше незвістна, могли бути кольонїею Бурґундів. Иньші дрібнїйші ґотські народи — напр. Скірів, Руґів, стрічаємо з Їотами доперва в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прибули над середній Дунай просто з балтийського побережа, як Вандали, Ґепіди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Їоти Бастарнів — своїх правдоподібних свояків, але незадовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

[1]) Getica 4, 22.
[2]) Се толкують словом au або aue — перерізана ріками країна.
[3]) Про сих Spali ширше див. в примітках (19). [4]) Зосим IV. 25.

Мандрівка з над Балтийського моря серед мочарів та безграничних болот східньої Европи мусїла тягнути ся не коротко, поки ґотські виходні, не знайшовши собі нїде притулку, опинились в чорноморських просторах, рідко залюднених сарматськими ватагами, ослабленими міґрацією Язиґів. З того що в ґотській традиції не переховало ся нїяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при ґотськім оселенню обійшло ся без великих війн. Про долю тутешнїх Іранців не маємо нїяких відомостей: можлива міґрація — по части до західних земляків — над Тису, по части до східнїх, на Дін[1]), можливе й спільне пожите з Ґотами на Чорноморю[2]).

На нових своїх осадах Ґоти дають вперше за себе знати конфлїктом з Римлянами — в першій чверти Ш в. Цїсар Каракаля під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозї якісь ґотські ватаги і їх розігнав[3]). Сей факт дає нам крайню дату, з якої одначе не можна ще доміркуватись докладнїйшого часу ґотської кольонїзації. Повторяю — міґрація Ґотів мусїла зайняти довший час — десь на початках Ш і при кінцї П в. Близше означити годї.

Більш як два столїтя пересидїли Ґоти в наших степах, одначе відомости про се перебуваннє їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в Ш в., а з рештою — аж до гунського находу одиноким джерелом служить Йордан, з нього-ж не богато певного можна зачерпнути. Його відомости про часи перед-гунські не йдуть далї невиразних ремінїсценцій, а імена вибрані з народньої традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного пієтизму можна об'яснити, що в науковій літературі, особливо нїмецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічности, все ще не відважають ся виректи ся сих відомостей Йордана[4]).

Про саму кольонїзацію знаємо, що Герули зайняли східнї краї — над Меотидою. Ґоти властиві сидїли по Днїпру й далї

---

[1]) Кулаковский здогадуєть ся, ор. с., що Ґоти вже в своїй міґрації відрізали й відпхнули далї під римські границї західню частину Алянів, що в Ш в. виступає в рїжних війнах з Римом. Се можливо. Меньше правдоподібний його здогад, що Ґоти ж загнали Алянів у Крим.

[2]) В Йорданових Rosomonorum gens infida, що счинили повстаннє против Германариха, бачили часто Роксолянів, але се толкованнє неправдоподібне (див. в примітках — 20).

[3]) Про сю першу звістку див. в примітках (21).

[4]) Нпр. Вітерсгайм, Пальман, Мілєнгоф, Дан, Кауфман.

на захід — до Дунаю і карпатського згіря. Вони поділялись на східніх — Остроґотів, инакше Ґрейтунґів (виводять з griut пісок, мешканці піскуватих степів) і західніх — Візіґотів або Тервінґів (triu — дерево, лїсові люде). Назви сї мусїли бути давнїми, бо в VI віцї оповідало ся про короля Остроґоту з давніх, перед-гунських часів; але лишаєть ся неясним, чи були вони принесені ще з старої вітчини [1]), чи з'явили ся вже на нових осадах, де дїйсно відповідали розміщенню сих осад в дїйсности: Остроґоти сидїли на сході, Візіґоти на заході. Осади Остроґотів були над Днїпром, може й у Кримі, де зацїлїли їх осади й пізнїйше, Візіґотів між Днїстром і Дунаєм, а пізнїйше (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторились вони й далї на північ — в семигородські Карпати: звідти вони витиснули Ґепідів і Вандалів. Як далеко ґотські осади протягали ся на північ в Поднїпрянщинї, не маємо нїяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сидїли алянські народи [2]).

В ґотській традиції, переказаній Йорданом, в давнїйші часи всї Ґоти — східні й західні мали становити одну державу, аж пізнїйше Візіґоти віддїляють ся осібно. Дїйсно, вже Тацит констатував у Ґотів особливий розвій королївської власти і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з ріжними народами, могли сї ґерманські ватаги сформувати ся в одну воєнну орґанізацію, а знову при широкім розселенню по степових просторах мусїла знову ся консолїдаційна сила з часом ослабнути [3]). У Йордана в останнє всї Ґоти виступають в одній державній орґанізації за часів короля Остроґоти, тоб то в середині III в., але що для нас сї датування не мають значіння, тож констатуємо тільки, що часи полїтичної одности Ґотів в традиції лежать далеко по заду, в леґендарних часах, що безпосередно наступили по міґрації [4]). Пізнїйше (IV в.) бачимо королївську власть розвинену у Остроґотів, тим часом як Візі-

---

[1]) Так припускає нпр. найновійший досліґник староґерманської кольонїзації, Бремер (op. c. § 85.).

[2]) Iord. c. 17, 22, 23, Ammiani 31. 3.

[3]) Се справедливо зауважив Дан — Die Könige der Germanen II c. 87–8.

[4]) Одначе багато учених приймають істнованнє спільної держави аж до часів Германариха — Кепке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього op. c. II c. 6.

ґоти роспадають ся на дрібнійші ґрупи, з вождами на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями — judices[1]).

Як я вже сказав, відомости про ґотів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу[2]). В сих походах знайшов собі вихід войовничий запал ґотів, розвинений в війнах мандрівки; вони займають собою ціле пів століття, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі; догадують ся, що початком їх було зруйнованнє Істрополя на чорноморськім побережі р. 238. Сї напади припали на час сильних замішань в Римі, так що римські намісники мусїли уложити з ґотами умову, і на основі її вони побирали річну платню від римського правительства. Правдоподібно, задержаннє сієї платнї стало ся потім причиною великих спустошень, які починили ґоти в Мізії і Тракії кілька років пізнійше; цїсар Децій, що хотїв положити кінець сим пустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251)[3]). Невважаючи на уложену наступником Деція угоду з ґотами, ся катастрофа послужила початком нових нападів ґотів, але про них ми маємо дуже скупі відомости. Бачимо, що частими нападами пустошать вони землї Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далї за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цїкаво, що при тім ґоти показують ся народом цїлком не обізнаним з морем: роспочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребцїв і майстрів до будови човнів[4]). Участниками сих походів виступають разом з ґотами їх сусїди — Борани[5]), Уруґунди, Карпи.

[1]) 27, 5; 31, 3.

[2]) Про них див. особливо Rappaport op. c., Dahn-Wietersheim т. I гл. V і далї, Бруи — Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Васильевскій — Русско-византійскіе отрывки VII — Житіе Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далї.

[3]) Про сю війну див. Wietersheim-Dahn I с. 198 і далї, Rappaport с. 38 і далї.

[4]) Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се супроти досить розповсюдненого погляду на ґотів, як морський нарід; сей погляд служить підвалиною для ріжних виводів і противставлянь їх „сухопутним“ Словянам.

[5]) Сей нарід теж цїлком не звістний близше. Здогад (напр. Рапапорта op. с. 36), що перед тим стала ся нова ґерманська міґрація з басейна Висли над Чорне море і тодї прийшли Бурґунди, Борани, Герули, має зовсїм гіпотетичний характер.

З часом ґотські находи прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показуєть ся безсильною їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В останній великий похід 269 р. Ґоти разом з ватагами Герулів, Ґепідів, Бастарнів виберають ся з родинами й рабами, так що тут, як справедливо зауважано[1]), заникала вже ріжниця між походом для грабованя і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки на довго замірений похід, підчас якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи проба міґрації. Заносилось дійсно на нову міґрацію Ґотів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом (ціс. Клявдий рахує 2000 човнів і 320 тис. мужа), закінчив ся нещасливо: ґерманські ватаги понищено, а ряд енерґічних імператорів, що роспочав ся Клявдієм, зміцнили сили імперії.

До того прилучилось ще, що Аврелїян слїдом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників в Мізію. Наслїдком того ґерманські народи здобули собі новий кольонїзаційний терен, і туди мусїла звернути ся головна увага Ґотів. Прикарпатські землї переходять тепер головно в їх руки. Ми бачили, що решта попереднїх осадників — Карпів і Бастарнів при кінцї III в. переходить на римські ґрунта; на сю міґрацію їх міг мати вплив і ґотський натиск від сходу, як в північних прикарпатських землях — словянський. Та те, що дїялось тодї на північ від Карпатів — для нас майже невідомо. Бачимо за те, що Візиґоти опанували семигородські Карпати, витиснувши Вандалів і Ґепідів. Вандали опановують опорожнені Римлянами землї від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишнїй Дакії Ґепіди, Тайфали, Віктофали[2]). При тім не обійшло ся без конфлїктів і війн між сими ґерманськими народами, та память про них переховалась тільки в непевних ремінїсценціях Йордана[3]). Сей кольонїзаційний процес, зі своїми війнами відвернув ґотські племена від походів на Рим; з IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна зрештою відомість Йордана, що тодї був відновлений давнїй „союз“ Ґотів з Римлянами; на підставі його вони діставали

[1]) Dahn Urgeschichte II. 217, Rappaport c. 79.
[2]) Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Etnographie von Ungarn 68–9.
[3]) Йордан гл. 17, 22. Деякі здогади у Рапапорта с. 105—6.

від Римлян запаси, а за те платили воєнною помочию[1]). Зрештою на їх конфліктах з Римом не маємо тут потреби спинятись.

Тим часом як історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям ґотських інтересів, натомість в леґендарній традиції переказаній Йорданом, ґотські сили звернені на підбиванне північних і східніх сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним сьвітом мало засяти остроґотське королівство Германариха — королівство дуже для нас цікаве, як би ґотські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про державу Германариха ще сучасник Германариха Аміан[2]); він оповідає про нього, що се був воєвничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусіднїх народів, та зве його край просторим (late patentes) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно найти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в ґотській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і — зовсім неправдоподібні розміри. Леґенда в тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), літературно перероблена. В основі її лежить народня саґа про Германариха, що переховалась поза тим і в північній поетичній традиції саґ, і в ріжних літературних обробленнях (в Кведлїнбурській літописи, Вірцбурській хроніці й ин.), але сю саґу мабуть уже в джерелї Йордана — у Касіодора перероблено, змодіфіковано, розширено на основі иньших відомостей — літературних і устної традиції[3]). Немилосердно покручений уривок з якоїсь ґотської пісні чи саґи має представляти реєстр підвластних Германариху народів[4]); не задовольняючись ними, Германарих підбиває сусідів — Герулів, потім роспочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитєм їх всїх! Литовські народи (Aestii), „що залюднюють предовге побереже Нїмецького океана“, закінчують реєстр підвластних народів, і Германарих панує „над всїми народами Скитії і Ґерманії, як над своєю власністю“.

[1]) Про сї відносини у Вітерсгайма-Дана і Рапопорта ор. с.

[2]) 31. 3.

[3]) Новійші погляди на Германарихову саґу й її літературу див. Paul Grundriss der Germanischen philologie III с. § гл. XIV § 39—43, Jiriczek Deutsche Heldensage (1898) с. 57 і далї.

[4]) Катальоґ народів Германарихової держави в рецензії Момзена читаєть ся так: Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas (Getica стр. 23.) Про толкованнє сього текста див. в примітках.

Сї останнї слова дають об'ясненнє цїлому оповіданню: Германарих, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого", як каже Йордан, підбив собі всї народи Скитії й Нїмеччини, і відповідно до того леґенда впакувала в реєстр підбитих всїх, кого йно знала (як се було і з Олександровою леґендою). Коли в тих покручених назвах можна справдї добачати імена Мері і Мордви (Merens, Mordens, або як припускають, ще й Чудь і Весь, Tadzans і Vas), а не прості созвучности[1]), то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь ґотської традиції й приточений до Германариха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в нїй ще з часів як Ґоти мешкали на півночи і потім мандрували на верхівя Днїпра. Леґенда долучила до сього назви сусїдів і взагалї східноевропейських народів з історичної традиції, зробивши з них підданих Германариха. Вона одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах Германариха, не вміє замовчати незалежности Візіґотів від нього, а оповідаючи про напад Гунів, нїчого не знає про ту велику монархію Германариха, про ті підвластні народи, що мусїли відограти таку чи иньшу ролю при тім нападї. Не знає про них нїчого й Аміан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дїйсного, не леґендарного Германариха войовничим королем просторих придніпрянських остроґотських країв. Тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити память про війни з сусїдніми народами — Герулами, Словянами, але нема підстави думати про якусь власть Остґотів над численними народами, маючи перед очима міру дїйсної власти Германариха — незалежність від нього Візіґотів.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германариха, упадають, розумієть ся й проби новійших учених — за помочию Йордана притягнути до ґотської держави деякі подробиці пізнійших скандинавських саґ та з них витягнути звістки про ґотську державу на середнїм Днїпрі, про столицю Германариха в „Днїпровім городї" (Danparstad) — нїби то Київі і т. и. Сї звістки навіть при повнїй категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили (бо показували-б, що Германарихова леґенда в подібній версиї була перейнята і саґами й Йорданом). А в своїм нинїшнім станї, коли маємо в саґах (та й то ще

[1]) Недавно була зроблена дуже цїкава проба витолкувати більшу половину тих нїби імен народів як епічні епітети ґотської пісні.

в верзіях значно пізнїйших) тільки дуже неясні згадки про „Днїпровий город", „Днїпровські місця" Ґотів, без найменшого натяку на середнїй Днїпер і Київ, — сї згадки сам не можуть дати нїчого певного, і ґотська держава на середнїм Днїпрі зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або мітом[1]). Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запамятала Германарихова леґенда, зовсїм не сьвідчать за особливою великостию держави Остґотів. До-київських країв було її ще далеко-далеко!...

Тим поясняєть ся і слабість Остґотів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в IV в. ґотські осади. Нїякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слїдити, були результатом етноґрафічних переворотів в середнїй Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд східньої Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнїйшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елєменти, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в европейські степи починаєть ся пізнїйше. Першою ордою, що пробиваєть ся крізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонїзація уступила остаточно на полудень і захід, зіставивши тільки слабші слїди на своїх давнїйших осадах. Одна частина европейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Ґерманцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глубше в них входила. Степи наші дістають иньших хозяїв.

Коли цїлий історичний час аж до III в. по Хр. вони становили арену головно іранської кольонїзації, то почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, наші степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участию фінських і монґольських елєментів. Ґерманська міґрація була незначною інтермедією в кольонїзаційнім процесї; важнїйше значіннє мала кольонїзація словянська, але

---

[1]) Про неї ширше в примітках (22).

в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим кольонізаційним вибігом в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міґрації, і вони досить скоро примушують сю словянську людність знову вертати назад.

Вихідною точкою нового міґраційного процесу були степи Монґолії й басейн Амура — правітчина турецьких і монґольських орд. Довгий ряд віків минав, ніж міґраційний імпульс, зроблений над Амуром, передавав ся по тих степових просторах на остатні свої периферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, доки міґраційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етноґрафічний переворот мусів повстати на шляху сієї сьвітової міґрації, і які ріжнородні домішки прибирав сей самий міґраційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинених просторах розсаджувались зовсім сторонні етноґрафічні елєменти, щоб потім поневолі взяти участь в дальшім поході. Вже ся одна механічна причина — horror vacui, що майже так само значить в кольонізації, як в фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованнє, примусові міґрації і всякі иньші, спеціальні причини.

При браку значної культурної ріжниці найріжнійші елєменти — монґольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, і для того докладне означенне етноґрафічного складу деяких орд, мабуть, на завсіди зістанеть ся задачою не до розвязання. Для нас, розуміють ся, сі орди інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут їх на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами; часом зіставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, иньші меньше значіннє в історії нашої кольонізації, культурній і політичній історії, хоч завсіди значіннє їх тільки нетативне.

Попередні стадиї сього міґраційного процесу відомі нам дуже недокладно[1]). Дещо знаємо про нього головно з джерел

[1]) Головнійша література: Klaproth Tableaux historiques de l' Asie, 1826. Ritter Die Erdkunde von Asien I (1832) c. 190—6, 241—3, 350—2. Neumann Die Völker des südl. Russlands (1849) гл. II. Іоакинѳъ (Бічурін) Собраніе свѣдѣній о народахъ обитавшихъ въ средней Азіи въ древнія времена, 1851, I с. 76 і далї. Wylie History of the Heung-nu in their relations with China (Journal of the Anthropological Institute, 1873 і 1875). Ujfalvý Les migrations des peuples et particulierement celles des Touraniens, 1873, c. 83 і далї. Веселов-

хинських. В них же за часи династії Чеу (до 256 р. перед Хр.) згадуєть ся на півночи, в степах Монґолії кочовничі, розбійничі орди Hiun-yo, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) — звані Hiung-nu, Хун-ну — що по хінськи значить „нужденні раби“ (правдоподібно — се згірдлива перерібка на хинське власного імени сього народа). Сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що ся назва була ще ширшою, обіймала й Монґолів). Войовничі, неспокійні орди сі давались сильно в знаки сусїдам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Хун-ну сполучили ся в одну політичну орґанізацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудовати ті велетенські укріплення, що утворили велику стїну (вже при кінці III в. перед Хр.); вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а заразом, як потім Византія, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хинської політики виникають внутрішні роздвоєння серед самих Хун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Хун-ну признає над собою зверхність Китая, тим часом як иньша, більше енерґічна шукає собі нового поля діяльности на заході і доходить до Согдіани, околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Хунну на захід — вістун пізнїйшої міґрації. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр., коли держава Hiung-nu розбилась поділивши ся на північну й полудневу частину, і Хинська держава, опершись на полудневих, що признали її зверхність, і на иньших сусїдів — ворогів північних Hiung-nu, знищила в 90—2 р. їх і прогнала від своїх границь. Частина тих пів-

---

ский Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. П. 1882, IX. — Tomaschek Sitzungsberichte т. 116 с. 755, 759—60. Howorth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l' histoire de l' Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і йогож Les revolutions de l' Asie (Lavisse et Rambaud Hist. universelle II с. 884 і далї). Аристовъ Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Ouïgoures (Bulletins de la Société d' Anthropologie, 1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu (Sitzgb. der bayer. Ak., 1899), 1900. Иностранцевъ Хунъ-ну и Гунны (Жив. Старина, 1900, бібліоґрафічний огляд питання).

нічних Хун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготовляла ся міґрація, що в IV в. прориваєть ся в Европу і Гунська орда — очевидно, сї старі Хун-ну, на чолі турецько-фінського потока появляєть ся в чорноморських степах [1]).

Що гунська орда не була індоевропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцелїном, Аполїнарієм Сідонїем та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристики напастників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турецько-монґольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоевропейцям, як „конячі лиця“ сих останнїх Хинцям, котрі знов нїчого дивного не зауважали в вигляді Hiung-nu. Марцелїн каже, нїби Гуни натинали щоки дїтям, аби в них не росло волосе [2]), і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фіґурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фіґури колод. Йордан, повторяючи се оповіданнє, додає, що лиця Гунів були страшенно чорні, якісь неформені пляцки, а не лиця, з кропками замість очей. Аполїнарій Сідонїй теж підносить сей „брак очей“, а при тім зауважає широкі щоки та наче придавлені носи, і се знов він толкує здогадом, що гунським дїтям спеціально притискають носи [3]). Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які цїле житє перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні; в порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловцї Аляни видавали ся сучасникам ще „житєм і побутом культурнїйші“ (mitiores).

---

[1]) Що Гуни IV в. — се Хун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII вицї славний французький оріенталїст Деґінь — Deguignes Mémoire sur l' origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Він не робив ріжницї між Монґолами й Турками, і до сих „західнїх Татар“, як їх називає, зачисляє й Гунів.

[2]) Се, розумієть ся, хибне об'ясненнє безбородости.

[3]) Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідонїй вид. Baret. с. 604. Аналїз етнольоґічних звісток про Гунів у Васїлєвского Ж. М. Н. П. 1882, VII.

Беручи гунський напад в звязку з тими вище згаданими міґраціями Hiung-nu і дальшим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-фінського похода. Та чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські инші народи та потягла їх ватаги за собою, чи мішана турецько-фінська вже на правітчині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Моньоли, служить те, що Моньоли аж пізнійше висувають ся на захід, і що в найдавнійших звістках виступають Гуни одноплеменниками Турків — Ту-кю, як звуть ся вони в хинських джерелах. Не може бути мови також про одностайно-фінську народність, хиба фінські елєменти в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія — що Гуни були Словяне, не має за собою нїчого окрім кількох подробиць, що можуть об'яснятись що найбільше — словянськими елєментами в державі Атилї[1]).

Вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західньої Азії, близько границь Европи, і звідти, мабуть, перенїс їх помилкою Птолємей в околиці Днїпра. Але тотожність Птолємеївих Хунів з Гунами приймають не всї. Певнійша звістка иньшого ґеоґрафа II в. (т. зв. Діонїсія Періеґета): він уміщує „Уннів" *(Οὖννοι)* на західнім березї Каспийського моря[2]). Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Близші вісти про Гунів з'являють ся тільки від їх нападу на Ґотів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього[3]). Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сидїли коло Меотиди і на

---

[1]) Головним заступником словянської теорії тепер росийський ученний Іловайский — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вказівки на полємічну лїтературу — головне місце в нїй займає критика Васілєвского на теорії Іловайского в Ж. М. Н. П. 1882, VII і 1883, IV: О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Роксолянъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѣ Гунновъ).

[2]) Птолємей III. 5. 25, Періеґет — Georg. Graeci min. II. c. 49.

[3]) Аґатій V. 11, Прокопій De b. G. IV. 5, Йордан c. 242. Оповіданнє Пріска про перехід Гунів в Европу через Керченську притоку, перейняте сими письменниками, з'явилось або непорозумінням або з якогось поменьшого походу.

лівім боці Дону, силу їх вирізали, иньших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроґотів[1]).

Старий король Германарих стратив відвагу від сього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник (Вітімер), притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не трималисъ головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив в нїй головою. Остроґоти втратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далї на захід, над Днїстер (десь мабуть на середнїй, далї від моря). Также нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візїґотів: Гуни обійшли їх міцний табор над Днїстром, уряджений їх старшиною Атанарихом, і той рушив тодї на північ в Карпатськї (семигородськї) гори, „в Caucaland“ [2]), вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візїґотів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай, випросивши у імпер. Валєнта дозвіл оселитися в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроґоти; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай, а кілька років пізнїйше прилучив ся до них і Атанарих, запеклий ворог Риму, відложивши своє заклятє — не ступати на римську землю[3]).

Иньша частина Остроґотів зісталась в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обовязаний до послушности Гунам. Та, мабуть, натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроґотів пересовують ся звідси на захід в подунайськї

---

[1]) Про похід Гунів в Европу Neumann Die Völker гл. III—IV, Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далї, Pallmann Gesch. der Völkerwand. I. с. 86 і далї, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далї. Иньшу лїтературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалї по перестарілих працях Ам. Тєрі і Феєра сильно почуваєть ся брак докладної студії про гунську міґрацію в Европі.

[2]) Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Аміан XXXI. 4. 13). Се імя деякі об'ясняють з нїмецького Hauhaland = Hochland, иньші ставлять в звязок з дакійським народом Caucoenses і з подібними іменами як Καύκωνες, Καύκασα на Хіосї — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 131 с. 90—1. Текст Аміана нам інтересний тому, що Карпати і в наших лїтописях звуть ся Кавказькими горами Іп. с. 2 і 499.

[3]) Аміан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

рівнини. Коли се сталось — не знаємо, бо взагалі відомости наші про тутешні відносини бідні: тільки що бачимо сих Остроґотів в 1-ій пол. V в. вже на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів, се боротьба Остроґотів з Антами, та про неї буде мова потім. На Черномор'ю лишились лише останки Ґотів — одна кольонія в Криму, де зайняли вони вкінці край на північнім згірю Яйли та на побережу, й істнували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Иньша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в., коло Керченської протоки, під іменем Ґотів-Тетракситів. Є звістки ще про значну ґотську кольонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі) [1]).

Тим закінчуєть ся фактична історія Ґотів на нашій території; її дальше — вже більш фантастичне продовженнє становить т. зв. ґотська теорія початку Руси — про неї будемо говорити на своїм місці.

За Ґотами посувалась в середно-дунайські степи й иньша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — колишній території Язиґів; звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського ц'ісарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посел візантийському, що „він панує й над островами океану і крім ц'ілої Скитиї ще й з Римлян бере дань“ [2]). З сих загальних слів, розуміть ся, не можна докладнійше означити простір гунської держави, хоч то й пробують робити часом [3]). Над чорноморськими ордами і над иньшою степовою людностию гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу, може обовязувала її й більш реальним обовязком помочи, може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян, та докладнійше годі про се сказати; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій добі не так певна.

---

[1]) Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Літературу чорноморських останків Ґотів див. в примітках (23).

[2]) Пріск — Hist. gr. min. p. I 312, p. 199 ed. Bonn.

[3]) Нпр. Вітерсгайм не вагаєть ся признати, що фінські, словянські й деякі ґерманські народи між Понтом і Балтийським морем підвластні були Атилї (II с. 240).

Бачимо, що деякі з сих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилї перед смертию мусїв воювати з придунайськими ордами, що піддались Римлянам. Орда Акацирів (Хозар), що жила в околицях Волги, тільки з поводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилї, що й настановив одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтийській Скитиї". Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильнїйший, міцнїйший полїтичний звязок в самих степах; тим меньше можемо говорити про народи, що жили далї на північ[1]).

Зі смертию Атилї (453) розірвавсь і той слабий звязок що лучив ріжні племена й орди під його властию. Проти синів його, що мали подїлити батьківську власть, піднялось повстанне серед народів середнього Дунаю. Про иньші не чуємо: там, очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо якась номінальна зверхність Атилєвої орди мусїла сама собою зникнути з його смертию. Повстанне вибило гунську орду з середнодунайських країв, що перейшли в руки головно Ґерманців: Ґепіди опанували колишню Дакію, Остґоти перейшли в Панонію. Частина Гунів осїлась на правім боцї Дунаю — в т. зв. Малій Скитиї (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхностию. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Днїпра, хоч годї покладатись на докладність його відомости, що то була орда Атилї[2]).

---

[1]) Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298. Не доводить нїчого й факт походу Гунів колись (πάλαι) на Персію (ib. c. 312); не знати, чи була то як раз орда Атилї, та й у такім разї сам похід не доводив би ще істнования якоїсь тїснїйшої орґанїзації в чорноморських степах.

[2]) Йордан cap. 50 –2, пор. Priscі p. 161—2 ed. Bonn. = 345—6 Hist. gr. min. Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluenta praetermittit, quam lingua sua Hunni Var appelant. Варіянти мають: Danubria і Danubii, давнїйше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилї виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск l. c.), але могли орди сидїти й коло Днїпра (розуміють ся — нижнього). Давнїйше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дїйсности се фінська назва ріки: уже в виданню Момзена вказано на угорське var = ріка, новійша статя про се Мункачі в угорській Ethnographia, 1897: A Dnjeper folyónak huszu „Var" neve (Гунське імя „Var" ріки Днїпра). З ним очевидно стоїть в безпосереднїй звязи турецька назва Днїпра „Варух" у Константина Порфир. De adm. 38 (бачили в нїй попсоване „Борістен", напр. Ґрот, Васїлевский).

Але гунська орда Атилї була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув слїдом за нею чорноморськими степами, плинув довго й поволї, серед безнастанної боротьби самих орд, де нераз без слїду гинули й розбивались поодинокі орди, серед війн з оселими сусїдами, то спиняючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском. Нїм перейдемо до огляду словянської кольонїзації, що підчас тієї міґрації ширила ся в полудневих степах, ми спинимо ся ще коло тих орд, що посунули нашими степами за ордою Атилї, серед того розливу словянської кольонїзації.

В звістках сучасників безпосередним наступником по гунській орді Атилї виступає болгарська: вона звістна вже в кінцї V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилї; порівняннє звісток письменників V—VI в. виказує се цїлком певно. В дїйсности се могли й не бути як раз Гуни Атилї, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхностию; могла якась Атилєва орда стати на чолї новоприбувших орд і надати їм своє імя. Переховані останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена, титули), а також звістки про їх побут не лишають в кождім разї сумнїву, що ся орда була турецька, або принаймнї під дуже сильними впливами турецької культури[1]). Могли бути в них елєменти фінські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузи, що осїла ся на фінськім ґрунтї уже по своїм відлученню від західньої (пізнїйшої дунайської).

Перед своєю міґрацією над Дунай Болгари звістні нам над Меотидою. Вірменський ґеоґраф VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на устє Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Булгар (кубанські), Дучи-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар)[2]). Візантиєць Теофан, що писав сто лїт по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унуґундурів

---

[1]) Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчинї — Аристовъ ор. с. с. 297.

[2]) Користаю з статї вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Изъ новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох верзій, коротшої і ширшої, сеї вірменської перерібки Птолємея, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

і Котраїв [1]), і в сих іменах пізнаємо відомих в візантийських джерелах від VI в. Кутуґурів та Оноґурів (инакше — Унуґурів, Утуґурів, Унуґундурів) (вірменські Огхондор, Woghchondor, Vghndur, Венантар иньших джерел). В VI віці Кутуґури сиділи на правім боці Дону, Утуґури за Доном, над Меотидою [2]). Сучасник Йордан вправді відріжняє Болгарів від сих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантию, із звістками Прокопія, що сї напади йшли від Кутуґурів, переконаємось, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутуґури, проминені у Йордана, звались инакше Болгарами — може по імени головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.[3]). Перші напади Болгар на Візантию відомі з V в: Теодорих ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487 стрів їх в Мізії й побідив[4]). Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантийські землї повторяють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах[5]). В середині VI в. Болгарам Кутуґурам Візантия давала значну річну данину *(δῶρα)*, але вони все неустанно пустошили придунайські землї, „заразом вороги й союзники", як характеризує їх Прокопій[6]). Вже тодї (в середині VI в.) частину їх оселив Юстінїан в Тракії, напустивши

---

[1]) Theophanes ed. de Boor p. 356: Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унуґури, Унуґундури, Утуґури ріжними відмінами одного й того самого імени; се о стільки правдоподібно, що сї відміни не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volksnames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn t. V) об'ясняв імя Оґондурів як plur. від ogur, ugur (назви західніх Турків й Уйґурів).

[2]) Про Кутуґурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утуґурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунами, але в його устах се означенне не має великої цїни, бо імя Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Кімеріїв. В тексті Йордана, що вичисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляв Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між варіантами видання Момзена нема нїчого подібного.

[3]) Згадана статя Патканова с. 25.

[4]) Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus c. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XV.

[5]) Сї напади вичислені у Мілєнгофа, де вибрані й місця з джерел — II с. 379.

[6]) De b. Gotthico IV. 5 і 18, Йордан гл. 5.

на них Утурґурів і тим примусивши до міґрації. Инша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізнійше еміґрувала на середній Дунай. Решту опановала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), що в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди[1]). Під натиском сих орд розбили ся болгарські орди, десь при кінці VI чи на поч. VII в. Частина їх відступає на північ, де пізнійше, в IX—X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі; частина під назвою Чорних Болгар лишаєть ся коло Меотиди, на північнім Кавказі; частина рушає далі на захід. Ся остання якийсь час перебуває під зверхністю Аварів, та в 30-х рр. увільняєть ся і вступає в союзні відносини з Візантиєю[2]). Не знати, де тоді перебувала вона і коли осїлась в т. зв. Углу, *Ὄγγλος*, між Днїстром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усїх боків місці“, захищенім багнами й ріками[3]); дуже правдоподібно, що вже на сих осадах своїх підлягала вона зверхности Аварів[4]).

Союзні відносини з Візантиєю у сих Болгар тривали недовго. Вони починають зза Дунаю пустошити візантийські землї, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся за Дунаєм. Підбивши собі тутешніх „сїм племен“ словянських[5]), засновують вони болгарську по імени, словянську в дїйсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколїнь зовсїм пропадає в масї словянських осадників. Дальша історія її нас тут не інтересує.

Переходимо до Аварів (Обрів нашої лїтописи). Се була орда безперечно турецька, близькі свояки й соплеменники Гунів (вони й звуть ся в джерелах Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хонїти, і таке племя обмонґолених Турків: Уар-Гуни досї звісне в західній Монґолії[6])). Але їх міґрація на захід була результатом уже пізнійших етнічних переворотів в цен-

[1]) Менандр — Hist. gr. min. II p. 87—9 (ed. Bonn. p. 401 і 404).

[2]) Никифор Opera hist. ed. de Boor. p. 24.

[3]) Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнено в кілька лїт те, що дїялось протягом столїтя.

[4]) Теофан p. 358, Никифор p. 34.

[5]) Теофан 357.

[6]) Иого звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі Арістов с. 310, але ми вище (с. 130 прим. 3) бачили, що се імя було дуже широко розповсюднене взагалї. Більше про Аварів див. у Цайса с. 727 і далї, Гунфальві с. 83 і далї, цитовані статї Cahun-a і Арістова, Успенскій Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ с. 7 і далї.

тральній Азії, коли на місце Гунів з посеред турецьких племен виступає на перший плян плем'я східніх Турків: Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих памятках їх держави (VШ в.) в басейні Орхона, в Монголії[1]).

Вперше Аварська орда згадується ся на границях Европи ще в середині V в., коли вона зі сходу натиснула Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю, задля великого туману і грифів, що поїдали людей". Авари натисли на Савирів, ті на своїх західніх сусїдів (між ними Оногурів). Се було повтореннє тієї історії, яку оповіли тисячку літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись в кінці між прикаспийські орди, Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусїдстві Савирів[2]). Потім натиск східніх Турків що уважали Аварів „своїми рабами — утїкачами"[3]), був причиною їх дальшого походу на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менандру) Авари навязують зносини з Візантиєю, жадаючи й собі річних „дарунків", які побирали від Візантиї Болгари, і поручаючи себе, як найсильнїйший і найбільш воєвничий нарід. Сей „союз" в Візантиї прийнято, і Аварам поручено воювати з певними противниками Візантиї, бо, як поясняє історик: „для Візантиї було-б однаково користно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито". Довідуємось, що Авари після сього воювали з Савирами й Утургурами, далї з Словянами — Антами[4]). На заклик цїсаря Юстіна Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонгобордів з Гепідами (567) і винищивши Гепідів, оселяють ся

---

[1]) Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 124) див. іще розвідки в Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrées par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897), Мелїоранского Объ орхонскихъ и енисейскихъ надписяхъ — Ж. М. Н. П. 1898, VI. Давнїйша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають потомками Хун-ну, а вітчиною їх — золоті гори, Алтун-їш. Коло 600 р. вони розділюють ся на західню й східню орду. Історію східніх Турків в VШ в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи з басейна Орхона.

[2]) Те що Менандер каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалї риторична — Hist. Gr. m. т. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283).

[3]) Менандр с. 86—9. [4]) Менандр 4—6.

на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутруґурами: се було у них умовлено вперед з Льонґобардами. Але Льонґобарди слідом рушили в Італію. Авари зісталисъ панами всієї середнє-дунайської рівнини (568). Звідти розпочинають вони свої страшні пустошення візантийських земель, що тягнуть ся потім, з певними перервами, в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнійшого ворога Візантиї. Але для нас тут поки що інтересна сама лише міґрація Аварів через чорноморські степи. Вона була дуже коротка, і вистане про неї вищесказаного, бо подробиць її зрештою не маємо. Про відносини-ж Аварів до Словян взагалї будемо мати нагоду говорити ще низше.

В придонських краях тим часом, по міґрації болгарських орд, як зазначує Теофан, отаборили ся Хозари — орда або ліпше сказати — комплєкс, досить ріжнородного етноґрафічного складу ріжних орд, що в сім турецько-фінськім потоці племен приплили на Подонє. Арабський ґеоґраф XIII в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти також підпирають гадку про помішанне у Хозар етнічних елємєнтів, і се надає правдоподібність думці, що в Хозарах маємо якийсь нарід (може фінський), що підпав турецькому впливу — чи то культурно чи то через завойованне якоюсь турецькою ордою (назви вищих урядів у Хозар — турецькі).

Задля важного значіння хозарської орди в нашій історії випадає нам сказати про неї трохи більше[1]).

Під їх пізнійшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія (розпочатій 622 р.), як союзників Ві-

---

[1]) Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведено декотрі арабські тексти про них — De Chasaris excerpta ex scriptoribus arabicis (1822) див. статї Ґріґорєва в збірнику його „Россія и Азія“: Обзоръ политической исторіи Хозаровъ и О двойственности власти у Хозаровъ; H. Howorth The Khazars ware they ugrians or turcs (Труды III междунар. съѣзда оріенталистовъ въ Петербургѣ, II), Голубовского Болгаре и Хазары — Київська Старина 1888, VII, де вичислена иньша лїтература. Tomaschek Die Gothen c. 18, Куникъ О запискѣ готскаго топарха с. 84. Гаркави Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan (Russische Revue, 1875), Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудах петерб. археологич. общества т. XVII, Еврейская библіотека т. VII, 1879, і в Трудах IV археол. з'їзда I (Нѣкоторыя данныя по истор. геогр. Россіи). Westberg Beiträge zur Klärung oriental. Quellen (Извѣстія петерб. ак., 1899).

зантиї проти Персів[1]). Але дуже правдоподібним здається погляд, що то вони перед тим виступають під назвою Акацирів, відомих нам вже з середини V в.: вони тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в сусїдстві Болгарів[2]). Вже за Атилї сї Акацири трималисъ союза з Візантиєю й воювали з Атилею, але потім добровільно йому піддались[3]). Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацирам; їх підбили Сараґури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова, сполучена сараґурсько-акацирська орда входить в союз з Візантиєю — для побирання „дарунків" і може в звязку з сим, в інтересах візантийської полїтики, розпочинає походи на Персію[4]): ся тотожність полїтики Акацирів з пізнїйшою хозарською може служити теж доводом тотожности сих двох назв.

Десь може при кінцї VI в. Хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону[5]), опановують каспийське побереже й пробують підбити Закавказє; потім цїле столїтє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзятущій боротьбі Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським калїфатом, що опанувавши персидську державу Сасанїдів, хотїв прилучити й полудневий Кавказ. В результатї сеї боротьби Закавказє лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далї на полудень за Дебрент, де ще Сасанїди збудували були стїни для оборони від Хозар[6]).

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інтересне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панами і на Керченській протоцї (в Фанаґорії — Тмуторокани), і в Криму, де навіть в Корсунї сидів їх намістник (тудун). І пізнїйше, в VIII і IX в., чуємо про Хозар і хозарські війська в Криму, хоч Корсунь вернула собі Візан-

---

[1]) Теофан с. 315. [2]) Йордан гл. 5.

[3]) Пріск р. 298—9 Hist. Gr. min. (p. 181—2 ed. Bonn). Акацирів мав за Хозарів вже Геоґраф Равенський: quos Chazaros supra-scriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1).

[4]) Пріск с. 341, 346, (158, 161—2 ed. Bonn.).

[5]) Пор. Лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця Болгарів (Ванантар), вигнавши їх.

[6]) Про сї війни див. у Ґріґорєва с. 51—7.

тия[1]). Наша лїтопись каже, що певний час їх зверхність признавали навіть придніпрянські Словяне. В листї хозарського кагана Йосифа, цїкавій памятцї — нїби з другої половини X в. (вона не вповнї певна що до автентичности, але в кождім разї з відомостями досить цїнними), Хозарська держава на півночи досягає кочовищ Угрів (Ганґрин), на північнім сходї — Яїка[2]); досить правдоподібно, що й до своєї міґрації на захід Угри були змушені хозарськими завойованнями. Але центром хозарської держави були прикаспийські землї — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далї на полудень, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер[3]). Тут, при Каспійськім морі мусїла сидїти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хащу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осїла, що жила з хлїборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місцї[4]).

Державний устрій Хозар був досить дивний: поруч кагана, окруженого надзвичайним поважанням, але без дїйсної власти, стояв намістник — беґ, що дїйсно правив державою. В сим відгадували слїди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою[5]). Власть беґа опирала ся на війську: як зазначують Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян[6]). Полїтичний устрій мав визначати ся великою толєранцією для рїжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповнї деспотичною.

---

[1]) Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан c. 373, 378. Катальоґ епархій, що видав de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Житиє Кирила.

[2]) Гангрин — vulgata, але правдоподібна; в перекладї повного тексту, виданім Гаркави (Еврейская библіотека, VII, с. 160 пор. Труди IV з'їзда) маємо: Гагрії. Між підвластними народами в сім тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славіунъ“; Велтит уважають Вятичами, як думає видавець, що до Север за Сїверу; але обидва імени можуть бути й анахронічною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів

[3]) Вестберґ op. c.

[4]) Див. у Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей c. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. библ. с. 161.

[5]) Див. згадані статї Григорьева і Голубовского.

[6]) Масуді — у Гаркави с. 130.

Хозарські міста мали важне значіннє як посередники в торговлї й культурних зносинах Европи й Сходу. В Ітилї, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сїм судіїв — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і один для Словян, Руси й иньших поган. Подібне оповідаєть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці[1]). Хозарія провадила велику торговлю з Словянами й иньшими східно-европейськими народами й служила для них посередником в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволжських Болгар.

Ще важнїйше може культурне значіннє мала Хозарська держава, як забороло східньої Европи проти східніх орд. Ми маємо докладнїйші відомости про се тільки з X в., але вони кидають сьвітло взагалї на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити зза Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід европейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспийські береги[2]). В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспийські землї та вибирала доходи з торговлї сих земель. Тодї, в X в., Хозарія була вже о стільки слаба, що не завсїди могла служити таким заборолом для сих розбійничих обостороннїх походів, але в VШ—IX в. була вона сильнїйша, й значіннє її в сїм удержанню спокою й опіцї торговлї було більше.

На жаль тільки, ми маємо дуже бідні відомости про сю цїкаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половинї VI в. опанувала була прикаспийські землї, очевидно, незабаром втратила свою силу на заходї. Натомісь в IX в. починають натискати на Хозарів Печенїги. В арабських джерелах є звістки, що в серединї IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів[3]). В кінцї IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенїгами, перепустили сю орду в Европу[4]),

[1]) У Гаркави Сказанія с. 129—130 і 220, пор. катальоґ епархий де-Боора де виступає єпископ ὁ Ἀστὴλ — правдоподібно Ітиль.

[2]) У Гаркави ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160—1.

[3]) Ібн-ель-Атир у Григорьева с. 58.

[4]) Константин Порфир. De admin. imp. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілцї з Узами, прогнали Печенїгів.

і дальша східня політика їх лежить в здержуванню орди Узів.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся, упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Хозари тоді мали проти себе з полудня кавказьких Аланів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенїгів[1]). Візантия зміцнила своє становище в Криму і ограничила хозарські впливи відси, а на Днїпрі формуєть ся Руська держава, що не лише забирає словянські народи з під зверхности Хозар, але нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадка Хозарської держави уже з IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадність в боротьбі з Турками, служить також звісний епізод з побудованнєм Саркела на Дону за цїсаря Теофіла, переказаний у Константина Порф. Як нї толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод — чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Хозар[2]), чи дїйсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошеннє своїх союзників Хозарів і для їх оборони, в кождім разї се показує, що тоді — в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусїдом Хозарів від заходу була Русь, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціальною метою — заступити їй дорогу з Дону на Волгу та на Каспийське море[3]): як раз сї по-

---

[1]) De adm. 10—12.

[2]) Таку гадку висловив, переносячи заразом сей епізод з 1-ої пол. IX на початок X в., звісний візантист Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв. (Кіевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делїкатно, ся гадка лишаєть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних сьвідоцтв Константина, що до фактичної вірности незбитих. Полеміка Успенского з Васїлєвским у сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламанского Житіе св. Кирилла — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

[3]) Як місце Саркела вказують на городище на лївім боцї Дону, на ґрунтах с. Цимлянської, де розкопки показали слїди мурів з цегли, фраґменти візантийських колюмн (може церкви). хрести і монети візантийські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близъ Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV. Поповъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркелъ — Труди IX археол. з'їзда т. I і тамже т. II с. 102 (протоколи) — діскусія, Ласкинъ Сочиненія Константина Порфиророднаго с. 223 і далї, Вестберґ ор. с. розд. 4 (иньші гадки).

ходи страшно нищили Хозарію в X в. і вкінці привели до останного удару за Сьвятослава, що звів до марних останків колишню славну Хозарію.

Крім ворогів сторонніх на ослабленнє Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: десь при кінці IX в. настала внутрішня війна, і побита партия вийшла й прилучилась до Угрів[1]).

Скажем ще кілька слів про міґрацію сих остатніх. Вона набирає для нас важного значіння своїми пізнїйшими результатами, коли Угри на середнїм Дунаю приходять в близшу стичність з руською кольонїзацією. Перехід же їх через чорноморські степи звістний нам дуже мало, нїчим особливим не визначаєть ся, і для нашої цїли вистане короткої згадки про нього[2]).

Я вже згадав, що в листї кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягала ся до Угрів, і що може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсїм певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе звуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішнїх зауральських Воґулів і Остяків (західнї сусїди — Зиряне й Вотяки досї звуть сї народи Jögra), але як показує мова — з значною домішкою турецьких елєментів, що з'явила ся у них чи то через зносини або мішанне, чи то через завойованнє. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилученнє до них певної части Хозар; могло бути й більше таких фактів[3]).

Нема нїяких певних відомостей, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і коли власне наступив той турецький вплив. Константин Порфирородний[4]) — одиноке більш певне джерело про угорську міґрацію[5]), оповідає, що „Турки“ (як він зве

[1]) De adm. 39.

[2]) Літературу див. в примітках (24).

[3]) Вінклєр у своїй статї (прим. 24) на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монґольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них здатись, вказували-б на глубокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міґрації. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує ґр. Зічі також і археольоґічними вказівками.

[4]) De adm. 38.

[5]) Оповіданнє угорського Анонїма — нотаря кор. Бели зовсїм стратило кредит в науцї.

Мадяр) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедиєю, по імени головного угорського „воєводи“ *(βοεβόδου)*, і був на ріці *Χιδμάς* инакше *Χιγγουλούς*. Під натиском Печенїгів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім еміґрувала на середній Дунай. Але з оповідання самого-ж Константина виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печенїги прийшли в Европу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри еміґрували на середній Дунай[1]). Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібне як у Аварів. В сім одначе можна сумнівати ся. Лишаючи на боці иньші арґументи, я вважаю поки що найбільш важною ту обставину, що арабські письменники знають Мадярів в Чорноморських степах, в тій дорозі з над Волги над Дунай, отже се промовляло-б против такого скорого їх перехода сими степами. Їх вихід з над Волги прийшло ся би посунути супроти того назад і думати, що Константин в своїм оповіданню збив до купи факти з довшого часу[2]).

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сій міґрації, то Лебедию зевсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном *(Χιγγουλούς* тоді міг би бути Орелею, „єгоже Русь зоветь Уголъ“)[3]), але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ безперечно означає край на лівім боці Дунаю (до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати), саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Як не в Лебедиї, то тут Угри близше стикали ся з Словянами, але не знати як довго[4]). Араби, оповідаючи про побут Угрів над Чор-

---

[1]) Наша літопись що говорить про перехід Угрів коло Київа, теж кладе ся на кінець IX в. за Олега; але її звістка не має значіння в хронольоґії.

[2]) Оден з чільнійших мадярських істориків Marczali (у Szilagyi A magyar nemzet története I с. 20 і далї), найдалї відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедиї, пробули там довше як столітє, і в Ателькузу сиділи довший час.

[3]) Іпат. с. 427. У всякім разї не Інгулом, як думають звичайно.

[4]) В науковій літературі в останніх літах розвинула ся полємїка на сій точці — чи не походять словянські запозичення Угрів з часів як вони сиділи в „Ателькузу“ (статї Мункачі й Ашбота — прим. 24, і реферат Jankó про руські терміни в угорськім рибальстві — M. N. Mú-

ним морем, кажуть, що вони забирають з словянських земель невільників і продають їх в грецькім місті Karch (може Керч). Наша Повість, памятаючи про перехід Угрів, нічого не знає за якесь „примучуванне“ від них, говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, але й сей епізод виглядає на книжне об'ясненне того, як з'явилось урочище Угорське в Київі[1]). В кождім разї наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів, і знавши якусь память про них в традиції, не умів нічого сказати про якусь біду від них, як казав про Аварів. Правда, біда дотикала більш полудневої кольонїзації, що дуже мало інтересовала Киян, а тут кождий перехід орди був нерозлучно звязаний з певними „примучуваннями“.

З своїх становищ над долїшнїм Дунаєм Угри на заклик Візантиї взяли участь у війні Греків з Болгарами в 892 р., але Болгари покликали на них Печенїгів, і попавши між два огні, Угри пустили ся в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осїли. Тим закінчила ся їх міґрація.

---

zeum népr. oszt. Értesitöje 1900 — реф. в Věstnik Sl. Star. IV с. 51). Коли-б се було доведено, воно-б вказувало на довший їх побут тут, але я не бачу на те доказів (припустивши навіть запозичення з руської мови, їх можна було зробити й за Карпатами).

[1]) Про звістки Повісти див. в примітках (25).

III.

Словянська кольонїзація українсько-руської території.

В додатку: кольонїзаційні утрати X в. (міґрація Печенїгів).

Період міґрації угорсько-турецьких орд, від походу Гунів і до приходу Печенїгів — се час розвою славянської кольонїзації на нашій території. Приступаючи до неї, ми насамперед коротко оглянемо загально-славянську міґрацію, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянської, і перейдемо до сїєї останньої.

Вище ми означили о скільки се можливо докладно прасловянську територію. В довгім ряді віків, розуміється ся, мусїли траплятись певні переміни в границях сїєї території, в звязку з історією кольонїзації її близших сусїдів. Поодинокі ватаги або й цїлі „колїна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далї на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати. Слїди таких словянських кольонїй бачать в ріжних хороґрафічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як славянські — особливо за Карпатами (як Pelso, Плесо — Блатенське озеро, р. Bustricius, а особливо Tsierna = Черна, місто в Дакії, передане в сій формі вже в написи II в.), в ріжних слїдах словянських стичностей з римським сьвітом, і т. и.[1]). Всї такі слїди одначе не дуже певні (нпр. всї ті нїби словянські хороґрафічні назви можуть бути простими созвучностями, хоч такі малі сло-

[1]) Про сї здогади див. в примітках (26).

вянські кольонізаційні походи самі по собі вповні можливі. Т. зв. Певтінґерова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер доводять — старої мапи Аґріпи, I в. по Хр., уміщує ґрупу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від иньших Венедів, на сході, віддїлених від сїєї передової ґрупи Бастарнами, а знову другу ґрупу Венедів між Дунаєм і Днїстром, на полудень від Карпатів.[1]) Такі початки словянської міґрації на полудневий захід можна б поставити в звязку з ослабленнєм тракийської й бастарнської людности в карпатських краях в III—IV в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але по за такими спорадичними й не зовсїм певними що до свого значіння вказівками до тепер ми не маємо відомостей про Словян на заході й полудні поза границями їх вітчини, аж до їх великої міґрації, і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи їх в сих напрямах — на захід і полудень[2]).

Перейдемо отже до неї.

Велика словянська міґрація наступила в звязку з рухом ґерманських народів; на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Словян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східнїх Ґерманців до міґрації з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморє, то очевидно, що за ґерманською міґрацією на полудень мала зараз наступити словянська міґрація на захід, в покинені Ґерманцями простори. Але хочби й не було сього словянсько-литовського впливу на вихід Ґерманців, то від коли в сусїдстві з'явились порожні краї по них, се не могло не звабити Словян до їх залюднення, до міґрації. Початки ґерманської міґрації падають на другу половину II в. по Хр. (Вандали); Ґоти емігрують не пізнїйше як на початку III в. На сї часи повинні

[1]) Мілєнгоф збиває вказівки сї Певтінґерової мапи тим, що мовляв, Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80, та се не об'яснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung c. 84. Про саму мапу — Conr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. 1888.

[2]) В спеціальнїйші питання словянської кольонїзації може увести Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte Крека. Заповіджений огляд словянського розселення в Slov. Starožitnosti Нїдерле ще не вийшов.

ми положити й початки масового словянського походу на захід. Та розселенне йде повільно, без розголосу. То не були воєвничі ґерманські ватаги, що своїми нападами на римські землї робили стільки гуку в історії; Словяне займали переважно порожні землї; конфлїкти між словянськими приходнями й Ґерманцями, які зіставались ще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головно — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Словян на Дунаю й Чорноморськім побережу, все ще кладе границею Ґерманії й Сарматії Вислу й мовчить про Словян на Одері та Ельбі. В иньших памятках, що йдуть з тих же часів, Ґерманцї все ще уважають ся панами земель на захід від Вислы; Словян же ігнорують.[1]) Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цїлий ряд словянських народів на тій дорозї, очевидно — в Карпатських краях і в басейнї Одера. Одначе й тодї ще словянська міґрація не опанувала всеї території: в басейнї нижньої Ельби Герули перейшли велику пустину, нїм прибули на балтийське побереже, до Варнів і Данів.[2]) Докладнїйші відомости про сю словянську міґрацію на заході починають ся тільки з орґанїзацією західно-словянської держави під проводом Сама, в 2-ій чверти VII в. і з початком вій Словян з Франкською державою; але сучасник сих вій, письменник VII в. при тім говорить про полабських Словян як про давнїх осадників.[3]) Тодї вже західнї Словяне опанували басейн Ельби до Заали та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свобідно розселитись і в краях сих останнїх. На сходї ся західня словянська кольонїзація операла ся о західнї Карпати, на заході поодинокі словянські кольонії заглублялись в Турінґію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнїм Дунаю, коло Віденського лїса, осади західно-словянської кольонїзації сходили ся з полуднево-словянськими. Зрештою наші відомости про се розселенне так бідні, що тільки лінґвістичні відміни дають можливість протягнути межу між кольонїзацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневої — подунайських Словян.

[1]) Див. Müllenhof II с. 94 і далї.

[2]) ἤμεψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἔθνη ἐφεξῆς ἅπαντα, ἔρημον δὲ χωραν διαβάντες ἐνθένδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐάρνους καλουμένους ἐχωρησαν — De b. Got. II. 15.

[3]) Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68.

Перейдїм до полудневих ґруп.

Венеди Певтінґерової мапи становлять найдавнїйшу історичну вказівку про словянську міґрацію на полудневий захід попід північним згірєм Карпатів. Масова нїмецька кольонїзація в карпатські й подунайські краї мусїла перервати сей словянський похід. Леґенда про Германариха говорить навіть, що Ґоти підбили були під свою зверхність Словян на їх власних осадах, та я вище вказав, що сї звістки мають зовсїм мітичний характер. Більш ознак автентичности має оповіданнє Йордана про війну Вінітара, короля тих Остґотів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом)[1]). Тільки, думаю, Йордан хибно витолкував сей факт. Він оповідає, що Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх[2]). В тодїшнїх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Ґоти під натиском Гунів мусїли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сїй війні я бачу прояв словянської міґрації, що зіткнулась з Ґотами на полудневім заході. Ся кольонїзація виходила не з західнїх осад — прикарпатських, а з антських, значить полудневo-східнїх (українсько-руських). Важнїйшого значіння сам конфлїкт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Ґотів і за помочию вірних собі Ґотів знищили Вінїтара.

Гунський рух, розбитє Алянів і Ґотської держави, міґрація ґерманських народів і степових орд на захід—взагалї не могли не розворушити, не втягнути в свій вир сусїднїх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчинї людности. Дуже правдоподібна гадка, що словянські ватаги брали участь уже в походї Гунів на середнїй Дунай і були першими кадрами словянської кольонїзації в сих краях[3]), хоч виразних слїдів присутности Словян в гунськім походї не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи[4]). А вже зовсїм певно можна сказати, що зараз по

---

[1]) Див. примітку Мілєнгофа в Момзеновім вид. Йордана с. 147—8.

[2]) Getica гл. 5.

[3]) Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенскій Первыя слав. монархіи с. 7.

[4]) Се слово μέδος у Пріска (ἀντὶ δὲ οἴνου ὁ μέδυς ἐπιχωρίως καλούμενος —Hist. gr. min. с. 300, Bonn. p. 183) і strava у Йордана гл. 49 (stravam super tumulum eius (Атилї) quam appellant ipsi ingenti commessati-

винищенню Аланів, з походом на захід Ґерманців і самих Гунів, розпочала ся словянська міґрація на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатнійший навіть від часів по розбитю держави Атилї, коли вибиті з над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далї на північ сидять несчисленні народи Антів“ [1]). Тодїж, в першій половині VI в., Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів. Йордан в своїм ґеоґрафічно-етноґрафічнім оглядї східньої Европи границями словянської кольонізації кладе Дунай, від устя Драви до його устя. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних згірях Карпатів, від верхівя Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодунум і Мурсійського озера (на устю Драви до Дунаю) до Днїстра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком [2]) Чорного моря від Днїстра до Днїпра“. Сї звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“ [3]).

Розуміють ся, кольонізація, таких великих просторів, хочби й ріденька, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути що найменьше — в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській кольонізації дали доперва Авари [4]), ніяк не може устоятись: коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських

---

one concelebrant—словянська тризна). Сї слова разом з деякими меньш важними (κάμος у Пріска, що об'ясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним арґументом для оборонців словянства Ґунів, з другої сторони заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статї Васїлєвского в Ж. М. Н. П. 1882 і 1883, Иловайскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Iordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека[2] с. 261 і далї.

[1]) De b. G. IV. 4. [2]) Воно справдї тут робить лук.

[3]) Getica с. 5, De bello Got. I. 27. Див. ще в примітках (27).

[4]) Цайс с. 605.

степах, словянська кольонїзація Чорноморя була вже в повній силї й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними сьвідками нападів на Візантию ріжних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилї. Ще Тацит знав пограничних з Ґерманцями й Фінами Словян як великих забияк, що нападали й розбивали в сусїдніх горах та лїсах[1]). Міґрація й стичність з степовими ордами могла тільки розвинути далї сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землї вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про самих головних участників, і тільки про пізнїйші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння ріжних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Словяни[2]). Певно, Словяне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку панованя Юстинїана (527 р.) Гуни (Болгари), Словяне й Анти майже що року страшенно нищили Ілїрію і всю Тракію, всї землї від Іонийського моря до константинопольських передмість, Елляду й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не бувало“, так що Юстинїан мусїв звернути против Словян війська призначені для походу в Італїю (але Словяне оминули боротьбу з ними), і потім великий похід Болгар і Словян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велїзарієм[3]).

Сї походи промощували дорогу словянській кольонїзації за Дунай. Першу виразну відомість про таку кольонїзацію маємо тільки з третьої чверти VI в. (577 р.) у Іоанна з Ефесу, що оповівши про словянську руїну на Балканськім півострові по смерти Юстіна, каже, що Словяне, користаючи з клопотів Візантиї на сході, свобідно оселялись на візантийських ґрунтах: напавши по його словам 580 р. на Візантию, вони „сидять

---

[1]) Germ. гл. 46.

[2]) Müllenhof D. Alt. II с. 379 і далї; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Ґети“ Марцеліна — се Болгари і Словяне (с. 383).

[3]) Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39, Аґатій V. 11, пор. Теофана ed. De-Boor p. 283 (ed. Bonn. p. 360. Катальоґ сих нападів до приходу Аварів див. у Мілєнгофа l. c., також у М. Соколова Изъ древней исторіи Болгаръ с. 40 і далї.

і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях“ [1]). Але, очевидно, така кольонізація могла початись значно скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осідання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціятива таких осад часом могла виходити навіть і від Візантиї. Юстініян напр. закликáв Антів, аби залюднили спустіле місто Турий і сусідні ґрунти (в Дакії) та поберали від Візантиї гроші, а натомість боронили її від Болгар [2]). Тоді, здаєть ся, до того не прийшло, але могло прийти в иньших випадках. Нарештї промощувала дорогу до кольонізації й служба в візантийському війську. Під час італійської кампанії (вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словян“ у візантийськім війську [3]), а поодиноких Словян стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος (554—5 р.) [4]). Вислужені ж вояки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантия повздержала, напустивши на них Аварів [5]). Але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнїйшим ворогом Візантиї, і подунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантийські землї, як були ними давнїйше для Болгарів. Даремно візантийське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи против наддунайських „Словян“ помочи у їх східніх земляків — Антів [6]). При кінцї VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидїти тихо [7]), але по смерти його (602) Візантия прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуванне Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього лїтописця „Словяне відібрали у Римлян

[1]) Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI c. 25 p. 255, анґлїйський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus c. 432. Се виразне сьвідоцтво збиває арґументацію Реслєра в його статї Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він a silentio доводив, що словянська кольонїзація задунайських земель розпочалась вже по смерти імп. Маврикія, з початком VII. в.

[2]) De b. G. III. 14. [3]) Ib. I. 26, III. 22.

[4]) Аґатій III. 21 (пор. III. 7).

[5]) Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II p. 34, пор. 4—5.

[6]) Менандр c. 98, Теофилакт VIII. 5.

[7]) Про сї походи див. Rösler Zeitpunkt c. 99 і далї.

цілу Грецію“ [1]). Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мізію, застають тут „сім словянських племен“ [2]). Але словянська кольонізація не обмежалась Мізією; словянські осади з'являються в великій масі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пельопонесі, так що західній подорожний (Вілібальд, VIII в.) називав його „Словянською землею“ (Slawinia), навіть переходять в Малу Азію, тим часом як іонійське побереже — Ілірик займають від півночи Серби й Хорвати. „Зіславянилась вся земля наша і стала варварською“ міг по правді сказати Константин Порфирородний [3]).

На середнім Дунаю Словяне, як сказано вже було, могли опинитись ще під час гунського походу на захід. Коли потім словянська кольонізація опанувала чорноморські простори й присунулась над Дунай, вона, зовсім природно, теж стала роспросторюватись в краї колишньої Дакії. Як бачили ми, Йордан кладе вже західньою границею Словян усте Драви. Його звістку потверджує оповіданнє Прокопія з початку 50-х рр. тогож VI століття: він оповідає, що велика ватага Словян спустошила Ілірик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Ґепіди: правдоподібно, ми тут маємо Словян з північного берега середнього Дунаю [4]).

Не без впливу на дальше роспросторенне Словян в краях середнього Дунаю зістав ся, мабуть, перехід Аварів на середній Дунай, ще-ж більше значіннє мав упадок ґерманської кольонізації на середнім Дунаю, з винищеннем Ґепідів і переходом Льонґобардів в Італію. Словяне свобідно могли розпросторюватись тепер тут. В другій половині VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського лїса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії (се видно з боротьби баварських герцоґів з ними, що роспочинаєть ся вже з кінцем VI в.), а в другий бік роспросторились до Адріятицького моря. Звідси — з лївого боку Дунаю починають вони пустошити, а заразом — і осїдати по трохи в землях на правім боцї. Сї походи роспочались, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; походи Аварів, що з над Дуная неу-

[1]) Ісидор Севільський Patrologiae cur. com. Міня т. 83 с. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

[2]) Теофан ed. de-Boor. p. 359: τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς.

[3]) De tematibus ed. Bonn. p. 53, Вілібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV p. 93.

[4]) De bello Gotthico IV. 25, пор. Rösler Zeitpunkt c. 86.

станно набігали на візантийські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., безперечно мали також великий вплив на дальший розвій словянських походів. Свого найвищого пункту сі аварсько-словянські походи доходять в початках VII в., коли під їх ударами впали останні огнища римського життя західнього Балкану — міста далматинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й кольонізація західніх балканських земель Словянами. Вірменський ґеоґраф VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але їх натиснули Ґоти, і Словяне, перейшовши за Дунай, осїли в Македонії й Тракії, Дальмації й Ахаї[1]). Константин Порфірородний, що писав три столїтя пізнїйше, оповідає вправдї[2]), що масова кольонізація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверти VII в., на зазив візантийського правительства, яке визначило їм сї західні краї, зайняті тоді Аварами, і Серби з Хорватами прийшли сюди з закарпатських країв. Але се оповіданнє, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нині всякий кредит в науцї, і сербсько-хорватська кольонізація в дійсности являєть ся нерозривною частиною в загальнім кольонізацийнім руху словянства з над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII в.[3]).

В серединї VII в. словянська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; словянська територія вимежувалась. На заходї словянська кольонізація зіткнулась з ґерманськими осадами і слїдом мусїла стати в оборонї своєї території; труднїйше означити причини, що спинили її на полудні. Слїдом за тим як дали себе відчути крайні границї словянського розселення, мусїли уставитись границї передових ватаг словянської кольонізації у відносинах до тих дальших,

[1]) Патканов в Ж. М. Н. П. VI. 1883, Ш.

[2]) De adm. 30—20.

[3]) В сучасний стан сього питання можуть увести читача статї Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija і полємїка його з проф. Ґротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, вказівки Крека[2] с. 323—6, статї В. Яґїча і В. Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XVIII і нова праця К. Іречка (K. Jireček) Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der Akademie in Wien, phil.-hist. Cl., т. 48, 1902). Більш компромісові погляди у новійших полудневих істориків: Klaić Povjest Hrvata, 1899, Kos Iz zgodovine Jugoslovanov v šestem stoletju po Kr. (Izvestja Muz. društwa za Krajnsko, 1898).

що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском напирали їх на захід і полудень; згодом по тім мусїли сформуватись території і сих дальших, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської кольонїзації.

Побалтийська, полабська й чесько-словацька ґрупа, занявши західнє пограниче, західні „марки“ словянства, дали місце для роспросторення на захід польській ґрупі, що пересовуєть ся на лївий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам; міґрація полудневої ґрупи, певно, дала їм можливість роспросторитись щось і на полудень. Загалом напрям колонїзації західньої галузи можемо собі представляти як західно-полудневий. Етноґрафічний огляд нашої Початкової лїтописи сьвідчить вправдї, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українсько-руськими племенами: він оповідає, що Радимичі й Вятичі, народи на Сожу й верхній Десні та Оцї, не належали до східньої ґрупи, до „Словян“ в тїснїйшім значінню, по термінольоґії сього огляду, а були „отъ Ляховъ“ (сим іменем він означає ґрупу польську разом з побалтийською)[1]). Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку лїтопись, не багато варта (Радимичі й Вятичі виводять ся від двох братів-епонїмів „въ Лясѣхъ“ — Радима й Вятка, що з „родами“ своїми перейшли на Сож і Оку, й тут дали початок тим двом народам), — ся звістка про західно-словянський острів на лївім боцї Днїпра не знаходить собі потвердження нї в яких иньших фактах (лїнґвістичних, етноґрафічних), тому не можемо серіозно числити ся з нею[2]).

---

[1]) Іпат. с. 7; ся звістка без значних варіянтів повторяєть ся в усїх головних кодексах ширшої редакциї.

[2]) Одначе дуже недавно краківський учений Потканьский пробував положити сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичної праці Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. t. XXVII, 1898), приймаючи її без всяких ограничень та стараючи ся лише витягнути з неї ріжні консеквеції для своєї теорії. Петербурський учений Шахматов (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій с. 9—10) для своєї теориї ґрупования староруських племен теж використовує лїтописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо память про перехід Радимичів і Вятичів за Днїпро з над польської границї, і пробує се поперти ріжними арґументами. Арґументи сї одначе досить слабкі, а поправка лїтописної традициї довільна — коли вже її триматись, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Ляхами.

Рух українсько-руських племен на полудень виявив ся в кольонізації „Антами“ чорноморських степів між Дніпром та Доном, сконстатованій Прокопієм, і на нижнім Дніпрі — посьвідченій Йорданом. Се перша кольонізація українсько-руська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонізації, як бачили ми з вищеподаного, тогочасні письменники розріжняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалї він прикладає як загальне імя стару нїмецьку назву Венетів; Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Днїстра, Анти — східня, за Днїстром; при тім він поясняє, що се назва цїлих ґруп, які складались з поодиноких племен, звісних під ріжними іменами[1]). Грецькі письменники не уживають нїмецької назви „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів; їх границь між собою вони не вказують, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповіданнє Прокопія про їх засїдки й напади над Дунаєм в серединї VI в.; потім бачимо їх тут при кінцї VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілякта[2]); Анти-ж сидять дальше від Дунаю[3]). Супроти такої згоди грецьких письменників з Йорданом, а також і супроти повної віродостойности Йордана, що жив сам в Мізії і був сьвідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантийські землї, про котрі не раз згадує[4]), можемо зовсїм покластись на зроблене ним означенне території Словен і Антів і їх обопільної границї.

Імя Словен — *Σκλαβηνοί*, Sclaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полудньово-західнїх осад для відріжнення від східно-полудневих.

---

[1]) Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur — c. 5.

[2]) Прокопій De aedificiis IV, 7. Hist. Gr. m. II c. 99. Теофілякт ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

[3]) Теофілякт VIII. 5. Згаданих в сїм оповіданню Антів Цайс (Die Deutschen c. 606) уважав осадниками на візантийських ґрунтах, в Мізії, але крім того, що ми нїчого не знаємо про масову міґрацію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, — цїла історія сього походу, протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. іще Rösler Zeitpunkt c. 113.

[4]) Rom. c. 388, Get. c. XXIII.

Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її слїди в пізнїйших численних іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусїдом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів, дуже привабний, але проти нього роблять закиди з лїнґвістичного погляду[1]), та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють сї дві назви.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остґотського короля Вінїтара при кінцї IV в., згаданім уже вище[2]). Як леґендарною і цїлком нереальною виглядає історія завойования Венедів Германарихом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всїх Словян — „Венеди", знав про часткове значіннє антського імени, і на иньших місцях виразно каже за подїл на Словен і Антів як за сучасний[3]), то приходить ся думати, що імя Антів в сім епізодї таки переказано було ґотською традицією (а в кождім разї уважалось іменем старшим ніж VI столїтє). Знайомість Остґотів з Антами зрештою потверджуєть ся й остґотським, очевидно, катальоґом народів, перехованім в пізнїйшій льонґобардській леґендї — ся знайомість з антським іменем в кождім разї не пізнїйша початку V в.[4]).

Поза тим се імя приходить до загального уживання у візантийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східнїй імперії). Сї письменники майже всї розріжняють Словян і Антів: Прокопій, Аґатій, цїс. Маврикій, Менандр, Теофілякт[5]). Останнїй раз імя Антів приходить

[1]) Первольф і Яґїч в Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек[2] с. 254—6.

[2]) Перед тим, на одній написи з Боспора III в. (270-их рр.), між иньшими Боспорянами згаданий Ἄντας Παπι... (Πάπιος чи Παπίου). На нього недавно звернено увагу, як на першого згаданого Анта. Ся згадка випередила-б о цїле столїтє Йорданову, але чи маємо тут дїйсно етноґрафічне означенне, можна сильно сумнївати ся.

[3]) Див. вище (с. 153) наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

[4]) Про се див. в примітках (28).

[5]) Аґатий згадує лише про Анта Дабраґеза. Т. зв. Маврикій називаєть ся як автор трактата що між иньшим містить спеціальний роздїл (XI. 5, вид. 1664 р.): πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιούτοις ἁρμόζεσθαι (виїмки у Шафарика, додаток, і у Крека[2] с. 295); що автором не був цїсар Маврикій — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krumbacher[2] с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і низше.

в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в оповіданню про війну 602 р. По сім се імя зникає. Чи не було воно перейняте Візантийцями від східніх турецько-фінських орд, що були сусідами власне полудневo-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантиєю?

Яке значіннє мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто ґеоґрафічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відріжненнє у письменників VI в.: імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цілої кольонізації від Днїстра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з сієї ґрупи *(Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος)*. Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Візантиї. Всї сї факти, що вказують на осібність сих двох ґруп, тяжко було-б звести до тієї ріжниці, що Словени, мовляв, сидїли по сей бік Днїстра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної орґанізації, держави, завязаної через завойованнє, взагалї політичний термін[1]). Ся гадка не може ніяк бути принята. Що за велетенська держава в тих часах, від Днїстра до Кавказа, надає нове імя цілій етноґрафічній ґрупі! Легко поставити таку теорію, але вона не має ніякої підстави. Якоїсь цільнійшої політичної орґанізації у „Антів“ як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони жиють „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзяту на антськім вічу[2]). В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки.

Одиноке можливе об'ясненнє — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом осібним діалєктично-етноґрафічним словянським ґалузям. Се зрозуміли деякі дослїдники давно, хоч і не відгадали тих ґалузей, думаючи найчастійше, що Анти означають східню ґалузь Словянства разом з полудневою.

Лише глянувши на розміщенне Словян і Антів на полудні, переконаємо ся від разу, що назва Антів не може відповідати

---

[1]) Про антське питанне див. в примітках (29).
[2]) De bello Got. III. 14.

східно-полудневим ґрупам Словянства, не може обіймати Словян східніх і полудневих разом: як раз Словяни Мізійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони сидїли в першій половинї VI в. по Дунаю від Драви до моря і Днїстра. В краю між Дунаєм і Днїстром в серединї VI в. не міг сидїти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мізію, полишивши своїм східнім і північним сусїдам землї за Днїстром. „Анти“ можуть відповідати східній ґрупі, але й то з певним ограниченнєм: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всї східно-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, а стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої кольонїзації східно-словянської галузи; імя Антів могло обіймати цїлий східній віддїл, але в тім матеріалї, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього віддїлу, до полудневих племен східної ґрупи, і з сим значіннєм — не проблєматичним, а звязаним з реальними фактами, з усїм кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не східні й полудневі галузи Словянства, а полуднева частина північно-східної галузи, себ то ті племена, що утворили етноґрафічну цїлість, яку тепер звемо українсько-руською.

Все промовляє за сим ототожненнєм Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певностию. Ми бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидїти нїякий иньший словянський нарід, розумію краї між Днїстром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тодї був Днїстер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусїла посунутись на захід — і дїйсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Словянами. Бачимо, що сї Анти були східнїми сусїдами Словян, відрїжняючись від них як осібна ґрупа, найправдоподобнїйше — етноґрафічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонїзація вповнї відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонїзації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його кольонїзації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українсько-руських племен.

Ся антська — українсько-руська кольонїзація могла на добре розпочатись в полудневім напрямі не скорше як з кінцем IV в.,

а в більш меньш закінченій формі виступає в першій половині VI в. Західню границю її становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени", ті словенські кадри, що кольонізують протягом VI—VII в. балканські й середньодунайські землі; з поступом сієї кольонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, як я вже сказав. Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів, і дуже правдоподібно, що на ґрунті сих кольонізаційних відносим виникала та боротьба Словян і Антів, про яку згадує Прокопій — десь в другій чверти VI в.

При кінці VI в. „Словени" ще займають лівий берег нижнього Дуная. Тільки з закінченнєм кольонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег і витиснути звідси останки Словен: пізнійше (в VIII—IX в.) він дійсно був в руках Руси. На заході інтензивна міґрація полуднево-західнього Словянства в другій половині VI і першій половині VII в. на полудень і захід полишила українсько-руській кольонізації прикарпатські землї. В другій половині VII в. українсько-руська кольонізація могла в головнійшім уже опанувати свою територію, кажу — в головнійшім, бо етноґрафічні границі не від разу міцно уставили ся, мусіли перейти через певні флюктуації, а особливо кольонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила ся, певно, значно пізнійше.

Уставлена вище тотожність Антів із українсько-руськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранійшої історії їх кольонізації.

Йдучи хронольоґічно, треба почати з тієї війни Вінїтара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр., близше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, що-б не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронізм; додам, що й війна та могла бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроґоти під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю; отже й ґеоґрафічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти, як я вже згадував, те об'ясненнє, яке дає її Йордан. Я наводив уже його оповіданнє: Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности,

став відтягатись помалу й хотячи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі воював сьміло й їх короля Боза[1]) з синами й 70 старшинами казав розіпяти для страшного прикладу“ [2]). В дійсности в сій війні я, як згадував, бачив би симптом словянської, може антської спеціально — значить нашої кольонізації на полудень, що зіткнулась з Ґотами. Гуни тоді взяли Антів в оборону проти Ґотів і при помочи вірної їм частини Ґотів знищили сього своєвільного Вінітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Візантию. Про них маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про леґендарну державу Германариха і колишню послушність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильнійше висловляєть ся Прокопій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстинїан, набігаючи що року на Ілірию і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшому місці він згадує, що на початку панования Юстинїана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ [3]).

З сього виходить, що Анти були звичайними участниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо-ж сі болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстинїана. 530 р. цїсар поручив був оборону Дунаю маґістру Хилвудию, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай, поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову[4]). Вони страшно шкодили сусїднім візантийським провінціям, але зрідка лише набирали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юсті-

---

[1]) Boz nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нім бачили Буса Слова о п. Ігоревім (ґотські дїви „поют время Бусово“) — гадка дуже привабна, але не зовсім певна.

[2]) Getica c. 48.

[3]) Getica 23, Hist. arcana 18, De bello Got. III, 14.

[4]) D. b. G. 14—18. Занотую статейку про нього: Ивановъ Надгробнията надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXII).

нїан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно участники сих походів в коротких звістках сучасників не вичислюють ся, найчастїйше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен; про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, до річи, говорячи про Антів, згадує Прокопий про їх похід на Тракію[1]), але й то так, що з того зовсїм не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи нї. Взагалї, походи самих Антів, на власну руку, на Візантию не дуже навіть й імовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки участниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантию, могли прибирати собі по дорозї ватаги Антів до участи, волею чи неволею.

В другій половинї Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не поясняючи причин: „пізнїйше, по смерти Хилвудия (сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“[2]), се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було близших відносин (бодай тодї) між обома сусїдами. Дуже можливо, що се була кольонїзаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальнїйші причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Візантия, правдоподібно, хотїла використати се поріжненнє своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстинїан закликав їх, аби оселились в околицях Турія, спустїлої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лївім боцї Дунаю (очевидно в Дакії), обіцюючи їм богату платню й всякі вигоди[3]), аби вони боронили Візантию від Болгарів (і розуміть ся — заразом і від Словян). Одначе між ними не прийшло, здаєть ся, до порозуміння: розбилось на справі псевдо-Хилвудия, що появив ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій, і він дав йому нагоду до клясичної характеристики побуту Словян і Антів та деяких дуже інте-

[1]) De b. G. III, 16.

[2]) Ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι — De bello Got III, 14.

[3]) Σφίσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δέ μεγάλα σφίσι προΐεσθαι — D. b. G. ib.

ресних подробиць. Між невільниками, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на ім'я Хилвудий. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хозяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський маґістр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Анти викупили того Хилвудия, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, й на загальнім антськім вічу[1]) примусили його, аби удавав з себе маґістра Хилвудия. Коли Юстінїан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки з тим, аби той нїби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але коли Хилвудий їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозї Нарзес і довівши обманьство, арештував та й повіз в кайданах до цїсаря.

Та хоч сї переговори не дійшли тодї кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами й зносин з Візантиєю[2]), датуєть ся переміна в полїтиці Антів, бо пізнїйше (правда, звістка вже належить до часів Маврикія), — ми стрічаємось з Антами, як виразними союзниками Візантиї.

В 550-х рр. дали ся в знаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспийських країв на захід. Про се оповідає фраґмент Менандра (без початку); з нього довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнїйших між собою, Мезамира[3]), але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда, використав се один Болгарин *(Котрίγουρος)*, близький до аварського кагана і неприхильний до Антів[4]). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чо-

---

[1]) ἠγείροντο μέν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες.

[2]) Антські ватаги на візантийській службі бачимо в Італії і перед сією справою нїби Хилвудия і по нїй, але разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантиї, доводить тільки брак якоїсь державної орґанїзації у всїх сих племен.

[3]) Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν — фраґмент в Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

[4]) ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχθιστα βουλευσάμενος — з сих слів можна-б вивести, що сей Котриґур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжненнє Болгар і Антів; се толкованнє дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

ловіка особливо впливового між Антами і здібного до орґанізації боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронольоґічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантия їх напустила; дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстініян поручив їм воювати з ворогами Візантиї [1]), але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантиї, і далеко правдоподібнійше, що Авари без спеціальних візантийських поручень по дорозі „примучили" Антів. Се пригадує історію Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воєваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, сущая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина" [2]). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулїбам від Аварів; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), та датованнє се зроблено на основі візантийського оповідання з 610 р. [3]) і довільно надано тому — очевидно народньому переказу про утиск Дулїбів. Дуже можливо, що в нім маємо память про аварську біду VI в., переказану Менандром. Не виключені вправдї такі примучування й пізнїйшими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю; але з епізода аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словяне наддунайські були в відносинах союза й певної залежности від Аварів, Анти-ж цїлком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти на Антів; воно по просту збунтовалось і не пішло. Отже пізнїйші походи Аварів на Антів можна, як би хто схотїв, припускати, але дуже на їх істнованнє покладатись не можна.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають аж у війні

[1]) Менандр, ibid.

[2]) Іпат с. 7. Вправдї висловлюєть ся здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулїбів утиски, чинені Аварами чеським Дулїбам, через непорозуміннє та тотожність імен. Але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулїбів, а не Чехів і Морави взагалї, се здаєть ся мині дуже вже неправдоподібним.

[3]) Теофан ed. de Boor I p. 301—2.

602 р. Під час війни з Візантиєю, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тїкати до Греків, і каган мусїв відложити свій плян. Епізод сей цїкавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були зовсїм незалежні від Аварів і як союзники Візантії, мусїли воювати з Словенами, отже трималисъ від них з осібна і ворожо.

Заразом він характеризує відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалї кочових орд до словянської людности наших країв. Вся полїтика кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на богаті візантийські землї: з них тягнули вони богаті окупи за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко меньше, і війна з ними звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як сьвідчать оповідання Візантийцїв (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далї „примучувань“ при нагоді, по дорозї, як та аварська біда, переказана нашими й візантийськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII в. вони заразом кольонїзували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словяне нижнього Дунаю в VI віцї не були якось тїснїйше звязані з їх державою: правда, при кінцї VI в. вони стоять в союзї з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо такий епізод, що Словяне відмовили всякої послушности Аварам, і каган аж пізнїйше, при нагоді покарав їх за се[1]). В 1-ій чверти VII в. мали Аварам підлягати Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.[2]); де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг полїтичного впливу Аварів. Що до аварської зверхности над українсько-руськими племенами, то хоч можливість її, особливо що до західнїх племен, не виключена, але ми маємо про неї тільки неґативне сьвідоцтво з згаданої війни 602 р. і нїякого позитивного.

---

[1]) Менандр с. 99.
[2]) Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

В другій чверти VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверти болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронила степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і до другої половини IX — до міґрації Угрів і приходу Печенїгів зза Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонїзації, коли в степах не було нїяких ворогів осілої культури. Був се власне час, коли ся кольонїзація прийшла до найбільшого свого розвою.

На жаль, ми не маємо сучасних відомостей про неї. З початком VII в. уривають ся візантийські відомости про східнїх Словян; се по части залежить від упадку візантийської історіоґрафії, по части від історичних обставин: Візантию окрили нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії кольонїзації наших країв стає Повість временних лїт, передо всїм — її етноґрафічні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнїйші — в XI в., і тільки небогато можуть нам сказати як виглядало словянське розселенне перед тими перемінами, які зробив в сій кольонїзації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Тільки дуже слабе доповненнє до них дають арабські звістки IX і X в., взагалї дуже небогаті певними ґеоґрафічними вказівками. Історик для збогачення скупих відомостей сих джерел міг би звернути ся за помочию до археольоґії й діалєктольоґії, але і сї науки в теперішнім станї дуже рідко можуть дати цїлком певні вказівки[1]).

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають такий, в головних рисах, образ східно-словянської кольонїзації X—XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключеннєм того, що зайняли під час загальної міґрації литовські народи, бачимо залюдненою головно великим племенем кривицьким — Кривичами. Се відвічні сусїди литовських народів, що й досї всїх східнїх Словян звуть Кревами[2]). Вони займають верхівя Днїпра, Західньої Двини й Волги подїлившись дуже рано на дві галузи (вже в X віцї бачимо сей подїл): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолї, і східню, пізнїйше

[1]) Літературу див. в примітках (30).

[2]) Kreews — Росиянин, Kreewu seme — Росия, Krewu tizziba — руська = православна віра. Значіннє слова Кривичі зістаєть ся невиясненим.

сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков)[1]). Їх же кольонією часто уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення їх як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відріжняєть ся від кривицького[2]), так що могло се бути й осібне племя. Спеціалізацію у нього загального імени „Словен“ правдоподібно об'ясняють тим, що то була крайня словянська кольонія.

З фактів хороґрафії, а по части й археольоґії, виводять, що кривицька територія мусїла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував[3]), як не ясно стоїть ся справа. Хороґрафія (що правда, не вистудіована ще докладно) дїйсно вказувала-б, що перед останнїм кривичським і „словенським“ розселеннєм, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівю Днїпра й далї на північ, захід і схід. З властивої своєї території Кривичі вже на очах історії поступали на захід, по Двинї (доки не стріли ся тут з нїмецькою кольонїзацією — ливонських рицарів), і ще більше на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонїзація йшла неустанно в басейн Волги, в землї фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги — Тверцї, Молозї, Шексні і коло Білого Озера), Мері (в ба-

[1]) Виразно говорить се лише одна з пізнїйших літописних компіляцій (Архангелородський літоп.), але за сим промовляє й комбінація звісток Повісти — див. Барсов Географія[2] с. 178, Голубовскій Исторія Смолен. зем. с. 46.

[2]) Кольонією Кривичів уважали їх напр. Соловйов (I с. 47), Бєляєв (Разсказы II с. 215), Барсов Географія[2] с. 85 і 303 (обережно), Голубовскій Исторія Смолен. зем. с. 45 (рішучо). Уважаючи на подібности новгородського вокалїзму до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнїйшій книжній літературі про прихід Новгородців з полудня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородцї були кольонією полудневої, української Руси. Він покликував ся і на літопись, але літопись не дає в сім нїякої опори. Скритиковав сей погляд Гільфердінґ в статї „Древній Новгородъ“ (Собраніе сочиненій II с. 407 і далї), з фільольоґічного становища. Недавно арґументи за приналежністю новгородських Словен до одної ґрупи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 15—6). Одначе серед українських фільольоґів досї підносять ся гадки, що паралелї в вокалїзмі українськім і новгородськім так важні, що не можуть уважатись попросту припадковими; добре було-б аби се питанне раз було вже вияснене.

[3]) с. 54.

сейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці, на схід від Мери), де кривицька кольонізація стрічалась з вятицькою. Ся східня кольонізація була досить значною вже в X в., бо з кінцем його чи з початком XI засновують ся руські князівства в центрах сієї кольонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформування наймолодшого, але й найчисленнійшого з словянських народів — великоросийського, витвореного на фінськім ґрунті сією новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою кольонізацією, що асимилюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, заховала одначе словянський національний тип [1]).

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Дреговичів: „сіли між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі", каже вона. Виходило б, що сі „люде з болот" (дрегва, дреговина — багно, мочари по українськи та білоруськи) займали велику просторонь від Припети до Двини. Одначе північна частина території між Припетю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припети, з центральними містами — Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі [2]). Розуміть ся, слова літописи не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачисляти до Дреговичів землі до самої Двини, але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нїчого більше крім тої політичної приналежности, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговицька кольонізація не виходила за басейн Припети, межуючи з побужською людністю Дулїбів, а на нїманськім вододілї стикали ся з литовськими народами. Докладну етноґрафічну границю і тут уставити трудно; ані хороґрафічних ані археольоґічних фактів не стає ще на се; подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширеннє сло-

---

[1]) Головна література для сеї північної словянської кольонізації Барсовъ Географія[2] гл. III і VIII, Корсаковъ Меря и Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Исторія Смоленской земли гл. I, Даниловичъ Очеркъ исторіи Полоцкой земли гл. II, нова статя проф. И. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи исторіи русской народности — Вѣстникъ и библіотека самообразованія, 1903 с. 34—5.

[2]) Див. про се в примітках (31).

вянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширеннє йде далеко назад, але сей процес дуже мало висліджено [1]).

Поки не роз'яснені границі дреговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не ясним зістаєть ся й те — до котрої з східнословянських ґруп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить до українського народу тільки своєю західньою частинею — Пинщиною, краєм верхньої Припети, зрештою на північ від Припети людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної ґрупи з Кривичами (білоруської), й Пиньщину асимілювала полуднева, українська людність, або противно — решту Дреговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізнійше. Перше об'ясненнє можна б прийняти на певно, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговичську людність. Бо в порічю Припети були занадто сильні флюктуації — і з полудня на північ, і з півночи на полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю [2]).

На лівім боці Дніпра, в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів (головні міста Гомъи, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі); верхівє Сожа належало вже до кривичського Смоленська, і можливо, що було й залюднено Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племени. Натомість близші сусіди Радимичів (а по літописи й одноплеменники) Вятичі [3]), що займали верхівє Оки й її верхні притоки, належать вже до Великоросів, як і дальша словянська кольонізація в басейні Оки і верхівях Дона, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська [4]). Самі Вятичі, відай, були такою-ж словянською кольонізацією на фінськім ґрунті.

---

[1]) Літературу див. вище, нотку 2 на с. 55 і низше с. 195—6.

[2]) Про Українців і Білорусинів на Припети окрім літератури низше вичисленої в прим. 38, ще статя М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольского Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

[3]) Про літописне оповіданнє про спільне походженнє Радимичів і Вятичів „від Ляхів" див. вище в нотці до с. 152.

[4]) Барсов[2] гл. VII, Багалій Исторія Сѣверской з гл. I, Голубовский Исторія Сѣвер. з. гл. I, Голубовский Исторія Смолен. з. с. 52, Іловайский Исторія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ ор с.

Переходимо до полудневої ґрупи.

В центрі українсько-руської кольонізації сидить племя Полян. „Повість“ не означає їх осад близше, каже тільки, що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“ [1]), очевидно — розуміє околиці їх столиці, Київа, де жили „Поляне Кияне“. Вона пояснює ще, що Поляне назвались так тому, бо сидїли на полю, себ то голій рівнині[2]); але околиці Київа, себто ту країну, що в X—XI в. головно була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи на иньшім місці про Полян, каже, що вони сидїли „по горамъ симъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрьскою [3]). Дїйсно околиці Київа на північ від Стугни і тепер богаті лїсом, а давнїйше були зовсїм лїсовим краєм [4]). Найпростїйше об'ясненнє сеї суперечности, здаєть ся, буде те, що давнїйше, до натиску степових орд X—XI в., головні осади Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“ [5]). В противність сїй країні північна частина Київщини звалась „лїсовою стороною“ [6]); відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканцї — Полянами. „Польською землею“ Повість справдї зве землю Полян, але в цїлости [7]). Зрештою можна-б гадати, що імя своє принесли Поляне з якихось иньших „полей“, які замешкували давнїйше, але така міґрація сама по собі буде вже нї на чім не опертою ґіпотезою. Подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і в иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польцї, словянські Поланцї, Поляне в сусїдстві Мораван), зовсїм не залежно одно від другого [8]).

---

[1]) Іпат. с. 3. [2]) Занеже в полѣ сѣдяху — Ип. с. 16.

[3]) Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сидїли в дїйсности „в лїсї на горах“ вистане оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Історія с. 144), що „термин Поляне має чисто топічне, зовсїм не етноґрафічне значінне“, і нїякої, мовляв, полянської території не було.

[4]) Згадки про лїси на сїй території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

[5]) „Чистоє поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

[6]) Ип. с. 575. [7]) Ип. с. 12.

[8]) Ireček Cesty po Bulharsku с. 63, 391, 429, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Исторія I с. 143. Згадаю ще, що Іловайский уважав назву Полян хибним толкованнєм (народньою етимольоґією) імени, яке сам він виводить з „исполинъ“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali — Разысканія [2] с. 163, 255 — 6 (про Спалів в прим).

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків лїтописи бачимо, що крайнїми більшими містами її на північнім заході були Білгород (на Ірпенї) і Вишгород (на Днїпрі) [1]). На сході споконвічною границею був Днїпро: хоч до Київа належала, здаєть ся, вузька полоса за Днїпром, але Днїпро був і уважав ся завсїди границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сїверян [2]). Що до полудня, то тут в X в. крайнїм київським пунктом була Родня, „на устю Роси", але потім всяку думку про оборону Порося від Печенїгів князї покинули, й почали боронити побережа Стугни [3]). „Польська земля" була цїлком загнана в лїси.

Сим історичним вказівкам не противлять ся й археольоґічні факти остільки, що могили деревлянського типа виступають уже на лївім боцї Ірпени і в области Раставцї, а на лївім березї Днїпра виступають похорони з паленими небіжчиками— характеристичні для Сївершини [4]).

Сей малий трикутник — то центр історичного житя нашого народа і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, Руської землї противставляєть ся ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Суздалю, Вятичам), а й найблизшій, нерозривно звязаній з Полянською в одну полїтичну цїлість Деревлянськїй землї [5]). Русь — се земля Полян, Русини — се

---

[1]) З оповідання Київської лїт. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натяк — про близьку від Київа границю Деревлян дає й оповіданнє лїтописи про смерть Люта (с. 49).

[2]) Іп. с. 104—5, 462. [3]) Іп. с. 51, 83.

[4]) Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. З. Рос. истр. музей (покажчик 1893 р.) с. 149—151 („палені могилы" лївого побережа Днїпра) Перецінювати сих фактів одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досї не знаємо і не можемо сказати, о скільки він рїжнив ся від древлянського й сїверянського, та й пограничні пояси — береги Днїпра й правий берег Ірпеня не були систематично дослїджені (проф. Антонович за полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумнїватись, що се похорон турецький — див. вище с. 41), і численні такі похорони над Росею належать, очевидно, до київських Чорних Клобуків).

[5]) Напр. Іпат. с. 100 — „множество Руси (= Кияне), Варязи, Словены (Новгородцї)"; 207— „в Рускую (= Київську) землю"— в противставленню до Полоцької; 221 — „в Русь" (в Київ — з Новгорода). 323 — „в Русь" (з Ростовсько-Суздальської землї). Вправдї д. Соболєвский (Чтенія київ. істор. тов. т. V с. 6—7) був оголосив таке значіннє Русь =

Поляне передо всім, хоч в ширшім значінню се імя й обіймало тоді все східнє Словянство, звязане київськими князями в одну державу, в противставленню до всіх иньших.

Але хоч у Київі і поза Київом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе автор Початкової літописи уважав се імя за перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яже нынѣ зовомая Русь“ [1]). На його думку імя Руси було принесено Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини[2]). Та се, розуміть ся, неможливо: звідки імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликані Новгородцями і аж в другій ґенерації перейшли в Київ та крім Полянської землї розмістили ся заразом, і навіть ще скорше — по кількох иньших, могло спеціалізуватись на Полянах (навіть не на Київі й його політичнім окрузі) і зрости ся так з ними, що стало його другим іменем. При тім імя Руси з'являть ся на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка. Очевидно, ми маємо тут власне, споконвічне імя самих Полян. Звертає на себе увагу созвучність сього імени з Росею, полянською річкою[3]).

Цїкаво зазначити, що й у сучасників Арабів, вже від останньої чверти IX в., теж до Київщини спеціально привязуєть ся імя Руси: аль Джайгани, дуже авторітетний ґеоґраф, що писав на уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспийського моря) розріжняє в Руси три ґрупи чи племени — Русь (властиву), Славію і Танію; властива Русь — се Київщина, „їх володар живе в Київі“ (Куябі) [4]).

Київщина за пізнійше (XII—XIII в.), але при тім він зовсім голословно твердить, що „Початкова літопись не знає“ такого значіння.

Про відріжненнє „Руської“ землї від Деревської див. Іпат. с. 456: князь Рурик перебуває в Овручу, і київський князь його кличе до себе „в Русь“.

[1]) Вже автор Густинської літописи між ріжними здогадами, „чесо ради наш народ Русю нарецеся“ згадує, що се виводять „иныи отъ рѣки глаголемыя Рось“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статї О происхожденіи имени народа Русь (Труды XI съѣзда II) доказував звязь назви Русь в пнем *ros і *roṅs (роса і русло, Рось і Руса). Коли сей вивід лінґвістично добрий, звязь Роси й Руси дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — Ῥᾶς, але се, історично взявши, неможливо).

[2]) Іпат. с. 15.

[3]) „Отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне; аще и Поляне звахуся, но словѣньская рѣчьбѣ“ (с. 16). Сї слова — дописка редактора літописи; цїкаві вони й тим, що в основі їх лежить, очевидно — загально принята гадка, що Русь то Поляне.

[4]) Див. Виїмки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнійшими переказами арабських письменників X—XII в.

На лівім боці Дністра — сиділи Сіверяне, Сівера, здається ся — найбільше з українсько-руських племен: „сѣдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“ [1]). Плем'я се таким способом займало цілий басейн Десни (може крім її верхівя, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами). Вододіл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки — від Вятичів, Дніпро був східньою границею від Полян. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули [2]). Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську кольонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давнійші, з середини X в., бо вже Володимир, при кінці X в., для оборони від Печенігів не задовольняєть ся будованнєм кріпостей по Сулі, але заразом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Десні [3]): видно, що на Посулє не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посулє держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідував „від рати і від голоду“ [4]).

Далі Сули на полудень Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянська кольонізація йшла тут далеко за Сулу. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська кольонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутурґурів і Утурґурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утурґурів) сидять несчисленні племена Антів“ [5]), отже в усякім разі вони займали басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письмен-

---

[1]) Іпат. с. 4. Про сіверянську кольонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печенѣги, гл. III. Про відміни похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Єременка: Раскопки кургановъ Новозыбковскаго у. (Труды отд. слав. арх. I).

[2]) Про племя „Суличів“ див. в примітках (32).

[3]) Іпат. с. 83. [4]) Лавр. с. 240.

[5]) Καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρὰν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἵδρυνται — De b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осади Утурґурів і Кутурґурів мабуть не стикались з собою на північ від Меотиди, займаючи місця ближші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утурґурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповіданнє Прокопія взагалі не досить ясне.

ників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби звуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном), і вивів з собою 20 т. люда в неволю (у Табарі — зруйновав 20 тис. домів). Третій звістний географ Масуді (1-а пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює численний нарід словянський і иньші північні народи". Се помагає нам зрозуміти і ту важну ролю, яку Словяне, по словам тогож Масуді мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана[1]).

Таким чином у Арабів маємо виразні вказівки про Словян в басейні Дона в VIII—X в. До сього можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з руської історії. Уже само розширеннє Руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусїла істновати руська Тмутороканська волость, теж промовляє за істнованнєм тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської кольонізації в басейні Дона. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізнїйше, в XI—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дона, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; що в Саркелї (Білій вежі) була правдоподібно словянська кольонія, і такі-ж кольонії мабуть були і в „команських городах" Подоня; на устю Дона звісний в XII в. „Руський порт", і вище на Дону „Руське село" (XIII в.), а в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII—XIII в. Подорожник Рюйсброк в середині XIII в. зве Дін границею Руси[2]).

З усього сього стає зовсїм певним, що Словяне десь від V і по X в. займали Подоне, і тільки натиск Печенїгів, а по-

[1]) Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140 і 130.

[2]) Про Донець — Іпат. с. 438, і новійші розкопки — Извѣстія XII съѣзда с. 61, 119—121. Біловежці, що прийшли „в Русь" за Мономаха (Іпат. 205) і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно, не були анї Хозарами (як то толкує Густинська лїт. с. 291) анї Турками; археольоґічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали слїди християнської й спеціально — руської кольонії (напр. хрестик з образками Бориса і Гльба) — див. літературу (на с. 90 нотка 3). Про „Руський порт" і иньші осади XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в степах XI—XIII в.

тім Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности виеміґрувати далї на північ[1]). Яке то племя сидїло в Подоню, лїтопись, розуміеть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сїверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далї на полудень і схід, в Подонє, навіть і до самого моря. Але виразних вказівок на се нема, противно — є деякі вказівки против того, так що о скільки ся полуднева кольонізація не належала до Уличів, належала мабуть до якогось иньшого племени, незвісного нам на имя[2]). Взагалї ми мусимо числити ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всї племінні имена знали, і їх племінні имена далеко не покривали всеї східно-словянської кольонізації[3]).

Вище, говорячи про Дреговичів, застановлявсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — українсько-руської ґрупи племен, бо їх територія дїлить ся тепер язиковою границею сих двох ґруп. Для середнього Поднїпровя — території Полян і Сїверян такої непевности нема: вони належать тепер до українсько-руської території, й нїщо не вказує на те, аби було колись инакше; одначе в науковій лїтературі висловляли ся відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Від пятдесяти лїт в науцї дебатуеть ся питанне: чи стара кольонізація середнього Поднїпровя була українська чи вели-

---

[1]) До сїеї подонської Руси прикладає д. Іловайський (Разысканія[2] с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайганї, про третю ґрупу руських земель — Танїю (чи Табію), як вона зветь ся у Джайганї,— Арту, Артсанїю пізнїйших ґеоґрафів (имя се має взагалї численні варіянти). Він здаеть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантиєю). Се означенне, дїйсно, відповідає подонській Руси, але Ідризи каже зовсїм що иньше: „третій нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в містї Артсан; се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 днї, а від Артсана до Слави 4 днї“. Се дало повід иньшим в Артії бачити Смоленськ, бо в Славії бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в нїй і Мордву-Ерзь. Взагалї в сїй справі трудно сказати рішуче слово.

[2]) Див. про се в примітках (33).

[3]) Не виключена навіть і тут комбінативна робота редакторів Повісти (якої слїди будемо низше бачити не раз), старання знайти місця для звістних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можности покрили територію Руської держави.

коросийська. Не помічаючи в старих київських памятках характерних прикмет української мови, здогадувались, що старі Поляне й иньша людність середнього Подніпровя належала до иньшої східно-словянської ґрупи („великоросийської", чи „середно-руської"); ся стара людність, мовляв, виеміґрувала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волини й Галичини, предки теперішніх подніпрянських Українців. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільольоґії іменами, зовсім не стійна[1]).

Насамперед, про масову народню кольонізацію з середнього Подніпровя на північ в XIII в. нічого не знаємо, а a priori вона зовсім не правдоподібна і припускати її не можемо: українська людність попередніми віками занадто була призвичаєна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в области верхнього Дніпра, куди кажуть її йти оборонці сих теорій. Рівнож не знаємо нічого про міґрацію в XIV—XV в. на Подніпровє й Заднїпровє західньої української людности, і така міґрація також неправдоподібна, бо бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу міґрація, викликана зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені подніпровські простори йшли з Поліся, передовсім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в ліси — як то бувало звичайно при таких лихолітях. Як побачимо в своїм місці[2]), гадки про радикальне спустінне Подніпровя в XIII в. опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Так що теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відріжняти стару (X—XII вв.) кольонізацію Подніпровя від західніх племен полудневої, українсько-руської ґрупи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, обнята деревлянською кольонізацією; припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросийським клинцем на правім боці Дніпра зовсім неправдоподібно, але не меньш трудно припустити, що Деревляне, бувши Великоросами, теж виеміґро-

[1]) Про неї див. в примітках (34). [2]) В т. III гл. 2.

вали на північ з своїх пущ, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце також заступила новійша кольонїзація. В деревлянськім Поліссю ми маємо безперечно стару, українсько-руську кольонїзацію, і Поляне мусїли разом з нею належати до полудневої, українсько-руської ґрупи. Слабка діалєктольоґічна закраска київських памяток поясняєть ся передо всїм тим, що літературний київський рух був не льокальним, а загальним, в нїм брали участь і місцеві й прихожі люде, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька *κοινή*. Зрештою новійшими дослїдами все таки виказано в київських памятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західньої, галицько-волинської, характеризують сї памятки як осібну східню ґрупу українсько-руську.

Супроти того декотрі оборонцї старої теорії про великоросийську кольонїзацію Подніпровя новійшими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої ґрупи, але заднїпрянську кольонїзацію — Сїверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої ґрупи, зачисляючи до великоруської чи середньоруської ґрупи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сїверяне все стоять як в найтїснїйшій культурній і полїтичній звязи з Київом; похоронні обряди лївого й правого боку Днїпра виказують великі подібности[1]). Арґуменги, які пробувано, за браком язикових памяток, навести за етноґрафічною осібністю лївобічної кольонїзації від правобічної, не стійні. Припускати, що сївєрська людність виеміґрувала і її місце заступила иньша, также трудно майже як з Деревлянами — о стільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів. Аж до XVI в. бачимо на його території спеціальну місцеву людність з традицією старого імени — т. зв. Севруків; в лїсових і багнистих краях середнього Подесеня вона мала всї шанси остояти ся, хоч і помішавши ся дещо, в тих кольонїзаційних флюктуаціях з сусїднею білоруською людністю. Теперішня північна Сївершина має північний український діалєкт, з архаїчною закраскою, як діалєкти київського Полїся, що виразно відрїжняєть ся від полудневих говорів новійшої дати; ми маємо

[1]) Див. Самоквасова Сѣверянскіе курганы (Труды III съѣзда т. I), Бобринскій Курганы II с. 179, Єременка Раскопки курановъ Новозыбковскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанскаго Раскопки курановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. извѣстія, 1894).

тут, очевидно, останки старого сіверянського діалекту, що був отже українським.

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Заднїпровя не належали до тієї полудневої ґрупи, з котрої сформувавсь сучасний український нарід.

Переходимо до західніх українсько-руських племен.

Безпосереднїми сусїдами Полян на заході були Деревляни. „Повість“ нїчого не каже, де вони жили: для письменника-Киянина се була занадто звістна річ, тож вона тільки пояснює, що Деревляни звали ся так тому, „зане сѣдоша въ лѣсѣхъ“ [1]). Тому територію їх треба вислїдити иньшими способами. Про їх північних сусїдів — Дреговичів Повість каже, що вони сидїли „між Припетю та Двиною“; отже Припеть має бути північною границею Деревлян. Археольоґічні розкопки (правда — не дуже систематичні, і з результатами далеко не категоричними) і порівняннє похоронного обряду по обох боках Припети приводило дослїдників до виводу, що Дреговичі переважали на північнім березї Припети й мішались з Деревлянами на полудневім[2]); отже й се не противить ся вказівцї Повісти, що багнисте побереже Припети межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вказано, границею можна прийняти поріче Ірпени; на північнім сході деревлянські осади могли досягати Днїпра. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погоринє[3]) піддають думку, що тут сходилась кольонїзація Деревлян і Дулїбів; але в останках старого житя виразної етноґрафічної границї тут не можна запримітити: розкопки могил зроблені новійшими часами в порічях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові[4]). Не виключено, що Деревляне сягали в поріче Горини і навіть Стира, хоч сї порічя, особливо в верхніх своїх частях, від X в. мабуть сильно

---

[1]) Іпат. с. 3.

[2]) Статї проф. Завитневича в Трудах Кіевской Академіи 1886, VIII, Чтеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київській Старинї 1890. V. Див. мою Історію Київської землї с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинское Полѣсье I с. 10—12, де вказана й иньша лїтература.

[3]) Про Погоринє див. мою Історію Київщини с. 14—6.

[4]) С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, В. Антоновичъ — Раскопки кургановъ въ Западной Волыни — все в I т. Трудів XI археол. съѣзда.

були заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — улицькою передовсім. Що до полудня, то звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“ [1]), наводить на гадку, що деревлянські осади виходили за границю лїсів — переходили в басейн верхнього Бога.

Уличі з початку сидїли на нижнім Днїпрі. Так виразно каже новгородська верзія Повісти[2]) в оповіданню про війну з ними Ігоря: „и бѣша сѣдяще Улицѣ по Днѣпру вънизъ, и посемъ преидоша межи Богъ[3]) и Днѣстръ и сѣдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боцї Днїпра Уличі сидїли, але найбільш просте розуміннє текста каже, що на тім же правім, і нї що не примушує відступати від нього.

Иньші верзії Повісти — полуднева (Іпатська і под.) і суздальська (Лаврентєвська і под.) не мають сього епізода. Натомість в етноґрафічних оглядах вони говорять про чорноморську людність так: „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“. Так в кодексах полудневої редакції[4]), в Лаврентиєвськім натомість: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо (читай: по Богу и) по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли[5]) до моря“[6]).

Таким чином між ріжними редакціями повісти бачимо ваганнє як в самім імени (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На виясненнє сїєї справи ужито

---

[1]) De admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβδερτὶμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτῖνοις καὶ Δερβλενίνοις καὶ Λενζενίνοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

[2]) Себ то кодекс Археоґрафічної комісиї (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) 1 Новгородської лїтописи, вид. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

[3]) В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бъ, бъи, правдиву лєкцію відгадав Ламбін ще перед виданнєм їх.

[4]) Іпат. с. 7.

[5]) В Лавр. кодексї: „или“.

[6]) Так в Лаврентиєвськім кодексї; иньші кодекси північної верзії мають дуже великі відміни, наближаючись до полудневої верзії (а полудневі кодекси не мають варіянтів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і такаж поправка другою рукою є в Кениґсберськім (Радивилівськім); Кениґсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

богато труду, й вона має цілу літературу[1]). Справа одначе досить ясна.

В вище наведенім тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською, себ то Полянами) Ульців (*Οὐλτίνοις*), Деревлян (*Δερβλενίνοις*) і Лучан (*Λενζενίνοις*). Очевидно, *Οὐλτινοι* — се Уличі; Лучане, *Λενζενινοι*, очевидно називають ся так від Луческа (теперішнього Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розріжняє Уличів і Лучичів-Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне потвердженнє в нашій літописи. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етноґрафічних оглядах, росходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіянтів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всї редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князї вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіянтах тут є ще ваганнє між „Уличами“ і „Угличами“, і в ріжних редакціях ріжні князї воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіянти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то пізнїйша етимольоґізація імени Уличів)[2]), один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князї, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидїв по Днїпру і пізнїйше перейшов в край між Богом і Днїстром. Коли в етноґрафічних оглядах полудневої й суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, з суперечкою що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східніх Уличів і західних Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Λενζενινοι*). Крім близької подібности імен помішати їх було тим лекше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусїли виступати досить далеко на полудень, щоб бути сусїдами з Печенігами. До замішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що

[1]) Дивись про неї в примітках (35).

[2]) Може піддержана потім істнованнєм на півночи міста Углича; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замість Пересїчна — Углеч.

по міґрації вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давнійші осади Уличів на Дніпрі, і перемінив імя. Преціньо писало ся про них тоді, коли давнійша уличська кольонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новійшим дослідникам привабну гадку — звязати се імя з Уличами (Улучами, Улучичами); але в такім разї прийшло ся б припустити, що сї Улучі по імени племени назвали своє місто Луческом (а по імени міста потім звали ся Лучанами); такого другого факта не зможемо вказати, і для того сього об'яснення треба зрікти ся — воно занадто штучне. Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже полїтична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в.[1]). Тому звязувати її з міґрацією Уличів з-над Дніпра досить ризиковно — хоч би й припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міґрацію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученнем" Уличів київським військом: воєвода князя Ігоря Свинельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересїчна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря (945). Слова лїтописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сїєї війни, чи перед нею, і в лїтературі є на то ріжні погляди[2]), але порівняннє лїтописного оповідання з нераз згаданим текстом Порфирородного про печенїзьких сусїдів, показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X в. Уличі покинули вже Дніпровське побереже: Печенїги на правім боцї Дніпра сусїдують передовсїм з Русю — Полянами, значить полянські осади вже були відкриті з полудня, Уличі звідси уступили й держались ще десь трохи далї на захід, між полянськими осадами, що по Дніпру могли держатись

---

[1]) Міґрація одного з руских племен з Дніпра на сусїдній Дністер не була дуже голосною подїєю, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенїзьку кольонїзацію і руське пограничє показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

[2]) Напр. Барсов[2] с. 98 думає, що се було перед війною, Філєвіч Історія с. 301 — що після війни. На лїтописний порядок сих подій, записаних сто лїт пізнїйше, взагалї не можна покладатись, і для того над ним нема чого дуже застановлятись.

довше ніж де, і деревлянськими. Міґрація Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міґрація перед походом Свинельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнійшим), чи після нього, в усякім разї головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенїгів: самі примучування київських князїв не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людностию країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронольоґічно (перша половина X в.) міґрація припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусїла відступати на північ. Відповідно до того напрям міґрації Уличів ми повинні собі представляти не просто як західнїй, а більше північно-західнїй — з країв нижнього Днїпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Днїстра. Чи при тім виходили вони на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи й давнїйше вони тут сидїли, годї сказати. Можу лише запримітити, що степова, чорноморська кольонїзація мала всї шанси визначати ся більшою екстензивністю — тут на кольонїзаційній периферії наші племена могли залюдняти величезні простори, але зрідка, і потім під натиском кочових орд концентрувати ся в більше безпечних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досї, бачимо, що Уличі сидїли на правім боцї нижнього Днїпра. Чи переходили вони на лївий бік Днїпра, чи за Днїпром сидїло иньше племя — не знаємо. На півночи Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печенїги: се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку сьвідому, і коли новий редактор зіставив „оли до моря“, переминивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (уличські) осади досягали і тут моря. На заході їх осади досягали Бога, може й переходили на правий бік. В X в., уступаючи від натиску Печенїгів, а може — й примучувань київських князїв, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Днїстра [1]).

Край між Днїстром та Дунаєм зістаєть ся Тиверцям; вони-ж сидїли по Днїстру. Близше означити їх границь з инь-

[1]) Як на слїди сеї міґрації вказують на кілька назв в Галичинї: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Санї, і Улич в басейнї Уга. (Ung).

шими українсько-руськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то для Тиверців головно зістаєть ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осади Тиверців доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація була колись сильна („бѣ множество ихъ"). На північнім боці Дунаю вона могла стрічатись з останками „Словен", що ще не перебрались в Мізію. На північнім заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вони мусїли стрічати ся з розселеннєм Дулїбів. Містечко Тиврів на Богу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, давало повід розширяти їх територію і над середній Бог[1]), та розуміть ся, одинокого імени осади на се не вистає. Імя їх звязувано з античним іменем Дністра — *Τύρας*[2]); серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралєлів[3]).

На захід від Деревлян сидїли Дулїби. „Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волыняне", „Бужане зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волыняне", каже Повість про них[4]), поясняючи не тільки місце їх осад, але й переміни імени. Хоч деякі дослїдники ще й досї хочуть бачити в Дулїбах, Бужанах, Волинянах осібні племена, що одні по других поступали в сїй території[5]), але такої думки не можна подїляти. Само по собі припущеннє, що одно українське племя випихало друге в такій

---

[1]) Барсов[2] с. 96.

[2]) З сим іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thourlou) і Τροῦλλος Константина Порфирородного De adm. 38; проф. Голубовский об'ясняв се з половецького turlu = variatus (Печенѣги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

[3]) Іловайский Разысканія[2] с. 286, а недавно д. Філєвіч в своїй Історії давньої Руси (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінїсценцією античної традиції — перерібкою імени Тіраґетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані об'яснити, чому б лїтописцю схотїлось злучати його з племінним іменем Улучів. Рівнож не правдоподібні звязування Тиверців з Βερβιανοί (або Τεβερβιανοί, як читає Шафарик) Константина і Attorozi баварського ґеоґрафа — Шафарик П. 28. 13, або новійші, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (Изъ исторіи с. 20) — Тиверців з Таврісками Страбона, а Уличів з Анґіскірами Йордана.

[4]) Іпат. с. 6, 7.

[5]) Такий погляд ще недавно боронив ак. Шахматов в цитованій статї (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинюсь на нім близше в своїй статї: Спірні питання староруської етноґрафії.

стадії оселої кольонізації як десь VIII—IX вік і в такій далекій від кольонізаційних пертурбацій територій, як Побуже, досить неправдоподібно. До того-ж імя Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, не племінна, а слова Повісти, що Бужане сидять і досї по Бугу, потверджують, що мова йде тут про переміну імени, а не племени[1]). Ми маємо тут історію заміни старої племенної назви пізнїйшими, політичними назвищами, взагалї дуже численними на сїй території, і она вказує на сильний розвій тут міського, громадського житя.

Імя Дулїбів, старе, прасловянське імя, що має свої паралєлї в хорутанських Дулїбах, в чеських і моравських Дулїбах, очевидно було початковим і виступає в згадцї Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулїбів. В XI в. се імя вже вийшло з уживання, його заступили пізнїйші назви Бужан, Волинян, Червнян; імя Волинян при кінцї XI в., видно, було найбільше прийнятим, і новійший редактор, де стрів імя Дулїбів і Бужан, пояснив сї назви сучасною — Волинян. Значіннє дулїбського імени неясне; в деяких словянських діалєктах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп)[2]) та не знати в якім звязку стоїть се значіннє з історичними Дулїбами.

Імя Бужан Повість, чи лїпше сказати — поясненнє, приписане одним з останніх її редакторів — виводить від р. Буга. Воно можливо, що племя зване на правітчинї Дулїбами, на нових осадах прозвано було Бужанами, але той факт, що в переказї Повісти про Обрів Дулїби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішнїй Буськ в Галичинї) — робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужська, як політичного центра[3]), і назва Бужан мала такий же характер, як і иньша назва — Волинян.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить — вона була росповсюднена в другій половинї XI в. Дійсно, хоч в оповіданню лїтописи про ті часи не стрічаємо її, за те ма-

---

[1]) В такім значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізнїйші переписувачі — див. напр. лїтописець Переяслава Суздальського або Тверську лїтоп.

[2]) Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10.

[3]) Сю гадку висловив Барсов[2] с. 101, против неї Андріашев ор. с. 7. Се не одинокий випадок, де Повість замість від міста виводить назву людности від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

ємо назву для краю: Волинь (під р. 1077)[1]). Значіннє її добре відгадав Длуґош (а може знайшов се об'ясненнє в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг[2]). Дійсно, в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю, але давнійше, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь втратив своє значіннє. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валїнана[3]), що „за давніх часів" мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. Признаюсь, при всіх трудностях, які вона дає, приналежність сієї звістки до Волинян здаєть ся менї досить правдоподібною. Вона переносила-б геґемонію міста Волиня на IX вік; але і без неї не можемо класти сю геґемонію пізнійше як на X в.[4]).

Ще одна анальоґічна назва на території Дулїбів, але в инакшій формі — се Червенські городи, „грады Червенскыя"[5]), як на початку XI в. звуть ся городи сусїдні з Червенем (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По анальоґії з Волинянами, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слїд в імени Червоної Руси, Russia Rubra.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо сказати, чи була то дулїбська територія, чи ні. Не виключено, що були

---

[1]) Іпат. с. 140.

[2]) Hist. Polonica l. I (вид. Шпездзєцкого с. 22). На устю Гучви в Буг є справдї городище, що від часів Ходаковского й уважаєть ся місцем Волиня.

[3]) Варіянти: Вальмана або Вал'яна, Валїамана, Валінбаба, Влйнбаба.

[4]) Гаркави ор. с. 135 і 137 (Виїмки с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Скільки знаю, вперше приложив сю звістку до Волинян Ключевский в своїй „Боярській думі" вид. 2 с. 19, потім Андріашев Очеркъ ист. Волын. земли с. 24—5; моноґрафія про Волинь д. Іванова не приймає ані звістки Масуді, ані ґеоґр. баварського — с. 31—3. Де-котрі бачили в сій Валїнані балтийський Велинь — Юлїн, але там князїв не знаємо. Див. новійше — Вестберга Комментарій на записку ибн-Якуба, 1903 с. 60.

[5]) Іпат. с. 101, 105.

се Дулїби, але могла ся територія доперва пізнїйше бути притягненою, прилученою до дулїбської землї[1]).

В кождім разї на території Дулїбів стрічаємо кілька полїтичних назв — від імен міст, і сї ймення заступили стару, племінну назву. Питанне, чи се були загальні назви для цїлої дулїбської землї, що наступали одна по одній, чи се були часткові назви, назви певних частин дулїбської території, що ґруповались коло поодиноких міст і могли істнувати разом, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половинї XI в. прикладаєть ся до цїлого Володимерського князївства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і центр Лучан — Луцьк. Але й тут могло статись перенесенне з части на цїле; тільки як би певним бути що до звістки Масуді, то мусїли-б ми сїй назві дати ширше значіннє: Волинська держава могла-б тодї виходити навіть за етноґрафічні дулїбські межі, хоч се не виключало-б тїснїйшого значіння Волиня, як центра всїх Дулїбів. Зрештою менї більш правдоподібним здаєть ся, що в сих назвах маємо імена дрібнїйших округів, і вони часом могли істновати разом — нпр. назва Бужан для південно-західньої частини, басейна верхнього Буга, а назва Волинян для північної частини, басейна середнього та нижнього Буга. Але устє Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролї полїтичних центрів могли хиба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сї імена. Міг Волинь (а може й Бужськ) мати при тім значіннє і для більшої території — для всїх Дулїбів, та ми сього на певно не знаємо. Не підлягає сумніву льокальне значіннє імени Лучан, але не знати вже, чи се дулїбська територія.

Для означення етноґрафічних границь Дулїбів ми взагалї маємо дуже мало підстав. Лїтопись каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського[2]). На полудневім заході, в басейнї

[1]) З сїеї пізнїйшої приналежности, очевидно, виходив і Длуґош, пишучи (Hist. Polonica, вид. Шшездєцкого, I с. 62): Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhynyanye) sunt et nunc Luczanye appellati: сї слова Длуґоша вказують на той час, думаю, коли Луцьк став полїтичним центром Волини, що й дїйсно було в XIV—XV віках.

[2]) Барсов[2] с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, Шахматов (с. 19) — що лежала на Богу. Про Бог неможна думати, з огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волиняне, а думати про Буг і Бог разом — се вже вповнї довільний здогад.

Стира, територія Лучан — що до своєї етноґрафічної приналежности непевна. На півночи, на середнім Побужу — Берестейська волость, що вагалась в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалї не була міцно звязана з рештою Волини; її окремішність можна толкувати й етноґрафічними й політичними причинами. На заході — тут ми натрапляємо на питанне про західню руську кольонїзацію взагалї й її племенне імя — спеціально, і я мушу його трошки ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся, що на заході за Дулїбами сидїло руське племя Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію [1]), і на згадцї Початкової лїтописи, що між руськими народами вичисляє Хорватів [2]). Але згадка лїтописи дуже виглядає на інтерполяцію: лїтописна статя збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѣ“, і до сього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови, — виглядає се на приписку пізнїйшого редактора, що почав з сеї фрази робити катальоґ руських племен і між иньшим дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій части (під 993 р.) [3]). Нї тут, нї де лїтопись нїчого не каже, де ті Хорвати жили, і нема нїяких певних вказівок на якесь хорватське племя, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів [4]), одначе нїякого опертя

---

[1]) De adm. 13, 30, 31. [2]) Іпат. с. 7.

[3]) Ся лїтописна статя стоїть в звязи з попереднїм вичисленнем „словянского языка в Руси“ (с. 6), і фраза: „и живяху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статї: „Имѣяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Дулѣби“ — як раз тї народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати, Уличі й Тиверцї — се додатки пізнїйшої руки (такі додатки пізнїйші переписувачі робили й далї — пор. варіанти пізнїйших компіляцій). Так само й пояснение про Дулїбів. Тільки про Хорватів сей редактор нїчого не вмів пояснити, бо мав голе імя в оповіданню про Володимира, де — зовсїм можливо, іде мова зовсїм не про руських Хорватів.

[4]) Напр. Барсов[2] с. 95 міркує таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатам, бо сї звуть ся Горбами (Хръби, Хріпи); на хорватську кольонїзацію, каже він, вказують хороґрафічні й топоґрафічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Днїстра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій части не мають нїчого спільного з Хорватами; щож до звязку імени Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (I. 10. 10) відкинена но-

сї проби не мають, окрім звістки Константина, і нїякого народа, що звав би себе Хорватами, ми на сїй території на певно не знаємо.

Оповіданнє-ж Константина завдає такі трудности, що більше, справдї, затемнює справу, нїж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Серби вийшли з Білої Хорватиї та Білої Сербиї, й уміщує сї білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусїдстві Нїмечини[1]). Дуже правдоподібно, що в сім означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за одноплеменників полудневих Сербів[2]). Що до Хорватів, то нам відомо з иньших джерел Хорватське плем'я, що сидїло десь між Лабою й Одрою[3]). Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осади) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печенїги, припускають звичайно Білу Хорватию, що тягнула ся по карпатському підгірю від басейна Лаби над верхнїй Днїстер (або — як приймають иньші — в північнїй Угорщинї, на полудневім згірю Карпатів). Та з того виходить таке диво, що на сім просторі сидїли поруч себе три одноїменні народи, які належали до трох осібних ґруп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емїґрантів, будемо мати якийсь хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих словянських галузей[4]).

вийшими фільольоґами — див. Ґротъ Извѣстія с. 88, Geitler Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольфъ Archiv VII. 626, Соболевский — Чтенія київські VI с. 3, Поґодін с. 88, й ин., хоч його й пробують відгрїти (напр. Веселовский op. c. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов l. c., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 c. 246), що справдї мабуть ідуть від слова Хорват, нїяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

[1]) De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватию і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31) і в цитованих вище працях Ґрота, Рачки, Клаїча і Коса, також у Вестберґа Комментарій на записку Ибрагима Ибн-Якуба, розвідка 12, і т. и.

[2]) Zeuss p. 610, Račky Biela Hrvtska (Rad LII) c. 177, Крек[2] c. 321.

[3]) Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. гл. VI); імена народів тут певно не видумані.

[4]) До такого дивовижного виводу мусїв прийти і пок. Рачки в своїй взагалї дуже критичній розвідцї Biela Hrvtska і Biela Srbija (Rad Jugoslavenske Akad. LII, c. 177—9), бо не увільнивсь зовсїм, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально принятого) погляду на Велику Хорватию, від чеських гір до середнього Днїстра (Šafařik II § 31). Зрештою і я пишучи свої примітки до Константинових звісток в „Виїмках“ (с. 66), ішов за сим звичайним поглядом (див. напр. ще: Первольфа Slavische Völkernamen — Archiv VII c. 627).

В дійсности означенне північної, Білої Хорватиї у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на созвучности імени Карпатів[1]). Коли-ж припускати, що в основі сього означення лежить якась реальна звязь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка: або в X в. в прикарпатських краях „Хорватия“ була ґеоґрафічною назвою, як память по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сидїли перед своєю міґрацією на полудень (так що Хорватами пізнїйше звались у їх сусїдів ріжноплеменні і ріжноіменні народи, які сидїли на сій території, як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, назва Скитиї переходила на її пізнїйших осадників), — отже ся назва не мала-б нїякого реального значіння[2]), або — Константин в своїй історії про хорватську міґрацію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міґрацію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науцї вона має все меньше віри, і дуже трудно класти її в основу яких небудь виводів, а з тим — і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватиї. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питанне — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з иньших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватию всї можуть бути приложені до сїєї західньої Хорватиї, а про якусь східню Хорватию у нього нїщо не говорить. Нпр. вказівку на східне положенне Хорватиї бачили в згадцї Константина, що на неї нападають Печенїги;

---

[1]) Особливо в старонїмецькій (північній) формі Harfadha (Harfadha fjöll — одні толкують як Карпатські, иньші — як Хорватські гори) — коли-б знати тільки, що вона була звістна на полудні.

[2]) Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідцї „Забужная Русь“ (Собраніе сочиненій II, 1890, с. 342 і далї). Що назва „Chrobacya“ в приложеню до привислянських країв має історичне (властиво конвенціональне) значінне, признавав і Т. Войцеховский в своїй книжцї, що носить се імя (Chrobacya с. 2—3). К. Потканьский в своїй розвідцї Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. краківської академії т. XXXV) з'їґнорував нарештї зовсїм сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаіч і Кос під Білими (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберґ також кладе Білу Хорватию на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здаєть ся — з огляду на Вої...

але Печенїги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західніх Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів: тут нема нїчого неможливого (пор. напади Печенїгів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіданню Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване *Воїхи*“, на пограничу Білих Сербів; в нім довго, і до нині частенько бачили наших Бойків[1]). Але дуже мало імовірности на се: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало розголос[2]).

Зістаєть ся отже для тої Карпатської Хорватиї тільки наша лїтопись, але вона так мало і недокладно знає про західні руські краї, а її згадки про Хорватів так голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську поднїстрянську Хорватию. Але се, як бачимо, значило-б незвістне поясняти незвістним. Я на разї уважаю питаннєм отвертим: чи було руське племя зване Хорватами і де воно сидїло. Разом з тим зістаєть ся питаннєм — як далеко на захід ішли границї Дулїбів і яке племінне імя мали руські осадники полудневого й північного карпатського згіря[3]).

Полишивши на боцї, як непорішене питанне, справу племінного імени, ми перейдемо до огляду самої західньої руської кольонїзації. Як я вже сказав, лїтопись наша дуже мало говорить про сї західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не богато знає про них (приклади тому наведу низше). Для того ми повинні звернутись до ретресивного методу, і виходити з сучасних і взагалї пізнїйших фактів про руську кольонїзацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етноґрафічна українсько-руська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим

---

[1]) В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партицький в сїй справі вів горячу полємїку з проф. Верхратським в фейлєтонах „Дїла“, а на виданій Іречком Karten zur Geschichte des h. Oester.-Ung. Reiches (1897) бачу знову Boiki на Днїстрі (мапа VI).

[2]) Правдоподібнїйше бачити в них покручену назву Boiohem'a — Чехиї, див. напр. Rački op. c. c. 151—3.

[3]) Істнованне кількох назв „Дуліби“ в басейнї верхнього Днїстра могло-б вказувати на пограничне дулїбської території (Дуліби коло Ходорова, другі — під Стрием, третї коло Бучача), коли-б таким відокремленим назвам можна було признавати більше значіння.

між польською й словацькою людностию, майже досягаючи верхівя Дунайця, й відси сей клинець розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяна (повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности)[1]). Ся Русь починаєть ся ґрупою сіл за Попрадом; відрізані від своїх східніх земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до руських, вже сильно пословачених сел в Спишськім комітаті. На схід від Попрада руські осади підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідуть по правім побережу Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхівя Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людностию; руський елємент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддаленя від гір і Сяна; ґрупа „Замішанських“ сіл в луці Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ; далі руські осади слабшають і зужують ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяна в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайска по обох боках Сяна. Вододіл Висли й вислянського Буга має мішану, польсько-українську людність; більш меньш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої українсько-руський елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською кольонізацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна[2]).

В Угорщині, як я вже сказав, руські осади зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені. Руські осади йдуть узенькою смугою, вже порозриваною й обтятою словацькими, по згірям Карпатів, вздовж угорської границі над Попрадом, по верхівям Тарчі, Топлї, Лаборця (комітати: Спиш, Шарош, Земплин), аж над Угом починаєть ся

[1]) Österreichische Statistik т. LXIII, III с. 69—70, Podręcznik statystyki Galicyi т. VII, I с. 9 – 10. Перепись 1890 р. виказувала коло 57 тис. людности з руською мовою, а 61 тис. „руської віри“ (гр.-католиків), див. Wiadomości statystyczne, wydane przez krajowe biuro statystyczne, XIII, 1892, таб. IV і VI.

[2]) Літературу українсько-польської границі див. в примітках (36).

більша, неперервана руська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою (майже від устя Боршови, трохи вище) й її притокою Вишевою (Visso) (комітати: Унгвар, Берег, Угоч і Мармарош) поки не стрічаєть ся, на верхівях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної руської території, на підгірю, руські осади йдуть островами між словацьку, а далі угорську кольонізацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Солоної (Sájó), Красної й Самоша, хоч сі полудневі руські острови в значній мірі о стільки вже денаціоналізовані, що про їх руську народність сьвідчить головно руський обряд. Ліпше стоять руські острови серед волоської людности австрійської Буковини й російської Бесарабії.

Вже сама конфіґурація сієї руської етноґрафічної території показує, що ся одностайна руська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими руськими домішками на північ і полудень — то тільки шкелєт, з атрофірованими, майже страченими мяснями етноґрафічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; руська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночи, чи північного сходу, й росповсюднювалась річними долинами[1]). Само собою також ясно, що теперішні руські елєменти в мішаних полосах — то в переважній части останки руської кольонізації, а не нові здобутки її: нової масової руської кольонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли се давня, то вона мусіла бути що давнійше то значнійша, бо на наших очах руський елємент, досить витревалий взагалі, винародовлюєть ся тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичности з переважною чужою кольонізацією.

Я почну з польсько-руської границі. Порівнявши навіть дати галицьких переписей з останніх десятоліть, бачимо, що на західній граничній лінії Русини поволі польщать ся: їх приріст звичайно далеко меньший, ніж приріст Поляків, і певна часть держить ся ще по традиції „руської віри“, але вже національність стратила[2]). Коли зважимо, що тут польська народ-

[1]) Говорю про сю кольонізацію як цілість; місцями могла вона рухатись і просто горами — але хіба виїмково.

[2]) Див. процентову табличку в примітках (37). Її цифри були-б далеко більше проречисті, як би взагалі числа сеї статистики були певнійші, не улягали ріжним ваганням в залежности від того, хто і як переводив перепись. Сі впливи особливо відбивають ся на рубриці мови, і тому

ність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви; що католицизм завсіди був аґресивним, де стрічав ся з православієм (а воно не виходило за границі оборони, та й то часто дуже слабої), і тягнув за собою невідмінно польонїзацію; що кольонїзаційні змагання тягли руську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (уже з XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслїдна польська кольонїзація; що протеґована за польських часів, і навіть ще перед ними, нїмецька кольонїзація (що була часом досить значною) в результаті зміцняла також польські елєменти, бо сї Нїмці-католики вкінцї польщились, — коли зважимо се все, прийдемо до переконання, що на сїй польсько-руській границі Русь мусїла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дїйсно знайдемо цїлий ряд фактів і натяків на сї страти в історичних джерелах.

От нпр. Дубецько, на лївім боцї Сяна. Се тепер чисто польське місто (шематизм 1903 р. показує 190 душ рус. обр.); коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько[1]); очевидно, старе місто було руське (в „Руськім Селї“ і досї руська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на нїмецькім праві і спольщилось. Сей факт кидає нам сьвітло і на значіннє такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка[2]): я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, руський Ряшів (коло неї і „Старе місто“).

рубрика релїґії, сама по собі для наших цїлей меньше інтересна, дає вірнїйший образ національних відносин. Коли остання конскрипція виказала в сумі вищий процент людности з руською мовою, то тут може бути так само і дїйсний зріст національної сьвідомости, як і лїпші (місцями) способи переведення переписи (я припускаю обидві причини). Колиж натомість процент гр. католиків в сумі знизив ся, як бачимо, то се вже вказує на зовсїм певну утрату руської людности. Русини при тім держать ся лїпше там, де сидять в більших масах, і тратять там, де сидять уже слабшими кольонїями. З долученої таблички видно нпр., що процент релїґії і народности найлїпше сходять ся в Лемківщинї, де руські осади сидять відокремлено, в мало приступних місцях, тим часом на рівнинї, в мішанім поясї все ще значно переважає процент грекокатоликів над процентом руської мови, то значить — тут богато давнїйшої руської людности уже мову стратило.

[1]) Akta grodzkie i ziemskie XVI. N. 1647. [2]) Ibid. N. 1394.

На цілім порічю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова руська людність уже сильно розведена й перебита польськими осадами. Вона маліє на наших очах, польщить ся і латинщить ся під напором католицьких духовних і сьвітських чинників — латинські сьвященики рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удаєть ся притягнути й цілі осади й парафії; місцями людність ще держить ся по традиції руської церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи; місцями задержали ся приписні (філіяльні) церкви в маленьких руських кольоніях, як памятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр., невважаючи на істнованнє руської парохії, руська людність маліє: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменьшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків, яких ледво держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церков, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном) — там уже давно нема Русинів. В сусіднім селї Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи є тепер зо три руські душі[1]), але старі люди памятали в нім ще недавно, що тутешні люде були Русинами, і не що давно „переробила“ їх на Поляків якась пані, збудовавши латинську каплицю, з котрої вирiс потім костел. Повище Динова с. Кремінна на Сяні; тут теж була давнійше руська парафія, лишила ся старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину; церковцю пробували захопити католики за помочию підробленого ключа на костел, але унїятам удало ся її відборонити...[2])

Такі факти захоплювання руських церков, сьвіжі в памяти нашій по кількох процесах останніх місяців, розуміють ся, не новина. Звісний цікавий лист властительки Динівського

---

[1]) В шематизмі 1903 р. разом в Гольцевій, Веселій, Ніздрці і Баричу 7 душ рус. обр. (с. 27).

[2]) Відомости про тутешні гр.-катол. громади беру з шематизмів Перемишльської епархії 1833 і 1903 р. (Schematismus cleri dioec. gr.-cath. Premisliensis pro anno D. 1833, і Шематисмъ клира еп. Перемыскои на рôкъ 1903). Про латинщенне тутешніх сїл — брошюра Ром. Прислопского Примѣръ латинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси, Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII c. 151.

ключа Катерини Ваповскої з 1593 року, де вона подає до відомости, що пеклуючись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села єзуїтів з Ярослава, а потім позабирала на костели руські церкви в с. Іздебках, Лубній, Голоднім, Бахорі, Вару й на Динівськім передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів[1])... Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досі численні громади руські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшало ся число тутешніх латинників-Поляків).

В Луцї Сяна між Дубецьком і Переворськом руська людність ще в XVIII в. зовсім инакше виглядала. В Порохницькім деканатї, що тепер числить одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер нпр. в Кошичах, що тодї мали свою гр. кат. парафію, є 13 душ, Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряда, і хлопицьку церкву правительство віддало на костел[2]). Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (унїятські) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом зацїлів лише острівець з трох сїл (Залїсє, Біла, Матисівка), облитий наоколо мазурською кольонїзацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місцї теперішнього костела, в сусїдній Маляві і Луцї — також про руські церкви, перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевим — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-ій пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат.[3]).

Під Лежайськом бачимо село Старе місто; з люстрації 1565 р. знаємо, що тут було місто Лежайськ, доки його не зруйновали Татари; воно тодї було майже чисто руською осадою, тим часом як в новім (Жиґмонтовім) Лежайську досить було Поляків[4]). Хто знає наші кольонїзаційні практики, тому

---

[1]) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenae c. 53—5.

[2]) Шематизм перем. 1879 р. с. 325 і 452 (розпорядженнє про хлопицьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18.

[3]) Шематизм 1833 р. с. 68 і 1877 с. 187. В сім останнїм цїкавий переказ: до р. 1852 в Судишеві (Sędziszów, коло Ропчиць) стояв камяний хрест з написею: hic terminatur nunc gens Ruthena.

[4]) Жерела до історії України-Руси II с. 172 і далї.

не треба й казати, що ті Староміщане — то в значнім числі насельники старого Лежайська, і він мусів мати далеко більше руського характеру, як новозаснований; тай взагалі лежайська околиця в другій половині XVI в., як видно з люстрацій, мала більше руського характеру, як тепер.

Деякі факти й натяки ведуть нас аж над Вислу. В Казимирі над Вислою була церква св. Духа, як видно із руської записи на евангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)[1]). В сусіднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить заразом противні йому права й звичаї польські і р у с ь к і[2]). Люблин ще в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія й уважавсь питоменним руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на виднійші православні сьвятині, дає і „на церков святого Спаса“ в Люблині 5 кіп, а під час братського руху при кінці XVI в. (1594) по ініціятиві „мещан релии закону светого греческого“, заведено в Люблині при сій церкві православне брацтво. Ще 1659 р. козаки упоминались між иньшими забраними унїятами „монастира і церкви в Люблині“. Канонік Красїньский († 1612), описуючи границї Руси (а веде їх з під Кракова: non longe ab urbe Cracovia)[3]), між руськими округами згадує Люблинщину. На Украіні, під час розбудження національної сьвідомости в середині XVII в., Русь числили під Краків та по Люблин. Хмельницький числив на поміч православної Руси по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут мала, очевидно, значити етнографічну польську границю; в проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Руси і православия, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був

[1]) Опись Румянцевскаго музея с. 185. В Сендомирі також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564, але тут мова йде мабуть про костел.

[2]) Starożytna Polska² II с. 335.

[3]) Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio I с. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

погляд загальний, утертий, що Русь і православнє сягають до Висли[1]).

При сьвітлї сих фактів в зовсїм иньшім сьвітлї стають перед нами походи в Польщу Володимира Вел. і вічні короводи західнїх руських князїв з Польщею: багато руської, а ще більше — землї з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запись польської княгинї Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограничу з Прусами та „руські землї, що протягають ся аж по Краків", і по всякій імовірности се була Русь не тільки полїтична, а й етноґрафічна — о стільки докладно вона відповідає пізнїйшим етноґрафічним границям. Але пограничний пояс на рівнинї дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюдненнє рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним. Нпр. вибравши з сяніцьких актів XV в. згадки про руські церкви і сьвященників, бачу, що вони більше меньше припадають на села, що й тепер зістались руськими. Лялин (теп. Ялин), руське село за Сяном, називаєть ся вже тодї Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Нїмецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч руських осад бачили ми вже засаджені чужими насельниками нові Дубецько, Ряшів. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса нїмецьких кольонїстів була в Сяніцькім[2]), але сей процес накликання чужих кольонїстів звістний нам від Данила, 558), а нової сили набрав, коли стало ширитись нїмецьке право, — початки сього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право нїмецькій громадї в Сяноку[3]).

---

[1]) Michałowski Księga pamiętnicza c. 375—6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: городы по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: Русскій народъ раздѣлися нынѣ въ различные страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ иные третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путивля.

Говорячи про Люблинщину спеціально, я мушу бодай тут у нотках, поки се спостереженнє буде перевірене на підставі ширшого матеріалу, згадати досліди д. Олєхновича й Талько-Гринцевича над антропольоґічним типом люблинської шляхти: показуєть ся, що сей тип зближаєть ся до типу народа й шляхти на наддніпрянській Українї (полудневa Київщина), а ріжнить ся нпр. від ломжинської шляхти — див. Гринцевича Szlachta ukraińska— Materyały antropologiczno-archeologiczne II.

[2]) Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

[3]) Іпат. с. 558. Roeppel Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Poln. Reichs, додаток 1.

Але крім сієї пізнійшої німецької кольонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давнійше, через стрічу з польською кольонізацією.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослабленне руського елементу на заході, можна з певною ймовірностю висловити здогад, що початкова руська кольонізація опановала була басейн Буга і Сяна і наближала ся до Висли, подекуди доходила мабуть до неї самої; та поворотний рух польської кольонізації спер ся з нею на вододілах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся руська кольонізація була досить рідка, як на своїй периферії, і вже тоді — дуже рано, з'явились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи припливали сюди, а руські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут руські елементи на користь польських, і вкінці тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в руських руках.

Далі на північнім заході, на білоруськім пограничу українська територія тепер кінчить ся більш меньш дорогичинською околицею; в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори)[1]). Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, басейном Бугу, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга[2]). Північну частину Побужа (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають руською займанщиною на ятвязьких ґрунтах[3]); сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про ятвязьку кольонізацію на Побужу ми нїчого не знаємо, як і взагалї не маємо фактів, що вказували-б якусь пізнійшу руську кольонізацію в сім краю. Тільки той факт, що

---

[1]) На лївім боцї Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердиня (Ріттіх); в нїй бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

[2]) Іпат. с. 181 (1101: Ярослава зловлено на Нурі), пор. 537, с. 227 (відступлено від Польщі руським князям Визну на Нареви), с. 540 (Руська земля починаєть ся на полудень від Нарева — коло 1248 р.).

[3]) Jaroszewicz Obraz Litwy I с. 17; див. до сеї справи Барсова[2] с. 41 (він кладе ятвязьку кольонізацію на Німанї й його полудневих притоках до вододїлу з Бугом і Припетю), Андріяшева Очеркъ ист. Волынской зем. с. 39.

В XIII в., коли ми дїйсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

берестейсько-дорогичинське Побоже якось слабше тримаєть ся Волини, натякає на якусь осібність — чи етноґрафічну, чи суспільно-полїтичну, тяжко сказати. Само по собі можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестєм, виходячи за лїнїю припетсько-нїманського вододїлу, була пізнїйшою займанщиною, але тільки можливо. Нїяких певних фактів, що сьвідчили-б тут про пізнїйшу українсько-руську кольонїзацію, нема. Остаточно справа лишаєть ся невиясненою. Дуже багато ще є роботи фільольоґам, археольоґам, етноґрафам, аби положити підвалини для рішення сього питання, як і взагалї для вияснення історії теперішньої границї української території на півночи, її відносин до білоруської та племенного підкладу.

Переходячи на полудневі згіря Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Руський елємент тримаєть ся дуже добре там де сидить в збитих масах (навіть зростає, невважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміґрацію), але в мішаних територіях слабне й постійно винародовляєть ся.

Зауважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; неохочі переймати що небудь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусїдстві[1]). Тим пояснюють масу двоязичних словацько-руських сел на західнїм краю Руси, хоч треба-б ще прослїдити докладнїйше тутешнї кольонїзаційні відносини: чи не буде теперішня русько-словацька мішанина в певнїй мірі також результатом і кольонїзації, не тільки самого ослаблення руського елємента на його західнїм пограничу. Що він одначе в мішаних територіях тут слабне дїйсно, се не підлягає сумнїву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елємента вказують подекуди, що ми маємо до дїла з колишнїми Русинами, і над сими „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків[2]). Документи з попереднїх столїть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку

---

[1]) Головацький Нар. пѣсни I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

[2]) Akej viery sú Slovácі, статї Шкультетого і Мишика в Sloven-Pohlady, 1895, VIII, IX, X.

сього століття були значні останки Русинів на Ґронї (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки[1]).

Подібне дїєть ся й на руcько-угорськім пограничу, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазї мадярського елємeнту. Ще на початку сього століття подорожний Росиянин, переїздячи від Мишкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихиї: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій части заняті Руснаками“ [2]). Тут може бути й перебільшеннє. Але число Русинів на рівнинї, між Мадярами таки дїйсно на очах малїє. Які-ж мусїв понести страти руський елємент протягом мадярського „тисячолїтя“! Мусимо думати, що руські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишили ся останками далеко густїйшої колись, коли не масової кольонїзації (слїди її сильно переховались ще в топоґрафічних назвах). Незалежно від початкового розселення, гірська руська людність мала тенденцію іти з своїх суворих гір на рівнину, шукати лекшого хлїба (так повстали й руські кольонії в Бачцї, над Дунаєм — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволї на території пограничні з підгірєм. В витворених таким чином мішаних територіях руський елємент не міг вкінцї удержатись.

В Семигородї вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій памяти: ще на початку сього століття мали бути їх останки[3]). Слїд Русинів зістав ся тут тільки в численних хоро- і топоґрафічних назвах на цїлім просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунїзованих і ґерманїзованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. и.[4]). Оропрафічна й топоґрафічна номенклятура Семигорода взагалї зраджує колишню словянську кольонїзацію, на котру аж пізнїйше налягали угорські, волоські, нї-

[1]) Д. Мишик (Sl. Pohlady 1895, c. 625 і далї) вказує нпр. на ґрамоту XVI в. (1582), де згадують ся Rutheni de Frankowa (коло Маґури), а тепер в Франковій нема вже нїяких Русинів. Про Русинів на Ґронї говорить Bartholomaeides Notitia hist.-geogr.-stat. com. Gömöriensis — див. Филевича Отчетъ с. 4. (Варш. ун. изв. 1896, VIII).

[2]) Броневскій Путешествіе отъ Тріеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азіи й т. и., додатки с. 56.

[3]) Про се див. в примітках (38).

[4]) Див. мапку назв звязаних з Русию у Піча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій ор. с. с. 65.

мецькі верстви, — кольонїзацію осїлу і культурну від початку: най се вказує факт, що експльоатація соляних і рудних богацтв Семигородських гір іде від їх словянських осадників; окно, баня — словянські назви для рудних і соляних ям, сольнок — сї слова в мадяризованих і румунїзованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто[1]). В документах сї словянські елєменти виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал – в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елємент в певній части був руським[2]). Документальні слїди руського імени маємо від XIII в.: нпр. гора Ruscia в грам. 1228 р., місто Forum Ruthenorum, засноване на початку XIII в.; тепер показуєть ся, що Bisseni актів XIII в. теж можуть означати Русинів[3]). Ще в XV віцї було тут чимало Русинів, як бачимо з згадки одної папської булї (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщинї і Семигородї[4]).

На Карпатських горах руська кольонїзація не кінчилась. Словянські елєменти в хорографії, що служать нам сьвідками про стару словянську кольонїзацію на всїм протягу Семигорода, не обмежають ся ним, а йдуть і далї на полудневий схід — на територію теперішньої Молдави[5]). Руську кольонїзацію на нижнїм Дунаю ми знаємо документально — вже бачили сьвідоцтво про неї з нашої лїтописи: „присѣдяху къ Дунаєви“. Останки її держались тут, як побачимо, навіть після турецького, печенїзько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князївство в своїх руках держало нижнїй Дунай („затворив Дунаю ворота, суды рядя до Дуная“ —

---

[1]) Матеріал зібраний у Кочубинского I. c. 15 і далї.

[2]) Др. Піч (Die dacische Slaven c. 257) бачить і в типі місцевої людности слїди руського елєменту, пор. Отчетъ Филевича c. 19.

[3]) Ще письменники минулого віка (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що Bisseni то Русини; Кочубинский догадувавсь, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (c. 63), хоч се імя значить властиво Печенїгів; Філєвіч переконав ся, що в ориґіналї грамоти 1324 р. замість Bisseni стоїть Rutheni, з того виходило-б, що сї імена уживались без ріжниці (грамота у Филевича Отчетъ c. 27, див. про неї таможе c. 9—10, 12—13).

[4]) Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transsyluanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.

[5]) На їх вказав ще Реслєр op. c. c. 325.

Слово о п. Іг.), і тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців, та всякого вільного люда (прототип пізнійшого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю[1]).

З півночи до сеї наддунайської руської кольонізації безпосередно притикала руська людність, що займала Семигородський гірський край, і коли під натиском Печенігів руські осадники мусїли усуватись з чорноморського побережа, ся чорноморська людність мусїла в певній части рушити ся і в сім напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цїлім полудневім карпатськім підгірю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів, і далї на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень руська кольонізація опановала північне підгірє Карпатів, а з другого боку — просторонь між Днїстром і Дунаєм („сѣдяху по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви"), цїлком природно, що ся кольонізація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік мусїла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожний, позбавлений осїлої людности (бо навіть і оборонцї теорії, що останки романїзованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розумієть ся, се мусїло початись зараз, скоро руська кольонізація присунулась до Карпатських гір від півночи і сходу, а се мусїло мати місце десь в VI— VII вв. Тим поясняєть ся, що ми не маємо нїяких звісток про міґрацію Русинів за Карпати: переселення пізнійшого не було, а при першім розселенню ми взагалї про словянську міґрацію маємо тільки там звістки, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлїкту з культурними державами. Міґрації Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федора Коріатовича, які виказує пізнійша угорська історіоґрафія для об'яснення руської кольонізації[2]), се по части непевні, по части незначні факти, і вони, розумієть ся, не спроможні об'яснити сієї масової кольонізації, а про дійсну руську міґрацію ми не знаходимо нїяких звісток в історичні часи.

[1]) Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

[2]) Вони вичислені напр. у Черніґа (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцоґа Токса, з Предславою — жінкою Коломана і з Федором Коріатовичем.

По думці звістного Анонїма — нотаря короля Бели (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Київа, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (він нїби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни[1]). Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втїкачка від Печенїгів, і навіть, як каже Константин — Печенїги уганялись за Уграми[2]), то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали охоти до них прилучатись. Для нас Анонїм тут служить тільки відгомоном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщинї такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони були вже панами від непамятних часів — коли Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міґрації вони мусїли зістатись довший час тут панами. Кудою прийшли Угри над Дунай, се річ неясна і супереčна[3]) (по всякій правдоподібности вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусїли йти коротшими дорогами, з полудня, а не з півночи), але кудою-б не йшли вони, в усякім разї опановали на початках тільки середньо-дунайські землї, і тільки поволї підбивали собі сусїдні краї. Підгірська карпатська країна остаточно перейшла до Угорської держави ледви чи скорше від середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгірєм, правдоподібно, входила в круг полїтичного впливу Київа, бодай часами. Але з кінцем XI в. належала вона до Угорщини певно, і від тодї Карпати звуть ся на Руси Угорськими горами вже в кінцї XI і на початку XII в., з огляду на їх полїтичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеза, XIII в., зве їх „Руськими горами“ (Ruthenorum alpes)[4]) — з етноґрафічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

---

[1]) Анонїм у Ендлїхера Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana гл. 10: Similiter (як і Половцї) et multi de Ruthenis, Almo duci adherenthes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diuersa loca in Hungaria habitat. Пор. гл. 12.

[2]) De adm. 38.

[3]) Піч напр. боронить і тепер оповідання Анонїма, що Угри прийшли через Карпати з півночи (Der nationale Kampf c. 64—5), Реслєр вів їх через Зелїзні ворота (162), Ґрот (с. 307) через гори в сусїдстві Зелїзних Ворот, і т. д.

[4]) Кн 2, гл. 1.

В Семигородї і на північнім побережу Дуная виключною руська кольонїзація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусїла стрічатись східно-словянська (руська) і полудневo-словянська (болгарська) кольонїзація. Угорська традиція говорить богато про болгарську зверхність в семигородських землях; але чи Семигород справдї належав до Болгарської держави, се зістаєть ся питаннєм ще не вповнї вияснєним, хоч воно дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як нпр. в 1-ій пол. X в., землї на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Про масову полудневo-словянську кольонїзацію, на території Семигорода і Молдавиї джерела мовчать. Новійшими часами звернено увагу на словянські елєменти — що вони в переважній чи значній части взяті з болгарських діалєктів, але се справа нова, що мусить бути ще докладнїйше розслїджена[1]). Останки семигородських Болгар (особливо в Чеґреді), що звернули на себе особливу увагу останнїми часами[2]), уважають ся за пізнїйших (XIII—XIV в.) осадників — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською кольонїзацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнїйшим був елємент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилась з місцевих, перехованих з римських часів останків романїзованої людности, і скільки тут мала значіння пізнїйша румунська кольонїзація з балканських земель, та висловив ся як за найбільш правдоподібним, що останки були, але слабші, зміцнені пізнїйшою міґрацією. Ся румунська міґрація з балканських земель мусїла потопити не тільки словянську ко-

---

[1]) Про се нпр. розвідки Ашбота — Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv XXII, Болгарское шт и славянскія заимствованныя слова венгерскаго языка — Извѣстія отд. рус. яз. и слов. 1902, IV. Також Яґіча Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Проф. Яґіч вказував в топоґрафічних назвах Семигорода також словянські не-руські назви (Archiv XIX с. 237, пор. XX с. 22—3). Справа ся також вимагає близшого роз'яснення.

[2]) Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Конева і Мілєтіча в Блъгарски прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI, статї Мілєтіча в Сборнику болгар. мінїстерства: Седмиградскитѣ Блъгары (т. XIII) і Заселението на католишкитѣ Блъгары въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію проф. Їречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

льонїзацію Семигорода, але й теперішньої Валахиї й Молдави. Її датують ріжно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давнїйші часи. Волохів (Blacі) в Семигородї, стрічаємо в актах XIII в., але вони мусїли тут з'явитись скорше, бо угорська традиція[1]) уважає волоську кольонїзацію дуже старою — старшою як угорська. При кінцї XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північнім боцї Дунаю. По упадку Половцїв, в 2-ій пол. XIII та XIV в., їх кольонїзація мусїла зміцнитись тут ще більше, і вони залили тутешню руську кольонїзацію — останки староруської кольонїзації, ослабленої турецьким натиском X—XII в., і новійшу, що прибувала на Подунавє від XIII в. [2])

В результатї — руська кольонїзація в басейнї верхньої Тиси задержалась до наших часів — в масах на підгірю, острівцями на рівнинї, в Семигородї і на Подунавю вона зникла цїлком. На се вплинула неоднаковість кольонїзаційних обставин. Початкову руську кольонїзацію ми мусимо й тут, на сих західнїх окраїнах відповідно до її екстензивности, представляти собі досить рідкою. Її крайні етапи могли досягати колись навить середнього Дуная і середньої Тиси — йдучи від півночи, нижнього Потися — йдучи від Семигороду (Тисько-Дунайська багниста низина мусїла становити тут кольонїзаційну прогалину), — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнинї Дунаю й Тиси з'явились Угри, тутешні руські осади, затоплені, чужою людністю, хоч переважали культурно, винародовлялись під впливом політичної і всякої иньшої переваги. Так само згинули слабі останки руської кольонїзації на Подунавю під волоським потоком. На карпатськім підгірю, полишені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях, Русини протягом вікiв зміцнили ся й залюднили сї краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі: східно-полудневу частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Нїмцї, а головно, що конкурентами Руснів, спеціально охочими до гірського,

[1]) Анонїм гл. 24.

[2]) Цїкава згадка Длуґоша (ще досить близького часом до сїєї волоської міґрації на північний берег Дунаю): він знає про витиснення Волохами в подунайській Волощинї руських осадників, „давнїх володарів і мешканцїв" сих країв. Hist. Polon. X c. 277 вид. Пшездєцкого. Можна б підозрівати, що Длуґош тут виходить із звістки нашої лїтописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длуґош говорить про новійшу кольонїзацію Волохів і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

пастушого життя, виступили Волохи. Руська людність мусїла тут відразу перемішати ся з волоською, а що ся припливала далеко інтензивнїйше, а руська кольонїзація тутешна дуже слабко звязана була з територіями своєї масової кольонїзації, тож не удержалась і тут. Її останки були тут, як ми бачили, ще досить значні в XV в. На нижнїм Дунаю також іще при кінцї XVI в. звістні останки „численної й відважної“ Руси: про них згадує папська інструкція лєґату Комолею 1595 р.[1]).

На полудні, в чорноморських степах українсько-руська кольонїзація, почавши з другої половини IX в. починає також поносити страти — від нового натиску турецьких орд.

Предтечею його був похід Угрів через Чорноморські степи на Дунай, що був результатом натиску Печенїгів. Вже в серединї IX в. Печенїги сильно налягали на Хозар, що заступали їм дорогу на захід: зі сходу тиснули Печенїгів Узи (Торки наших лїтописей), а за ними ще сильнїйша орда Кіпчаків — Половцїв. По словам Константина Порфирородного, Печенїги тодї сидїли між Волгою і Уралом. Вкінцї Хозари, не витримавши натиску Печенїгів, перепустили їх; се мусїло статись не пізнїйше 70—80 рр. IX в.[2]). Перепущена за Волгу, Печенїзька орда упала на Угрів і витиснула з їх осад. Розбиті Угри рушили на захід, і Печенїги, ступаючи по п'ятам їх, вже на початку 890-х років з'явили ся над нижнїм Дунаєм, де з Болгарами разом винищили кочовища Угрів і тим примусили перейти в середньо-дунайські краї[3]).

---

[1]) Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библїотека, VIII с. 57.

[2]) Константин каже (De adm. 37): тому пятдесять лїт, а що ся частина укладалась коло 950-го р., то Печенїги мали б перейти Волгу в останнїх роках IX в. В дїйсности витиснені ними Угри з'являють ся вже в кінцї 980-х рр. над Дунаєм, отже Печенїги мусїли перейти Волгу скорше.

[3]) Про сей епізод і його суперечну хронольоґію див. у Ґрота ор. с. гл. V, також Голубовского Печенѣги гл. Ш. Наша Повість дає для приходу Печенїгів дату 6423, себ то 915: „приидоша Печенѣзи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“. Але по правдоподібному об'ясненню Шахматова (Хронологія с. 473), лїтописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенїгів в грецько-болгарській війні 914 р., що слїдом і переказує: коли Печенїги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну з Ігорем, то очевидно „створивше миръ“.

Печенізький перехід зза Волги над Дунай був дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського або угорського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як ті, а зістались в наших степах. Се була нова стадия в історії міґрації азійських кочових орд в Европу, коли вони зістають ся в наших степах на довго і прибирають важну ролю в історії нашої кольонізації і культури.

Вплив сей був незмірно шкідний від разу. Печеніги своїми ордами роскинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля" (*Πατζινακία*) по оповіданням Візантийців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силістрії) до хозарського замку Саркел" (на Дону)[1]). Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочовали на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звісткам два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусідстві Руси — Полян, друге в сусідстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити сі печенізькі кочовища від руcько-словянської поза степової кольонізації. За Дніпром печенізькі качовища притикали на сході до земель Хозарів і Алянів, на полудні — до кримських володінь Візантиї.[2]) Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Торки.

Спільне пожитє з численною, дуже воєвничою й хижою Печенізькою ордою показалось для руської степової людности занадто тяжким, і результатом була міґрація переважної маси степової людности в більш спокійні краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: наша літопись починає говорити про Печенігів аж тоді, як вони своїми нападами стали пустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового житя, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода в першій половині X в., бачимо, що сі каравани мусїли йти оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морськім побережу вистерегали їх Печеніги.[3]) кн. Сьвятослав і загинув в степах

[1]) De admin. imp. c. 42; про сю главу див. гадки в розвідці Успенского: Візантійскія владѣнія на сѣв. берегу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.).

[2]) De adm. c. 37.

[3]) De adm. c. 9.

від Печенігів, що стерегли його коло порогів з огляду на його богату здобич і переловили в дорозі до Київа. Всю иньшу обстанову тодішнього житя в степах і на степовім пограничу можемо доповнити хиба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусіли жити в вічнім страху, на воєнній нозі; забиранне в неволю, підчас нападів, в великім числі невільників, що продавались в кримських портах на роботу в чужі краї, й вирізуванне всіх нездалих до роботи, до продажі; нищенне осад; в результаті — утечі людности й запустіннє цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського життя відділяло сю степову тучу IX—X вв. від трівожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українсько-руських осадників виробили були ворохобний і воєвничий характер, тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким трівожним пожитєм з Печенізькою ордою та вибирала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького господарства взагалі, протягом X і майже цілого XI віка.

Вже говорячи про кольонізацію Уличів та Тиверців (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі істнують („суть городи ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтінює, шо сама кольонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої кольонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що сей перехід став ся, по всякій імовірности, під впливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської руської людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес, певно, довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше небезпечних околиць до меньше загрожених. По перших, сильнійших міграціях, викликаних першими грізнійшими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся може й не одну сотку літ, і останки степової людности могли ще далі виносити ся звідси в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночи вона приливала до готової вже кольонізації, помножала її людність і причиняла ся до відливу її далі на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій кольонізації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо кольонізовані, теж занедбані на перших початках гірські околиці Карпатів; на їх кольонізацію витисненнє осадників з над моря мусіло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністрянська, тиверська й дулібсько-улицька людність.[1]) На сей час можна класти зміцненнє кольонізації карпатської Руси взагалі.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусїв мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навить тих скупих вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) сконстатувати залюдненнє Подоня, мб. до самого Азовського моря, перед приходом Печенїгів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустїннє степів на полудень за Посулєм, так що там зістались тільки слабі останки колишньої руської людности. До XII в. степи взагалі спустїли вже так сильно, що треба аж виловлювати натяки на істнованнє там останків словянської людности. Лівобічна людність мусїла з них відступати переважно теж на північ, чи борше північний захід[2]). Розповсюдненнє печенїзьких орд в степах по обох боках Дніпра було таке швидке, що ледви чи можна припускати сильнїйший, масовий рух на захід, з лівого боку Дніпра на правий.

[1]) Пор. Барсов[2] с. 100, Потканьский Lachowie с. 196 (гадка висловлена не зовсїм зручно).

[2]) Подібно як кольонізаційний потік в Подоннє при першім розселенню ішов з середнього Подніпровя в полуднево-східнім напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусїв піти на північний захід, а не так просто на північ. Тому трудно прийняти гадку д. Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4), що подонська людність (він уважав її за Сїверян), відливаючи на північ, масами кольонизувала рязанські землї. Не вважаючи на всї старання, йому на се не вдало ся дати нїяких важних доказів, і се не диво — така кольонїзація досить неправдоподібна.

Про боротьбу чорноморської Руси з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або меньш тісній залежности від Київа. Одинока — ляконічна згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами“[1]). Вона починає більше займатись ними від тої, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Приидоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцю традицією[2]). Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Сьвятослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленное множьство“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ; аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх кари від Сьвятослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді припадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печеніги прийняли сих Заднїпрянців за військо Сьвятослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Київа мусїли випередити меньш голосні напади Печенігів та шарпанина Полянської землї й київської околиці. Тільки вони не зацїлїли в народній традиції, записаній літописцем. Взагалї він переповідає тільки ті епізоди з печенїзької біди, що звязані були з якимись народнїми переказами або місцевими памятками: така історія про нахід Печенігів на заднїпрянські околиці, „по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.) — вона звязана з лєґендою про побіду руського хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „переяв славу“ у Печенїжина. Епізод під 996 р. про те, як Печеніги прийшли під Василїв, і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, звязаний з церквою Преображення в Василеві, що збудував

---

[1]) Іпат с. 26.

[2]) В Повісти є два такі перші приходи Печенігів на Руську землю, записані навить в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один з кодексів — Хлєбніковский зауваживши сю суперечність і поправив під 968 роком „пѣрвое“ на „второе“). Се могло з'явитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнїйший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнїйший прихід, як „первий“, не поправивши пізнїйшого.

потім Володимир з обітниці за своє тодішнє спасеннє. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з цікля оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, що вони з землі дістають кисіль, і тим привели їх до роспуки та примусили кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертию кн. Бориса і взятий з його жития.

Та нам від сих припадкових епізодів цікавійші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль, він каже, що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес переступа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости)[1]). Оповідаючи про те, як Володимир будував „гра́ди“ навколо Київа і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запамятати в народі), літописець поясняє також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“[2]). Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішню ситуацію, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них в переважній масі українську людність, в другій половині, й особливо — в останній чверти X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя имъ“[3]), але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київа; знов приходилось для залоги стягати („нарубати“) заможнійших людей з північних земель: отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и „отъ сихъ насели грады“[4]). Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверти X в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, руська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про руське пограниче з Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті

[1]) Іпат. с. 87. [2]) Іпат. с. 83. [3]) Іпат. с. 83.
[4]) Іпат. с. 83. Варіянт: „и отъ всѣхъ градъ“ (1 Новгородська літоп. с. 65).

Уличами „руські“, себ то полянські, осади над Дніпром ще досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись і по Роси. Але Поросє загалом при кінці X в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожаловав праці укріпляти й боронити його від Печенїгів, та заходив ся коло будови замків в близших околицях Київа по Стугні й Ірпеню. Про лінію укріплень літопись каже виразно; про укріпленнє Білгорода на Ірпеню згадує під 992 р.: „Володимеръ заложи градъ Бѣлъ и наруби въ нъ отъ инѣхъ градъ, и много людий сведе в онь, и бѣ бо любя городъ ось“; місто певно було тут і давнїйше, тепер тільки укріплено його, розуміть ся — в звязку з цїлою системою кріпостей для оборони від Печенїгів [1]).

Ще більш зложену і сильнїйшу — бодай судячи по словам літописи, систему кріпостей вивів Володимир на лівім боці Днїпра: „И рече Володимеръ: „се не добро есть — мало городовъ около Кыева“. И нача ставити городы по Деснѣ, и по Устрьи (Острі), по Трубешеви (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, що лівий бік Дніпра взагалї ще більше підлягав печенїзьким нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулї, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратеґічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важнїйших полїтичних і торговельних центрів, і до самого Київа. Але кольонїзація Посуля хто зна чи не була тоді в однаковім стані з Поросєм; принаймнї в оповіданню про переяславського отрока бачимо, що Печенїги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границї служили лінії валів і ровів; звістний місіонар Брунон, бувши в Київі за Володимира, оповідає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенїгів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з пророблеными в нїй воротами, бачив Брунон десь коло Стугни, і дїйсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава. В літописи вали коло Стугни (на правім боці) та переяславські згадують ся принагідно при кінці XI в. [2]). Не згадують ся нїде більш полудневі

[1]) Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка проф. Бережкова в Чтеніях київського історичного товариства т. II.

[2]) Іпат. с. 153, ряд 24 і 26, с. 158 ряд. 21, 159 ряд. 18.

лінії валів, що маємо по Роси і по Сулі. Вони можуть бути зрештою фортифікаціями пізнійших часів (XI в.)[1]).

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнійше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потока, припадає більш меньш на границю лісової полоси. Се не припадково: очевидно, лісовий край давав захист людности від нападів кочовників, і слідячи пізнійше за нападами Половців (нам більше відомими), дійсно бачимо, що вони дуже рідко, майже ніколи не заберались в лісові краї Деревлян або Дулібів, головно крутились в сусідній з незахищеним Поросєм околиці Київа, а ще більше — в Переяславщині, що лежала вповні поза границею лісової полоси. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім. Я казав уже вище, що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. І коли пізнійше, в XI—XII—XIII в., по пізнійших степових бурях, серед тих перемін, які переживала полуднева границя хліборобської, осілої кольонізації, що відступаючи на північ під натиском степу, чекала тільки спокійнійших, вигіднійших часів, аби знову посуватись на полудень і посувалась дійсно при кождім поліпшенню обставин; коли, кажу, по тих всіх перемінах і пізнійшими часами знаходимо в степах значні останки руської кольонізації, то сі останки мусіли бути ще значнійшими десь в другій половині X або першій XI віка. Ми бачимо в XII—XIII в. досить численну степову руську людність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах; подунайських Берладників, промисловців і піратів, що виступають оден раз не більш не меньш як полком в 6000 мужа; галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Олешє на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київа, Руський порт на устю Дона; Тмутаракань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем. В самім степу, здаєть ся, за-

[1]) Про вали правобічні й лівобічні див. Максимовича Собраніе сочиненій II с. 240, Антоновичъ Зміевы валы въ предѣлахъ Кіевской земли (К. Старина 1884, III) і його Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронскій Городища, курганы и длинные валы въ басейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I с. 456).

цілїли деякі осади. Всї отсї останки, кажу, в перші часи по приходї Печенїгів, мусїли бути ще значнїйшими.

Лїтописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверцїв, каже, що міста їх істнують і доси (в другій половинї XI в.) Одна з редакций має варіянт: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що то були тільки спустїлі городища. Дїйсно, Константин Порфирородний теж згадує спустїлі замки (ἐρημόκαστρα) між Днїпром і Дунаєм [1]). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археольоґічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожнїми городищами, і пригадуючи Олешє, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, а і в степах взагалї, певно, ще довго по приходї Печенїгів зіставались значнїйші маси людности. Вона по части поволї виступала далї з степів на північ, по части приладжувалась до спільного пожитя з кочовниками в степах, вертаючись більш меньш до того воєвничого, напів кочового способу житя, з яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang періоду їх предки, чорноморські Словяне — товариші походів Гунів та Болгарів в IV—VI в. [2]).

---

[1]) De adm. c. 37.

[2]) Про руську людність в степах в XI—XIII в. див. т. II гл. 7.

IV.

Культура й побут українсько-руських племен в часах розселення і по нїм.

Для вияснення культури й побуту українсько-руських племен в найдавнїйші часи — передісторичні і на початках їх історичного істнования, ми маємо кілька джерел, що можуть себе посполу доповняти, контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх житя.

Передо всїм мова. Порівняна словянська лїнґвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселеннєм і остаточним відокремленнєм поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в якім наші племена виступили на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню, бо очевидно, що́ було загальним культурним добутком всього Словянства взагалї, то було добутком і наших племен з окрема [1]). Друге джерело — археольоґічний матеріал: там де напевно уставлена приналежність находок до наших племен, сї находки ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з сього погляду особливо важні дві численні ґрупи розкопок, одна на території Деревлян, друга на території

[1]) Розуміють ся, тут потрібне обережне відокремленнє нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнїйшими часами з спільного джерела. В деяких випадках непевність лишаєть ся; „там де я не був зовсїм певний, уживав я замість назв: пра-словянський, пра-европейський — загально-словянський, загально-европейський.

Я буду уживати назви „пра-індоевропейський“ для спільного побуту Індоевропейців перед їх розділом, „праевропейський“ — для культурних стадий, спільних европейській частинї Індоевропейців (без східньої, індо-іранської ґрупи), „північно-европейський“ — для культури, спільної ґерманській і словяно-литовській ґрупі.

Сіверян; останні мають і дати — в виді монет IX—X в. Нарешті дають нам відомости історичні памятки: з часів словянської міґрації маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від X в. тубильні й чужі джерела дають нам богатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже ріжнородний і з ріжних часів [1]).

Почнемо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлекшої для констатування, й будемо виходити від лінґвістичних фактів, т. зв. ґльотіки або лінґвістичної палєонтольоґії, бо вона дає особливо інтересні факти з сфери матеріальної культури взагалі, й особливо господарства, а при тім її звістки найстарші.

Початки хліборобства сягають, правдоподібно, ще пра-індоевропейских часів, хоч можна вказати тільки слабі слїди його в мові (що в часах неолїтичної культури воно було в східній Европі звістне, ми бачили). В кругї европейських мов для хліборобства є вже значний запас термінів, і навіть скептичнїйші досліґники признають у европейської ґрупи Індоевропейців досить розвинене хліборобство (що найменьше три рода хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сївби, жатви, мелення й відповідних прирядів) [2]). Ще далї поступило воно в пізнїйшім пожитю словяно-литовської ґрупи, і таким чином вже при своїм відокремленню словянська ґрупа мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї словянської правітчини, особливо полуднева її частина, надавалась для нього дуже добре. Тож не диво, коли, судячи по лінґвістичним фактам, хліборобство для Словян ще на правітчині стало переважним джерелом поживи. „Жито“ — прасловянське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить заразом загальним означеннєм хліборобських продуктів, як головного предмета поживи [3]); у ріжних словянських народів воно спеціалїзує ся, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західніх Словян воно означає secale, у полудневих — пшеницю (а у Рез'ян навіть кукурузу). На таке-ж значінне хліборобства як першого по значінню джерела поживи й достатку, вказують слова: збіже (українське й західне, споріднене з біг, богатий),

[1]) Про літературу див. в примітках (39).

[2]) Schrader Reallexicon с. 8—10, Sprachvergleichung[2] с. 407 і далї. Про контроверсію про розвій хліборобства в пра-індоевропейських часах в прим. 39.

[3]) Паралелї до сього факту див. у Шрадера Sprachvergleichung[2] с. 458.

що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб [1]); літописне обилие, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописи) і богатство (у всіх словянських ґрупах); борошно (брашно), що значить в ріжних словянських діалєктах то їжу взагалі (а навить подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-европейськими родами знаходимо прасловянські назви для отсіх родів збіжа: ръжь (secale, прасловянську назву витиснуло у нас спеціалізоване загальне жито), слово спільне всім північно-европейським племенам (литовське rúgys, півн. нїмецьке rugr). Пьшеница, від пьхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно [2]) (се одно з небогатьох звязаних з хлібом слів, що сягають праіндоевропейських часів — санскр. pish — розбивати); поруч з ним стоїть не трівке в своїм значінню [3]), але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дає себе знати його архаічність, — старе, праевропейське пиро (грець. πυρός, лит. purai — пшениця). Ячмінь — ячьмы (неясне слово). Просо (слово неясне) і поруч нього иньша прасловянська назва проса — бъръ; оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків), сей рід збіжа мав, видно, важне значінне і в словянськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву ще й для товченого проса — пьшено. Нарешті — овес, овьсъ (литов. aviźà, латин. avena), хліб, як і жито, спеціально північно-европейський [4]).

Всї сї рослини сіяно для зерна, зръно (слово праевропейське, лат. granum, ґот. kaúrn). Орати (праевропейське — ἀρόω, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських памятках), нива (поруч неї ріля — староруське, спільне з західнїми Словянами), як і назви для необробленої землї — ляда, цїлина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західнє — переліг) — се слова всесловянські, що належать, правдоподібно — всї до колишнього спільно-словянського пожитя. Поруч з загальноевропейським лѣха (наше леха) маємо загальнослов. бразда (борозна) [5]).

---

[1]) Широке значінне слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найлїпше, що воно не перейняте з польського, як думає Будилович I. 95.

[2]) Як triticum від terere.

[3]) Воно значить far, milium, triticum repens, наше — перій. Ген[5] с. 452—3 бачив в тім слїд перетворення культурою тієї трави на пшеницю; против того Шрадер[2] с. 422.

[4]) Шрадер[2] Sprachvergleichung с. 410, Reallexicon sub. vocibus.

[5]) Ген[5] с. 455—6. Pedersen Das indogerm. *s* im Slavischen — Indoger. For. 1895.

Для оранки уживали з початку примітивну деревляну кривулю, що служила для робленя борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим — бороздила; се соха — в одних словянських мовах слово се значить приряд для оранки, в иньших вила, підпору, палю, або сї значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з понятя „ломаки для розкиданя землї [1]). Але сю примітивну кривулю в прасловянськім побутї здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нїм. pfluog, лит. pliúgas)[2]), з осібним вже мабуть лемешом — лемешь (від ломити). Крім нього уживало ся рало (себто: орало, праевропейське — грець. *ἄροτρον*, вірмен. araur, лат. aratrum, ірляндське arathar) і борона. Слово сїяти належить знов до праевропейських, латинське sero, ґот. saian, лит. séti, так само і сѣмя, насїннє (лат. semen, гор. нїм. sâmo, лит. semū). Назви для осїннього й весняного посїву — яр, ярина й озим, озимина повторяють ся у Словян східнїх, західнїх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово жатва (жятва) прикладаєть ся у всїх галузях Словян до збирання хлїба. Збирали його з початку серпом, се праевропейський приряд і праевропейське слово (сръпъ, грецьке *ἅρπη*, лат. sarpere); але і коса, і клепач до острення її належать до загально-словянського язикового запасу, так само як і граблї і сніп. Сїно теж слово прасловянське.

Крім вище вичислених родів хлїба до прасловянського запасу належать: лен (праевропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. linum, ірл. lín, ґот. lein, литов. lìnai); конопля (теж слово загальноевропейське, — думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дику Геродот); слово плоскінь, широко

[1]) Miklosich Etym. Wörterbuch, Будилович I. с. 115, Ген[5] с. 455, Schrader Sprachv.[2] с. 416—7, Pedersen с. 49. Пор. ґот. hōha — плуг (звязь непевна).

[2]) Чи нїмецька назва лише споріднена з словянською, чи ся перейнята, чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Крек[2] с. 113, Шрадер[2] с. 418—9, Ген[5] с. 457, Клюґе s. v., Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29); слово виводять з плу — плисти. Пліній (H. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг non pridem inventum in Rhaetia Galliae.. quod genus vocant plaumorati (поправка Байста: ploum Raeti), се тепер уважають першою звісткою про плуг. Про словянський плуг ще розвідка (в своїх останнїх виводах фантастична) Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896.

розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських часів (слово звязують з нім. flachs — лен).[1]).

З стручкових біб — бобъ (лат. faba, прус. babo) належить до праевропейських рослин. Горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значінне їх вагаєть ся в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасолю, друге — сочевицю і стручки або городину взагалї).

З цибулькових — цибуля (лукъ) і часник (чеснъкъ) належать до загально-словянських; словянська назва цибулї (витиснена у нас нїмецькою чи властиво — нїмецько-жидівською Zwiebel) належить до дуже розповсюдненого в північній Европі пня (гор. нїм. louh, лит. lúkai), дехто уважає се слово запозиченим від Нїмців, та трудно думати про таке запозиченнє з заходу, коли згадаємо культуру цибулї й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. humulus, північнонїм. humall) і ріпи (грець. ῥαπύς, лат. rapum, нїм. rübe) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разї маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й иньші, з нею споріднені)[2]). Праевропейська рослина ще — мак (грец. μήκων, верхненїм. mâgo, прус. moke).

На городницьку техніку з лінґвістики не богато можна витягнути вказівок. Мотика й лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурян, і полову.

Назва пшениці може бути відгомоном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити, в нашім значінню, широко розповсюднене в словянських мовах і могло се значінне мати вже в прасловянські часи) мололось або ручними жорнами, або млином. Слово молоти належить до праевропейських і переходить через всї ґрупи сих мов (пор. санскр. mar розбивати); слово млин — прасловянське, як також мука (від мягкий — мѧкъкъ); приряди для просївання муки — сито й решето належать до загальнословянських.

[1]) Здогади про запозиченнє — Геп[5] с. 484, Шрадер[2] Reallexicon с. 24, Гірт с. 343, Брікнер с. 23.

[2]) Брікнер с. 23 виводить їх від Фінів.

Знайомість з овочевими деревами належить до праєвропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінґвістика ні иньші вказівки не дають можности розвязати на певно сієї справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при близшій стичности з чорноморськими краями. Вправдї авторитетні історики культури уважали старонїмецький вираз для щіплення дерева перейнятим з словянського (intrisgan, intrusgjan Ульфіли з слов. трѣсноти, як прищепа з чѣпати), і таким способом щіпленнє дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюднене по цілій Европі), а з ним, розумість ся, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лінґвістичнім спостереженню — занадто ризиковно[1]). Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіннє. Слово овочі, овоштиє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалїзовалось, нпр. для суниці), належить до прасловянського запасу. З овочів маємо крім того: яблоня, яблоко, ѥблъко (ір. aball, анґл. aepple, лит. óbůlas — відносини слів сього ряда неясні, і деякі припускають перейнятє слова, але дуже старе). Груша — словянолитовське (слов. груша і крушька, лит. grušia і kriáušia), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загальнословянське черешня, сл. чрѣшьнꙗ, перейняте (грецьке *κεράσιον*, гор. нїм. chirsa), хоч самий овоч, в дикім станї, звістний в середній Европі від неолїтичних часів. Пізнїйшої дати мабуть і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізнегрецького (візантийського) (грец. *βυσσινή*, сл. вишня, в нїм. wîchsela)[2]). Слива (верхнєнїм. slêha, лит. slýwas), дерен (в г. нїм. tirnpoum) — слова північноевропейські; нарештї горіх — словянолитовське (сл. орѣхъ, лит. rẽšutas).

Коли ми перейдемо від сього богатого культурного запасу, поданого нам лінґвістичною палєонтольоґією, до історичних звісток, з певним здивованнєм мусимо стрінути характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Словянами. Подібно як Ґерманцї у Цезаря, Словяне у раннїх ві-

[1]) Шрадер Reallexicon с. 430.

[2]) Див. Ген[5] с. 351—2, Крек[2] с. 133—4, Шрадер Reallexicon с. 582—6.

зантийських письменників, як Прокопій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй клясичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячись далеко один від одного та переміняючи зчаста свої осади", „житє провадять суворе й некультурне, як Масаґети", а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в богатстві та праці. Але такі характеристики поясняють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міґраційного руху, серед небезпечного й неспокійного житя відставали від культурнійших форм житя й вертались (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм; се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та й тут було не без побільшувань: бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Словенами" в VI в. згадують ся словянські поля і т. и.[1]). Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глубокі знаки на весь словянський побут. Правда, такі джерела маємо з значно пізнійших часів — X і навіть XI віка, але сам сей широкий розвій хліборобства показує, що маємо до діла не з якимсь свіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Жидівський подорожник X в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже богатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Араб ібн-Русте (з першої пол. X в.), оповідаючи про жнива у Словян, дає своїм оповіданнєм розуміти, що хліборобські продукти були головною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживанє його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жертвуєть ся звичайно традиційне, віками усьвячене. У ібн-Якуба є навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев[2]).

---

[1]) Менандр — Hist. gr. min. II c. 99, порівняти звістки Стратеґіки Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо годують ся просом.

[2]) Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5, ібн-Русте (і.-Даст) вид. Хвольсона с. 30—1, De adm. imperio гл. 30—1.

Ще ціннійші вказівки дають руські джерела. В них бачимо, що хліборобство було розповсюднене, як звичайна робота, навіть по найменьше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А вси ваши городи... дѣлаютъ ниви своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платили дань „від плуга“ [1]). Хліб — звичайна й загальна страва руської людности. В поганських могилах Сіверян і Деревлян найшли ся серпи, зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця)[2]). В памятках XI в. — в літописи[3]), в давнійших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Ѳеодосія) згадують ся отсі роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насіннє на олій)[4]). Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“ [5]). З хліборобських знарядь в руських памятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, рогаліє, ціп[6]); з хліборобських робіт — оранку („орати“), сівбу, жниво („снопи“), молоченнє, віянне[7]). Орали кіньми й волами[8]). Пожатий хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“)[9]), певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших памятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просівали — згадуєть ся мука і отруби; розріжняють

---

[1]) Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді — Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

[2]) Д. Самоквасова Сѣверянскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи (в Трудах III археол. з'їзда т. I) с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомірскій могильникъ с. 66 (тут і рисунок серпа), Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія київські т. XIII).

[3]) Розумію не дату її останньої редакції, а час, коли укладали ся її складові частини.

[4]) Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіе Ѳеодосія л. 9 об. (ръжанъ хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (въ сѣмени льнянѣмъ избити масла), Рус. Правда — урок вирнику (див. вище): солод, пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

[5]) Житіе Ѳеодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

[6]) Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (рискаль, мотика), 147 (рогалія — рукалія), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона), Слово о полку Ігореві вид. Огоновського XII.

[7]) Іпат. с. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

[8]) Іпат. с. 183 (коні), про волів — с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

[9]) Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово l. c.

ся мука чистїйша й гірша. Переховували її в засїках (сусѣкъ)[1]). Згадки про пшоно показують, що вміли й товкти зерно[2]). Сїно стрічаємо в давнїйших редакціях Руської Правди[3]).

Про городництво є виразні звістки в руських памятках XI в.: в Житію Ѳеодосія оповідаєть ся, як чернцї „в оградѣ копахуть зелиннаго ради растенія“, а в Вишгородї були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородьникъмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разї мусїла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київа бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь[4]). Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про черцїв кінця XI в. бачимо при келїях городчики з „деревами плодовитими“ [5]); при тім, як і досї, слово город (огородъ, оградецъ, градъ — огорожене місце взагалї) уживалось однаково для означення і горóда і саду, тож можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розуміти й сади.

Скотарство було головнїйшим промислом пра-індоевропейського люду; як незвичайно слабі слїди хлїборобства в пра-індоевропейськім запасї слів, так богато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лїнгвістики і з побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значіннє ловленнє дикого звіря для поживи, що рибальство так як не істновало — принаймнї не лишило слїдів в мові, то незвичайне значіннє скотарства в праіндоевропейськім господарстві стане цїлком ясним[6]).

Слїд того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним богатством чоловіка, зацїлїв і в словянській словницї: слово скотъ — худоба в староруськім значить майно, гроші

---

[1]) Житіе Ѳеодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 — жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣби чисти вѣло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

[2]) Ж. Ѳеодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

[3]) Академ. код. § 39.

[4]) Житіе Ѳеодосія л. 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 293.

[5]) Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру недавно вибрав (досить механїчно) також Д. Абрамович Изслѣдованія о Кіево-печерскомъ патерикѣ, 1902 (при кінцї).

[6]) Шрадер[2] с. 164—6, 377 і далї, 457.

(пор. гот. skatts — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово добуток, добытъкъ в ріжних словянських мовах значить то майно, то худобу [1]). І пізнійше, в прасловянськім господарстві, невважаючи на широкий розвій хліборобства, скотарство заховало далї першорядне значіннє: се відбилось в численности термінів, в прасловянських дублєтах і спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик і корова крім пра-індоевропейського загального: говядо (санскр. gô, зенд. gâo, грець. *βοῦς*, верхнїм. chuo) [2]) і другого праарийського імени туръ (зендське staora, грець. taurus), що в словянськім перейшло на дикого бика, — мають ще в прасловянськім назви: бик, вїл, корова, теля. Поруч пра-індоевропейського: вівця, овьца (санскр. ávi, грецьк. *ὄϊς*, горішнонїм. aou), маємо праевропейське ягня, ягня (грец. *ἀμνός*, лат. agnus) для молодого звіряти; слово баран (спільне для старослов., східнїх і західнїх діялєктів), теж, правдоподібно, належить до прасловянських. При означенню для домашньої кози — коза є прасловянське-ж означеннє і для дикої — серна, срьна. Пра-індоевропейське: свиня, свинии (санскр. sûkará, грец. *ὗς*, г. нїм. sû) має коло себе ще праевропейське: вепр, вепрь (лат. aper, г. нїм. ebur) і осібне слово для молодого звіряти — порося, прася (праевропейське — лат. porcus, ір. orc, г. нїм. farah). Для коня маємо прасловянські: конь, кобила і жрѣбя. Треба додати, що вже в праарийські часи одомашнено пса, сторожа стад, тим часом як кітка була вже дуже пізнїм здобутком европейської культури (кіт від лат. catus) і мабуть не була відома в прасловянськім побутї [3]).

Пасти, пастух (пастухъ і пастырь) слова загальнословянські. Для худоби збирало ся сїно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Вже в пра-індоевропейській словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось нїби як сир), з чого, розуміють ся, виходить уживаннє й солодкого, а навіть — масла. Загальнословянське означеннє молока входить в праевропейський ряд (грец. *ἀμέλγω*, лат. mulgo, г. нїм. miluh) [4]),

---

[1]) Будилович l. c. 180–1.

[2]) Індоевропейські паралєлї для назв худоби у Шрадера[2] с. 360–1, 378 і далї.

[3]) Ген[5] с. 374, Шрадер[2] с. 388–9, Engelmann Die Katzen in Alterthum — Jahrb. d. deutsch. archäol. Inst. 1899.

[4]) Словянську назву уважають запозиченою з нїмецького, але сестрічаєть ся з трудностями — див. Гірт. с. 341.

сир — слово пра-індоевропейське (санскр. sâra — квасне молоко); слово масло (від мазати) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралелі у иньших індоевропейських народів)[1]). Користали і з шкір худоби (прасловянське — руно), і з вовни (влъна, слово праіндоевропейське, пень *vel, санскр. ûrna, гр. λᾶνος, гот. wulla).

Плеканнє домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам[2]), не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілости давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоевропейських: санскр. hamsá, грец. χήν, нім. gans[3]), для качки — санскр. âtí, лат. anas, нім. ente, сл. жты. Назва для курки, як згадувано вище, перейнята від Іранців (перс. churu, слав. куръ, кура); тільки про сю останню можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею[4]).

Новійший теж і — судячи по фактам лінґвістики й історії, незвістний старшим часам і вже між европейськими народами розвинений промисел — пчільництво, теж мав де широко розвинутись на словянській правітчині. Слова бжола (бъчела, від *бък — гудіти), трутень, матка — загальнословянські, так само як і улій, тим часом як слово мід належить до праіндоевропейських (санскр. mádhu, грець. μέθύ — вино, внім. méto, слов. медъ), а віск (сл. воскъ, лит. waszkas, гнім. wahs) спільне північноевропейським мовам[5]).

В археольоґічнім матеріалї — в сіверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, лушпини курячих яєць[6]). В описи руського похорону у ібн-Фадлана жертвують ся бики, коні, пес, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвованнє птиць, і спеціально курей у Руси говорять Візантийці[7]).

---

[1]) Шрадер Reallexicon с. 121. [2]) Ibid. с. 390—1.

[3]) Против гадки, що назва гуся запозичена з нїмецького див. Archiv. für Sl. Phil. XXIII с. 626.

[4]) Пор. Будилович I с. 372. Против гадки про запозиченнє словянського імени від Іранців Шрадер Reallexicon с. 323.

[5]) Його також уважають за запозичене з нїмецького (Reallexicon с. 86), але се запозиченнє сумнївне.

[6]) Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 495.

[7]) Ібн-Фадлан в вид. Гаркави с. 95, 98—9, Константин Порфор De adm. гл. 9, Лев Диякон IX. 6.

Про годованнє у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числї говорить ібн-Русте (пасуть свиней нїби овець, каже він)[1]). В наських джерелах згадують ся воли, конї, вівцї, свинї, кози, навіть осли[2]). Великі стада бачимо в князївськім господарстві, де згадують ся осібні „конюхи", „овчюхи" (пастухи коней, овець)[3]). Що скотарство було взагалї широко розповсюднене, показує широке уживанне мясної страви. Їли мясо найчастїйше волове й овече, але споживали й коняче[4]). Крім мяса, користали з молока (особливо на сир), а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлївах, зачинених зсюди[5]).

Супроти виразних звісток про широке розповсюдненнє домашньої худоби між нашим народом треба вважати непорозуміннєм звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенїгів[6]); тут стільки правди, що Русь дїйсно могла куповати часто худобу у своїх степових сусїдів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плеканнє домашньої птицї наші домашнї джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи нїякої непевности, і то про плеканнє на ширшу міру: так Деревляни тримають голубів в осібних голубниках у себе на подвірю; в menu Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнїйшого чоловіка, як хлїб та каша[7]). В давнїйшій Руській Правдї крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашнї птицї: качка, гусь, журавель, лебедь[8]).

Про пчільництво знаходимо теж дуже богаті звістки в історичних джерелах (археольоґія нїчого сказати не годна). „Мід і скора" (шкіра, футра), „скора, челядь і віск", „скора, віск, мід і челядь" — се головні руські продукти X в., предмети богацтва й торговлї: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами[9]). Широко уживавсь мід і дома, особливо на питє: його пили від низших до вищих верстов;

[1]) Вид. Хвольсона с. 29.
[2]) Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.
[3]) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).
[4]) Урок. вирника, Іпат. с. 41.
[5]) Житіе Ѳеодосіь л. 22, пор. Р. Правду Карам. § 72.
[6]) De adm. 2.
[7]) Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.
[8]) Академ. код. § 35—6.
[9]) Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар[1]). Що до способу самого пчільництва, то ібн-Русте докладно описує улї Словян, кажучи, що вони роблять з дерева мов би збанки, там живуть пчоли і складаєть ся мід. Нема причин відкидати сієї звістки про пасїчництво, хоч у свійськім джерелї — Руській Правдї мова йде скрізь про бортництво (для пчіл робили штучні дупла в лїсї, в деревах — т. зв. бортях, досить високо). В ширшій редакції її знаходимо богато постанов про знищенне знаків власности на бортях або „бортної межі“, кражу меду з бортів або попсованне самого бортя[2]); се вже само показує широке розпросторенне сього промисла.

Ловля звіря в богатих лїсом і звіром краях словянської правітчини теж мала де розвинутись; вона й дїйсно була розвинена, хоч мова дає для сього тільки дуже бідні вказівки. Слово ловити, лови спеціалїзовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сѣть, маємо кілька широко розповсюднених назв: сило, тенето (старослов., східнє й західнє). Археольоґія і тут не дає теж майже нїчого, за то дуже богаті відомости дають історичні джерела. На погляд лїтописця лови були давнїм, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київа він каже, що вони „бяху ловяще звѣрьє“ в великих лїсах наоколо Київа[3]). В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалї східнословянських земель: бобри, соболї, лиси, білки й ин.[4]). Але тут можна-б припускати, що Словяне збирали або куповали ті шкірки у сусїднїх північних народів, тому важнїйші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сївериане, теж і Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣрицѣ отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань куницями, „по черьнѣ кунѣ“[5]). В Руській Правдї (ширшої редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: кари за зіпсованне приряду до ловлення сїткою, за викраденого з сїтки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалї виловлену чужу звірину[6]). З инь-

[1]) Іпат. с. 86, Житіе Ѳеодосія л. 22.
[2]) Карамзин. код. § 82—7. [3]) Іпат. с. 5.
[4]) Про се див. низше — прим. до с.
[5]) Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скорою“.
[6]) Карамз. код. § 80—1, 92—3.

ших джерел звістні нам ріжнородні способи ловів: уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сітками, уставленими в вигідних місцях (перевѣси, перевѣсища), або заганяли до них звіря, ловили псами, соколами, яструбами[1]). Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: по думці Мономаха (в його науці), відстоявши службу божу, князь має або зайняти ся державними справами, або „ловы дѣяти“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху[2]). „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі віддїли княжого господарства. Істновали по ріжних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перевѣсища“; не задовольняючись близькими місцями, князі рушали часом в далекі, глухі пущі на окраїнах.

Звір був тоді далеко рожнороднїйший нїж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах[3]): в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 30[4]) живих коней; по Роси теж ловив я диких коней власними руками; два тури взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосї — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер менї кусник сїдла з під колїна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем“ і т. и. Крім теперішнїх і вичислених тут родів мусїло бути також богато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія бута теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже нї одної загальноевропейської назви риби (хиба для угря, але й тут ся подібність не певна), і мало що більше північно-европейських[5]) загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноевропейське — г. нїм. lachs), линь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-нїмецьке), щука, осетер, угорь, пструг, окунь. До загальнословянських слів належать —

---

[1]) Лавр. с. 238—42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.

[2]) Лавр. вид. 1872 с. 238—242; і низше цитую Мономахові писання з сього видання.

[3]) Лавр. с. 242.

[4]) Се число попсоване: „10 и 20“, мабуть треба 120.

[5]) Шрадер[2] с. 165.

удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдненою стравою[1]). В сіверянських могилах разом з иньшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки[2]).

Переходячи до ріжних способів оброблювання продуктів, зачнемо від оброблювання зьвірячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початками сягає ще пра-індоевропейських часів. У европейських народів навіть на найнизших степенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкір, переважно домашніх зьвірят, особливо овець; в деяких краях у нас сї овечі убрання заховали своє значінне й досї, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоевропойській словниці, і навіть загальнословянській. Об'ясняти се треба, мабуть, тим, що обробленне шкіри було занадто примітивне і не йшло далї простих і елєментарних, мало спеціалїзованих технїчних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скора) й кожа, для виробленого — усма або усниє; назва гарбара — усмар, уснар приходить в ріжних словянських діалєктах (старосл., рус., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далї маємо загальнословянські назви для шкіряного обувя — чрѣвий, наше черевик, для шкіряної одіжи — кожух; сюди-ж належить міх, мішок — спочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (міх — в ріжних діялєктах значить і футро і торбу), також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що належало з початку, розуміють ся, до примітивних шкіряних рукавиць з одним пальцем, які й досї в нас панують.

Найпростїйші способи утілїзації волося — се плетенне (праіндоевропейське слово — санскр. praçna — щось сплетене, гр. *πλέκω*, г. нїм. flihtu) й збиванне його на повсть (уважаєть ся загальноевропейським словом — грець. *πῖλος*, лат. pilleus, нїм. filz). З плетення поволї виробляєть ся тканне й прядення; до зьвірячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплї й ин. На ґенетичний звязок ткання з примітивнїйшими процесами вказує сама термінольоґія, можна вказати нпр. славянське вити, звивати, що звязуєть ся

---

[1]) Іпат. с. 86, Житіе Ѳеодосія с. 18, 20.
[2]) Самоквасов с. 188.

з санскр. vâ — ткати[1]). Але велике число загальних індоевропейських виразів для ткання і по части — для прядення показує, що ся техніка розвинулась вже в дуже ранні часи (що в неолітичній культурі була вже досить знана, знаємо з фактів археольоії). До загальних індоевропейських термінів належить слово ткати (лат. texo, звязують з санскр. taksh, на первісне значінне вказує слово тъкънжти, втикати), кросно (грец. *κρέκω* — ткати), навій; пень *ста*, що приходить в індоевропейських назвах ткацького варстата (санскр. sthavi — ткач, гр. *ἱστός* і ин.) переховав ся може в слові постав, що в ріжних діялєктах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоевропейський пень *snê — прясти, заховав ся в слові нить, нитка, иньший в назві виткаиого — сл. опона (заг. европейське — гр. *πηνίον*, ґот. spinnan); може не припадкова також подібність словянського веретено (врѣтено — від вертіти) з иньшими назвами (санскр. vartana, г. нім. wirtil). До загальнословянського запасу належать вирази як: куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (платно), портъ, руб (ржбъ), сукно, і саме слово ткач.

В розкопаних сіверянських і волинських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже ріжнородні), льняного й конопляного, простійшого й тоньшого, з певним взором тканого полотна; далі — т. зв. прясла, себ то камяні кружечки від веретен, що, правдоподібно, надівали ся на деревляну паличку, для розмаху; останки шкіряного обувя, ріжних фасонів, з шкіри грубшої й тоньшої; слїди ріжних ремінних виробів, поясів шкіряних мошонок; ножиці до стриження вовни, останки кожуха й шапки чи може грубих коців — верстви вовняних останків[2]). В історичних памятках маємо досить бідні вказівки про сї галузи домашнього промислу. Із згадок літописи бачимо, що шкіру мняли руками, що для вироблення шкіри уживали квас (квас усниян — гарбарський квас)[3]). Шкіра звала ся ріжно — усньe, черевье, хъзъ[4]); про вироби з неї будемо говорити ще при одїжи. Що до ткацтва, то бачимо згадки про

---

[1]) Шрадер Reallexicon с. 937, там же иньші паралєлї, також його Handelsgeschichte с. 172 і далї.

[2]) Самоквасовъ 188, 191, 192, 193, 196, Антоновичъ ор. с. с. 14, 15, 16, Мельник с. 492 і далї.

[3]) Лавр. с. 7, Іпат. с. 84. [4]) Іпат. с. 84, 108.

пряденнє вовни, робленнє „платьна“, плетеннє ріжних виробів руками і т. и.[1]). В звістній леґендї про похід Ольги на Царгород[2]) Словяни противставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнїм „толъстинам“ (на вітрила); одначе звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зовсїм місця на Руси.

Ліпленнє з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праіндоевропейської культури[3]). Але при кочовничїм життї глиняна посудина не вигідна[4]), гончарський промисел розвивав ся тільки при осїлій культурі і в часах міґрації приходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоевропейській, так і в загальнословянській словницї гончарство зіставило дуже слабі слїди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолїтичній добі. Зрештою на словянській правітчинї деревляна посудина (загальнословянська назва — „судъ“) була широко розвинена і конкурувала з глиняною. Загальнословянське слово горнець (грънецъ) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнословянським, і воно може належати ще до прасловянських часів[5]).

Археольоґія дає богатий матеріал про уживанне як в раннїйшій культурі, так і в культурі у наших племен по розселенню глиняної посудини; вироби показують, що тодї знали вже гончарський круг (чи може його простїйшу форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками[6]). В історичних памятках не маємо майже нїякого матеріалу — самі загальні згадки; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино[7]).

Обробленнє дерева, що мусїло бути в самих обставин широко розповсюдненим в прасловянськім побутї, зіставило слїди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праіндоевропейських

---

[1]) Ж. Ѳеодосія с. 9, 16, 19. [2]) Іпат. с. 19.

[3]) Слїди її в мові — див. у Шрадера Reallexicon 277.

[4]) Кілька справедливих уваг про се див. у Флорінского Первобытные Славяне II. 1 с. 192—3.

[5]) Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Словян се слово вийшло з уживання.

[6]) Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труди IX з'їзда т. II, Мельник ор. с. с. 493.

[7]) Іпат. с. 88, Ж. Ѳеодосія с. 20 (воно заступає грецьке χεράμιον, див. в словнику Срезневского sub voce).

(санскр. tákshan — тесля); тесла (сокіра) належить до північноевропейських (г. нім. dehsala); до загальнословянської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, клещі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня vegh, санскр. vâhana, гр. ὄχος, г. нім. wagan), але й назви його частей належать до загальних індоевропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або випалений з одного стовбура звичайно; його знали ще в індоевропейські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнословянського запасу належать тільки назви дрібніших родів приладів до плавання, як човен (члънъ), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лїсових прасловянських краях богато потрібував „древодільської“ роботи і при будові і при уряджѣнню. Численні загальнословянські слова для деревляної посуди показують, як широко розвинув ся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, дїжа, відро, збан, корито, може й чаша.

Останки деревляних гробів та деревляної посуди дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляних відер, з зелїзними обручами й дужками[1]); але взагалї деревляних виробів в могилах, розуміють ся, нема чого й сподіватись богато. Більше дають нам історичні памятки. Тут Словяне взагалї славять ся своїм „древоділєм“ з дуже давнїх часів: ще аварська держава підвластних Словян уживала до сїєї роботи (мова йде спеціально про робленнє човнів)[2]). Константин Порфирородний в своїм клясичнім оповіданню знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвластні київській Руси Словяне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Днїпром до Київа; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давнїйших човнів, пускають ся цїлими ватагами до Царгороду[3]). І пізнїйше, як і досї, Днїпро служив дорогою для спровадженнѣ дерева в полудневі краї; в Київі звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристани до міста[4]).

[1]) Самоквасов 191, 195 і далї, Антонович ор. с. 8, 14 і Курганы Зап. Волыни с. 137—8, Мельник с. 493, Гамченко Житомир. могильникъ табл. 47.

[2]) Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226.

[3]) De admin. imp. гл. 9.

[4]) Патерик с. 100, 169—170.

В староруських часах були осібні „древоділї“ й навіть цїлі спілки, орґанїзації їх; в однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудовати церкву, кличе „старѣйшину древодѣлямъ“ [1]). На кождім кроцї стрічаємо згадки про деревляні будови, стїни, мости; камяна будова з'явилась під чужим впливом і була дуже рідка. Осібні продавцї були на домовини в Київі XI в. (продающеи корсты)[2]). Деревляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“ [3]), мусїли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстанова.

Так важне в культурній історії уживанне металїв зробило значний поступ ще перед розділеннєм Словян. Загальним означеннєм для металю було р у д а — загальне індоевропейське імя міди (санскр. lôhá, пеглев. rôd, ннїм. raudhi, лит. raudas), сього першого металю, звістного Індоевропейцям і заразом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пра-культурі; иньше, загальнословянське імя металю — „крушець“ (від крухий). З поодиноких металїв маємо загальнословянську назву для м і д и (медь) — його звичайно звязують з нїмецьким smîda, металь (те що по словянськи називаєть ся кузнь): се-б характеристично вказувало на мідь як на перший звістний металь[4]). Загальнословянські-ж назви для з о л о т а (злато, спорід. з нїмецьким — ґотське gulth, і з словом „жовтий“), для с р і б л а (сребро, ґот. silubr, прус. siraplis) і з е л ї з а (желїзо, прус. gelso, лит. geležis, початок не ясний)[5]). Знанне сих чотирох металїв належить з певностию до праславянських часів. Натомість загальнословянське о л о в о вагаєть ся в значінню в ріжних словянських діалєктах, означаючи то олово (plumbum) то цину (stannum); очевидно — сї два металї були мало звістні в праславянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатьох иньших народів [6]). З металїчної техніки маємо загальнословянське к о в а т и (бити — *ku*, лат. cudere, г. нїм. houwan), к о в а ч — коваль, м о л о т (пень *mar*, лат. martulus, сюдиж — молотити). До металїчних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: теслярських, хлїборобських (тесла, долото, пила, рискаль, і т. и.), ріжні иньші при-

[1]) Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.
[2]) Лавр. с. 208. [3]) Іпат. с. 84. 88.
[4]) Крек[2] с. 182, Шрадер Reallexicon с. 726.
[5]) Звичайно звязують з грецьким χαλκός, проти сього див. Крек[2] с. 181—2, Кречмер Einleitung с. 187 і далї.
[6]) Див. Шрадер Sprachvergl.[2] с 311, Reallexicon с. 96.

паси як гвоздї, шила, ріжна збруя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже мусїло вироблятись бодай по части з металїв, хоч уживанне в дечім кости й каміня могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археольоґічних розкопах варті особливої уваги ознаки близшої знайомости українсько-руських племен з металїчною роботою в деревлянських могилах: тут стрічаємо численні останки перегорілого зелїза (з горну), великі молотки і ріжнородні вироби з зелїза, що вказують на широке їх розповсюдненне і загальну приступність: великі, хоч нефоремні зелїзні цьвяхи, кована, кресала стрічають ся дуже часто в могилах[1]). Очевидно, зелїзо оброблялось на місцї, правдоподібно — й добували його на місцї-ж, бо Деревлянська земля досить богата зелїзною рудою (болотяною), легкою до оброблення. В одній могилї на Погориню знайшло ся маленьке зелїзне ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й оббита зелїзом скриночка — мов би прибори якогось юбілєра[2]). Взагалї металїчні вироби — зелїзні, бронзові або мідяні, срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах; се передовсїм ремісниче знаряде (сокіри, долота, ножі і всякі річи до домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипцї, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сївєрянської землї). В славній чернигівській Чорній могилї, датованій візантийськими монетами IX в. знайшли ся два оковані сріблом роги для питя; низькорізблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з стилїзованим рослинним орнаментом і звірячими та людськими фіґурами, уважаєть ся за місцеву роботу[3]).

Дїйсно, дуже правдоподібно, що високо розвинена металїчна й юбілєрська техніха, яку ми помічаємо ще в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була і в поганські часи, в певній мірі бодай, місцевою, отже металїчна техніка вже тодї зробила великий поступ.

Супроти богатого археольоґічного матеріалу тратять значінне небогаті історичні звістки про металїчні вироби наших племен. Випадає занотовати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантию мечі, та Джайгані, що між словянськими товарами

[1]) Антонович ор. с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.
[2]) Мельник с. 507.
[3]) Толстой і Кондаков Русскія древности V с. 14 і далї, Кондаковъ Русскіе клады I с. 14 і далї.

згадує цину (чи олово, властиво не знати), та ще хиба згадку про коваля в Житиї Θеодосія[1]).

Перейдім тепер до побуту в тїснїйшім значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно ріжнородному господарству мусїла бути ріжнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означенне хлїборобських продуктів — жито, показує, що сї продукти в поживі грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хлїб: слова тїсто і хлїб — загальнословянські; для слова хлїб маємо інтересний ряд: лат. libum, ґот. hlaifs, сл. хлѣбъ, лит. klepas, з котрим одначе лїнґвістика не дала ще собі доброї ради[2]). Слово пекти належить ще до праіндоевропейських (санскр. pac, гр. *πέσσω*) : уживанне огня при готованню страви в праіндоевропейські часи не підлягає найменшій непевности[3]).

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хлїба, вона зісталась і на далї в уживанню — для варення; вирази варити і пряжити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праіндоевропейських часів сягає слово мясо (санскр. mâmsá, ґот. mimz, сл. мѧсо, лит. miesá). Істнованнє подвійного означення для нього, і то так, що друге означенне вказує на сире, кріваве (санскр. kravís, гр. *κρέας*, — сл. кръвь, лат. cruor) привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже мясиво[4]). Початковий спосіб готовання мяса — печенне; але вже праарийських часів сягає юшка (санскр. yûs, yûshan, лат. jus, сл. юха, лит. júsze). Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сїлю — загальноевропейським культурним здобутком[5]).

---

[1]) Хордадбег вид. де Ґуе с. 115, Джайгані в Трудах III археол. з'їзда I с. 347, Житіе Θеодосія л. 4.

[2]) Див. Крек[2] с. 118, Козловский Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Яґіч Archiv XXIII с. 537.

[3]) Якийсь рід пляцків чи хлїбців мав в часта стрічатись в неолїтичних оселях середнього Поднїпровя передмікенської культури, але докладнїйшої аналїзи їх не зроблено.

[4]) Шрадер Reallexicon с. 250, Крек[2] с. 126.

[5]) Спеціальні розвідки: Гена Das Salz, 2 вид. 1901, Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Men-

Мід, як солодке питє, що пянить чоловіка, сягає ще праіндоевропейських часів, і у Словян, з розвитком пчільництва уживав ся широко. Поруч нього істновало також сферментоване хлібне питє; воно має в словянській словниці не загальні, а лише часткові назви — брага (східнє й західнє, звязують з кельт. brace, кімр. brag, солод) і олъ (старословянське, росийське й західнє — північнїм. öl); потім в сім значінню спеціалїзовалось загальне пиво (властиво напиток); слово дріжджи спільне північним народам (сл. дрождиа, північнїм. dregg, прус. dragios). До загальнословянських належить і грекоіталїйське вино, але не знати, чи Словяне ще перед міґрацією своєю на полудень мали нагоду з ним зазнайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської торговлї.

Археольоґічний матеріал до вияснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сїверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралущу курячих яєць.[1]) Інтереснїйше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповіданнє за св. Володимира: він посилає розвозити бідним „хлїби, мяса, ріжнородні овочі (певне — городину), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“[2]). В печерськім монастирі XI в. звичайною стравою (що, очевидно, показує нам заразом страву біднїйших верств суспільности) був хлїб (переважно житнїй), сочиво (варений горох й иньші стручкові овочі), або каша, та варена й помащена олїйом городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в сьвято їли часом хлїб з лїпшої муки або навіть якісь тїста (хлбы чисты зѣло, друзии же отъ нихъ съ медомь и съ макомь творени“); рівнож чимсь не зовсїм звичайним був мід[3]). Сухий житнїй хлїб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хлїб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінцї, як остатня з потрав, стояла варена городина[4]). З другого боку — з стравою заможнїйших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників — „вир-

schenleben, 1875, теж у Шрадера Sprachvergl.[2] с. 459—460, Reallexicon 700—1.

[1]) Самоквасов ор. с. с. 188, 191.

[2]) Іпат. с. 86.

[3]) Житіе Ѳеодосія л. 18, 20, 21, 22.

[4]) Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

ників“: вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хлїб, по „уборку“ пшона й гороху (в иньшім варіантї хлїба й пшона має дістати стільки, скільки з'їсть), двоє курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу[1]).

З того виходить, що хлїб, каша і варена городина (правдоподібно — якийсь борщ), були б тодї головними стравами людськими, як і тепер; може тільки мясо, при богатій ще фавнї і вільних випасах, було тодї звичайнїйшою їжою нїж тепер. Хлїб — то був справжнїй вже хлїб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій водї (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квасъ) і пекли в печи, не на огнищу, а таки в печи, більш подібній до теперішньої. Хлїб мусїв бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі („коврижькъ“, „коврижька“)[2]). З иньших страв лїтопись описує докладнїйше ще нам кисіль: муку розмішують у водї („цѣжь“), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казанї або горнцї; лїтописець оповідає за Сьвятослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях; з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину[3]). В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але лїтописець оповідає про се як про нечувані забаганки[4]).

Серед напитків головне місце займає мід — загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже. Поруч нього бачимо й пиво, а мабуть, пили й сирівець. Вино натомість було річию досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житиї Ѳеодосия вино нїде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

Одежа (одїти — загальнословянське) мусїла бути ще дуже примітивна й невибаглива. На се вказує той цїкавий фактъ, що

---

[1]) Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія[2] с. 188—9.

[2]) Ж. Ѳеодосія л. 11 (квасъ на състроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто мѣсящемъ, и паки имъ лѣющимъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

[3]) Іпат. с. 41, 86. [4]) Іпат. с. 87.

назви ріжної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі. Так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в иньших діалєктах означає хустку, верету; опанча — від опона (тканина); сукня — від сукна; портки — від портъ (тканина, подібно як росийське рубаха від ржбъ). При тім сю спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких діалєктах чи ґрупах инакшу, а се вказує на пізнійші часи сеї спеціалізації. З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. casula, сорочка — новолат. sarca, жупан і шуба звязують з новолат. jupa, гуня з новолат. hunna[1]). Перейнятє слова одначе часто означає перейнятє фасона, як і тепер, а не самої річи взагалі; запозичення в предметах убрання взагалі незвичайно численні скрізь у всіх народів. Загальнословянські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обувя — черевики; слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнословянські назви для сподень — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (праіндоевроп. si — лучити) мусіло належати як до шкіри, обувя, так і до одіжи, і загальнословянське швець в ріжних діалєктах прийняло значіннє то шевця то кравця. З туалєтних окрас до загальнословянських належать слова: перстень (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

В археольоґічних розкопах знайшлось дещо з старого костюма[2]).Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деинде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ *(ἑξάμιτος)*; застіжка робилась із коралинки (пацьорка), застібненої на ремінну петличку або кільце. Богаті люде мали цілі убрання оксамитові з дорогими металїчними ґудзиками (як в черниговських могилах), але тут трудно відріжнити свійське від перенятого, привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або тканї, часом також з дорогших, золототканих матерій; коло пояса бували ремені для причеплювання підручних річей або шкіряні мошонки; трапляли ся мошонки із цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до го-

[1]) Крек[2] с. 175, Мікльосіч Etymologisches Wörterbuch sub vocibus.

[2]) Самоквасов, Антонович, Гамченко, Мельник op. c. passim.

стрення, кусничками сірки й кількома баранячими астраґалами (до гри), Кремінь, огниво, ножик — се звичайні річи при небіжчику; в сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці. З окрас маємо намиста шкляні, камяні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металічного дрота (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолєти); на голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними й шкляними окрасами. Обувє заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двоє зложеної, або иньшою, грубшою підложеної, сшиті на підошві; в одній чернигівській могилї знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнїйшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленаго хъза, шити золотом“ [1]).

Дуже інтересну опись костюма богатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи [2]), чоботи, куртку, а зверху шовкову свиту, з золотими ґудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом [3]). У иньших Арабів іде мова теж про куртки і свити та широкі сподні Русинів [4]). В наших домашніх памятках можна набрати теж досить повний склад одежі: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнїйших — „корзно“ (керея, плащ), на ногах плетені „копытьца“, рід панчіх, і чоботи — „сапоги“, або замість них постоли — „прабошни“, або „черевии“ (черевики); в деяких місцях мусїли носити натомість личаки; на голові шапка — „клобукъ“, плетена або шкіряна. На шиї, у богатих — золоті і срібні ланцюхи, нашийники з грубшого чи тоньшого, плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“ [5]). Нарештї — маємо й кілька образків староруських князїв. Так на звістній мінятюрі Сьвятославового збірника 1073 р. (правда, дуже

[1]) Іпат. с. 541.

[2]) Се слово в текстї ібн-Фадлана не зовсїм ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчіх дійсно уживав ся на Руси.

[3]) Вид. Гаркави с. 98. Супроти словянства ібн-Фадлановоï Руси досї не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в нїй Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підозрінь я все таки виріжняю їх з поміж иньших звісток і ставлю осібно.

[4]) Джайгані l. c., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркави с. 193, 276.

[5]) Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіе Ѳеодосія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

знищеній від часу) маємо малюнки князя, княгині й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові кафтани (синій на старім, вишневі — на синах)[1]), довгі (низше колін), на ковнірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями; сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями; старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правім плечі застіжкою; на голові шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний; на ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолї (прошва); рукави широкі, стяті навскоси, як у західніх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тоїж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князїв, і під нею біла намітка (серпанок, рантух), на ногах якісь (жовті?) сапянці; підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці[2]). Такаж більш-меньш була певно й одіж богатих людей взагалї.

Супроти наведених звісток мусимо так само скептично як звістку про слаборозвинене хлїборобство приймати звістки Прокопія про бідну одіж сусїдніх Словян VI в.: деякі з них, каже він, не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких сподніх ідуть на битву. Се могла бути яка небудь погранична галайстра, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запорозця, змальованого Ріпиним.

Уряджуваннє якогось укритя для мешкання належить ще до праіндоевропейських часів. Словянське дім, д о м ъ належить до індоевропейського запасу слів: санскр. damá, грец. *δόμος*. Який би не був нещасливий сей праіндоевропейський дім, але все таки був справжнїй дім, не купа ріща, з д в е р и м а (зенд. dvarem, грец. *θύρα*, сл. двьрь), хоч

[1]) Кольори, хоч про них згадую, мають досить проблєматичне значіннє, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

[2]) Недавно звернули на себе увагу иньші мінятюри (в псалтири, писаній в Трирі), що представляють князя Ярополка Ізяславича, його жінку й матїр. Вони одначе далеко меньше інтересні (навіть приймаючи, що представляють руського князя), бо фіґури показують занадто сильний візантийський шабльон в представленню, в костюмах. Про них моя статя в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLI — „Київські мінятюри при Трірській псалтири".

і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить богатий запас слів для дому і його урядження, що вказує на його значний розвій. Поруч з тою індоевропейською назвою маємо загальнословянські: храм, хижа[1]), може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха від стрѣти, sternere, і кров — від крити), і сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву слѣмя (лит. sàlma, грец. *σέλμα*); хата мала вікна (окно від око) і як показує загальнословянська назва вапна (вап — кольор, фарба) — бувала помащена вапном, або кольоровою глиною. Будувалась вона тільки з дерева або плелась з ріща; вся мулярська технїка — річ пізнїйша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Нїмців терминах. З хатнього урядження маємо загальнословянські слова як піч, лави, стіл; останнє слово вагаєть ся в діалєктах з значіннєм стола і крісла, а се, як і наше: „стілець“ показує, що вигляд обох родів меблїв був однаковий, а може й служив для обох потреб один предмет. На подвірю (загальнослов. дворъ, в звязку з двери) крім мешкальної хати могли бути комори, клїти (клѣть, ґот. hlēthra, ір. cléthe — дах), хлїви[2]) і кошари (від кіш) для худоби, гумно і житницї для хлїба; для переховування його часто служили також викопані в землї ями. Все се було обгорожено плотом (загальносл., від плести).

В наших історичних памятках маємо кілька цїкавих звісток. Бачимо, що розріжнялась кімната з пічю, тепла (кімната — властиво caminata) — „истобка“, „истъба“, від зимних, що мали ріжні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. „Сѣни“ означали не теперішнї сїни, а взагалї хату; одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня; клѣть бувала і коморою, але служила, певно, і для мешкання[3]). Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсї (на другім поверсї, кажучи так, як кажуть на росийській Украïнї) й мали під сподом тільки піддаше, на стовпах; в долїшній части хати могли бути комори — „клѣти“, може й „истобка“ з пічю[4]). Піч, як я вже казав, була більш меньш подібною до теперішньої, не просто огнище. З иньшої хатньої обстанови фіґурує часто одръ, по-

[1]) Се слово уважають за перейняте з нїм. hus; про храм Гірт с. 332.
[2]) Виводять з нїм., але вивід спірний.
[3]) Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.
[4]) Іпат. с. 55, пор. с. 120.

стіль, висока, так що на нїй можна було сїсти[1]). Широко уживались килими — „коври“[2]). На подвірю згадують ся „клѣти“, пивниці — „погреби“, спижарні, — „бретяниці“, хлїви й загороди для худоби, гумно для хлїба[3]). На княжім дворі згадують ся осібні „мовниці“ — бані, „медуші“ — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалї у заможнїйших. На вершках хати бували голубники для голубів[4]).

Їздили возом („возъ“, „кола“, або „телѣга“), запряженим кіньми або волами; погонич — „повозьник“ сидїв сам верхи на кони[5]). Їздили часто верхи, навить духовні особи[6]); з приналежностей згадують ся сїдло і „подклад“[7]); в могилах стрічали ся металїчні части узди і стремена[8]). Зимою їздили на санях, але крім того сей екіпаж мав і свій ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як подекуди й доси у нас: се треба толкувати правдоподібно архаїзмом сього екіпажа[9]).

На закінченнє нам треба переглянути ще дві категорії слів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оружиє (загальносл.). Серед нього, як і у иньших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя атресивна. Найбільше значіннє мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнїйшою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготовував Одісей на Полїфема і які уживались на Українї ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком лїпшої зброї[10]). Розуміть ся, і в прасловянські часи уживались списи з зелїзними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — к о п и є (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і с у л и ц я (сунути). Далї маємо: н ї ж (ножь — нъзити, низати — протинати, слово се звязують з прус. nagis, кремінь, се давало-б ремінісценцію колишнїх кремінних ножів, як нїмецьке sax — меч, лат. saxum камінь, але воно має деякі лінґвістичні трудности)[11]); м е ч (гот. mêkeis) — слово уважають перейнятим з нїмецького, як иньше

[1]) Ж. Ѳеодосія л. 8. [2]) Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.
[3]) Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.
[4]) Іп. с. 36 і 37. [5]) Житіе Ѳеодосія л. 14—5.
[6]) Іп. с. 147. [7]) Іп. с. 41.
[8]) Самоквасовъ ор. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 137.
[9]) Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov Le traineau dans les rites funeraires de l' Ukraine, 1896.
[10]) Як казав Осовский (Труды VI археолог. съѣзда I с. 55), такі сулиці уживають ся й досї в східнїй Литві.
[11]) Шрадер Reallexicon с. 538, Крек² с. 152—3.

праслов. коръда (у нас забуте) виводять з перського kârd; треба знати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі був чимсь пізнійшим в порівнянню з коротким, подібним до ножа; далі сокіра — сѣкира (від сїкти), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. tabar); кий (від пня ku — бити, як і ковати); праща (від прати, перти, як пракъ — порок, машина до розбивання стін). Лук з тетивою (лит. teptíva), стрілами (спільне з нім. strâla) і тулом — сагайдаком для них, становить теж загальнословянську і певно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї оборонної. Маємо загальнословянське, чи властиво европейське — щит (лат. scutum, кельт. scíath, лит. skîdas)[1]; загальнословянсякими треба уважати і броню, брънꙗ (г. нім. brunja, виводять з кельтського bruinne — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. — гот. hilms), але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словам Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кождий по парі коротких списів (*ἀκόντιον*) — для битя й киданя, уживають деревяні луки з дрібними затроєними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі й невигідні до ношення щити (як грецькі *θυρεοί* — великі, четверокутні, „як двери“). Подібно каже про Словян ібн-Русте: арматура їх складаєть ся з пік до кидання, щитів і списів, иньшого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нього виступає меч, а князї мають і кольчуги [2].

Чернигівські могили дають богатий запас руської — боярської або й князївської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблї, ножі довші й коротші, зелїзні списи й коротші копія, сокіри, зелїзні стріли, зелїзні, часом обложені мідею чи иньшим металем шоломи, кольчуги, мідяні бляхи від кованих щитів [3].

Меч став уже головною зброєю на Руси; в лїтописній легендї про хозарську дань у Полян, полянський, з обох боків гострий меч противставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблї хозарській — взагалі турецькій. Розмінюючись з печенїзьким ватажком зброєю, воєвода Претич (з Сївершини) дає

[1]) Против виводу з нім. — гот. skildus, див. Крек[2] 154, Шрадер Reallexicon с. 720—1 (тут вказані й лінгвістичні трудности в ряді сих назв).

[2]) Самоквасов 188. [3]) Вид. Хвольсона с. 31—2.

Печенїгу броню („брони“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін[1]). З сим старим руським мечем (а в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернигівських могил: тут маємо широкий і довгий, коло метра, меч з масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька меньшої великости; такі великі мечі, судячи по археольоґічним находках були тоді досить розповсюднені на всїм путї „з Варяг в Греки“ [2]). Крім мечів одначе уживались і шаблї; пізнїйше, в XII в., судячи по Слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднїйша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, як і ножі (пор. ножі „засапожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорци“ [3]), луки. З оборонної зброї знаємо „червленії“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались родовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайні могили містять в собі списи, ножі, стріли й сокіри[4]); се мабуть і була зброя звичайного вояка не-дружинника.

Зброя мусїла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвитій на Руси металїчній техніцї, але заможнїйші пишались чужоземною зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечи „франкської“, західньої роботи, — Слово говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці (взагалї воно служить дуже цїкавим джерелом для пізнання руської культури XII в.)[5]). Згадані великі староруські мечі дїйсно дуже близькі по формі до ґерманських (перейнятих Нїмцями від Кельтів, т. зв. spatha), хоч могли робити ся й на Руси[6]).

[1]) Іпат. с. 9, 43.

[2]) Подібні мечі знаходять ся ся в Київі, в Гнездовських могилах (оден з них зовсїм подібний до чернигівського); чимала колєкція (8) подібних мечів з Курляндської ґубернії (з під Альшванґена) і оден з них дуже подібний знов до чернигівського, є в московськім музею, де переховуєть ся і гнєздовська, і чернигівська колекція. Рисунки київських мечів в Древностях Приднѣпровья V таб. 1, чернигівських у Анучіна ор. с. (прим. 38). [3]) Іпат. с. 123.

[4]) Збірка ріжної зброї з Київщини див. в Древностях Приднѣпровья V табл. I—Ш, тільки її словянське походженнє не всюди певне.

[5]) Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

[6]) Порівняти нпр. рисунки київських і чернигівських мечів і рисунок кельтсько-ґерманської „шпади“ у Гернеса Urgeschichte[2] с. 155. В кождім разї нема причини конче уважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — нпр. Спицынъ Обозрѣніе с. 268.

Друга категорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнословянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — сопѣль, труба, гуслї, бубен. Сї інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих[1]). З иньших річей до забави звістні нам ще кости до гри; баранячї астраґали знайшли ся в ріжних поганських могилах[2]).

В поданім вище оглядї матеріальної культури руського словянства ми не раз зустрічали слїди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — слїди заграничних зносин, виміни продуктів, торговлї. Початки обміну — сеї початкової форми торговлї, ми можемо слїдити вже в правіковім язиковім запасї індоевропейських народів; слав. мѣна — обмін (санскр. mê, лат. munus), вѣно — ціна, заплата (санскр. vasnâ, гр. ὠνή, лат. ven-) належать до сього правікового запасу; слав. про-дати має теж паралелї в санскр. parâdâ (проміняти), лит. parduti[3]). З другого боку слїди обміну, торговлї ми бачили вже в неолїтичній культурі наших країв, як екзотичні черепашки — cyrgea moneta і середземельні мушлї неолїтичних і раннїх металїчних могил, або вироби з чужеземних камінних родів; бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному ввозї: бронзи не добували на нашій сучасній і на прасловянській території; зелїзна культура також опиралась на обмінї, бодай по части, заграничнім, бо зелїзо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцеве зелїзо ледви чи коли небудь задовольняло всї потреби в сїм металї; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всї з чужих країв; на заграничних зносинах опиралось розповсюдненнє певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови, або обряд похоронного обсипування фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселеннєм ми можемо з повною певностию зазначити ті три головні напрями — дороги торговлї і обміну, що з певними перемінами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східній

---

[1]) Іпат. с. 43, 136, пор. 120; ібн Росте, ібн Фадлан й ин.

[2]) Древности Приднѣпровья с. 56—7, Самоквасов с. 188, Антонович с. 14, Мельник с. 495.

[3]) O. Schrader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Єна, 1886, особл. гл. II.

і західній. Полудневий, що виходив з фінїкийських, карійських, пізнїйше грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні слїди сеї торговлї маємо в численних находках грецької посуди, юбілєрських виробів і монет в середнїм Поднїпровю[1]) (особливо інтересна пара пантікапейських монет Рижанівської могили, як хронольоґічна дата одної такої находки)[2]), а безперечно, що культурний вплив сеї торговлї сягав і значно дальше на північ[3]).

В чорноморських степах він перехрещувавсь з східнім шляхом, де посередниками в торговлї були племена Іранців. Як приклади культурних перенять, що довершувались в ріжних сферах нашого житя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річи як курку, топір, чобіт; сього вистане, аби показати, як ріжнородні бували сї перейнятя. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавнїйших часів, для ріжнородних епох; поминаючи черепашки cypraea moneta, що ловлять ся на Червонім морі й Індийськім океанї, але могли приходити і з чорноморського побережа, або передмікенську культуру, безперечно азійську, але також невисліджену що до доріг, якими вона йшла, — вкажемо на т. зв.

---

[1]) Дивн вище с. 38—9, 77. Про находки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнїм Поднїпровю див. Археольоґічну мапу Антоновича с. 25, 66 (bis), 72, і статю Данилевича в Трудах IX з'їзда т. I; згадаю ще Піча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276, але тут джерела часом непевні, і Спіцина Обозрѣніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

[2]) Zbiór wiadomości, т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати нпр. факт находки боспорської монети царя Інінтімея (III в.) в басейнї Ками — Россійскій истор. музей с. 46.

[3]) Дуже інтересним слїдом торговлї на балтийсько-чорноморській дорозї був би ряд імен горючого камня поданий Шрадером Linguist. hist. Forsch. с. 84: лит. sakal — смола, клей, скитське sacrium, грецьке ἤλεκτρον із *ἐλσεκρον, лат. sucinum, египет. sacal. Горючий камінь окрім балтийського побережа знаходить ся і на східно-европейськім суходолї подекуди, між иньшим і в околицях Київа і на Волини (про се див. Кеппенъ О нахожденіи янтаря въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковського Кіевскій янтарь (Юго-западный край, I). Плїній наводить звістку Філємона, що горючий камінь викопують у Скитиї в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всї находки горючого каміня звязувати балтийським побережем трохи необережно; тим цїкавійший був би вказаний Шрадером ряд слів, бо він вказував би, що торговля горячим каміннєм ішла з балтийського побережа через наші краї.

скитський тип в металїчних (особливо бронзових) виробах, що заходить у нас також в район середнього Подніпровя, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слїдом зносин з нею, й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянською міґрацією. Потім т. зв. меровінґський чи ґотський стиль в юбілєрській штуцї, що йде в нахідках від Ірану і західньої Азії через наші краї до західньої Европи, служить документом зносин і обміну з Орієнтом безпосередно перед словянською міґрацією, а далї маємо вже письменні й нумізматичні вказівки[1]).

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Европи, з кельтських і иньших огнищ культури, пізнїйше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської кольонїзації. Західня кельтська культура епохи Христа (т. зв. в археольоґії культура тенська, la Tène), що розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Ґерманців і полишила богаті слїди в нїмецькій мові, між иньшими в термінольоґії металїчної техніки, могла через Ґерманців, чи може й безпосередно часом, впливати також на культуру словянську. Ще виразнїйше виступають, і сильнїйші були дїйсно впливи римської культури, від коли — а се було від I в. по Хр., розширяєть ся вона по провінціях центральної Европи. Численні латинські слова в загальнословянськім бачили ми вже вище (напр. в одїжи); в археольоґії римські впливи також слїдні дуже значно. Словяне могли підлягати їм перед своїм розселеннєм і в часї розселення безпосередно, на полудневім заході, і приймали їх також за посередництвом Нїмців. Важне культурне значіннє словянсько-ґерманських стичностей і полягає на тім, що Нїмцї були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Слїди їх в словянськім язиковім запасї незвичайно численні — ми бачили їх нпр. в їдї, в домашнїм урядженню, в зброї; на жаль в переважній части такі язикові подібности можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш меньш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, так що дещо могло переходити й до Нїмців зі сходу або полудня через

[1]) Див. вище с. 39—41. Про орієнтальні впливи в европейській штуцї особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т.) і Русскіе клады.

Словян[1]), тож і докладне визначеннє західніх впливів на Словянщину все ще зістаєть ся задачою будущини.

Археольоґічними документами торговельних зносин Словянщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великою міґрацією служать передовсїм находки римських монет. Се дуже рідко консулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цїлого II і III в. Особливо численні находки їх в полудневій частинї того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнїм Подніпровю, також на Волини й Подністровю; стрічають ся вони і далї на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цїлими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археольоґії максимі, що монета, нїм опинилась в землї, могла обертатись звичайно не довше сто лїт, ми будемо мати в пізнїйших римських монетах слїди торговельних зносин з часів безпосередно перед великою словянською міґрацією і з її початків. Сї зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з нїмецьких земель і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст. Кольонїзаційні завірухи II—III в., очевидно, не були в силї зовсїм знищити сї межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшими скарбами[2]).

В часах по міґрації маємо ми докладний образ торговельних зносин, доріг, комунїкації з IX—X в.; але сї торговельні відносини утворились, розуміють ся, значно скорше (в певній части сягають ще прасловянських часів) і кидають в кождім разї сьвітло на попередні столїтя, себ то VII—VIII[3]).

---

[1]) Нпр. ґотське stikls, кубок, правдоподібно походить від слов. стькло, шкло (не противне, як думають часто) — пор. Уленбек — P. B. Beiträge XII с. 191, Ягіч Archiv XXIII с. 536. Спірні питання про плуг, хмель і т. и. вказані були вище.

[2]) Як на визначнїйші вкажу нпр. находки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоского Сквир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Днїпрі — по кілька сот монет, находки коло Нїжина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Стольнім коло Чернигова, в Ромнї й коло нього в с. Вовківцях, коло Лунівки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодуховськім пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівцї Ровенського повіта, й ин. Середнє Підніпровє взагалї найбільше дає сих находок. З більш північних можна вказати на стару находку коло Климовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет). Літературу монетних находок див. в примітках (40).

[3]) Література руської торговлї в примітцї (41).

Головною торговельною дорогою сих часів був „путь изъ Варягъ въ Грекы“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантиєю дає 9 гл. трактата зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в. Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й иньші, за зими запасають дерево та виробляють з нього човни (сі човни в тексті звуть ся *μονόξυλα*, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сі човни мусіли містити по кількадесять люда, подібно до пізнійших козацьких чайок[1]). Весною вони пускають з водою сі човни в торговельні міста[2]) й тут спродають руським купцям. Сі купці з ріжних торговельних міст в водній системі Дніпра — з Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода й ин. з'їздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни (всякий припас до новозроблених кадовбів беруть з давніх човнів і так споряджають їх), поки з'їздять ся купці з ріжних міст, — можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячкою літ, коли купці обраховують ся, запасають потрібні товари, перепродують продукти ріжних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром; під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два зо три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печеніги і в певних місцях засідали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійськім броді — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі баґажі, а й самі човни; при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (їх тому вели скованих), і ще заразом — стерегти ся нападу Печені-

---

[1]) Може бути, що з одного стовбура робила ся спідна частина такого човна.

[2]) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

гів. Діставши ся на устє Днїпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березань) і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царгорода, де кінчила ся „бідолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога", як каже на неї Константин.

Се „Греческий путь", як він зветь ся в XII в.; купцї, що ним їздили називали ся „гречники", або й просто — „Греки", а їх торговельні ватаги — „гречник" [1]). Колись, ще перед розселеннєм Словян, центром сієї грецької торговлї з північними землями була Ольбія; пізнїйше ся роля мусїла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VШ в.), а ще більше — кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь — Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Руси[2]). Одначе з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролї в сїй торговлї й поминувши кримські міста, увійшли в безпосереднї торговельні зносини з Царгородом. Ми не знаємо, коли се стало ся[3]). Можемо за те твердити, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті очевидно значно скорше, мусїли вплинути і на сї зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результатї Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій чверти X в., Араб Масуді, каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси нїхто ним не плаває [4]). Назва „Руського" для Чорного моря стала популярною й держала ся довго потім, як Русь стратила давнїйший приступ до сього моря: „Днепръ втечетъ въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское", каже Повість, і західнї письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звуть його Руським мо-

[1]) Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360, 361, 368.

[2]) Ось як характеризує її сучасний історик руської штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського" в давнїй Руси розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському", що було симбольом вирафінованого, високого з технїчного погляду, „корсунське" значило тільки, що архаїчне".— Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських" річей, хоч в них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські" церковні двері в Новгородї, що в дійсности зроблені були в Маґдебурґу.

[3]) Піч здогадував ся (ор. с. 292), що лїтописне оповіданнє про подорож Кия до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розуміють ся, треба дати спокій сїй подорожі, бо в нїй маємо комбінацію самого лїтописця.

[4]) У Гаркави с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберґ (Beiträge VI).

рем — mare Rusciae, mare Rucenum, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значінє на сім морі[1]).

Перші письменні звістки про руську торговлю на Чорнім морі сягають 1-ої пол. IX в. Ібн-Хордадбег, пишучи в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торговлю: „Русини з далеких словянських країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантию); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“ [2]). Ся неясно стилїзована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантийські землї: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима.

На початку X в. ся заморська руcько-візантийська торговля була вже дуже значна. З розміром, обставинами й пре-роґативами, які здобула собі вона наслїдком походів руських князїв на візантийські землї в IX і X в., знайомлять нас докладнїйше умови з Візантиєю кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповідання Константина. Ми бачимо з них, що в першій половині X в. руські купцї перебували в Константинополї в дуже значнім числї — не тільки по кілька десять, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що лїта описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенім для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмістє за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта); тут зіставались вони по кілька місяцїв. Властиво ся купецька кольонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотїло візантийське правительство; з одного боку воно, очевидно, з трівогою й підозрінням дивилось на сю численну кольонію воєвничого люду (ми можемо догадуватись, що якісь дїйсні факти викликали таке недовірє й страх воєнних нападів); з другого боку, се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запустити коріннє у себе. В результатї ми бачимо цїлий ряд ограничень зі сторони візантийського правительства: воно жа-

[1]) Іпат. с. 4, Еккегард — Monumenta Germaniae, Scriptores VI с. 216. Гельмольд I гл. 1 ib. XXI. Иньші західнї згадки про Руське море збирає Кунїк — Извѣстія ал-Бекри т. II с. 84—6.

[2]) Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115.

дає, аби руські купці виказувались перед ним посьвідченнєм руського князя, аби тим відріжнити послів і купців від воєвничих авантурників; посли мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кождою торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се факт дуже характеристичний, бо показує, як ся заграничка торговля велась в тісній залежности і контролї руського правительства). Далї, постановлено було, що руські купці в Царгородї можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводї візантийського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержанє в Царгородї від візантийського правительства, ограничено на шість місяців, а далї й зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька кольонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусїли всї до кінця навіґації вернутись до дому[1]).

Про торговлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо близших відомостей. Константин Порфирородний[2]) каже, що Русь з Днїпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хазарію і Сирію, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір — теп. Даґестан. З пізнійшого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію[3]). Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Туделї згадує про руських купців в Александрії[4]). Чи плавали коли руські кораблї дійсно по Середземельному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміють ся, могли далеко заходити і через візантийські, і через арабські землї; з рештою морська торговля на Середземельнім морі в IX — X в. була взагалї в упадку.

---

[1]) Сї постанови мають досить близьку анальоґію з пізнійшою практикою Новґорода що до нїмецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку полїтику.

[2]) De adm. 42.

[3]) Рюйсброк (Рубрук або Рубриквіс, як його звуть инакше) — в Recueil de voyages IV с. 215; пор. з сим оповіданє ібн-ель Атира у Тізенгаузена Сборникъ мат. къ исторіи Зол. Орди с. 27).

[4]) Вид. Марґолїна с. 138 (Три еврейскіе путешественники XI и XII ст., Спб., 1881.

Задавши страху Візантиї своїми оружними походами, київські князї здобули у неї значні вигоди для київської торговлї. В першій половинї IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купцї платили з свого товару, що спродавали в візантийських землях, десятину візантийському правительству. По умові-ж, датованій в лїтописи 907 р.[1]), вони вже в Царгородї „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких ограничень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяче мыта ни в чемьже“. Далї, руські купцї, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяцїв (а з початку може й протягом всього свого побуту, без ограничень) мали діставати від візантийського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі „елико хотять“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорта). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила)“. Обмежень тодї руська торговля, мабуть, не мала нїяких; аж по нещасливім походї Ігоря 941 р. в рядї иньших ограничень приступности візантийської торговлї для Руси поставлено і таке, що руські купцї не можуть куповати паволок дорожших як 50 золотих штука; сї паволоки, себ то делїкатні шовкові матерії, були гордостию візантийської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпоновали варварам.

Предмети руско-візантийської торговлї можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в. Описуючи торговлю Болгарії, де сходились товари Візантиї й Руси, Сьвятослав каже, що від Греків ішли: „паволокы, золото, вино и овощи разноличьнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“. Із свого лєґендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко узорочьє“. Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, лїтопись каже, що Ольга мала даровати „многи дары — челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволокы, съсуды разноличныя“; так само й Сьвятославу в лїтописнїй лєґендї Греки посилають золото і паволоки[2]). Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі; Константин, оповідаючи про да-

[1]) Про сю умову див. низше — гл. V.
[2]) Іпат. с. 19, 39—40, 44, 46.

рунки, побирані Печенігами у Корсунян, вичисляє пурпурові шовки та иньші дорогі тканини, перець і всякі присмаки[1]).

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалі всякі дорогі тканини[2]), вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий сьвіт грецької золотарської штуки — „сосуды разноличныя“ і „всяко узорочье“. Далі — ріжні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського житя в значному числі й мусіли приходити як з візантийських так і арабських країв. Нарештї продукти полудневих країв: вино, овочі й коріннє. Предмети сї вивозили ся з Візантиї як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торговлї далі на північ і північний захід і схід. В руських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантийські фабрикати, особливо золоті з каміннєм річи, філіґранові й емальові вироби; бачимо також, що візантийський артистичний промисел рішучо вплинув на наш місцевий XI—XII в., так що він вповнї переймає і візантийський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює перфекції своїх ориґіналів); се теж вказує як популярними, широко уживаними (розуміють ся — в вищій, богатій верстві) були візантийські вироби. Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроцї стрічаємо візантийську паволоку (румский дібадж): лавку для небіжчика застелюють грецькою паволокою і подушками з неї ж, на небіжчика одягають кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побутї. Шкляні вироби, як я сказав, трапляють ся дуже часто і в великих масах в находках[3]).

Невільники, футро, віск і мід були взагалі головними предметами руського вивозу в усіх його напрямах. Футра, віск і мід були найціннійшим з того, що взагалі продуковали землї Руської держави: від непамятних часів громади східньої Европи

[1]) De admin. imp. 6.

[2]) Пор. оповіданнє про похід Олега, де візантийські шовки (кропини) противставляють ся словянським „толъстинамъ“ Іпат. с. 19.

[3]) Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зап. Волыни с. 138—9 (брокат, намисто), Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — Сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати). З шкляних виробів особливо були розповсюднені намиста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місцї кождої старої руської осади. Нова інтересна находка брокатів в Київі (Михайлів. мон.) Археол. лѣтопись 1903 с. 302—3.

платили дань шкірами — „по бѣлѣи вѣвериць“, „по черьнѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“ [1]), і память сієї дани держалась на Руси дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо ріжні „куниці“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельский каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Руси“ [2]). Самі Жиди, як побачимо, відогравали важну ролю в вивозі словянських рабів — головно в західноевропейські землі, суходолом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русстіи купци приходяще челядь продаютъ“ [3]). Вивозили невільників і на схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періода утворення Руської держави, постачали невільника в великих масах: „люди овѣхъ изби, а другия роботѣ преда[4]) — се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по части збирались із самих руських земель, по части вимінювались і куповались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сї то товари звозили руські купці з ріжних сторон до Київа, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

Від коли навязано безпосередні зносини з Царгородом, мусїла відійти на другий плян торговля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями, але й вона не перервалась; із вище наведених слів Сьвятослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торговля руська, візантийська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русию і кримські міста. Крім морської комунїкації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Руси на полудень роздїлялась на три шляхи: крім „Грецького“ путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Днїпром аж до устя, був ще путь Солоний і Залозний. Близше їх напряму літопись не означає. Залозний шлях ішов Днїпром вниз і мусїв звертати десь не вище Канева, найправдоподібнїйше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім

[1]) Іпат. с. 11, 13, 37). [2]) Ор. с. с. 146.
[3]) Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.
[4]) Іпат. с. 39.

часто бачать шлях по кримську сіль. Про експльоатацію кримської соли в X в. дійсно згадує Константин[1]); правда, про вивіз кримської соли на Русь не маємо ранійших звісток як з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Київі при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини[2]); але було-б неправдоподібним припускати, що сіль з Криму не вивозилась на Русь в тих і попереднїх столітях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусїв провадитись такий же обмін руських продуктів на грецькі і взагалї полудневі, який, хиба в більшім розмірі, провадив ся в Царгороді. Пізнїйші звістки про кримську торговлю (Рюйсброк і ібн ель Атир з XIII віка) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невільники, від Греків — а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні) та ріжне коріннє[3]); се все з повним правом можемо перенести і на давнїйші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина[4]), що Херсоніти купували від Печенїгів шкіри й віск: не знати як з шкірами, а віск певно йшов з словянських земель, бо Печенїги пчільництва не мали. Взагалї хоч під час інтензивної торговлї з Царгородом кримська торговля мала для Руси другорядне значіннє, але в міру того як печенїзькі орди все більше відтїсняли Русь від моря, та заникала руська людність в степах і слабшала руська морська торговля, торговля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіннє для Руси і взагалї східньої Европи. Але се вже дало себе знати пізнїйше, в XII—XIII в.

Щоб покінчити з полудневою торговлею Руси, мусимо згадати ще за торговлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенїгів волів, коней і овець[5]). Правило м. Іоана (XI в.) закидає руським купцям, що „вони имѣнья ради или скотолюбья ради“

---

[1]) De admin. imp. 42.

[2]) Recueil de voyages IV c. 219, Патерик в вид. Яковлева с. 154.

[3]) Рюйсброк с. 215, виїмки з ібн-ель-Атира у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотой Орды с. 26.

[4]) De adm. 53.

[5]) De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекри, зроблену Розеном; з тою поправкою він читаєть ся так: всї сї народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словяне) сусїди Печенїгів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

(двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торговлі було Олешє — десь коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо близшу звістку про нього з XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились ріжні товари; по всякій імовірности, про сю стацію іде мова і в руссько-візантийській умові 944 р., де вимовляєть ся, аби Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Дніпрове побереже) ані на острові сьв. Елеуферія (теп. Березань): візантийське правительство не хотїло бачити торговельного міста в сусїдстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти [1]).

Система Дніпра, що збирала з ріжних сторін товари для сього полудневого, візантийського експорту, розносила з поворотом візантийські, взагалї полудневі товари в ріжних напрямах, не тільки в землї Руської держави, але й далї. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога передовсїм „путь изъ Варягъ въ Грекы“; він розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описи) в Ловать, звідти в Ільмен, Волховим в Ладозьке озеро, а звідти Невою в Балтийське море; друга дорога — з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і більш тяжку дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торговлї Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цїлу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі вояцькі ватаги тільки по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, звідки сї вояки переходили потім часом і до Візантиї. Варязькі купцї ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантиї (виключивши та-

---

[1]) Иньшу гадку про місце, де було Олешє, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказує на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деким ще (напр. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст 1 Новг., де дїйсно Олешє виступає наче-б близько порогів, але знов иньші звістки промовляли-б за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусимо сподївати ся якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одинока з звістних може бути тільки Олешє.

ких Варягів, що служили на Руси і провадили свою торговлю), тим більше що головний напрям балтийської торговлї, судячи по монетним находкам, був тодї переважно східнїй, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торговлї північних країв з Грецією, а в части і з Арабами держали в своїх руках руські купцї. З Руси в балтийські краї йшли головно товари візантийські й арабські; на Русь окрім тих же сирих продуктів, що постачали для заграничної торговлї руські землї, та деяких балтийських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тодї вже йшли (як се бачимо пізнїйше — в XIII—XIV в.) такі річи як сіль, металї та західно-европейські фабрикати, переходячи через руки нїмецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Европи) бачимо ми в пізнїйшій новгородській торговлї.

В ранїйші часи важнїйше значіннє ніж ся балтийська торговля мав у зносинах з західньою Европою торговельний шлях суходолом в центральну Европу. Головна дорога йшла карпатським підгірєм в Чехію та полудневу Нїмеччину, але по при сю головну були певно й иньші дороги — так польський хронїст Мартин Ґаль (XII в.) згадує про давнї подорожі західнїх купців на Русь через Польщу [1]). Найдавнїйшу звістку про торговлю в західнїм напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в.; він оповідає про жидівських купців, що „їздять із заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західнїх земель (на схід) евнухів, дївчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; з Франції вони їздять на західнє море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшім місці він вичисляє предмети експорту з Маґріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонґобардські невільники, римські й іспанські дївчата, футра і парфумерія (стіракс і мастіки) [2]).

Иньші звістки говорять про західню торговлю безпосередно самих руських купців. В нїмецьких митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього

---

[1]) Monumenta Poloniae hist. I c. 394.

[2]) Вид. de Goeje c. 115, для пояснення останнього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje c. 83—4).

Дунаю приходять з Чехії й Руси[1]); з їх товарів згадані: віск, невольники й коні[2]). Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купці, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантийськими червінцям", а звідти вивозили невільників, цину і футра[3]). Належить ще додати, що й пізнійше звістна нам торговля подунайських міст з Русю — маємо ряд звісток з XII в., тільки сі пізнійші звістки говорять, здаєть ся, лише про торговлю нїмецьких купців і їх подорожі на Русь, не Русинів. Як би не було з ними, Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торговлю Руси та виказує нам напрям сеї торговлї через теперішню Галичину.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сїй торговлї, як і в балтийській, Русь головно була посередником для товарів візантийських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італїянські, й іспанско-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживанне на Руси західньої зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Не знати, чи й із Руси вивозили невільника на захід; сей товар експортовали з центральної Европи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, але не знати, чи везли туди його і з східно-словянських земель. Важну ролю при тім відогравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих словянських невільників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть ся словянські евнухи, поясняє, що торг невільником іде в двох напрямах — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід

---

[1]) De Rugis vel de Boemanis. Тут не може бути мови про якихось Руґів (вказували на Ріґен або на Мораву, колишню Руґію, але Ріґен за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Морава згадуєть ся низше з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Руґами і частїйше, от як у звістцї продовженна Реґінона про охрещенне Ольги.

[2]) Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I c. 72.

[3]) Сей текст має богато варіантів і толкованьь: замість невільників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel c. 9, Вестбергъ Комментарій ч. 14.

через Іспанію в Египет і Маґріб (півн. Африка), і невільників сього західнього експорта каструють Жиди [1]).

Торговлю Руси зі Сходом по монетним находкам можна констатовати почавши від VII в.: найстарші з східніх монет, які знаходять ся в східній Европі, належать до VII в. (Сасанїдів), [2]) але сама торговля, розуміють ся, старша — про неї згадує вже Йордан [3]). Ібн-Хордадбег, що писав в першій половині IX в., знає сю торговлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Баґдада [4]). Але нім руська торговля дійшла до такої активности, далеко скорше ще мусїв служити за посередника в торговлї Руси і взагалї східньої Европи зі Сходом хозарський Ітиль на нижній Волзї, а до нього, мабуть згодом — прилучив ся і Болгар на середній Волзї. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зносини з арабськими краями, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхи (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торговлї: „Русь провадить торговлю з Хозарією, Візантиєю й Великим Болгаром“ [5]); Хаукаль каже, що перед походами Сьвятослава Болгар і Хазран були місцем руської торговлї [6]).

Болгар був головним торговищем північної Европи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ітиля [7]);

---

[1]) Вид. де Ґуе с. 75, див. про торговлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далї, де зібрано й тексти.

[2]) В східноевропейських находках маємо найстарші срібні арабські дірґеми, скоро їх почали бити (в останніх роках VII в., за халїфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підносить, що сей факт вказує на істнованне торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Міднні й золоті арабські монети істновали й перед тим, але взагалї в Европі стрічають ся майже виключно срібні — дірґеми. Се пояснюють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестанї срібло. Находку мідяних монет (почавши від VII в.) в Київі див. у Біляшевського Монетные клады с. 11 (находка дуже дивна своїм змістом).

[3]) Getica гл. 5. [4]) Вид. де-Ґуе с. 115.

[5]) Гаркави с. 277, пор. аль-Джайганї l. c. (торговля з Хозарією).

[6]) Гаркави с. 219.

[7]) Масуді Prairies d'or II. 15 і далї, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасї II. 18 (у Якоба Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

зовсім правдоподібна звістка пізнійшого ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили дальше на північ як до Болгара[1]). Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торговлї Арабів з балтийськими краями, — торговлї дуже інтензивній, що полишила богаті слїди в монетних скарбах: найчастійші і найбогатійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч діргемів[2]), припадають власне на волзько-балтийські краї й побереже Балтийського моря. Волга була головною артерією сієї торговлї; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Днїпра й балтийського побережа через Двину і верхівя Днїпра, або через ріки Ладозького озера; з полудневим заходом, себ то середнім Подніпровєм, звязувала її система Оки, а туди легко було перейти з Днїпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Київа в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж сюди[3]). Знов же Кама, що текла у Волгу під самим Болгаром, служила дорогою в уральські землї. Для торговлї футрами Болгар був мабуть найголовнійшим ринком східньої Европи, а може й цїлого сьвіта — він лежав найблизше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вису — Весь і Юру — Югру)[4]). Про Русь оповідає Хаукаль, що вона купує дорогі футра у поганських народів (він називає їх бібліїйними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі) і привозить в Болгар. Про „нїмий“ обмін дорогих шкір за зелїзні вироби, що вели руські купцї з Югрою, за Уральськими горами, оповідає лїтопись: „кажють желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще хто дасть имъ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“[5]).

Як Болгар був головним торговищем для північних країв східньої Европи, так Ітиль грав такуж ролю в східній торговлї

[1]) Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В ґеоґрафічнім словнику Якута (XIII в. sub voce Ітиль) згадується ся, що арабські купцї їздять в землю Вису — „Веси“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ся звістка стоїть одиноко і непевна.

[2]) Арабська форма слова „драхма“ — так звали ся срібні монети.

[3]) Про дорогу з Київа на Курськ Житіе Ѳеодосія л. 5.

[4]) У Хвольсона ор. с. 188—190. Иньше толкованнє назви Веси у Вестберґа Beiträge 2.

[5]) Іпат. с. 164.

для країв полудневих. „Головна торговля Руси, каже Хаукаль, була в Хазранї (одна з частин міста Ітиля), там була велика сила купців (з иньших країв) і мусульман, і всякого товару“ [1]). Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалї з північних країв приходили Волгою, з заходу — Доном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царицинським); з середнього Подніпровя на Дін був шлях суходолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь [2]), але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол [3]). Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море руські купці, що хотїли торгувати безпосередно з східніми краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлидж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (Каспійське, особливо так звала ся його полуднева частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилї одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, христіан, і кожда мала двох суддїв, а крім того був судя для поганів [4]). Хозарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місцї.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан: вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березї великі деревляні бараки, де їх збираєть ся по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невільників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торговлею в сім напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці

---

[1]) У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

[2]) Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половець“ на Хорол, Переяслав.

[3]) Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Дніпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далї; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов[2] с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 667 і далї.

[4]) Гаркави 129. Христіанська епархія в Ітилї (Ἀστήλ) дійсно згадуєть ся в катальоґу епархий VIII в., вид. de-Boor-ом.

на північ і північний схід дальше Болгара по всякій імовірности не їздили; але вони бували в Київі і дальше на захід. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імени, „приїздять мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці[1]). У Ібрагима ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалі в центральну Европу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцьвіту східньої торговлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не було, правдоподібно, постійних арабських кольоній. В кождім разі найважнійшою стацією арабських купців в східній Европі був безперечно Ітиль.

Із східніх монет, що знаходять ся в північній і східній Европі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східньої торговлі — Ітиль і Болгар зруйновав Сьвятослав, і се мусїло

---

[1]) Гаркави с. 137, ал-Бекри вид. Розена с. 49. Сей текст має свої трудности: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Київа (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кождого чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды III з'їзда I с. 347, Виїмки с. 35). Сей текст можна толкувати на двоє: або що до Київа їздять тільки свійські купці, а чужих не пускають, або — що пускають чужинців для торгу, але не позволяють їм оселятись. У всіх пізнійших письменників, що повторяють сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, анонїма Туманского (Записки Вост. отд. рус. археол. общ. т. X), Ідризи — звістки про недопущеннє чужинців прикладають ся тільки до Арти, і власне в сеї антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Арті: Купці їздять до Куяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кождого чужинця, що заїхав би до їх землї (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Не знати, чи се належить уважати поправкою пізнійших ґеоґрафів, чи поправним варіантом, попсованим копістами Джайгані. Але що в Київі бували чужі купці, і спеціально східні, се, як бачили ми, виразно кажуть инші письменники, і для того те значіннє, яке виходить з текстів Істахрі та ин., мусить бути прийняте що до змісту.

тяжко відбитись на сій торговлі, то з повною правдоподібністю можемо приняти, що як раз перша половина сього століття була дійсно часом найбільшого розцьвіту сієї торговлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестана — вибивані в Самаркандї, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманідів, арабської династії, що пановала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасанї. Се вказує, що торговля з північними землями ішла головно звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар, куди як каже Масуді, безнастанно ходили каравани з Туркестану, особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сієї торговлі [1]). Мукадесї в своїм клясичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торговля суходолом, караванна.

Натомість з Ітилем велась торговля головно Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм [2]), але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в калїфат і далї на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й Баґдадського калїфата стрічають ся в східноевропейських монетних находках у великому числї; на посереднї торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська, каспійська торговля, хто зна чи не була ще інтензивнїйшою від караванної: морська дорога була тодї безпечнїйшою, бо на сухій дорозї турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію [3]). Важною стацією в сій торговлі мусїв бути полудневий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

Предмети, що закупались арабськими купцями в східноевропейських землях, досить повно вичисляє Мукадесї (з кінця X в.): „З Ховарезма вивозять соболїв, білки, горностаїв, „фенек“ [4]),

[1]) Prairies d'or II с. 15 і далї, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

[2]) Істахри у Гаркаві с. 192.

[3]) Масуді Les prairies II с. 15.

[4]) Wüstenfuchs. Якоб думає, що се canis corsak, Хвольсон перекладає: куницї.

куниць, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору[1]), шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів[2]), мечі, панцери, халендж[3]), словянських невільників, овець і биків: все се з Болгару"[4]). До сього реєстру не додають майже нічого оповідання иньших східніх джерел (хиба експорт олова, чи цини, та й про нього звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торговлю, чи експорт)[5]). Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалі до східно-европейського вивозу на схід; ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозять ся на схід через порти Хозарської землі, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра[6]). Бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що й в торговлі з Візантиєю: футра, мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблї з землї Буртасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найцінніїші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри; найдорожші чорні. Їх вивозять в краї Баб-ель-Абваба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і Хорасана, також в землї Франків і Іспанію, і сї шкіри, чорні і червоні, привозять в Маґріб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів; червоні дешевші. Королї арабські й персидські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою роскошию; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдеть ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магдї (775—785), завиваючи фляшку з теплою водою в ріжні футра й виставляючи їх на мороз: анекдота ся інтересна, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала VШ в.[7]).

[1]) Хвольсон: велику рибу.

[2]) Хвольсон: парди або хорти.

[3]) Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачуть тут березу, Якоб — клен.

[4]) Вид. де Ґуе с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikel (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона l. c.

[5]) Про нього Джайгані, Істахри, Хаукаль.

[6]) Хвольсон с. 162, див. ще Істахри — у Ґаркави с. 192.

[7]) Тексти (в перекладї) у Якоба Welche с. 23—4.

Східноевропейський невільник був теж важним предметом торгу. Чи не з них і почалась знайомість Арабів з Словянами, котру засьвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакалиба“ [1]). Східноевропейські і спеціально словянські невільниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди, нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, приходять від Болгарів, вони тягом привозять любок з Болгара, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами [2]). Хаукаль, зазначаючи головні напрями торговлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числі невільників словянських і хозарських, і з иньших сусїдніх земель, а також невільників турецьких; між сими, певно, була теж чимала маса словянських, спродуваних Печенїгами: про анальоґічну торговлю пізнїйших Половців в Криму маємо звістку в Патерику [3]).

З иньших предметів торговлї „рибячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржеві сїкачі; про мамутові сїкачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землї, каже він, знаходять зуби подібні до слоневих сїкачів, білі як снїг; нїхто не знає, від якого зьвіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребенї, скриночки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно моцнїйше від слоневої і нїколи не розібєть ся [4]). Але рибячим зубом у північних Словян звуть ся моржові ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортовались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує чернигoвського футрами і „рибїми зубами“: „соболми и горностаймы, и черными кунами, и песци, и бѣлыми волки и рыбьими зубы“ [5]).

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купцї, по словам Арабів, вивозили їх в Візантию,

[1]) Гаркави с. 2.
[2]) У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.
[3]) Вид. Яковлева с. 93—5.
[4]) Казвінї, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.
[5]) Ін. с. 345—6.

в другий бік ішли вони в Ховарезм, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущеннє, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як богаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Европи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „ріжні товари“ що арабські купці возили з Ховарезма в Европу (як каже Масуді). Самі Араби називають властиво тільки два предмета, се намиста й мечі. Ібн-Фаддан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по дірґему за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна[1]), але намиста і взагалї шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Ґарнати або ель Андалузї) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Адербайджана (північної Персії) — не поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Адербайджані по 4 за дінар (червінець), за сї мечі вимінюють у Ісу (Веси) боброві шкіри, а ті у своїх північних сусїдів (варіант називає нарід Юру себто Югру) — шкіри соболині. Потім у абу-Гаміда наступає оповіданнє, як на ті мечі люди ловлять в морі великі риби[2]). З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про ловлю великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, та не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Адербайджана: очевидно, звідси дійсно вивозились в східню Европу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торговлї, шовкові матерії, металїчні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й корінне. Про вивіз металїчних виробів сьвідчать археольоґічні находки. Порівнянне

---

[1]) Дуже ударяє на недокладність сеї й деяких иньших звісток Спіцин — О степени достовѣрности записки ибнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

[2]) Казвінї II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

річей з руських находок з находками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволже, далі — деякі находки разом з арабськими монетами дають нам можливість, бодай з певною правдоподібністю, виріжнити ґрупу мотивів юбілєрської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філіґранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колєкцію дали Гнєздовські находки — з Смоленщини)[1]. Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по анальоґії з звістками про царгородську й кримську торговлю.

В сій східній торговлі волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролї виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князїв і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусїдів, вони же держали в своїх руках заграничну торговлю, що переходила через східню Европу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих вояків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поль, каже ібн-Русте, оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того, каже він на иньшому місці, що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“[2]. Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найлїпші футра привозила в Болгар Русь, по части з своїх земель, а найлїпші вимінювала у поганських народів[3]. Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продажу невільників, спеціально дївчат, соболині шкіри й иньші товари. Як велику торговлю провадили сї купці, дає знати оповіданнє тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шиї золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. діґремів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кождим десятком тисяч додає но-

---

[1]) Вони переховують ся в Ермітажі і московськім Історичнім музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4; про їх техніку див. ще Сизова О происхожденіи и характерѣ курганныхъ височныхъ колецъ, Археол. Извѣстія 1895.

[2]) Вид. Хвольсона с. 35, пор. Кардіві — вид. Бартольда с. 123 (Записки Спетерб. академіи VIII серіи кн. I).

[3]) У Гаркави с. 219.

вий, „так що иньша має богато ланцюгів на шиї“ [1]). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців раховали на десятки тисяч дирґемів.

Як згадано було, найбільший розцвіт сієї східньої торговлї припадає на першу половину X в. Від середини X в. поносить вона великі удари: 944—5 р. Русь пограбовала каспийські міста, що були важними участниками сієї торговлї, в 60-х рр. Сьвятослав зруйновав Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив Буртасів; Хаукаль, що писав яких десять лїт по сім погромі, каже, що від тих міст не зісталось і слїду, їх мешканцї розбіглись[2]). Ітиль дійсно захирів. Його місце заступає десь також в тійже місцевости положений Саксін[3]), але його торговельне значінне — в руській торговлї спеціально, далеко не дорівнює Ітилеви. Турецький натиск унеможливляв правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кіпчацьких орд“, каже про сї хозарські народи письменник XII в. Безпечний від турецьких орд Болгар поправивсь досить скоро — вже в 80-х рр. чуємо знову про заможність Болгарів. Сильним ударом для сієї торговлї був упадок династії Саманїдів при кінцї X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочали ся замішання. Маємо вправдї й пізнїйше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабі відгомони тієї інтензивної торговлї, яку ми бачили в X в.

Та заграничнa торговля давала значний імпульс внутрішнїй торговлї Руси. Купцї розтїкались по всїх краях, скуповуючи потрібні для експорту свійські товари; тою-ж дорогою потім назад розтїкали ся товари заграничні. В переважній масї вони мали попит тільки у богатих і вельможних, але дещо з того експорту розходилось і в дуже широкі маси народу, от як ріжні шкляні окраси, намиста, срібло. Особливо визначну ролю у внутрішнїй торговлї мусїла мати сіль і металї, бо зрештою потреби народнього житя задоволялись місцевими продук-

---

[1]) У Гаркави с. 93.

[2]) У Гаркави с. 218, 220.

[3]) Вестберґ в своїх Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати новим іменем Ітиля. Вповнї правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в лїтописях XIII в., треба розумїти останки Хозарів, що ґруповали ся коло своєї столицї.

тами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозилась із Криму і Балтийським морем в Новгород; сї звістки, що правда, належать до пізнїйшого часу — XIII—XIV в., але нїщо не перешкаджає прийняти їх і для ранїйших часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експльоатація солї в Семигородї сягає ще передісторичних часів; звістки про доставу солї з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тодї стала ся недостача солї в Київі через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали пускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало соли у всїй Руській землї“ [1]).

Що до металїв, то можемо констатовати у себе тільки експльоатацію зелїза з болотяної руди в Деревлянській землї. В джерелах маємо звістку про торговлю оловом (чи циною): аль-Бекри каже, що сей металь (чи обидва) привозили з західньої Европи, Джайгани — що з головних руських міст розвозили їх по всїх усюдах. Пізнїйше (XIII в.) маємо звістки про доставу в Новгород нїмецькими купцями зелїза, міди, олова й цини[2]). Безперечно, сї металї привозили ся від найдавнїйших часів також і до полудневих руських земель.

Широке розповсюдненнє окрас срібних і бронзових (перстенї, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й наручники), навіть в народнїх масах, показують розкопи, отже сї вироби мусїли бути теж предметом широкої внутрішньої торговлї.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торговлї був Київ, положений на головній торговельній дорозї — Днїпрі. Стоячи низше усть його головних притоків — Припети й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цїлою Днїпровою системою, а та знов збирала товари з сусїднїх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Днїпра з системою Буга й Вислы, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхнїй Днїпро лучить ся з Західньою Двиною, Волгою і системою озер. В Київі-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, До-

[1]) Патерик с. 154.
[2]) Див. лїтературу в примітцї (41).

рогобуж, Корческ, Звиждень, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів[1]); шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переяслав; на полудень же йшли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“ [2]). Київ був центром, де обмінювались товарами сї ріжні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну орґанізацію Руської держави і впливаючи на неї, нервовим центром, серцем східної Словянщини й великої східно-европейської рівнини. Не дурно іменем Руси, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-европейську торговлю.

Але цїкавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, відогравала головну ролю в тодішній (IX—X в.) торговлї, а монетними скарбами того часу далеко богатші північні землї — волзькі, новгородські, балтийське побереже; при тім скрізь стрічають ся далеко частїйше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантийські. Толковати се самою припадковістю находок трудно, мусїли бути иньші причини. Очевидно, північні землї головно продавали свої продукти на готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого житя були вибагливійші, штучні вироби й екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — житє було культурнїйше.

З трох імпортів, очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменьшим арабський, себ то Араби з усїх культурних народів, що вели торг із східною Европою, ввозили найменьше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних находках VIII—X в., і найбільше осїдав сей гріш в північних краях, меньше культурних, меньше інтересованих чужими виробами; вони взагалї меньше куповали як продавали. Так можна толкувати находки монет.

Можна ще зробити здогад: торговля на Українї не обертала великими масами готових грошей, бо істновав вже значно розвинений кредит. Київські правні памятки з XII в. виказу-

---

[1]) Напрям шляху на Волинь видно з порівняння Ip. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Ip. с. 278—9, 300, 342—3.

[2]) Див. вище с. 252.

ють дуже значний розвій кредиту, що мусить іти ще з попередніх століть, і пильну опіку для нього зі сторони власти й права. Про постанови його будемо говорити на иньшім місці[1]), тут піднесемо лише такі вказівки нпр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові з'обовязання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкротів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрота були гроші заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсі уставляєть ся такий порядок: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, нарештї свійські; закон, очевидно, піклуєть ся тут розвоєм широкого, заграничного кредиту. Улекшенне кредитних операцій має на метї й иньший закон про банкротів, де відріжняєть ся банкротство безвинне, з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищить товар війна, або пожежа): в такім разї кредитори не мають права ліцитовати банкрота і довжнику даєть ся можливість сплачувати їх протягом часу[2]).

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся дїяльність давнього Українця-Русина, перейдемо тепер до його самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо передо всїм клясичну звістку Прокопія про Словян і Антів (де при тім він виразно зазначає, що сї народи не ріжнять ся між собою виглядом): „всї вони високі і надзвичайно міцні, тїлом і волосєм не дуже білі або бльондинуваті, і не впадають зовсїм в чорне, але всї рудоваті“ [3]). Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм, мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі румяне тїло й русяве волосє Словян, так що й своїх русявих земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосєм“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тїлом“, додає Казвіні. Русини спеціально

---

[1]) Т. III гл. 4.

[2]) Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

[3]) Εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξανθοί εἰσιν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἅπαντες — De bello Got. III, 14.

характеризують ся ними теж як великі тїлом, русяві, гарні люде[1]).

З сим сходять ся описи кількох наших князїв. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до дїла з чужою династією, у всякім разї цїкаво, що сї описи зходять ся вповнї з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Сьвятослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі синї, ніс короткий; борода була оголена, на верхнїй губі густе й довге волосє; голова зовсїм обголена[2]), з одного боку висїв чуб[3]), що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалї він був дуже добре збудований". В сїй інтересній описи (бо вона вказує й те, яка на Руси тодї була мода на волосє) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Сьвятослава. З лїтописей наших вкажемо дві описи, одну — Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима"; „сий же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомь бѣ высокъ, плечима вѣликь, лицемь красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ногы — отже знову маємо русяві, румяні, кріпкі фіґури[4]).

[1]) Найдавнїйша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя. Потім про волосє й румяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвінї (XIII в.) і цитовані в ґеоґрафічнім Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Фадлан і ібн-Дусте. Арабські терміни уживані для волося значать і „рудий", „червоний", і „русий", „білявий", тож хоч Фадланові слова перекладають: „рудий", але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у ньогож с. 5—6, Jacob — Welche[2] с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 83 і далї.

Я думаю, що тою незвичайною для Арабів русявою краскою словянського волося треба пояснити звістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосє — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорий вмре, або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою) і пізнїйші як Едрізі і Димешкі — Гаркави с. 221 і 232 і Труди III з'їзда т. I с. 347.

[2]) Ἐψιλωμένος τὸν πώγωνα, τὴν κεφάλην πάνυ ἐψίλωτο — властиво з голою бородою, головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голенне.

[3]) παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπηώρητο — тут може бути непевність, чи чуб висїв по обидва боки, чи тільки оден, але останне більше згоджуєть ся з звичайною фразеольоґією.

[4]) Іпат. с. 105 і 605.

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей. Що до зросту, то й нинїшня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросийської, і теж показують поміри костей з її могил IX—XI в. Могили західньої Волини дали пересїчно 171 центиметрів для мужчин, 155 для женщин, могили погоринські — 169 цм. для мужчин, для женщин — 158 цм., могили з порічя Тетерева — в середнїм 167 цм.[1]). Не так ясна справа кольору. Археольоґічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна людність не має одностайного типу. Сучасна Словянщина взагалї має два типи — ясний і темний, темний переважає на заходї й полудню, ясний на північнім сходї, й українсько-руська територія припадає на переходову: на півночи й північнім сходї її переважає ясний тип, на заходї (в гірськім поясї) й полудні — темний; варіяції так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досї зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказуєть ся на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних[2]).

Ще більш неясна справа про краніольоґічний тип нашого народу, як і взагалї тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалї (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопи старих українських могил, X—XII в. — на Волини, в землї Деревлян, Сїверян виказують, що у старої української людности тип довгоголовий переважав над короткоголовим. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (долїхо- і субдолїхокефалів) при 4 середньоголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсїм); в численнїйшім матеріалї з Погорини було 74 довгоголові (долїхо- і субдолїхокефали) при 11 середнїх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали), могили з над Случи дали 4 довгоголові (долїхо- і субдолїхокефали)

---

[1]) Курганы Зап. Волыни, Раскопки въ землѣ Лучанъ, Раскопки въ странѣ Древлянъ, l. c.

[2]) Характеристики сучасного українського антропольоґічного типу і літературу археольоґічно-антропольоґічну див. в примітках (42).

і 2 середньоголові[1]). Роскопки в околицях Тетерева також дали дуже мало виразнійших брахікефалів[2]). На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довголових, 3 середніх, 4 короткоголових, і т. д.[3]). Про еволюцію антропольоґічного типу на підставі сих спостережень поки що було-б передчасно говорити. Питанне про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер остро в науці, і рішити його дефінітивно поки що нема можности, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням сих фактів. Взагалі-ж що до старого українського антропольоґічного типу треба сказати, що про його одностайність, про „расу" в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді меньше компліковний, меньше мішаний і меньше ріжнородний як теперішній[4]).

Тілько би можна сказати про антропольоґічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна б дещо про ношу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: сильні вуса, обголена чи сильно обстрижена борода і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнійшого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети — на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди,

---

[1]) Антоновичъ Курганы Зап. Волыни с. 136—7, Мельникъ ор. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ басейнѣ Случи с. 392.

[2]) В помірах сих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11) і Талько-Гринцевич (с. 17—9) значно ріжнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, з середнім показчиком одначе тільки 80, 7, отже майже середноголові), Т.-Гринцевич же не подає ані одного з показчиком вище 78. Проф. Антонович мав помірів більше, але що ані у нього, ані у д. Гринцевича скелєти не мають близшої метрики, не можна з'оріентувати ся в сій суперечности. Гамченко опублїкував 7 довгоголових, 3 середньоголових і 1 короткоголовий (Житомірскій могильник с. 111 і Городище на р. Корчеватый с. 133).

[3]) Богдановъ Антропол. выставка II с. 183, III с. 350, Поповъ с. 42.

[4]) Супроти довгоголовости старої української людности в лїсовім поясї маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — один в західнім, гірськім поясї, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляєть ся вперше в зелїзній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метісації (для мене се ще не зовсім ясно, чи еволюція сама по собі виключена), то відси могли вийти елєменти короткоголового, темного типу.

то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на иньших, не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену[1]); князь на т. зв. монетах Сьвятополка не має бороди; у Сьвятослава Ярославича на рисунку борода низько обстрижена[2]); з того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемь на великыи бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші[3]). Що до волося, чоловіки родини Сьвятослава мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще за одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднїйшими божими сотвореннями“ прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданнєм, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими; замилуванне до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, в певній мірі могла виробити ся пізнїйше, але без ограничень сих звісток прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і меньш культурну, взагалї передову словянську кольонїзацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає

---

[1]) На сїй підставі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів у нумізматичних виданнях ґр. Толстого (див. останню главу).

[2]) Може з рештою ся мода мінялась чи не була одинака на полудню і півночи; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, IV).

[3]) Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 270). Рус. Правда Академ. код. § 7.

на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометане, і під впливом сього міг дешо й побільшити в своїм оповіданню [1]). Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних (правдоп. X в.) Німців: нема на сьвітї нїчого брудніїшого від них, вони миють ся на рік раз або два — в зимній водї!“ [2]).

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „житє провадять вони суворе й не цивілїзоване, і дуже брудні, але зовсїм не лихі і не підступні і в простотї (щирости) заховують гунські звичаї“. Рівнож похвальне сьвідоцтво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе, відпроваджуючи з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбальство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честию для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволї на завсїди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (ἐλεύθεροι καὶ φίλοι). Жінки їх честні над всяке поняте, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами — то вже не житє“. Він підносить також їх свободолюбність („не хочуть нїкому служити або бути під властию“), їх терпеливість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одїжи й поживи, але закидає брак згоди (μισάλληλα), упертість і неохоту до підпорядкованя своєї гадки гадцї загалу, наслїдком чого виходять кріваві бійки; далї — невірність в умовах і взагалї непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами [3]).

Сї характеристики дорогі нам тим, що мають на оцї не тільки Словян але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалї найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західнї — нїмецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннїйшого й ласкавійшого над них“, за-

---

[1]) Прокопій l. c. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві c. 91.

[2]) Jacob Ein arabischer Berichterstatter² c. 12.

[3]) Прокопій l. c., Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва.

уважає Адам Бременський про Поморських Словян [1]). Не бракує звісток і про наші племена спеціально. Ібн-Русте оповідає про Русинів, що вони поважають і ласкаво поводять ся з чужинцями, які удають ся під їх опіку, або часто у них бувають, та боронять їх від всякої пригоди [2]), а наш найдавнїйший кодекс сьвітової етики — Наука Мономаха научає „особливо шанувати гостя“ [3]). Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивования. Свободолюбність словянську мали нагоду найлїпше оцїнити Нїмцї під час їх боротьби за свободу. Але заразом кидав ся усїм в очі й тяжкий брак солїдарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб зауважає, що Словяне нарід відважний та воєвничий, і нїхто-б не дорівняв йому в силї, як би не розрїжненнє їх численних, відокремлених племен [4]). Тут давала себе знати причина і заразом результат слабости їх полїтичної орґанїзації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованнє всякого авторитета голосу загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавою вдачею та тїєю щирістю, яку вище занотував для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про музичні інструменти у Руси. Сьпіволюдність Русинів і взагалї Словян мусить сягати дуже давнїх часів; сьпів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатнїйших хвиль. „С плясаньемь и гуденьемь и плесканьемь“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення [5]); „довгими пісьнями“ прощаєть ся з житєм жінка-Русинка перед смертию в описанім ібн-Фадланом руськім похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сїверян і деяких иньших племен, мусїли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнїйше. Музика була звичайною утїхою князя: увійшовши одного разу до кн. Сьвятослава, Теодосий Печерський застав „многая играющи прѣдъ нимь: овы гусльныя

---

[1]) Gesta Hammab. eccl. II. 19, иньші звістки див. у Крека [2] с. 357—8, Котляревського Сочиненія III с. 442.

[2]) Вид. Хвольсона с. 36—7.

[3]) И боле же чтите гость, откуду же к вамъ придеть, или простъ, или добръ или солъ — Лавр. с. 237; утилїтарист автор при тім одначе не занехав вказати на утилїтарну сторону сїєї народньої чесноти: ти бо мимоходячи прославять человѣка по всѣмъ землямъ.

[4]) Вид. Розена с. 53. [5]) Правила м. Іоана § 30.

гласы испущающе, другыя же оръганьныя гласы поюще, и инемъ замарьныя пискы гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземь". А що всякі ігрища, скоморошества, музика, сьпіви були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників[1]). Візантиєць Скіліца, описуючи болгарський похід Сьвятослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями[2]). „Иганье, плясанье и гуденье (музика)", „бѣсовьское пѣнье и блудное глумленье" (правдоподібно — нескромні сьпіви або жарти) були звичайною приналежностию пира і взагалі забави[3]).

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і пяне питє з меду сягає ще пра-індоевропейських часів. Словяне мали час вправитись в його уживанню. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночи, так що иноді їм трапляєть ся й умерти з кухлем в руках". Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти", і се переконанне піддержали веселі Володимирові пири, де головним елємєнтом був мід, що споживав ся в великім числі; з рештою мід був такою неминучою житєвою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для

---

[1]) Житіе Θеодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси — річ сумнівна, але що її уживали против забав, сьвідчить про їх розповсюдненне на Руси). Кирило Туровський в вид. Сухомлінова с. 410. Поученіе Георгія Зарубського — Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56, Лѣтописи рус. литературы (Тіхонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владимірова в III т. Памятників церковноучит. лит. (1897). До літописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморян: erat enim nescio quis festus dies paganorum, quem lusu, luxu, cantuque gens vesana celebrans, vociferatione alta nos reddidit attonitos — Herbordi Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1. Завважу, що з славянського „плясати" виводять як запозиченне ґот. plinsian, танцювати, Гірт с. 336.

[2]) Αὐλοῖς καὶ κυμβάλοις — дудками та бубнами — Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що з Сьвятославом, по словам Скіліци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповіданнє його належить до Руси як не більше, то бодай не меньше як і до її союзників.

[3]) Правила м. Іоана § 16 і 24.

убогих і калік, возили і „мід в бочках“ [1]). Поганські сьвята не минались без питя; тризну по небіжчику, по згідному сьвідоцтву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте), справляли пирами і випивками; за рік по смерти небіжчика, каже ібн-Росте, беруть кухлів зо двадцять меду, більше-меньше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі. Сей звичай перенесено потім на христіанські сьвята — почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду; м. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах“ (XI в.) нападає на частий звичай, що сьвітські люди споряжали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся; церковні оказії лучили ся з піяченнєм, що прикривало ся лише ріжними обрядовими покривками, і т. и. [2])

Цїкаво одначе, що в нашім давнїм письменстві прийнятий делїкатний термін для пяного — „весел“ [3]); се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим [4]). Але що таким безневинним підохоченнєм не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на пянство: „піянство — вольный бѣсъ, піянство — дщи діявола, піянство — уму смерть, погубивый бо умъ скотины пущи есть“, в відповідь на людський погляд, що в пяництві нема нїчого злого — „въ піянствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей людський погляд, з яким християнським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для староруської вдачі.

Вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений; на доповненнє можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначало ся суворостію, не знало лютих кар на тїлї і припускаючи кріваву пімсту, не мало кари смерти по суду; найвища кара — „поток (вигнаннє) і разграбленіе“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісти: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи имяху тихъ и кротокъ“ [5]) може бути до певної

[1]) Іпат. с. 56 і 86.

[2]) Іпат. с. 86, Правила м. Йоана § 12, зрештою див. в т. Ш гл. 4.

[3]) Про Вячеслава Іпат. (с. 325): сы ночи былъ веселъ съ своею дружиною, натомість Воскр. I с. 61—2: пилъ бѣ.

[4]) Іпат. с. 288, 336 і т. и.

[5]) Іпат. с. 7.

міри прийнята. Тільки не треба собі знов їх занадто ідеалізовати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иньшою стороною.

Взагалї словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воєвничі, і при солїдарности могли-б взяти гору над кимбудь. Словянські напади на Візантию в VI—VII в., або боротьба балтийських Словян з Нїмцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воєвничости; бракувало дотого лише полїтичної орґанїзації й солїдарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусїдів на воєвничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всї знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного слїду ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим вглядом виявляють вони замилованнє до убийства“ описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сьміливі; як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цїлком, а переможени гнетуть, як рабів“, характеризує Русь вік пізнїйше арабський письменник. Подробиці руських походів — напр. Ігоревих, на Візантию й на Каспійське море, або Сьвятослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, норманїстична теорія се все складає на Норманів, але в усякім разї війська Ігоря та Сьвятослава переважно складались не з Норманів, а з Словян; з рештою руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно à la guerre comme à la guerre, псіхольоґія і звичаї війни гуманністю не визначають ся нїде, в тім нема нїчого дивного, і нема чого тут дивуватись Русинам, а я тільки підношу се тут супроти охоти деяких словянофилів виставляти Словян, в противність напастникам Нїмцям, тихим і ідилїчно-спокійним народом, заразом — пасивним і позбавленим всякої полїтичної ініціятиви елєментом[2]). І те і друге — рівно побільшене.

---

[1]) Житиє Георгія Амастридського гл. 43, ібн-Даст — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотия, Каганкатаваци й ин. — див. Виїмки с. 22, 53.

[2]) Огляд сих теорий і остра критика їх в книзї Ученія о национальныхъ особенностяхъ Славянъ Собєстіанского, 1892; широка критика її в К. Старинї 1892, X—XII.

Релїґійний сьвітогляд нашого народу в перед-христіанські часи мав в своїй основі культ природи, в досить примітивній, слабо виробленій формі; руcько-словянська мітольоґія взагалї досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабість: судячи по всьому, словянське племя не мало особливого нахилу до релїґійної творчости[1]).

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релїґійні погляди. „Єдиного бога, що насилає блискавку[2]), признають вони владикою всїх і жертвують йому коров і всяку худобу. Не знають долї (фатума) і зовсїм не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війнї, обіцює за своє житє, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі житє. Шанують вони річки, нїмф і деякі иньші божества *(δαιμόνια)*, жертвують їм усїм і з тих жертв ворожать собі".

В сій многоважній звістцї можна зазначити два головні моменти словянської релїґії: єдиний бог, єдиний владика сьвіта, з котрим безпосередно звязують ся ріжні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібнїйші божества і взагалї надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з підрядним значіннєм.

Сї звістки Прокопія потверджують ся иньшими сьвідоцтвами як про Словян взагалї, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релїґію балтийських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заразом спеціально небесним богом[3]). Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культї займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Руси зветь ся Перуном (лит. Perkúnas), богом грома, як показує його імя (пьрати — бити). Одначе у иньших Словян, крім східнїх, ми не знаходимо вповнї ясних вказівок на істнованнє бога сього імени: хоч се слово звістне

---

[1]) Літературу див. в примітках (43).

[2]) ἀστραπῆς δημιουργόν — De bello Got. III. 14.

[3]) Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehring Der Name bělbog, Archiv XXV.

там і часто стрічаєть ся в проклонах і ріжних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що біг грома Перун був, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій, подібно як спеціалізовали ся в осібні божества сонце й огонь — елєменти дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнійше той головний найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській літописи під 1114 р. заведено мітольоґічний уривок з грецького хроноґрафа Малялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано поясненнє, що Гефест то Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, єже єсть Дажъбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневѣ молятся, зовуще єго Сварожичем“ [1]). Біг Сварожич відомий нам і у балтийських Словян [2]). Імя Сварога мало би вказувати, що се був біг неба і сьвіта: його звязують з інд. svar — небо, сонце, соняшний сьвіт [3]). Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає так виразно ще у Прокопія, але пізнійше, в міру того як ріжні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізовались в поглядах поодиноких словянських народів і означались осібними іменами, сі нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали, відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Руси в X в., безпосередно перед розповсюдненнєм християнства, ми не стрічаємо вже Сварога, натомісь виступає Перун, біг блискавиці й грома, Хорс-Даждьбог, біг сонця, джерело всякого сьвітового добра, Сварожич-огонь, й ин. [4]).

Як би не було з іменем, нема непевности, що розвій мітольоґічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“

---

[1]) Іпат. с. 200. Тихонравовъ Лѣтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленныя противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества.

[2]) Thietmar IV. 17, Лист Брунона — Monum. Pol. hist. I с. 226.

[3]) Наросток *ог* = ga має означати небо, і то спеціально небо в його руху, метеоричних перемінах — Крек² 381—2.

[4]) Про спірні питання звязані з тим найвищим богом і пізнійшими соняшними божествами див. в примітках (44).

бога неба й сьвіта, спільного взагалї всїм індоевропейським народам, до спеціальних натуралїстичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич, й ин. [1]). Спеціалїзація божеств розвинулась, бодай в значній части, очевидно — вже на східнословянськім ґрунтї: поодинокі словянські галузи йшли в сїй еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руськім культї X в.: кілька разів вичисляють ся боги в лїтописи, і ще важнїйше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першім місцї [2]). В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Илї, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Сьвятослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а лїтопись вичисляє ідоли, поставлені Володимиром в Київі, в такім порядку: „Перуна и Хоръса и Дажьбога [3]) и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських сьвятощей особливо зневажали Перуна — як найголовнїйшого очевидно [4]). Се відповідає словам Прокопія, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був біг грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значіннє сього слова у західнїх Словян (грім) та анальоґія з литовським Перкунасом. Перун се небесний біг, спеціальний володар неба, сила грізна, але заразом творяща, що оживляє, дає нові сили природї своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елєменти засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім

---

[1]) Пор. новійший начерк розвою релїґійних ідей Індоевропейцїв у О. Шрадера Reallexicon c. 669 (Sprachvergleichung² c. 602 і далї).

[2]) Недавно Рожнєцкий (St. Rożniecki Perun und Thor — Archiv XXIII) висловив досить правдоподібну гадку, що на Руси в двірських і дружинних кругах X в., коли таку визначну ролю грали Варяги, на розвій культу Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се, кажу, досить правдоподібно, хоч доводи Рожнєцкого за істнованнєм в Київі культа Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно, всї слабкі. Против переціпювання популярности Тора серед варяжських ватаг Тіандар в Извѣстіях отд. рус. яз. 1902, Ш.

[3]) Так в полудневій і новгородській верзії (1 Новг.), а в суздальських в Академічнім (Троіцькім) і Переяславськім — Хоръса *и* Дажьбога, в Лаврентиєвськім і Радивилівськім (Кеніґсберськім) без *и*; тяжко рішити, бо останнє — lectio difficilior.

[4]) Іпат. с. 33—4, 48, 52, 80.

перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Словян і у Греків був звязаний з старим культом небесного божества[1]) і перейняв функції Перуна, як господар грому й блискавки.

В вище наведенім літописнім ряді богів Хорс і Даждьбог в більшости кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ґльосу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце[2]), і в словянських перекладах часом заступає грецького Апольона[3]). Обидва імена не відомі нам в мітольоґії иньших словянських ґруп; імя Хорса зістаєть ся загадкою, імя Даждьбога по всякій імовірности іде від д а т и (даждь — дай, imperat.) і б о г — добро, богатства, отже означає подателя всякого блага[4]). Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на метеоричне сьвітило, Даждьбог означав опікуна земного житя, роду людського, і тому сьпівець Ігоревого полку називає Русинів Дажьбожими внуками[5]).

---

[1]) На заміну Ілєю Геліоса і Зевса Акрейського вказав Полїт (Ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους, ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Весєловский Разысканія въ области духовнаго стиха VII (Записки петербурської акад. т. 45), та Лєже в розвідці Peroun et saint Elie (Etudes, I). При сих паралєлях новогрецького й словянського фолькльора, на жаль, зістаєть ся звичайно невисьвітленим: що́ маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Альбанцями) у Словян; се особливо треба б вияснити про поганські сьвята.

[2]) Всеславъ въ ночь влъкомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хръсови влъкомъ путь прерискаше — XI.

[3]) Древности моск. арх. общ. I. Мат. для арх. сл. с. 1.

[4]) Отже dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльосіч або Крек. Ягіч натомість (Archiv, V) толкує як deus dans, der gebende Gott. Иньший вивід (Срезневского, Буслаєва, Афанасєва) — від пня dagh, інд. dah, dáhati — горіти, отже біг огня. Проти сього підносить Крек форму Даждь бог (op. c. 391), але можливий тут вплив народної етимольоґії; важнїйша иньша обставина — що біг в сих compositа не може означати божества, тільки мати початкове значінне — добра, „б о г а т с т в а“.

[5]) Вид. Огоновского розд. VI і VII.

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважаний біг — Велес або Волос, „скотій богъ“. Імя його неясне, традиція у иньших словянських ґруп слаба[1]); в літописнім реєстрі київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Сьвятослава, разом з Перуном[2]), а числені топоґрафічні назви з ним звязані й згадки в пізнійшій традиції вказують на широку його популярність. Його значінне об'ясняють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверджує той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролї опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в ті часи — се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Даждьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на анальоґії Апольона й Марса в сій подвійній ролї — богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублєт для сонця, може бути і другий; але можливо й иньше — що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь звязок між Велесом і сьпівом, поезією; анальоґія з Апольоном така близька, що будить підозріня про просте перейнятє тут грецького погляду — приладженнє поетом міта про Апольона до словянських мітольоґічних традицій.

Сварожич — огонь згадуєть ся у східніх Словян тільки в пізнійшій релїґійній літературі; але паралєльна традиція у Словян балтийських показує, що образ сього божества сформував ся ще в перед-християнські часи.

Сї фіґури — Перун, Хорс-Даждьбог, Велес, Сварожич — то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово б о г ъ (санскр. bhága богач, богатство, подаватель добра, зенд. bagha — біг, фріґійський *Ζεύς Βαγαῖος*) означає спершу добро, благо (звідти — богатий, богатство, збіже, і в неґативній формі — у*бог*ий),

---

[1]) Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні реміні-сценції, див. Крек[2] с. 454. З рештою цілого Велеса деякі учені хотїли вимазати з між словянських богів, що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Сьвятовитї бачили паґанїзованого св. Вита. Оборонї Велеса присьвячений просторий і докладний екскурс у Крека[2] с. 446—473. Див. ще новійшу розвідку про нього Tobolka Boh Veles.

[2]) Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою ґльосою, але у всякім разї давньою, бо вона є в ріжних верзіях літописи.

в дальшім ряді — се добродійна сила, податель добра. Отже боги — то добрі сили, прихильні людському житю й щастю. Чи їм відповідали в съвітогляді наших предків сили, істоти темні, ворожі „житю Даждьбожого внука", в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалїзму в словянськім релїґійнім съвітогляді не помічаємо, а хоч між низшими, божескими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принціпіально, і в словянськім Олимпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принціпу[1]). З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити — нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками". Та не знати, чи дїйсно сей Стрибог був наскрізь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою перзонїфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі иньші імена зістають ся цїлком неясними або непевними[2]).

Сї головні боги до певної міри були перзонїфіковані — на се передо всїм вказує істнованнє таких абстрактних імен як Даждьбог, Стрибог, істнованнє ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже істнували певні елємепти теоморфізма. Опись Перунового ідола в лїтописи і ібн-Фадланове оповіданнє вказували-б на початки антропоморфізма: лїтопись (властиво — вставлена тут повість про Володимира) оповідає, що за Володимира поставлено в Київі ідол Перуна — деревляний із срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купцї молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського[3]). Але се були іно слабі

[1]) Див. спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѣ у Славянъ, також Крек[2] с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер — Archiv V с. 163, Нерінґ — Archiv XXV.

[2]) Про лїтописного Семарьгла нпр. досить принята гадка, що се бібліїйні ідоли 'Εργελ і 'Ασιμαθ (Царств. IV, 17), Ґедеонов бачив тут єгипетського Σεμ-Ἡρακλῆς. Новійші мітольоґи уважають сї виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога. Мокошь зістаєть ся загадкою, в церковній лїтературі сим словом перекладають грецьке μαλακία, „иже єсть роучныи блоудъ". Див. Крек[2] с. 405—6, Яґіч в Архиві V с. 6—7. Крім лїтописи сї імена згадують ся ще в згаданих пізнїйших діатрібах (Тїхонравов і Владїміров ор. с.).

[3]) Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

початки антропоморфізма, взагалі-ж індівідуальність словянських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів ґенеальоґії богів; ґльоса Київської літописи, що називає сонце — Даждьбога сином Сварога, підказана, правдоподібно, текстом хроноґрафа, що зве Геліоса сином Гефеста; автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Даждьбогів внук, Велесів внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь ґенеальоґій, тільки дає метафори, поетичні образи близькости до чоловіка того чи иньшого божества, улюбленности його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — брак богинь в нашій мітольоґії: не можемо вказати на певно ні одної[1]). Очевидно, руcько-словянські боги ще дуже слабо сперзоніфікувались і не затратили свого початкового характера — певних природних сил, метеоричних явищ, елєментів природи.

Окрім головних „богів“, давній Словянин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαιμόνια*, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істнування в словянськім сьвітогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменьшої непевности. В вище наведенім тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі иньші божества“. Такими німфами були полуднево-словянські віли і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утопленицъ і нехрещених дітей (мавок — навок, навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнійше, пішло від лат. rosalia (як тепер приймають) і закрило початкове імя, але віра в водяних і лісових німф мусить сягати праслювянських часів[2]).

---

[1]) Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звістках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек[2] с. 403 і особливо Брікнер ор. с. — Archiv XIV с. 164 і далі.

[2]) Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Весєловский (Ж. М. Н. П. 1885, передруковано в Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне сьвято rosalia (новогрецьке ρουσάλια), що припа-

Певні таємничі істоти жили в болотах, лїсах, горах, полях. Про шанованнє криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні памятки від XI в.: м. Іоан згадує про тих „єже жруть бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“, церковна устава Володимира між провинами вичисляє: „или кто молить ся подъ овиномь или въ рощеньи, или у воды“[1]). В теперішнї часи ще заховались в народї образи водяника, що живе в водї, лїсовика чи полїсуна — в лїсї, і всяких взагалї „дїдьків“ — хатнїх, болотяних, лїсових, що при всїх своїх пізнїйших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дїдьки, що сидять в болотї, в дуплястих деревах, в старих покинених будовах, илинах і т. и., заступили місце давнїх перед-християнських „бісів“. Шанованнє криниць переховалось подекуди дуже живо[2]).

Про персонїфікації ріжних абстрактних понять, так само — про культ небіжчиків буде мова низше, а тут ще треба згадати про вірування в певні надприродні прикмети деяких людей. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упирі, що по смерти виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по части належать волхви і новійші відьми і відьмаки (від в і д а т и, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люде, що вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всї сї вірування належать ще до передхристиянського сьвітогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кождий иньший, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслїдок персонїфікації натуральних сил і явищ, і початки сих форм побожности сягають ще праіндоевропейських часів)[3]. Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „де-

---

дало на часи русальних сьвят у Словян, і подібно як було з calendae, легко ся назва могла перейти в словянський календар, а потім і на самих водяних нїмф — див. Крек[2] с. 407, Махаль с. 123.

[1]) Правила § 15, Устава—Чтенія київ. II 2 с. 66 (XIII в.); теж у Тїхонравова і Владімірова ор. с. Поминаю характеристику Полян в 1 Новг.: „бяху же погани, жруще озеромъ и кладяземъ и рощениемъ, якоже прочїи погани“, бо се звучить як шабльонова, навіяна книжною лектурою фраза.

[2]) Про сучасний культ криниць на Українї див. замітку д. Литвинової К. Ст. 1884, IV.

[3]) Schrader Sprachvergleichung[2] с. 607 і далї, Reallexicon 597.

монам" всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвували вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви й жертви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, мясо, молоко, цибулю, напиток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удаєть ся по протекцію до меньших ідолів з подарунками й поклонами; коли-ж попродасть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях. Цікаву молитву „Словян" (руських) наводить ібн-Росте: під час жнив, каже він, беруть просо в корці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!..." [1])

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвували під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне поважанне дерев, як сьвященних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна індоевропейських народів; нема нїчого дивного, що й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалї культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зближитись до сеї таємничої сили як найблизше. В образку, поданім ібн-Росте, Словянин молить ся на полї до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирового устава він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лїсї або коло води.

Але поруч таких нерукотворних сьвятощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтийських (і то пізнїйшими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранїйшу звістку для Руси маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутности грецьких послів, — „иде на

[1]) Константин De admin. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30—1.

холъмы, кде стояше Перунъ". Потім, оповідаючи за Володимира, лїтопись каже, що він поставив в Київі на горі, коло княжого двору, ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; що Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і мнїх Яков, кажучи про заслуги Володимира перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Руси. Яков каже навіть про „храми ідольські", але ся одинока звістка певно — риторична фраза[1]).

Слова лїтописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Руси, що то Володимир під чужим впливом (поморським чи варязьким) доперва починав їх заводити. Але такий погляд неоправданий; лїтописне оповіданнє — то спеціальна моралїстична повість про Володимира, що має на метї виказати контраст його поганської безбожности й християнської побожности, і длятого кладе натиск на його відданість поганському культу. Иньші писання XI в., говорячи про Володимира, нїчого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справдї, бути тільки початки сієї стадії поганського культа — шанованнє богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сї ідоли бували тільки в більших центрах тодїшнього житя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць. Але уважати ті ідоли якоюсь чужою новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнїзацією, нема причин.

Лїтопись, оповідаючи всякі страхи безбожности перед охрещеннєм Володимира, каже, що в Київі жертвовали ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровьми земля Руская и холмъ-тъ". Виходило-б, що Кияне жертвовали своїх дїтей богам (привожаху — очевидно для жертви); але цїлий текст взятий з св. Письма і може бути

[1]) Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтеніях київ. с. 55, пор. 52—3. Яков ibid. 20 і 21. Інтересна аналїза лїтописних текстів про поганський культ у Рожнєцкого с. 503 і далї. Основні тексти й дописки лїтописи тут мають одначе майже однакову вартість, бо ідуть більше меньше з того-ж самого часу.

зовсім без реального значіння[1]). Так само непевні подібні-ж вирази у Іларіона[2]). Важнійші були-б конкретні факти. Такий наводить лїтопись оден: Володимир, вернувшись із щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „твориле требу“ (жертву), але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця, й дівчину та їх жертвувати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином[3]). Се оповіданнє оперте на місцевій традиції, тому має право на довірє, але може бути питаннє, чи ся справа жертви переказана добре, та чи не було тут з початку тільки спогаду про убийство Варяга за ганьбу, висловлену на поганських богів, а жертву з того зроблено при лїтературній обрібцї, в згаданій моралїстичній цїлї.

Крім лїтописи про жертвованнє людей оповідають ще ібн-Русте і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвовати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“[4]). Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповіданнє знаходимо у ібн-Фадлана про Болгар, і для того насуваєть ся питаннє, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолї, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дїтей і півнів, кидаючи в течію“; але й тут насуваєть ся сумнів, чи Лев не помиляв ся з сим жертвованнєм дїтей за умерлих? бо анальогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. В кінцї істнованнє на Руси звичаю жертвовати людей в певних, важнійших випадках можливе, але менї представляєть ся не певним[5]).

---

[1]) Іпат. с. 52 — пор. 61—2.

[2]) „Уже не закалаємъ бѣсомъ другъ друга, но Христосъ за ны закалаємъ бываетъ“ — с. 52. Тут загальний образ переходу цїлого сьвіта з поганства до християнства, отже детайлї образа не конче мусять бути руські. [3]) Іпат. с. 54—5.

[4]) С. 38, пор. ібн-Фадлана про Болгар: „Коли вони бачать чоловіка оборотного й бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть ся“ — вид. Гаркави с. 91.

[5]) Пор. ще ту нову працю Рожнецкого, l. c.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях лїтописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. нїде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалї нїде не згадують ся на Руси, як і в иньших Словян (окрім пізнїйших балтийських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), так що можна з усякою певностию сказати, що в нас їх не було, та се й зовсїм натурально при слабо вироблених формах релїґії й культа. Публичні жертви, в імени держави чи народа, справляє князь або заступники громади — бояри й старцї в поданім вище оповіданню лїтописи. Приватні жертви й молитви справляв кождий за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнїзовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи иньший старший править молитви і всякі релїґійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашнїх.

За всїм тим, хоч не було спеціальної кляси жерців, були одначе люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалїстами й порадниками в усякого рода релїґійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі; з такими „волъхвами — кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дїйсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, вилїзши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччинї, вже по охрещенню Руси, мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немилостивъ на кровопролитье“. В Київі, вже в 2-ій пол. XI в. з'явив ся був волхв, що оповідав, як йому з'явило ся пять богів і заповідали великі переміни на сьвітї[1]). Сї волхви, предки пізнїйших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знанне тайного, укритого, через те вони „віщі“ (або „вѣдущии“). Вони, очевидно, найлїпше могли знати, чого нїхто не міг знати — як покермувати таємничими силами природи, придбати їх ласку та поміч і відвернути шкоду. Але вони й самі підлягали необорному впливу тих сил. Олега звали люде „віщим“, але

[1]) Іпат. с. 23, 109, 127.

волхви напророчили йому смерть від коня, й стало ся; і вищий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бѣды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словяни й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що вони уважали можливим жертвами та обітницями визволяти ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського сьвітогляду, висловив се в максимі:

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суда, декрета; „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її долею чи богом. У нас і Великоросиян, у полудневих і західніх Словян, є судильниці, судинушки, сужденици, судички, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східно-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хлїби, сири, мід“ роду і роженицї (рожяниця) і пють на честь роженицї[1]). Судячи по імени, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полудневo словянській припадковій „стрічі“ (срѣча). Кождий має свою долю, перзоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долї призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок)[2]).

Персоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злиднї, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах

---

[1]) Русская ист. библіотека VI с. 31, Тіхонравов l. c. 89—90, 92, 94 й ин.

[2]) Важнїйша лїтература: Valjavec — O Rodjenicach ili Sudjenicach (Književnik, II). Аѳанасьевъ op. c. III гл. XXV. Потебня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ Труды моск. археол. общ. т I. Крек[2] с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Machal гл. V. Гальковскій Миѳологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1).

Обиди, Нужди; але сї образи взагалї не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долї з ідеєю опікунів, патронів рода, вже подають руку культу предків-небіжчиків.

Про душу Словяне, й Русини спеціально, вірили, що вона істнує осібно й самостійно від тїла, тож і не гине з смертию чоловіка. Про се маємо й безпосередні лїтературні звістки, а ще більш посереднїх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшим, як би не додержала тієї умови, так: „да будуть раби в сий вѣкъ и въ будущий“ [1]). Се заклятє, хоч по стилїзації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно — уложено відповідно поглядам поганської Руси. Ширше погляди її розвиває Лев Диякон. Русини, каже він, нїколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війнї служать на тім сьвітї своїм убийцям; боячи ся такої неволї, вони самі себе забивають, не хотячи служити тим, що їх забють[2]). Нам тут важне саме вірованнє про посмертне житє, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон тут дещо помішав: Русь, очевидно, вірила, що раби сього сьвіта будуть рабами й на тім сьвітї, і через те не віддавались в неволю. В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця, один присутний висловляє переконаннє, що небіжчик, по спаленню його тїла, переходить просто в рай, а дївчина під час похоронної церемонії в екстазї бачить своїх своякїв і свого покійного пана „в гарнім зеленім садї“ (раю), бачить, як він кличе її до себе[3]).

Істнованнє віри в посмертне житє потверджують і такі факти як наділеннє мерця при похороні річами, що були йому потрібні в житю, як культ духів предків, вірування, що мерцї можуть з'являтись часом між живими, а людська душа, в певних випадках, може перейти в рослину або зьвіря, — вірування, що переховались в нашій народнїй словесности й досї.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сї вірования, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сї обряди богаті як рідко в сферї культурної історії, бо маємо окрім досить богатих письменних звісток ще й археольоґічний матеріал[4]).

---

[1]) Іпат. с. 33. [2]) IX. 8. [3]) Гаркави с. 99.

[4]) Головною працею зістаєть ся написана тому тридцять лїт моноґрафія Котляревського О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Сла-

Богацтвом змісту звертає на себе увагу передо всім оповіданнє Ібн-Фадлана[1]). Він був присутним на похороні богатого руського купця в котрімсь надволзькім місті (в Ітилі або в Болгарі в 922 р., і описує його так. Небіжчика положили в могилу тимчасово та поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготовленнєм йому одежи й усього иньшого потрібного. Се тривало десять день. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають родині, третину уживають на спорядженнє одіжи небіжчику, третину — на напиток, що пють в день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна зголосилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготовань, вона-ж забиває дівчину; її звуть „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбогатше: в шовкову свиту з золотими ґудзями, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю небіжчика; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричі до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної притолоки, — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й пяна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в садї, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала ка-

---

вянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети сієї праці і богатий зібраний в ній фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертав на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новійшим археольоґічним матеріалом (що тоді майже ще не істновав). Важнійші публікації дослідів могил вичислені в примітці 45.

[1]) Повторяю сказане вже вище, що скептичні замітки що до приналежности сього оповідання до Словянської Руси (Замѣтки о Русахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. П. 1881, VIII, Спицынъ op. c.) не уважаю стійними.

зати дівчина. Тоді її повели до небіжчикового човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з сьвітом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й иньші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на нїй імена небіжчика і руського князя. Оден присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й найповажнїйшого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилю, й він зараз же вступає до раю“.

В сім оповіданню ми занотовали вже безпосередні згадки про посмертне житє людських душ у раю, „в гарнім зеленім садї“, після того як тїло пропало. На посмертне-ж житє вказують ті всї прибори до похорону: небіжчик переходить на той сьвіт з цїлим інвентарем: човном, кіньми, волами, питєм і їдою, ба навіть і з жінкою. Значіннє сього останнього момента в описи ібн-Фадлана поясняють слова Масуді: „як вмре чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерти“[1]).

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджуєть ся чернигівськими могилами. От як описуєть ся на їх основі тутешнїй похоронний ритуал: робило ся земляне підвишшенне (т. зв. точок), на нім складали великий стіс дерева і збивали зелїзними цьвяхами; на стосї клали небіжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певнім віддаленю клали труп жінки; спаливши те все, засипали землею[2]).

Се були похорони богатших, аристократів. Похорон звичайний описує ібн-Русте (1-ої пол. X в.): Словяне покійників палять; жінки на знак жалю друть собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збираєть ся туди родина небіжчика, приносять яких з двадцять кухлів меду, ідять, пють і по тім розходять ся. Подібне оповідає

[1]) Гаркави с. 129. [2]) Труди III з'їзда I с. 205—6.

й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, твореху трызну надъ нимь и по семъ твореху краду велику (стіс), и възложатъ на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху въ ссудъ малъ и поставляху на столпѣ“ [1]). Дійсно, в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею [2]). Такі-ж могили викриті й на Волини; широко розповсюднений такий тип похорону в землї Кривичів, й ин..

В наведенім вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сьміють ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — хованя в землї, і то як раз і у Русинів *κατ' ἐξοχήν* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сіверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд паленя иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боцї Днїпра, — очевидно, власне через те, що тутешнє хованнє мерця в землю було близше до пізнїйшого християнського обряду. Досліди останнїх десятилїть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в нїм відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околицї, в могилах тої самої осади; а є й певна ріжниця в популярности тої чи иньшої форми в певній области або в певній осадї. В правобічній Україні — в порічях Тетерева, Случи, Горини найчастїйше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхнї землї, або на підвисшенню (точку). За Припетию противно переважає хованнє на поверхнї землї [3]). Досить часто стрічають ся останки огня; на приготованім для похорону місцї клали наперед огонь (може се ритуальне очищеннє могили огнем), і небіжчика клали на се кострище, або обсипали попілом [4]). Часом висипали

[1]) Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собраніе соч. III с. 124 6) толкував се в звязку з санскр. stûp як горб, могила.

[2]) Труди III з'їзда I с. 206.

[3]) В порічю Тетерева проф. Антонович констатує з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхнї землї, 48 на підвисшенню. В порічях Горини й Случи п. Мельник на 252 могил знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхнї землї, 33 на підвисшенню. За Припетию похорон на поверхнї землї дає до 70%, при тім чим дальше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщинї переважає похорон в ямі, в північній — на поверхнї землї.

[4]) Про сей обряд і його сучасні пережитки (паленнє св. Іванської трави при похоронї й т. и.) див. в Трудах XI съѣзда т. II с. 128.

могилу попілом або якоюсь иньшою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сю підсипку, і обкладали колодами, чи ставили над нім рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарештї ховали в трунї. Вона має також ріжні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збиваєть ся зелїзними цвяхами з колод; або нарештї вона робить ся з дощок — сї труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що не завсїди можна їх відріжнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали ріжні предмети з господарства: ножики, огнива, кремнї для кресання огня, серпи, зелїзні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалї не богато і обстанова звичайно досить бідна. Звичайно в могилї лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, $1^1/_2$—2 метри [1]). В насипу досить часто стрічають ся верстви попілу — останки огнища, і звичайно видно, що посипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька лїт. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуваннем могили [2]).

З літературних джерел цїкаву звістку маємо у ібн-Русте. У „Словян“, як ми бачили, він констатує паленнє мерцїв; у Руси натомість — похорон в землї: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одїж і золоті обручі, що він носив, ставлять богато страви, судини з напитком і гроші, нарештї кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповіданнє трохи підозріле своєю близькостию до оповідання Масуді про дунайських Болгарів [3]). Наша лїтопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробицї про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зѣло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѣ трызну творити“; тоді Деревляне засїли пити, доки не поупивались [4]). Сей образок близько підходить до опо-

[1]) Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відріжняють сї похорони від могил т. зв. скитської доби.

[2]) Літературу див. в примітках (45).

[3]) Ібн-Русте с. 40, Гаркави с. 127. [4]) Іпат. с. 36.

відання ібн-Русте про роковини, справлювані на могилі, з пиром і медом. В чернигівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходили ся судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними ріжна зброя; може се останки тризни на могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим пированнєм на могилі; слово се означає: боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. При тім іменем тризни означались як сї поминки посмертні, так і передпохоронні: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимь“, і потім палили, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших племен[1]).

Вірили, що небіжчики — навье можуть з'явитись по смерти на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси поголоска, що в Полоцьку з'являють ся по ночах мерці, невидні оком; тільки чутно їх було, і слїди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали[2]). Для покорма небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерти, погляди двоїлись, як то було з рештою і у иньших Словян, та і в иньших народів. З одного боку, всім Словянам спільна віра, що предки — дїди живуть в своїй колишнїй оселї, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконанне, що душі живуть в иньшім сьвітї, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім садї“. Рай — слово прасловянське (з ним звязують слово „ирий“, „вирий“, край тепла й сьвітла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю, але не знати, чи воно вже в передхристіанські часи спеціалізувалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Против сього промовляло-б, що воно й пізнїйше, за християнських часів означало взагалї гарну, утїшну місцевість, і князї ставлячи собі двори за містом називали їх „раями“[3]); се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого житя, як би було технїчним для небіжчиків, тим більше — без того відтїнка блаженного пробування, який має ідея християнського раю.

[1]) Іпат. с. 7. [2]) Іпат. с. 150.

[3]) Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і численні наші Рай-городи і городки.

Ідею такого посмертного життя принесло доперва християнство. В словянськім сьвітогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерти, контраста долї добрих і злих. Посмертне житє — се продовженнє сегосьвітнього. Як ми бачили вище, по поганським поглядам — хто пановав на сім сьвітї, має пановати й на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) праславянське, та своє пізнїйше значіннє прибрало воно вже під впливом християнства[1]).

Відомости про культ предків дуже бідні. Ми можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часї по смерти небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо казати низше, що до культу духів — то тут ми оперуємо тільки фактами сучасної етноґрафії; тільки в давнім культї рода і рожаниць можемо бачити елємєнти культу предків, репрезентантів роду[2]). Характеристично, що домовий дух — дїдько в сучасних поглядах зрівняв ся з чортом, злим духом; окрім загального впливу християнства тут відбила ся двозначна роля сього духа — і прихильного і заразом страшного, двоїстість, що взагалї характеризує відносини людини до мертвих: поважаннє й страх.

Головно на основі-ж сучасної етноґрафії (бо літературні відомости маємо пізнї — з XVI—XVII в., і то дуже бідні) мусимо здавати собі справу з сьвяточної обрядовости наших предків. Приладжені до християнських сьвят, де в чім християнізовані, давнї сьвята доховали ся в значній силї досї й можуть служити до осьвітлення старого сьвітогляду.

Як наша мітольоґія взагалї, так і сьвята мають наскрізь натуралїстичний характер і виходять з головних моментів обороту сонця і звязаного з ним річного розвитку й упадку земного життя. При тім одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна зачисляти на пізнїйшу, тисячлїтню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать

---

[1]) Мікльосіч Christliche Terminologie с. 49, Брікнер — Archiv XIV с. 163, инакше Крек[2] с. 422. Ще Котляревський ор. с. 204.

[2]) Див. Афанасєва II с. 67 і далї, Махаль гл. VI, Весєловский ор. с. гл. XIII.

ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головнїйше, поминаючи неясне або непевне.

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає, із зимовим поворотом сонця, сьвято нового астрономічного сонечного року. Воно злило ся з християнським Різдвом — що саме було (в античнім сьвітї) положене на сей час для христіанїзації поганських сьвят новонарожденного сонця. Різдво через те мало назву Корочюна [1]). Старе поганське-ж сьвято з його обрядовістю дістало, під впливом грецько-римської культури й її новорічних сьвят, пізнїйшу назву коляди (римські calendae)[2]). Воно полишило богаті слїди в сучаснім сьвяткованню Різдва, Нового Року, Водохрищ; сї слїди виразно вказують на хлїборобський, господарський характер сьвята: вечеря серед снопів, перед нагромадженою купою хлїбів; жичення і вороження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених сьвят. На сих сьвятах злучило ся кілька поганських: перше — сьвято розцьвіту природи, коли весна стрічаєть ся з лїтом, — вона подекуди перзонїфікуєть ся в молодій дївчинї („тополї“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській лїтописї; тодї русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся сьвято властивих русалок з сьвятом небіжчиків: четвер на зелених сьвятах був заразом і „навським“ (мавським) або мертвецьким великоднем і русальним; навський день одначе ріжно кладеть ся — то на перший понедїлок вел. посту, то на „праву середу“ (Преполовеніє) [3]).

Лїтнїй поворот сонця — найбільший розцьвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, сьвяткуєть ся на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і перзонїфікуєть ся в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цьвіте папороть, коли можна чути мову зьвірят, ба-

---

[1]) Новг. с. 134.

[2]) Паралєлї словянської коляди з римськими сьвятами brumalia — saturnalia — calendae у Томашка Brumalia und Rosalia, Весєловского Разысканія VII — Записки петерб. ак. т. 45 (1883).

[3]) Русальна неділя — Іпат. с. 386, 409, 459. Справа про се сьвято дуже трудна, бо тут входять впливи rosalia, з тим же мішанєм весняного сьвята і поминок небіжчиків, див. лїтературу русалок (с. 200).

чити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської лїтописи: „съ вечера собираются простая чадъ обоего полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеся былiемъ, возгнетаютъ огнь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и смшеся за руцѣ около обращаются окрестъ оного огня, поюще своя пѣсни, преплетающе Купаломъ; потомъ презъ оный огонь прескакуютъ, оному бѣсу жертву себе приносяще“ [1]). Все се й досї заховуєть ся в значній мірі.

На рештї заникание лїтнього житя перзонїфікуєть ся також в образї Коструба: його ховають під час лїтнього поворота сонця[2]).

Як похоронні обряди тїсно звязані з релїгійним сьвітоглядом, так обряди шлюбні уведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних [3]).

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян [4]):

Поляне бо своих отецъ обычай имяху [5]) тихъ и кротокъ, и стыдѣньe къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ [6]), и снохы къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣньe имуще, и брачныи обычаи имѣаху: не хожаше женихъ [7]) по невѣсту, но прихожаху [8]) вечеръ, а заутра приношаху что на ней вдадуче. А Деревляни живяху звѣрьскымъ образомъ, жївуще скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья [9]) въ нихъ не быша, но умыкаху у воды

---

[1]) Полное собр. лѣтописей II с. 257.

[2]) Важнїйша лїтература народнїх сьвят: Снегиревъ Русскіе простонародные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина — Собр. сочин. II. Hanuš Bájeslovny kalendář slovansky, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII. Марковичъ Обычаи, повѣрья и кухня Малороссіянъ, 1860. Галько Народныи звычаи и обряды въ надъ Збруча, 1861. Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II. Machal op. c. гл. XIV. Владиміровъ Введеніе въ ист. рус. слов. K. M. O religii pogańskich Słowian. Зубрицький Народнїй календар (звичаї й повірки) з Старосамбірщини) — Матеріали до укр.-рус. етнольоґії, III, 1900. Народнї календарі иньших народностей: Сборникъ за нар. умотв. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w życiu, tradycyi i pieśni, 1900. Коринфскій Народная Русь, 1901. Має вийти народній календар украïнський зладжений Дикаревим.

[3]) Літературу див. в примітках (46).

[4]) Навожу з Іпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр.

[5]) имуть. [6]) и къ родителемъ своимъ. [7]) зять.

[8]) приводяху, привожаху. [9]) брака.

дѣвица. А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отци и предъ снохами; и браци не бываху в нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщевашеся; имяхуть же по двѣ и по три жены".

В сім оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали істнованнє у руських Словян ще на початках історичного житя неунормованих супружих відносин — стадне житє й хапанне жінок; але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаванне молодої її родичами нареченому і з сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество істновало; брак „стида" проявляєть ся в „срамословію", тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сіверянам й ин. — що вони мали по кілька жінок, а не те, що вони не мали унормованих супружих відносин. Правда, покликують ся ще на варіант сього оповідання в Переяславській літописи, де представлено так, що сі відносини на „игрищах" не вели до правильних супружеств: „иныхъ поимающе, а другыхъ поругавше метаху", але варіанти сієї літописи мають ясні прикмети пізнійших моралістичних вставок — міркованъ книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповіданнє Повісти[1]).

---

[1]) В Повісти противставляють ся моральні звичаї Полян „звѣрячому" житю иньших народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давнійше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданнєм повісти про Полян), але пізнійше „Латина" (або в значінню католиків, або в значінню західно-европейців), перейнявши неморальні звичаї „от худыхъ Римлянъ, а не отъ витязѣй", передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овіижъ къ нимъ приставша мало" (с. 3). По сім наступає опись неморальности: тут вкупі маємо і всякі страхи про ігрища, і уживанне косметиків (начаша друга прѣд другою червити лице и белимъ трѣти). В сумі сі моралістичні нападки роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи сьвітського житя.

Оповіданнє Повісти досить виразно дає знати, що хапанне дівчат, де воно ще практикувало ся, було вже символьом — пережитком, обрядом: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеся“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в такім разї наступала та умичка — отмица, як її звуть полудневі Словяне, (у них сей обряд місцями задержав ся в дуже сьвіжій формі до XIX в.). В сучаснім українськім весільнім обряді задержали ся тільки досить слабі відгомони його в виді оборони молодої її родом від роду молодого, в згадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню за забраною боярами молодою її матери і рода, як от:

Будемо бити да воєвати, Марієчки не давати,
або: Припадь, припадь, Марисуню, до стола
Обступили боярчики довкола —
Киньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають, Марисунї шукають і т. и. [1]).

В оповіданню Повісти про умиканнє XI в. сей обряд виступає в далеко реальнїйшій формі. Але він і тодї був тільки обрядом. Сама обстанова, в якій він виступає — сї ігрища межи селами, де сходили ся на забави сусїдні роди, вказує, що умичка стратила реальний характер, приладила ся до певних забав, релїґійних церемоній (подібних як нпр. купальські обряди), отже за сим обрядом уже тодї лежали довгі часи розвою [2]).

Так само в пережитках лише держала ся форма купна жінки чоловіком. „Вѣно“, що давало ся чоловіком, властиво значить цїну і було з початком оплатою за жінку її роду, цїною купна; але воно зійшло на шлюбний дарунок, що давав ся уже по довершенню шлюба родинї жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за вѣно Кор-

[1]) Труды экспед. въ юзгозап. край IV дод. ч. 61. Творы В. Навроцького I с. 46.

[2]) Ковалевский відріжняє в оповіданню Повісти Сїверян, Радимичів і Вятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що нїби то практикували умичку ще зовсїм серіозно. Се неможливо. A priori неправдоподібна така величезна культурна ріжниця у так близьких собі племен як Деревляне й Сїверяне, що перед якимись чотирма столїтями вийшли з правітчини. Уважнїйше ж придививши ся тексту Повісти, побачимо, що автор не робить ріжницї між сими племенами: сказане про Сїверян і иньших лише докладнїйше розвиває коротку характеристику Деревлян; „одинъ обычай имѣяху“ значить — „мали такий самий звичай“ (як і Деревляне). Противставляють ся лише — „кроткій обычай“ Полян і „звѣрскый образъ“ їх сусїдів.

сунь Грѣкомъ царицѣ дѣля". Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира дістає від нього „за вѣно" вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молодої значний дарунок[1]).

В нинїшнїм весїльнім обряді память про продажу жінки її родом виступає ще дуже виразно: рід молодого торгує доньку у її матери і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полї, темнїйше на дворі,
Там бояре ворітечка обняли.
Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,
Чорнії чобіточки вимовляй...

Про брата: Братчику, намисничку, сядь собі на крісличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або: хто нам червоним брязне, той собі дївку возьме...

і звісна співанка:

Татарчин, братик, Татарин,
продав сестру за таляр,
русу косу за пятак,
біле личко пішло й так[2]).

Але се память значно давнїйших часів нїж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здаєть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношаху что по ней вдадуче"[3]). Се було явище розмірно дуже пізнє, а для становища жінки в родинї чоловіка незвичайно важне.

Умичка і купно жінки були взагалї основними формами шлюбу у індоевропейських племен, що в більше або меньше сильних пережитках задержали ся у ріжних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони зрештою не були якоюсь виключною прикметою Індоевропейців і загально звістні по цїлім сьвітї)[4]). Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах наших племен, ми тим самим му-

---

[1]) Іпат. с. 80, 108, аль-Бекри вид. Розена с. 5.

[2]) Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Голозацкій II с. 109.

[3]) Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: „по ней" вказують на посаг.

[4]) Див. паралелї в ріжних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrand Recht nnd Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далї. Про форми умички й купна у індоевропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

симо припускати шлюб і родинне житє взагалї дуже сильно виробленими. Се дїйсно показують иньші — історичні й лїнґвістичні сьвідоцтва. Не тілько в початках історичного житя українсько-руських племен, а навіть в часах прасловянських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лїнґвістичні факти показують, що патріархальний побут панував уже в цілій силї в часах перед розділом індоевропейських племен. Коли й припустити, що індоевропейські племена перейшли через такі форми шлюбу й родинного житя, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціольоґів, — то прийдеть ся заразом признати, що сї форми були пережиті предками індоевропейських племен десь давнїйше перед їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як сьвідчить язиковий запас, патріархальний стрій мав повну перевагу.

Але се зістаєть ся взагалї великим питаннєм, чи індоевропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Схема еволюції супружества, уставлена згаданою школою (Багофена, Морґана, Ман-Лєнана й ин.), де парне супружество чоловіка й жінки, з перевагою чоловіка (патріархальне) являєть ся лише кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованних, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалї форми полїандричні, що характеризують ся матріархатом, і аж вкінцї дійшло до форм патріахальних[1]) — ся схема має характер тілько ґіпотетичний і зовсїм не може бути признаною за унїверсальну, инакше сказавши — про полїандричні й матріархальні форми родини можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істнования сих форм, бо з рештою розвій супружих і родинних відносин не мусїв конче переходити у всїх через отсї форми[2]).

---

[1]) Bachofen Muterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origenes du mariage et de la famille, 1884, й ин. Сї погляди у нас спопуляризовані особливо популяризацією Енґельса, виданою в українськім перекладї: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спілки).

[2]) Див критику згаданої схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwickelung, 1888, Leipzig. Wester-

Таких певних доказів для українсько-руських племен, і для словянських народів взагалі, ми не маємо. Ті слїди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнольоґії на доказ істнования у них полїандрічних і матріархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить памятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам ріжних економічних, культурних і релїґійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і нїяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союза й морального житя уважати без дальших церемоній за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добачати в слабкости супружих звязей у козаків останки початкового стадного житя, а в куницях, плачених за дозвіл на шлюб дїдичеви, викуп за право, яке старшина мав до всїх жінок роду, або в великоросийськім снохачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослабленнє супружества у деяких великоросийських сектантів було випливом новійшої релїґіозної доктрини[1]), або наприклад поява зовсїм реального купна жінок у українських осадників Таврії явила ся найновійшими часами, очевидно — під впливом татарських взірцїв — тай схотїли добачати тут пережитки колишнїх форм супружества?

З ріжних „пережитків“, на які вказувано, слїди старших форм супружих і родинних відносин в рітуалї українського весїля найбільше серіозні. Але й їх належить брати cum grano salis. Весїльний рітуал — се не скостенїлі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цїлости, а поетична перерібка, амальґама ріжних обрядів, свобідно доповнена всїлякими побутовими подробицями, не звязаними навіть безпосередно з шлюбним рітуалом (таким нпр. треба вважати цїле представленнє шлюбу

---

mark Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896, Freiburg. Про Індоевропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher т. LXXIX, I), Schrader Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

[1]) Згадаю нпр. ослабленнє супружих звязей у безпоповців, титулованнє сестрами жінок в деяких містичних сектах, протеґованнє гетеризма для ослаблення супружеств і формальні сексуальні орґії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слїдячи їх методом переживань — як би не звісна була ґенеза сих явищ?

в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.). Тому коли нпр. в перезві бачать останок первісного гетеризма (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратріамії (спільного супружества братів), в важній ролї матери й брата (не батька) молодої у вступних церемоніях — образ матріархальних відносин[1]), все се лишаєть ся не більше як інтересними гіпотезами, поки їх не потвердять иньші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.)[2]). В кождім разї, припускаючи навіть слїди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від прасловянських часів, а навіть часів індоевропейського розселення[3]).

Лінґвістика, як я вже спімнув, вповнї виразно показує панованнє патріархальних відносин, першенство батька й його роду супроти матери в часах перед розділом індоевропейських племен[4]).

Так імена б а т ь к а (є кілька: санскр. pitár — словянської форми бракує, санскр. tâtás, наше тато, і ще грецьк. ἄττα, лат. і ґот. atta, слав. отьць), м а т е р и (санскр. mâtár — слав. мати, лат. mamma і наше мама), с и н а (санскр. sûnus, сл. сынъ), д о ч к и (санскр. duhitár, сл. дъщи), б р а т а (санскр. bhrâtar, сл. братъ), с е с т р и (санскр. svásar, сл. сестра), с т р и я (санскр. pítrvya, сл. бракує) безперечно належать до спільного, праіндоевропейського запасу).

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: с в е к р а і с в е к р у х и (санскр. çvâçura і çvaçrû, гр. ἑκυρός і ἑκυρά, сл. свекръ і свекры), д е в е р я (санскр. dêvár, сл. дѣверъ, брат чо-

---

[1]) Див. особливо праці Охримовича й Вовка, названі в примітці 46.

[2]) З значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й ино-словянського весільного рітуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої в її оселї до оселї молодого, прощанне молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступає, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ин.

[3]) Що їх відгомони, виходило-б в такім разї, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім рітуалї, се вповнї можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були о б р я д а м и, пережитками тому тисячу лїт, задержали ся в нїм так сьвіжо, невважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм з часів перед-індоевропейських.

[4]) Див. Delbrück Indogerm. Verwandtschaftsnamen, Schrader Reallexicon sub vocibus Ehe, Heirath, Familie.

ловіка), для сестри — зовиці є паралелі між европейськими мовами: гр. *γάλως*, сл. злъва), ятрівки (санскр. yâtar, сл. ѩтры, жінка деверя), невістки (санскр. snushâ, сл. і старорус. снъха).

Імен для свояків по жінці бракує в праіндоевропейськім запасі, так само як і для рідних по матери. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, розриваючи з своїм родом; родство істновало тільки в середині батькового рода, рід матери зіставав ся чужим; отже відносини патріархальні зазначені дуже категорично.

Спорідненнє по матери і через жінку здобуває собі признаннє аж пізнійше, по части в кругу европейської групи, по части в словянсько-литовській. Деякі з давніх загальних означень споріднення спеціалізують ся, для певних свояків по матери, як брат матери — уй (лат. avus і avunculus), нетий (сестричич, санскр. — nápâ, що значить взагалі потомка, сина, внука, так само як спеціалізовало ся східнословянське племенник для сина брата або сестри), і т. и.

Стара назва для чоловіка санскр. páti — чоловік і пан, гр. *πόσις*, лит. pàts, для жінки — санскр. gnâ, гр. *γυνή*, слов. жена, від gen — рід, родити[1]). Загальної назви для батька й матери не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матір). Тут відбились також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначеннє жінки передо всім — помножати і забезпечати істнованнє рода.

Словянський термін для шлюбу вести („водимая“ — жінка шлюбна) сягає теж праіндоевропейських часів. В ріжних індоевропейських він дістав ріжні значіння, звязані з шлюбом — санскр. vadhû (молода), грецьке *ἔδνον* (шлюбний дарунок), лит. wedú (женитись і купувати). Він може вказувати на церемонію перевода жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в ріжних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значіннє маємо і в иньшім словянськім терминї — „сягати“, вести, з того посаг, а ще давнійше — просто на вивід жінки з її рода (те-ж відокремленнє від її рода, що ми вже бачили вище). Але при тім се слово здобуває ще иньше, характеристичне значіннє — куповати (жінку), задокументоване

[1]) В тій близькости виразів „жінка“ і „рід“ бачать слїд матріархата його оборонці.

в ріжних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське wedú, словянське вѣно, вѣнити, куповати, анґл. weotuma — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка, зазначена вже сими язиковими виразами, потверджуєть ся иньшими фактами. В найранїйших історично-літературних звістках індоевропейських племен скрізь виступає ся перевага, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен, а українсько-руських з окрема, в найстарших історично-літературних і правних памятках чоловік стоїть все на першім плянї. В сім напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не сотворило сеї переваги чоловіка; противно, воно ослабляло остроту його власти над жінкою й дїтьми, переданої поганськими часами. Задокументований нашою найдавнїйшою лїтописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка[1]). Таке явище, як можність убивання жінки по смерти чоловіка показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж поняте лежить в многоженстві, що в поганських чачах широко практикувало ся у українсько-руських племен — при повнім виключенню полїандрії; бачимо його в високих вимогах моральности від жінки при великій поблажливости, або й повній свободї для чоловіка, і т. д.

Куплена чи вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою-ж річию його інвентара, як і всяка иньша. Хотїв він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержанне більшого їх числа, нїщо не перешкаджало йому мати їх більше. З сього виникає з одного боку повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Так бувало взагалї в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сїверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землї. Історія руської княжої династиї дає тому приклади зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогнїду. Володимир мав пять жінок правдивих (водимыя), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалї, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королї замикають своїх жінок; у одного

[1]) Іпат. с. 50.

чоловіка буває їх двадцять і більше[1]). Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, иньші звались „меньщцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило ріжниці між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правила м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 женѣ имѣютъ“. Сьвятополк не робив ріжниці між шлюбним сином Ярославом і нешлюбним Мстиславом, галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. Про практиковання розвода („розпусти“) довідуємось з того-ж Правила м. Іоана: „иже свое подружье оставить и поимая иную, такоже и жены“[2]).

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзиви маємо від Візантийців, Німців і Арабів (Маврикій, Боніфаций, аль-Бекри)[3]). Очевидно, на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерти чоловіка, але та репутація таки відповідала дійсности. Про тяжкі кари за переступ для жінки і співпровинника у західніх Словян каже Тітмар. В наших джерелах ми не стрічаємо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміть ся, бували, доводять хоч би „урѣканія“ Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сім погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерти чоловіка: коли чоловік потребував ріжних річей свого інвентара на тім сьвітї, і з ним ховали ріжні найпотрібнійші річи: зброю, знарядє, забивали його коня, — зовсім натурально було се

---

[1]) Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русте: „як небіжчик мав три жінки“... Поминаю оповіданнє ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповіданнє в дійсности ледво чи належить до Руси (може до Хозарів).

[2]) Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

[3]) Стратеґіка Маврикія XI. 5, Льва Тактика XVIII § 105 (у Міня, ser. gr. m. LXXXIX N. 760), аль-Бекри вид. Розена с. 18.

зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай прибирав инакше значіннє — доказа похвальної любови жінки до чоловіка, мотивував ся й иньшими мотивами, як тяжке житє вдовиці й ин[1]). Він істновав у ріжних індоевропейських народів і, видко, ще не зник у Словян IX—X в. Ібн-Фадлан був сам сьвідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вбили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи житєм вдовиче житє", каже Маврикій, і за ним повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфацій (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — ібн-Русте, Масуді[2]). Дивно, що наша літопись, вичисляючи ріжні иньші темні сторони поганського житя, нїчого про се не каже; може християнському аскету се самовідреченнє жінки не здавало ся вартим закиду.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індийців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче". Таким оженєннєм по смерти, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана. В нїм, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалї до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім сьвітї жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерти оженити, аби мав жінку на тім сьвітї. Толкованнє, що жінцї сього потрібно, аби увійти в рай, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізнійших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусїла вмирати обовязково; одначе воно ледво чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всї жінки заподївали собі смерть, а у ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розуміть ся, нїкого не присилуєш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже:

---

[1]) Цезар мотивує у Ґалїв істнованнє сього звичаю навіть безпечностию чоловіка, аби жінка його не звела зі сьвіта.

[2]) Ібн-Даст с. 30, Масуді у Гаркави с. 129.

три жінки), то задушує ся з них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся з часом сій неблагородній установі, як і цілий круг супружих відносин взагалі, вийшовши з таких нелюдсько-реальних початків, ідеалізував ся, ублагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівности, обопільного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформования Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалї були вже анахронізмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убийство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кождого иньшого[1]). Бачимо початки й економічної самостійности — завязки осібного майна жінки. Зрештою маєткові права членів родини за житя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся не виключною власністю батька, а спільним майном цілої родини: тим поясняєть ся, що права розпорядження ним було обмежене для самого батька. В відносини членів родини між собою, за житя її голови, право взагалі не мішаєть ся, в повній силї признаючи власть чоловіка супроти жінки й дїтей.

З смертию батька на перший плян виступає мати, як голова родини. Розклад родової орґанізації поставив її на становище безпосередно по чоловіці; опікуна дїти достають лише в такім разї, коли мати виходить вдруге замуж. Образ матери-вдови, розсудної, обовязкової, зручної й навіть суворої господинї або правительки рисуєть ся в нашім старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за житя чоловіка, і дїйсно ми маємо й безпосередні вказівки про досить широкі сфери інтересів і діяльности жінок, і їх досить широку свободу[2]).

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних орґанізацій.

У ріжних індоевропейських племен на початках їх історичного житя, і гень пізнїйше, бачимо сильно розвинений па-

[1]) Огляд постанов права в т. III гл. 4.

[2]) Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. див. тамже — в т. III гл. 4.

тріархальний родовий устрій: родини, звязані спорідненнєм по батьку, творять певні звязки, які служать підвалиною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українсько-руські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадию. Весільний ритуал український виводить „роди“ молодого й молодої, численні, зложені з близших і дальших свояків:

Ой роде, роде богатий, подаруй товарець рогатий:
Ви дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,
А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички, [ягнички,
Ви, далекий родочку, червони...

або: Бо наш рід великий, щоб було чим обдїлити,
У нас роду много — не обдїлим всего...[1])

В ріжних явищах українського житя історичних часів ми стрічаємо слїди патріархального родового устрою, родових відносин — як нпр. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах староруської династиї, як виключеннє доньок від спадку в староруськім праві, і т. и. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість сих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добі прасловянській і в часах словянського розселення ще був вповнї живим. Але в початках історичного житя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже иньшими ідеями й принціпами. Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українсько-руських довго був і в певній мірі досї лишаєть ся справою спірною; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границї тїснїйшої родини (зложеної з батька, матери й дїтей), розуміть ся, не конче ще рід, і ґрупа свояків, звязаних не родовими, а якимись иньшими (нпр. економічними) звязками також не буде ще зараз родова. Розуміючи рід як таку орґанїзацію, де споріднені родини вя-

[1]) Zbiór wiadomości X с. 51, XI с. 137. Сей рід дослїдники (Охримович ор. с.) уважають мотріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боцї (справа стоїть в звязку з питаннем про матріархат у наших племен взагалї), а беру тільки вказівки на істнованнє родів. Иньші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформував ся, се иньше питанне.

Так сам не зачіпаю питання про ґенетичні відносини рода і родини (при теорії стадних і матріархальних стадий родина виводить ся з роду, але могло бути й инакше).

жуть ся силою (чи принціпом) самого сього споріднення певними реальними звязками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою [1]).

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінольоґію нашої найдавнійшої лїтописи.

В Повісти дійсно виступає як основа давнього руського, взагалї східнословянського побуту „рід“: „Поляномъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живяху кождо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще кождо родомъ своимъ (вар.: роды своими)“ каже вона. Одначе перше нїж робити якісь виводи з сього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи Початкова лїтопись. Показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цїлий нарід: „ми отъ рода Рускаго“ [2]), часом рід в значінню династиї, поколїння: „по сей братьѣ начаша дѣржати родъ ихъ княженіе въ Полях“ [3]), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали [4]); в новгородській верзії Кий осів ся на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах [5]). Очевидно, в сім тїснійшім значінню родини ужите се слово і в наведенім вище, клясичнім тексті лїтописи про Полян: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоевропейське означенне для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче повинна була бути тїсною родиною, в сучаснім значінню, з батька й недорослих дїтей, а й ширшою.

В землях українсько-руських, і иньших східнословянських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західнїх Сербів додержали ся до наших часів ширші родини, зложені з кількох родин тїснійших, звичайно звязаних між собою спорідненнєм в мужеській лїнії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастїйше (хоч не виключно) старшого в роді. Нинї все ширше приймаєть ся погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих, родинно-економічних звязках, які відповідають ширшій індийській родині (joint family, Grossfamilie) і звістні в ріжних часах у всїх майже індоевропейських племен, маємо пережиток не тільки словянської, а й вза-

[1]) Літературу родового й задружного устрою у Словян див. в примітцї 47.

[2]) Іпат. с. 19. [3]) Іпат. с. 6. [4]) Іпат. с. 6. [5]) 1 Новг. с. 3.

галї індоевропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хлїборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що мов би диктують ся самими обставинами[1]). Не будучи такою скомплїкованою й крухою інституцією, як орґанізація родова, такі ширші родини могли зносити лекше всякі суспільні й кольонїзацийні переломи, могли безконечно довго держати ся як останки родових орґанїзацій, або й незалежно від них завязувати ся.

З поміж словянських народів, як се вже сказав, найбільше й найживійше задержали ся сї ширші родини у західніх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослїдників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В лїтературі звуть ся вони звичайно „задругами“, хоч ся назва в дїйсности стрічаєть ся тільки спорадично, і вироблєного, технічного імени ширша родина не має. Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужескій лїнії — до третього, четвертого, часом пятого коліна. Постороннї особи також можуть увійти до неї через оженення або через умову, але взагалї така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, — се передовсїм союз рідних по батьку. Вони мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають у куні, в хатках, зібраних наокола хати, де мешкає голова — домачин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в родї, але не конче; часом домачином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домачином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дївчина. Домачин заступає задругу перед всякими постороннїми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всїх важнїйших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона роспадаєть ся на дрібнїйші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голов, чи по певним ґенеальоґічним лїнїям, чи відповідно до більшої або меньшої

[1]) Schrader Reallexicon c. 218 і далї. Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

скількости праці, вложеної в спільне майно поодинокими родинами. Цілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Руси заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки меньші числом — досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою „ґазди“, або „завідцї“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед стороннїми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Україні, а в минувшім столїттю вони стрічались далеко частійше[1]). Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В ріжних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волини і в Полїсю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“; близші звістки про них маємо з XVI в., коли одначе сї дворища (в латинських актах areae) були вже пережитком. Дворище меньше тих великих задруг, по великости відповідає тим гірським ґаздівствам. Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої осібні призвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володінню зіставались луки, лїси то що; орна земля в XVI в., здаєть ся, хоч не всюди поділена реально, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу, ґенеальоґії членів, не загальному числу голов в данім моментї. Безперечно, давнїйше всї взагалї грунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

---

[1]) Про ширші родини на українсько-руській території: О. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне житє — Перший вінок с. 224—9, Pič Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi, Časopis musea král Českehe, 1878 особ. с. 193—5, Лучицкій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I і II і осібно, по нїмецьки в Jahrbücher Шмолєра: Zur Geschichte der Grundeigenthumsformen in Kleinrussland) с. 8—9 й ин.

Анальоґічне з дворищем явище — се посябрина, „себровство“, спілка „сябрів“. Се теж ґрупа господарств, звязаних переважно кровним спорідненнєм, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лївобічній Україні, де нова кольонїзація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цїлу еволюцію форм власности, сї посябрини були в силї ще в XVIII віцї.

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села околичної шляхти на Подїлю, в Барщинї, де поодинокі кутки („части“) сел розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно подїлених ґрунтів[1]). Лївобічний хутір у своїм початку був властиво теж нїчим иньшим як старим дворищем[2]).

Дворища або посябрини ми знаємо близше в часах, коли вони вже кінчили своє істнованнє. Для давнїйших часів ми мусимо в них припустити більше значінє кровного звязку і спільне володїннє, так що сї форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок ґрупи людей, звязаних кровним спорідненнєм по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, що „володїє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімсту: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри[3]) — се й буде звичайний склад такого тїснїйшого „роду“.

Память про спорідненнє, розуміють ся, ішла далї сих тїсних границь. Але далеко не скрізь і не всюда тїснїйші роди чи ширші родини вязали ся почутєм самого споріднення в ширші орґанїзації — які б можна назвати справдї родами, у властивім того слова значінню. Ми бачимо їх у західнїх

---

[1]) Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII, II, ч. 96.

[2]) Література: В.-Буданова Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в. — Кіевскій Сборникъ 1892, Єфименкової Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, Русская Мысль 1892, IV і V, Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 453—4, моє — Економічний стан селян на галицкім Поднїстровю (Жерела т. I с. 7—4, про дворища вд Галицькій Руси), Лучицького Сябры и сябринное землевладѣніе.

[3]) Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

Сербів, де такі родові орґанїзації, під іменем братства і племени дожили до наших часів. В „братства“ входять цїлі села, чи поодинокі задруги з ріжних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне призвище; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся свояками і донедавна не женились у своїм братстві[1]). З братств складаєть ся „племя“; з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя[2]). Українсько-руські племена, судячи з ріжних пережитків, також перейшли через таку стадию коли в склад роду входили не тільки близші свояки, а й „далекий родочок“, але в старій Руси ми вже не стрічаємо слїдів якихось ширших родових орґанїзацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз ґрупи „родів“ і сїл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. На традицію ще ширших родових ґруп вказує той загальнословянський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *ичі*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнїйше в тій формі прозиваються люде навіть від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має анальоґії й у иньших індоевропейських народів (у Ґерманцїв нпр. нарост inga), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались ґрупами людий споріднених, спільного коріня; теж саме значить уживанне слова „рід“ в значінню племени, народа — „мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні орґанїзації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах словянського розселення й пізнїйших кольонїзаційних флюктуаціях. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної ґенеальоґії. Певні племінні імена могли бути принесені з правітчини, навіть основою нових племінних ґруп могли послужити (особливо на територіях близших до правітчини, до вихідних точок розселення) старі родовоплемінні орґанїзації. Але на новій території сформували ся племена, безперечно, під рішучим впливом ґеоґрафічно-кольонїза-

[1]) Bogišič Zbornik c. 511 і далї, Krauss розд. III.

[2]) Тут племя означає ширший рід. В старословянськім письменстві воно як і родъ значить свояків, рід, але також нарід і φύλη, tribus (сі слова в сьв. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сім останнім значінню я його уживаю, в противставленню до „рода“ (gens, γένος).

ційних обставин, і тим більше рішучим, чим то було дальше від правітчини, а близше до кольонізаційної периферії.

З розвоєм осілого життя на нових територіях, при значній екстензивности нової кольонізації, родові звязи, очевидно, слабли далї, і за границями ширшої родини почутє споріднення все більше обмежало ся певним моральним значіннєм, без якихось реальнійших прикмет, і над ним беруть гору мотиви територіальної близькости, сусїдства, солїдарности територіальної й економічної, принціп громадський і — індівідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весїльний обряд, де місце традиційного рода вкінцї заступають сусїди, члени сїльської громади, вже зовсїм не звязані спорідненнєм. Молода спрошує на весїлє всїх сусїдів, або й все село, і сї сусїди в обрядових піснях титулують ся по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусїдських і громадських був тим лекший, що сї відносини сусїдські й громадські розвивали ся таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першім розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осїдали побіч себе ґрупами, і пізнїйше, як розростали ся й дїлили ся ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, звязані спорідненнєм, і творили громаду, сусїдство.

Ширша родина в своїх ріжних формах (задруга, ґаздівство, дворище) звичайно нїколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати цїле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показуєть ся практичним і можливим тільки до певної границї, розширяти його в рамах ширшої родини до безконечности — показуєть ся неможливим, і коли таке веденнє натрапляє на трудности, дїлить ся ся ширша родина на кілька поменьших, що осїдають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, щоб при нормальних обставинах розростати ся й дїлити ся потім далї. Такий звичай — осїдати родинами чи дворищами з'окрема, подальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнословянський звичай. Тїсно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізнїйших господарських і всяких иньших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся з поодиноких відокремлених дворищ [1]), та села гірські — нпр.

[1]) Бачив я нпр. такі околицї руської шляхти на Поділю.

гуцульські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратових кільометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм клясичнім тексті про побут Антів і Словян[1]), кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“.

Ґрупа таких родин — дворищ, звязана сусїдством, економічними, а часто також і кровними звязками, творило з часом село, в нинїшнїм значінню (в старій Руси се слово такого значіння не мало). Кровний звязок лишав часто свій слїд в загальній іменній, часто патронімічній назві, що прикладалась до цїлої ґрупи дворищ: численні патронімічні назви осад на нашій території, на *ичі*, *вичі*, *вцї*, зістали ся слїдом таких родових завязків. Память приналежности до одного рода мусїла довго жити в членах такої ґрупи, оживляючи ті звязи, які виникали з територіальної близькости, сусїдства й мотивів економічних. Лїси, сїножати, води довго зіставали ся в неподїльнім уживанню всїх сих родів-дворищ, лише з часом (і то не вповнї) воно індівідуалїзовало ся. Таким чином і село часто було ґрупою, звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворище, тільки сї звязки були далеко слабші як у ширшій родинї, а навіть дворищу, домішка чужородцїв могла бути тут далеко більша нїж в дворищу; а й не залежно від неї самий принцїп иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родинї не видержують ся вповнї принцїпи патріархальних відносин, і до них домішують певні елєменти громадські (як можливість вибору голови, ограниченнє його власти спільною радою членів рода, право до спільного майна всїх членів, що в разї порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу) — то в сїльскій ґрупі родин родовий елємент зовсїм іде на другий плян; се громада, злożена з правно і економічно самостійних господарств — дворищ, що самі роспоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворищ. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазї може мати першенство чи особливий вплив в такій громадї; громада може лишати старшинї сього рода репрезентацію в певних нагодах, чи передати йому якісь постійні функції, але все таки

[1]) De bello Got. III. XIV.

власть і управа лежать в руках громади. Спільне володіннє задержувало ся звичайно тільки що до меньше интересних та неподільних земельних просторів, або мало характер лише переходовий — властивого спільного володіння громади у нас, і Словян загалом, не виробило ся, і великоросийська земельна „община“ мусить уважати ся продуктом пізнійших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слїдити в історичних часах наприклад на селах дрібної руської шляхти, що в своїм житю могла розвивати ся свобідно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком[1]). З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського житя: він вповнї згоджуєть ся як з анальоґіями архаїчних форм у иньших Словян, так і з фактами старорускього житя.

Сїльській ґрупі „родів“, — дворищ, по всякій правдоподібности, відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки невелика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз свобідний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свобідні умови. Так з Руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотїла видати убийника, або убийство було припадкове, але тільки тодї, як сей убийник належав до такого союза, — коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе[2]).

Для зрозуміння внутрішнього житя такої громади за браком відомостей, можуть послужити подробиці міського громадського житя в давнїй Руси: міське житє було тільки дальшим ступенем в розвою сїльського. Виключивши пізнійші елементи княжої адміністрації й дружини, бачимо, що громадські справи порядкує в містї рада — вічє старцїв (вічє в Білгородї під 997 р., нарада київських старцїв під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусїли бути старшини родин-дворищ, переважно старші люде (у Болгар подекуди й досї так звуть ся визнач-

---

[1]) З них видані дві збірки: проф. Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV части Архива Юго-Западной Россіи і моя про барську шляхту тамже в ч. VIII т. I і II.

[2]) Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про верв мова ще при оглядї суспільного устрою Руської держави (т. III гл. IV). Див. також де що в прим. 47.

нійші господарі, яких 10—20, що держать управу села)[1]). Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців", рівнозначних із отаманами або війтами громад; тоді їх вже іменовала власть, давнійше вони бували виборними або дїдичними. Як я вже сказав, старшинство в громадї могло в більшій або меньшій мірі привязуватись до певного рода; зрештою тут могли бути ріжні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в иньших вибору не буває, а старшиною буває домачин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, князїв беруть з сеї, і т. д.[2]).

Територіальний принціп, що лежить в основі такої льокальної сїльської орґанізації, становить підставу в дальшім процесї суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної орґанізації стає город[3]).

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами" (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: „городіще Киевѣць"[4]). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішній Київській ґуб. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Подїлю понад півтретяста, в Чернигівщинї коло півтораста, і т. д., і з них значна частина сягає передісторичних або раннїх історичних часів. Не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішні городища розклясифіковати хронольоґічно. Дїйсно можна з них виріжнити пізнійші, правильно-четверогранні городища, збудовані відповідно вимо-

[1]) Боґішіч Zbornik I с. 521.

[2]) Боґішіч Zbornik I с. 522—3.

[3]) Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далї, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Боярская дума древней Руси — Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданню сеї працї. гл. I, Піч Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далї. Про клясіфікацію городищ — Самоквасовъ ор. с. с. 118 і далї, реферати Антоновича (резюме в Чтеніях київ. істор. тов. т. III с. 10 і далї і в Трудах X съѣзда т. III с. 104), Исторія Сѣвер. земли с. 52 і далї.

[4]) Іпат. с. 6.

гам артилєрійської стрільби і поза тим, полишаючи на боці загадкові досї „розкопані могили“ або „городища-майдани“, лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнинї й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища на високих, крутих шпилях, на рогах між ріками та яругами, від приступнїйшого боку загорожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважаєть ся типовою для князївсько-дружинних часів, перша — для давнїйших. Ся клясіфікація має за собою стільки, що дїйсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інжинєрської штуки[1]), а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають слїди ще камяної культури; але на підставі сього уважати всї округлі городища давнїйшими, було-б передчасно. Окрім валів город боронили часто деревляними укріпленнями в видї стїн[2]). Коли властивий город чи замок не міг містити всїх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними палїсадами — частоколом (так званий „острогъ“). Камяних укріплень в давнїй Руси майже не було, навіть камяні брами і вежі згадують ся тільки пізнїйше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило то чи иньше племя — більше або меньше безпечних, потрібувало воно й більш або меньш густої сїтки таких городів. Захисту треба було не тільки від стороннїх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки, і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для ґрупи з кількох сусїднїх сел було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібнїйших ґруп людности — для поодиноких сїл треба було свого городка. Як

---

[1]) Як приклади городищ сього типу можна вказати нпр. городище вишгородське під Київом, в Галичинї — коло Звенигорода (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лїнїями валів.

[2]) Пор. опись облоги м. Рима в Іпат. л. с. 406: „Римовичѣ же затвориша ся в городѣ, и возлѣзше на заборолѣ, и тако божиимъ судомъ летѣста двѣ городници с людми тако къ ратнымъ“. Се близько підходить до пізнїйшої фортифікаційної техніки деревляних замків в наших землях, описаної мною в моїй першій працї: Южнорусскіе господарскіе замки въ пол. XVI в. (1890), коли стїни „рубили ся“ з колод, сї „городнї“ заповняли ся землею, а над сими стїнами стелив ся поміст і робили ся бруствери — „заборола“, „обланкованья“.

широка була ся потреба, видно з вступних леґенд Повісти (при своїй леґендарности вони мають в собі образ дійсних обставин житя). Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе осібний городок. Три київські брати з своїми родами ставлять собі городок. Розуміть ся, яка ґрупа ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька морґів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло змістити ся хиба кілька родин із своїм майном.

Будова і поправлюваннє города утворяли певний звязок між участниками — сусіднїми громадами, звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сї громади уважали себе рідними чи ні. Поруч із тим повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, збираннє потрібних засобів на спільні ціли, забезпеченнє публичного спокою, переслїдуваннє провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсїм незалежні від урядової адміністрації союзи сусїдніх сїл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходили ся господарі всїх сих громад; се так звані копи. В XVI в. вони вже доживають свій вік, і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах.

Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далї тільки сховищами для невеликих ґруп сусїдніх сїл, порожнїми в часи спокою. Иньші-ж з часом прибирали більше постійне значінне, ставали центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусїдніх городів та їх округів. На се могли впливати ріжні обставини. Там, де більш розвиненний був родовий елемент, город найстаршого рода в певнім племени натурально міг стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слїдів такого ширшого розвою родового елементу не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боцї сю причину, як можливу тільки, вкажемо иньші. Причиною значіння могло бути особливо міцне положеннє городка, міцнїйше від иньших, або його особливо важне стратеґічне значінне, що примушувало брати участь в його оборонї всї сусїдні округи; взагалї потреби оборони могли тут відогравати важну ролю. Але не меньш важне значінне мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозї, ставав торговельним осередком ширшої околиці; в нїм з часом появлялась постійна людність торговельна і промислова; являлась по-

треба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи иньших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, попід ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселї наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округа: громада його „гражан“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всього округа; вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшии сдумають, на томьже пригороди стануть“[1]), старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стояли під його політичним впливом, його геґемонією, — ся максима суспільного житя старої Руси, певно, мала свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них була перенесена на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округа, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й виводило з уживання стару племінну назву. Так являли ся Бужане і Червняне на території Дулїбів, або Полочане, Смольняне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сї системи, геґемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшім розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, в залежности від більшої чи меньшої інтензивности культурного й політичного житя, від більшого чи меньшого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сіверян, у Дулїбів, у Полян, сї городські орґанізації від початків історичного житя заступають місце старої племінної, у Деревлян, у Радимичів, Вятичів не розвинулись такі сильнїйші городські центри, сї землї довго заховують свій аморфний племінний устрій, і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначнїйших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племінним подїлом, і з комбінації сих двох елєментів утворяли ся на місцї початкових племінних територій-земель, нові землї-волости (волость — власть, підвластна територія, орґанізація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським житєм, без сильних городських центрів, були притягнені

[1]) Лавр. с. 358.

до сусїдніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Київа, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князївств: так Сіверщина подїлилась на Чернигівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську) волость. Тільки тут треба застерегти ся: на зміцненнє звязків города з пригородами, на перетвореннє сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув князївсько-дружинний устрій. Ми бачимо сї відносини у нас всюди уже так, як вони вже уложили ся за часів розвою сього нового політичного елемнту. Не знати, чи без нього гегемонія города над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповнї конкретною залежність від „города“ його „пригородів“ стала аж тодї, як в городї засїв князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престіжа.

V.

Початки Руської держави.

„Словяни й Анти, каже в своїй клясичній характеристиці Прокопій, не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада". „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою", каже трохи пізнійший Маврикій і далі поясняє: „у них богато начальників (ῥῆγες), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо близших до наших границь, і тоді на иньших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну власть[1]).

Сими дорогоцінними звістками характеризуєть ся політичний устрій наших племен в часах розселення, найстарших часах, куди ми в розслїдї політичного житя їх можемо сягнути. Противставляючи політичне житє східно- й полуднево-словянських племен сильно сцентралїзованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантийські письменники з притиском підносять, що сї словянські племена не мають такої централїзованої монархічної власти.

---

[1]) Τὰ γὰρ ἔθνη Σκλαβηνοί τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τά τε ξύμφορα καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται — Procopii De b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσι οὐδὲ κατὰ τὴν συσταδὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφόνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἄτοπον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγοις ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθορίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἕνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

Се, очевидно, правда. Ані в прасловянській добі, ані в часах розселення, ані у сих, ані у иньших словянських племен не виробило ся сильної монархічної власти, міцної воєнної орґанїзації. Зрештою і у иньших індоевропейських народів сильна монархічна власть являєть ся продуктом пізнїйшої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українсько-руських і взагалї у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну орґанїзацію, і на них мусїла опирати ся їх полїтична орґанїзація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусїдні словянські племена сих часів, належать, очевидно, до стадії такого родового і племінного житя[1]), і можуть до певної міри відтворити перед нами полїтичний устрій їх на сїй стадії суспільного розвою.

Хронольоґічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остґотів з Антами за Вінїтара, в останній чверти IV віку. Вінїтар воює з Антами, з початку його бють, але він потім поправляєть ся й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з синами і сїмдесятьма старшинами“ [2]). Я вказував на своїм місцї[3]), що ся звістка про конфлїкт Ґотів з Антами має значні права на наше довірє, але розуміть ся — до її лїтературної, стилїстичної форми не можна привязувати богато значіння. Тому титул короля (rex), наданий тому Божови, треба, розуміть ся, відложити на бік. Поминаючи його, маємо перед собою звістку про якогось більшого антського вождa, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остґотів (сеї подробиці леґенда певно вже не видумала), отже вождa більшого антського племени, або скорше — кількох племен, і поруч нього — велике число старшини, правдоподібно — начальників, старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в., ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Ан-

---

[1]) Супроти сього можна для доповнення образа уживати анальоґій з родово-племінного житя иньших індоевропейських племен. Належить ся одначе бути на сїй точцї дуже здержливим і обережним, бо індоевропейський родово-племінний побут взагалї досить невиразно вирисовуєть ся перед нами. Про лїтературу початків полїтичної орґанїзації у Словян див. примітку 48.

[2]) regem eorum Boz nomine cumfiliis suis et LXX primatibus — Getica cap. 48.

[3]) Ст. 154, пор. 157—8.

тів. Візантийський письменник називає його Мезамиром, „сином Ідаризія, братом Келагаста“. Сей Ідаризий був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і сьміливим в словах[1]), вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів його убити, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогови[2]). Отже перед нами чоловік, з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячав він, очевидно, не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсїм видвигнуло його. Ми бачимо рід, династию, не якусь просто родову, а племінну, значіннє котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далї. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охотї й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Божа та стати на чолї більшої ґрупи антських племен і орґанїзувати більші воєнні сили.

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-меньше постійну, виборну або дїдичну, власть в своїм племени, а в певних хвилях, коли більші ґрупи племен поривали ся до солїдарної акції, оден з них, вибором народа, проголошував ся чи признавав ся спільним вождем. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частїйше, а котрих полїтичний устрій сучасні грецькі письменники вповнї ототожнюють з антським (така однаковість зрештою сама собою вповнї правдоподібна в тодїшнїх обставинах), ми стрічаємо таких начальників і вождів з досить виразними означіннями їх власти — згадуєть ся нпр. „земля Ардаґаста“, що в иньшім разї виступає вождем війська; називаєть ся „Піраґаст племінний начальник (філярх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“, і т. и.[3]).

Таких начальників племен, очевидно, має на гадцї Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають богато „ріксів“, ῥῆγες

[1]) στωμύλος τε ὢν καὶ ὑψαγόρας.

[2]) Менандр — Hist. Graeci minores II c. 5—6.

[3]) τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν — Theophilacti VI. 7 і I. 7. Περάγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πληθύος ἐκείνης — ib. VII. 7. Μουσώκιος τόν λεγόμενον ῥῆγα τῇ τῶν βαρβάρων φωνῇ — ib. VI. 9.

які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводиря.

Ужитий ним тут термін ῥῆγες може бути не простим літературним означеннєм (лат. reges), якими без трудностей античні письменники означали ріжних варварських начальників, не журячи ся, які титули в дійсности вони носили, а транскріпцією дійсного словянського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Словянами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілякта Сімокати, сучасника Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить — словянській) мові ῥήξ“. Звістка, як ми бачимо, досить категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Словян з уживання[1]), лишаєть ся вповнї можливим, що в часах прасловянських се слово уживало ся в такім значінню. Діло в тім, що се загально-індоевропейське слово (санскр. râj — раджа, лат. rex, старокельт. rîx) було, видно, затратило ся в ґерманській і словяно-литовській ґрупі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Нїмцї (з старокельтськ. rîgs, ірл. ríg, ґотське reiks — начальник, ірл. ríge, г. нїм. rîhhi — держава, Reich). Від Нїмців, може — Ґотів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і словянські: старопрус. rikis — пан, riks держава, руськолитовське рыкунья, господиня; тут би було місце й для словянської форми тогож слова, як титулу племінних начальників.

Иньший такий титул, перейнятий також від Нїмців (Ґотів?), ще в часах прасловянських, або при самих початках розселення — се князь, кънязь, з горішнонїм. chuning (властиво княжич, королевич, з *kuni, король, з патронїмічним наростком -ing) (старопруське konagis, фінське kuningas — король, лит. kúningas — пан, сьвященик, і т. и.). В якім значінню було з початку перейняте се слово Словянами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька столїть пізнїйше перейняте кроль, король (з імени Карла Вел.), чи в широкім значінню власти взагалї, в тім роді як слов. жупан, годї ска-

[1]) Але може з сею старою традицією стоять в звязи фрази Гашувської лїтописи: „Бѣла риксъ, рекъмый король угорьскый“, „риксъ ти угорьскый, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Лїтописець, очевидно, має на гадцї титул rex, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робив се під впливом старого словянського титулу?

зати. Ми бачимо пізнійше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почестний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова książe і ksiądz (так як литовське kúningas). У східніх Словян означає володаря, державця, старшину певного територіального округа, більшого або меньшого (так в XIII в. болоховські князї представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „князь“ сходить на значіннє сільського старшини — в такім значінню уживаєть ся воно тепер, і в такім же значінню перейшло — чи під болгарським, чи під угорсько-руським впливом в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного з jude, judec)[1]). При такій хиткости значіння сього слова, про його силу в прасловянських часах можна ставляти хіба ріжні гіпотези[2]). Не забігаючи далеко на се поле, я тільки зазначу, що перейнятє чужих термінів для власти дуже часто робить ся для означення висшої категорії таких властей, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks* — вони могли бути перейняті для означення визначнійших племінних старшин.

При родовій орґанізації одначе такі начальники племен, як би вони не називали ся, були властиво primi inter pares, чільнійшими між иньшими „старцями“ — старшинами родів племени, і всякий важнійший крок мусів настати за відомостию і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій — демократією її можна було назвати лише в противставленню до візантийсько-римського монархізма, бо в дійсности се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос лише старшини родів, як у пізнійших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далї — всякі справи, що виходили за границю племени, потрібували згоди й рішення зборів старців і взагалі народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшла ся чутка про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібрали ся майже

[1]) Див. інтересну розвідку проф. Богдана: Über die rumänische Knesen, Archiv für sl. Phil. т. XXV—XXVI.

[2]) Ставлено не раз здогади, що перейнятє сього слова стало ся наслїдком панования Ґотів над Словянами — таку гадку ще недавно розвинув Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens, 1896—8. Вона, розуміть ся, вповнї довільна.

всї Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцюючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воєводу Хилвудія[1]). На своїм вічу вони погрозами примушують того чоловіка удавати Хилвудія, і плянують якусь, неясну близше, акцію супроти Візантиї й подунайських Словян, з якими вони тодї поріжнили ся були. На подібних ширших вічах мусїли рішати ся взагалї всякі справи, що вимагали солїдарної дїяльности племен, чи ґруп родів, як спільна війна, орґанїзація воєнних сил, вибір спільного вожда з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, рішає громада“.

Така солїдарна акція більшої ґрупи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розріжненнє начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть спосіб війни у Словян — що вони не знають бити ся в тїсних, правильно уставлених лавах, анї люблять виступати на місцях голих і рівних, а волїють засїдки, напади нечайні. Їх рішення змінні й не стійні, бо одні однїм перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся, каже він, на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сї ріжниці й могла привести до підпорядкования своїх гадок власти одного *(μοναρχίαν ποιήσῃ)*. Та й то така солїдарність ледво чи обіймала коли небудь всї антські племена. В наведенім оповіданню Прокопія нїяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всїх Антів“. Правдоподібно, мова тут про близші до візантийських границь антські племена, а не всїх Антів від Днїстра до Дунаю.

Так отже представляють ся нам полїтичні відносини українсько-руських племен в часах розселення: ґрупованнє в численні невеликі ґрупи (мб. племінні), з начальниками на чолї; судячи по численности й ролї сих останнїх були сї племена меньші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але мусїло се бути щось більше як прості роди, хоч би й ширші; постійної одностайної полїтичної орґанїзації нема, тільки від часу до часу одностайні солїдарні акції в спільній небезпечности чи інтересї; широке значінне віча поруч старшинських дінастий; від часу до часу ширші віча давали власть вибираним з поміж сеї

[1]) Ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς ἅπαντας ἦλθεν, ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδόν ἅπαντες κοινὴν δὲ εἶναι τὴν πράξιν ἠξίουν — Procopii De bello Got. III. 14.

старшини воєнним вождам, що ставали по над звичайними властями, й орґанізували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три століття, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули сьвітло на політичні відносини наших племен — ми маємо якісь докладнійші дати про них не скорше як для X віка.

За сей час кольонізація стужніла (флюктуації викликав тільки поворотний рух зі степів під натиском турецьких орд), та й звістки наші з сього часу дотичать не тої рухливої напів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнійшої, інтензивнійшої кольонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житєм. Все се мусїло внести певні модіфікації в політичний устрій, і ми бачимо в нім значні відміни в порівнянню з Sturm- und Drang-періодом антських часів.

Племінне ґрупованнє сих часів ми вже знаємо. Повість наша, скільки тільки могла — виразно зазначує, що поділ на племена був тоді етноґрафічний; племена ріжнились етноґрафічними прикметами: „имѣяхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и предания, кождо своя норовъ“, каже лїтописець і старає ся схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побутї сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значіннє сього поділу ще не могло зовсїм забутись, — що се був етноґрафічний поділ. Дійсно археольоґія виказує певні ріжниці похоронного обряду й культурної обстанови у ріжних племен. Можливо, що з часом і діалєктольоґія викаже докладнійше слїди племінних ріжниць в мові, бо ріжниці діалєктів могли служити теж для відріжнення, так само як і ріжниці в культурі. Сї ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчинї, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусїдів, як осібна ґрупа. Теорія, що старорускький поділ на племена був політично-ґеоґрафічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розріжненнє, не стійна. Політичне ґрупованнє бачимо пізнїйше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, заступають з часом давнійші — племінні, етноґрафічні

назви. Так ми бачимо, що імя Дулїбів заступаєть ся новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. и., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких полїтичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім[1]).

При своїй великости й екстензивности — при величезних територіях, котрих части часом досить слабко були з собою повязані, сї племена для полїтичної орґанїзації були взагалї дуже важкою підставою, й звичайно розбивали ся на дрібнїйші кусні в пізнїйшій полїтичній орґанїзації. Деякі факти вказують одначе на певну живучість первістних племінних тїл, значить — істнованнє певної внутрішньої, бодай моральної звязи. Се питаннє живучости старого племінного поділу і його значіння в пізнїйшім полїтичнім ґрупованню взагалї не легке. В лїтературі висловлялись супротивні погляди на се, і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, головно — що не знаємо докладно етноґрафічних границь. Одначе деякі факти виразно сьвідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в пізнїйшім. Такі слїди живучости їх, як напр. відокремленнє в осібне князївство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива память про границї земель, кажуть нам числити ся з старими етноґрафічними ґрупами як основою пізнїйших полїтичних орґанїзацій. Правда, сї останнї не завсїди докладно відповідали етноґрафічним ґрупам. Не кажучи, що з часом з одного племени виходило кілька ґруп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну ґрупу (напр. Чернигівське і Переяславське князївство на сївернськім ґрунґї або Київське — зложене з Полян і Деревлян), — полїтичні центри могли притягати частини чужої етноґрафічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етноґрафічні границї, мішану ко-

[1]) Теорію про полїтичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной лѣтописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далї: „при вияснению значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етноґрафічні відміни; кожда галузь східнього Словянства була не етноґрафічною, а полїтичною одиницею“. Недавно сей погляд розвивав, хоч не дуже консеквентно проф. Філєвіч в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

льонїзацію і т. и.). Але бути в певній мірі основами полїтичної орґанїзації се племенам не перешкоджало, і на прикладї тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнїйше, в XII в. відрїзнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Київа[1]).

Творчим одначе елємéнтом в полїтичній орґанїзації й полїтичних відносинах сих часів стало городське житє, городські відносини. З комбінації племенного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території, звязані з певними городами, як їх полїтичними центрами[2]), і вони стають властивою підставою дальших полїтичних відносин. При тім розвій сих міських орґанїзаций стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен: там де культурне житє, торговля, зносини, городське житє були більше розвинені, розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; там де не було того культурного житя, не виробили ся такі міські геґемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Полїтичні відносини в середині таких більших і меньших міських громад і між ними одначе близько анальоґічні з полїтичними відносинами антських часів — при всїх модифікаціях, внесених розвоєм міського житя і перевагою територіальних принципів над родово-племінними. Як тоді племінні, так тепер ви-

---

[1]) Про вплив племінного поділу на пізнїйший полїтичний уклад Руси виразно висловив ся вже Пассек — Княжеская и докняжеская Русь, потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звістної теорії про федеративний принцип давнього руського устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси); сей погляд лїг в основу і київської серії моноґрафій поодиноких земель. Против нього з одного боку говорять ті, що признають старий племінний поділ знищеним пізнїйшим поділом на князївства: сей погляд виразно висловив уже Соловйов I с. 691 (т. III гл. 1), йогож знаходимо й у Ключевского Боярская дума[3] с. 25; з другого боку — виступають против нього противники етноґрафічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філєвіч (див. попередню нотку).

[2]) В клясичній характеристиці городських відносин стародавніх часів, поданій Суздальською лїтописею (Лавр. 358), системи старших і меньших городів звуть ся „волостями“, себ-то полїтично-адмінїстративними тїлами: „Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся: на чтоже старѣйшии сдумають, на томьже пригороди стануть“. Пор. аналїзу терміну „волость“ у Сергѣевича Русскія юридическія древности I с. 3—5.

ступають перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичнім житю.

Літописець представляє собі, що перед київською династиєю князі істновали скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин., род київських братів держав „княженіє въ Поляхъ, — а въ Деревляхъ своє, а Дрьговичи своє, а Словене своє въ Новѣгородѣ, а другия на Полотѣ“[1]). Хоч ся звістка стоїть в звязку з леґендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князїв, що не належали до київської династиї і були останками давнїйшого суспільного устрою, як деревський князь Мал, вятицький князь Ходота. На жаль тільки близших подробиць про сих князїв маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстанє Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову[2]). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіоґрафії Мономаха, що він двічи (двѣ зимѣ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сина єго“[3]). Слова Повісти про старі „княженія“ у ріжних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на цїле племя, чи по більше. Так само неясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цїлою Деревською землею, чи було там кілька князїв. Говорячи про того князя Мала, Повість зве його просто „деревським“ князем, „Деревляне збуть його „своїм князем“, з чого-б нїби виходило, що він був князем усїєї Деревської землї. Але від народнього переказу, записаного з народнїх уст по сто лїтах, не все можна жадати такої докладности, і леґенди взагалї люблять ґенералїзувати. На иньшім місцї леґенда (чи автор Повісти) вкладає в уста послів Мала такі слова: *наши князи добри суть*, иже роспасли суть Деревьскую землю“. Тут мова іде вповнї виразно про більше число сучасних деревських князїв[4]). Се відповідає і словам Повісти про потомство всїх трох київських братів, що княжило в Полянській землї[5]). Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо предста-

[1]) Іпат. с. 6. [2]) Іпат. с. 34—5.

[3]) Лавр. с. 239, титулу князя він в сїй записцї не має, але се не зміняє річи.

[4]) Толкованнє про династию князїв, що наступали по собі, можна зробити тільки з певним натяганнєм тексту.

[5]) „По сей братьи почаша держати родъ ихъ княженіє въ Поляхъ“.

вити собі, аби такі величезні племінні території держали ся під властию одного князя, при браку воєнної й адміністраційної орґанізації, і при такім, досить другорядним становищу князя по при віча, як то бачимо у таких не-воєнних князів.

Що до сього останнього, то дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить те ж оповіданнє про деревлянську війну. Князь чи князї грають зовсім другорядну ролю в цілій історії, всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревьскую землю“. Повстаннє стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“, але остаточно рішають справу вони, і в дальшім оповіданню літописець (чи леґенда) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревьская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно. Але власне при такій невизначній ролї князїв, при браку взагалї якоїсь міцнійшої політичної орґанізації на цілу землю-племя, дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною орґанізацією, от як і в Деревлянській, були князї в більшім числї, в мійських округах, щось як пізнійші князї дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землї, з слабою властию, з другорядним значіннєм побіч громади з її „лїпшими мужами“, а поруч таких князївств могли істнувати й округи — „волости“ без князїв, що правились самими тільки „лїпшими мужами“, земськими „старцями“, як і в пізнійшім руху против князївсько-дружинного устрою (в середині ХШ в.) поруч болоховських князївств ми бачимо безкняжі громади на Побожу[1]).

В сьвітлї сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу: в оповіданнях Повісти, де йде мова про племена перед защепленнєм у них князївсько-дружинного устрою, нема мови про князїв, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, параджують ся, иньшими способами себе проявляють; з племенами воюють київські князї, — і нїде не сказано, аби вони ходили походом на князїв уличських, чи сївєрянських, чи вятицьких. Очевидно роля князя, в переддружинних часах никла перед волею й ро-

[1]) Про се в т. Ш гл. 2.

лею волости-землі, її віча, і тому з князями не числить ся традиція. Одним одинокий виїмок, де князь названий — се той деревський князь Мал[1]). Але-ж на те є й виїмкова причина: народній переказ обертав ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгині. Але й тут, як ми бачимо, він слідом усунений на другий плян, і виступають самі „Деревляни".

В порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—X в. грали мабуть ролю навіть меньше замітну. В напів-кочовничім, воєвничім і розбійничім житю чорноморського розселення, антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; близше звязані з своїми вождами, вони давали їм певну підпору й значіннє в усіх справах в середині племени. В осілім, хліборобськім і господарськім житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської власти. Ґрупованнє волостей і князів в ширші союзи, в солідарні акції, які-б обіймали ціле племя, з одним вождем на чолі, в обставинах IX—X вв. північних, ліпше захищених країв, також, певно, йшло тяжше, мусіло перемогти більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Київі підносить ся значіннє тутешнього князя й починаєть ся концентрованнє волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим, зістаєть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну орґанізацію по за Київом — се звістна вже нам згадка Масуді про державу Валїнана й її короля Маджака[2]). Племя Валїнана, каже він, одно з основних, головнійших племен словянських; давнійше йому підлягали всї иньші племена, бо воно мало над ними власть, і його королю підлягали королї иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королїв. В сім оповіданню, розуміють ся, богато побільшення, і в кождім разї про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські племена взагалї не дуже докладні, а орієнтованнє в них незви-

[1]) Імя Ходоти не йде в рахунок — воно записане в автобіоґрафії Мономаха.

[2]) Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 182.

чайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так ріжно, що властиві форми досі навіть непробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати, з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого словянського племени, чи краю, але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на попертє сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нїчого вказати, окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було полїтичним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило-б що сей наш Волинь десь в IX в. (може при кінцї) став був на якийсь час центром полїтичної системи, яка обіймала сусїдні волости чи племена — розуміють ся, не так широко як то Масуді представляє[1]). Звістка про се могла на тій торговельній дорозї, що йшла з західньої Европи на Схід, дістати ся до Арабів, в побільшених розмірах. Ся полїтична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною орґанїзацією не визначала ся.

Та супроти вказаних вище прикмет Масудієвої звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки вповнї гіпотетично. І в результатї до виступлення на перший плян Київа з його князями ми нїчого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцнїйші полїтичні орґанїзації на нашій землї.

Перейдїм отже до Київа.

Ґенеза Київської держави належить до найтяжших питань всесьвітньої історії, не так через брак відомостей, як через відомість, що завдяки своїй катеґоричности і привабній докладности придбала собі незаслужену віру й на довго звела науку з простої дороги. Розумію тут нашу київську „Повість временних лїт“ з її оповіданнєм про початки Київської держави. Як то виказано ширше в спеціальнім додатку про нашу Найдавнїйшу

---

[1]) Д. Вестберґ (l. c.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по лїтописи ся назва з'явила ся пізнїйше. Власне, що з лїтописею в руках ми вповнї можемо класти полїтичну ролю Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 182). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що дїяло ся в кінцї IX в. було „давнїйшим часом“, як він означає се при державі Волинян.

літопись [1]), Повість написана в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вияснення сього питання: „откуду єсть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшім значінню), и хто в ней почалъ пѣрвѣе княжити, и откуду Руская земля стала єсть". Се тоді вже було питаннем без відповіди, і для його вияснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В народі мусіли бути ріжні перекази в сій справі. Так із самої Повісти довідуємо ся за леґенду про трох київських братів Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревиці і річки Либеди (названої по імени їх сестри). Від них київські мудрці XI віка виводили імя Полян, і саме се племя. Крім того в тих самих чи иньших об'ясненнях київських початків сї брати, очевидно, уважались предками київської династиї (слїди сих ріжних толковань зістались в самім оповіданню Повісти) [2]). Розуміть ся, се був тільки т. зв. етимольоґічний міт: з імен місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч сього переказу істновав иньший, де оповідалось, що Кий мав перевіз на Днїпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевоз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міт теж міг служити людям для об'яснення початку Київської держави не згірше як тисячолїтя служила для подібної цїли напр. історія побудованя Риму Ромулом.

Але сї й правдоподібно — иньші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора Повісти і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династиї. Моменти, на яких оперла ся отся теорія, що до справи „Руської" держави можна вказати ось які: традиція „варязького" завойованя

---

[1]) Екскурс II.

[2]) Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от нихъ же суть Поляне [Кияне] и до сего дне" (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізнійша ґльоса, пор. Толстовський кодекс 1 Новгор. лїтоп.: „отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне"; з початку приписано було може тільки „Кыевъ", як в Радивилівськім кодексї (Лавр. с. 9). До сього тексту додано пізнійшу поправку: „яже и до сеи братья бяху Поляне" — погляд просто противний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів. Що Кий був предком київської династиї, про се говорить ширша вердія Повісти („по сей братьи почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ"), в новгородській того нема.

в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди и на Словѣнехъ...); присутність в X і XI в. в Київі значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Київі звали (Vaeringjar скандинавських саґ)[1]); те що вони в Київі, особливо в X в., грали значну ролю на княжім дворі, надавали йому до певної міри, часами навіть варязьку закраску; нарешті — факт, що сі Варяги ще з X в. приймали імя „Руси", по імени тієї держави, котрій служили (тим більше, що руське імя було особливо тїсно звязане з Київською дружиною), і з іменем Руси переходили потім в иньші землї, так що в другій половинї XI в. напр. в візантийських памятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами *Βαράγγοι Ῥῶς* — Варяги Русь[2]).

Такі були загальні явища. Але могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Я для прикладу вкажу на один, звістний нам близше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помочию варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрібуції: „се градъ нашь, и мы прияхомъ и". Так оповідає переказ, записаний в лїтописи[3]). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунґом, а київським княжичем. Але як би стало ся щось подібне столїтє перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князї і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князїв! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора „Повісти". Що то були вповнї, чи в дуже значній мірі *йо го* комбінації, а не готовий народнїй переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за лїтописею ми не маємо нїде, нї в однім старшім утворі нашого письменства, чи в устній традиції нїяких натяків на такі перекази про варязькі початки руського імени й Руської держави.

Охочий взагалї до штучних комбінацій автор в конечнім результатї своїх здогадів і спостережень дав нам такі виводи. Імя Руси принесли до Київа Варяги; се було імя варязького

---

[1]) Се слово виводять звичайно з давнього норманського váг — віра, обітниця, отже заприсяжена дружина — Томсен відчит Ш.

[2]) Про сей дуже важний для вияснення ґенези лїтописної леґенди момент див. особливо у Васїлєвского — Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, XI, 1875, II і Ш.

[3]) Іпат. с. 53.

народа, що виміґрував з початку до Новгорода, а потім прийшов звідти до Київа. Міґрація ся стала ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів сього племени до себе князювати (можливо, що традицію про таке завізванне до Новгорода автор узяв готову вже, але можливо, що й сам викомбінував). Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князїв і володарів. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і засїли в головних містах Новгородців, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігора до сеї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Київа в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантийці вже знають Русь, а її автор Повісти уважав київською.

Леґенду про київських — братів Кия, Щека і Хорива, Повість не відкинула, але обернула так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князїв (натомість вона рішучо виступає проти леґенди про Кия перевозника). Київські князї — Аскольд і Дир, що не належали до пізнїйшої династії (X віка), а мусїли істновати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в Повісти Варягами, що відпросивши ся у новгородського князя, опановали позбавлений князїв Київ, але мусїли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Київа його опікун Олег. Цікаво, що иньша верзія, дуже розповсюднена в пізнїйших компіляціах XVI—XVII в., пішла ще далї в тім напрямі й зробила самих київських братів виходнями з Новгорода: вони прийшли сюди, випросивши ся у кн. Олега, засновали Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кий на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне[1]). Сі верзії лише що

[1]) Див. Гилярова Преданія русской начальной лѣтописи с. 69 і далї, теж у Жданова Русскій былевой эпосъ с. 605, і Халанского Экскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудах предварит. комитета XII арх. съѣзда т. I с. 412—3, 422. В ширших верзіях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені з землї; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Днїпро й засновують там місто. Цїкаво при тім, що коротшу верзію, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших —

пізнійші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповіданнє Повісти про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а ріжні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція: очевидно — не було нїякого скристалїзованого народнього переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотїв (подібно як легенду про київських братів). В одній верзії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігоревого опікуна, пущені ним на Грецію; друга нїчого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну ролю в опанованню Київа надає Ігореви; в третій Ігор, або Олег, відберають Київ безпосередно від його осадників [1]). Можливо, що давнійша верзія звязувала й пізнійшу київську династию просто з Києм, і тільки пізнійшими комбінаціями про Аскольда і Дира сей звязок був розірваний [2]).

Я спинив ся на сім епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам сьвітло на цїлу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер [3]). І так, хронольоґічне уміщеннє історії в другій половинї IX в. стоїть очевидно, в залежности від походу Руси на Візантию в 860 р. — факту перейнятого з візантийських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгорода, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусїв знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора столїтя новійші норманїсти), — для

Олега) над Києм і його братами (з поминенням Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх компіляціях (Гиляровъ с. 72), і вона повторяєть ся в великому числї збірників. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнійшу модіфікацію лїтописного оповідання, а самостійну верзію, і вона аж пізнійше була злучена з лїтописною, а з сеї контамінації вийшло, що пущених Олегом братів побивають Аскольд і Дир, посли Олегові, а сих побиває Олег. (як в варіантї „Лїтописця вкратцѣ“ — Гиляровъ с. 70).

[1]) Другу верзію маємо в 1 Новгородській лїт., третю — напр. у Гілярова с. 139 (хроноґраф XVI в.).

[2]) Ми напр. маємо в пізнійших компіляціях (Гиляровъ с. 140) верзію, що Аскольд і Дир були „Кієві племянники“. Звідси ще один крок — і Ігор теж міг стати Києвим внуком, бо напр. в новгородській верзії Повісти Кий від Ігоря хронольоґічно стоїть зовсім недалеко: оповіданнє дає таке вражінне, що Варяги підбили Новгородців і сї їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

[3]) Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

того оглядно перевів її без останку на нові осади. З рештою ся прикмета Повісти — широке уживанне штучної комбінації, признана тепер в науці без ріжниці і т. зв. норманістами і антінорманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії в Київ через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або, як признавати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сим сушили голову покоління за поколінями істориків, і завзята боротьба вела ся від середини XVIII віку, а хоч останніми часами (яких двадцать літ) боротьба була затихла, то два противні погляди все стоять против себе. На сім місці ми не потрібуємо ширше входити в історію сього питання[1]). Довгий час самий факт приходу в Київ заморської династії, закликаної до Новгороду, не викликав ніяких поважних непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династиї. Против т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-словянської, литовської й иньшої дружини і династиї, що мали бути закликані на Русь і положити початок Руській державі й династиї. Але серед сеї полеміки виявилась з часом хисткість самої літописної традиції, виказав ся її штучний характер, ріжні суперечности й хиби в ній, в результаті вона здіскредитовалась, і новійшими часами історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справді, хронольоґія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показалась зовсім хибною: Руська держава мусіла завязатись далеко ранійше, бо вже на початку IX в. звістні морські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Житиє Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Также хибна теорія, що імя Руси було принесене з півночи варязькою дружиною; автор безперечно під сими Варягами розумів Скандинавів, Норманів, але всї заходи розшукати слїди якоїсь норманської Руси на півночи не здались ні на що, той же факт, що імя Руси в наших ту-

[1]) Про неї дивись II екскурс.

бильних джерелах все привязуєть ся спеціально до Полянської землі, виразно показує, що се імя належить не півночи, а полудню, було місцевим в Київщині. Нарешті дуже важний argumentum a silentio: північні саґи, що так богато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нїчим не натякають на скандинавський рід руської династиї, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нїчого не говорять про варязький початок Руси иньші руські джерела, поза Повістию.

Норманїсти протягом близько двох столїть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справдї важні, та вони доводять тільки те, що на Руси в IX—X в. в княжій службі було богато Варягів, і що через се в Візантиї не відрїжняли часом сих зайд Варягів від Русинів-Словян. Се доводять найважнїйші з історичних свідоцтв — Лїудпранд і особливо Бертинська хронїка, і фільольоґічні — норманські імена Олегових та Ігоревих дружинників і „руські“ імена Днїпрових порогів у Константина Порфирородного, що бодай в части безперечно норманські. Але що так було, то ми й без того знаємо; се власне були ті моменти, що привели автора Повісти до його теорії. Питанне в тім — чи вірна його звістка, що руська княжа династия, котра сотворила Руську державу, була норманська, прихожа, і ся держава виросла на норманськім ферментї, чи се хибна комбінація, як і иньші, про які говорили ми отсе недавно?

Против теорії Повісти справедливо підносять неімовірність тякого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого; паралелї до сього факту в історії не можна вказати.

Повість приводить до Словян цїлий варязький нарід, що по рїжних містах мав скупити ся численно й заслонити собою словянську або фінську людність [1]); але тому рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зіставив слїдів анї в мові, анї в праві, анї в побутї, а такі слїди мусїли-б бути доконче; хиба зробити, як роблять деякі норманїсти — зречи ся того всього, й признати, що на Русь прийшла династия з нечисленною горсткою дружини, й норманську горстку зараз же, без слїду, проглинув словянський елемент.

Ті теорії, що в противність норманїзму, не хотїли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки

[1]) „Новугородьци — ти суть людьє отъ рода варяжьска, преже бо бѣша Словѣни“, теж і по иньших містах.

про закликанне князів, не уратували тим теорії Повісти. Важнійшою з них була теорія балтийська: вона уважала тих літописних Варягів балтийськими Словянами; та вона має против себе всї ті арґументи, які має норманїзм, з додатком того, що против себе має саму Повість, бо та уважає Варягів Норманами, а на Руси не можна навіть виказати присутности балтийської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтийською теорією, лежала в полеміці з норманїзмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значінне.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була ґотська. Дуже про неї тяжко говорити, бо досї ще нїхто з її репрезентантів не виступив з цїлою системою, не пішов далї поодиноких натяків, а й ті натяки найчастїйше не йшли дальше виводу самого руського імени. Збудивши з початку інтерес і надії, ся ґотська теорія зовсїм притихла останні роки, так що можна думати, судило ся її відцьвісти не розцьвівши.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Руси й Київської держави, приймаючи її, приходить ся сей чужоземний початок прийняти виключно на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цїлим рядом основних помилок. По що? Чи варто?

Супроти такого характеру його, — чи приймати оповіданне Повісти на віру, чи не приймати, в усякім разї його не можна класти за підвалину для реконструкції руської історії; його можна, скажім фіґурно, ужити собі для декорації, але нїчого на нїм не можна будовати, бо се була-б будова на піску.

Наша держава зветь ся і в наших і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантийці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і заразом центр сїєї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсїм, як кітом, звязував тодї сю державну орґанїзацію, — на дружинну верству, так що імя Руси прилипає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі. Але заразом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею, се Русь, Руська земля *κατ' ἐξοχήν*, і під сим іменем противставляєть ся всїм иньшим, як муж руський (Киянин) противставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв [1]). Сю спе-

[1]) Див. про се нотку 5 на с. 168.

ціалїзацію руського імени на Київі й Киянах трудно, неможливо об'яснити инакше як тим, що імя Руси було спеціальним іменем Київщини, Полянської землї перше, ніж вона стала центром великої „Руської" держави. Уже з того одного зовсім ясно виходить, що й ся державна орґанїзація мусїла вийти з Київа, коли імя руське, що перейшло потім на цїлу сю державу, ішло з Київа.

Що Київ став сїєю вихідною точкою, се зовсім природно. Він був найстаршим, найбільш торговельним і богатим містом на цїлім просторі тієї пізнїйшої Руської держави. Його далека торговля від найдавнїйших часів документуєть ся находками монет римських, візантийських, арабських на його території [2]), а від IX в. маємо й письменні звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, богацтва вимагали оборони завсіди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инѣми околными". Київ же, положений на границї Полянської землї [3]), на узькім клинї, висуненім між Сїверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних пиратів, і поготів вимагав для своєї торговлї, для своїх купецьких караванів такої оборони, певної, орґанїзованої, сильної. Певно, що про неї мусїли здавна подбати ті „лїпшиї мужі", що „держали" „Руську" землю, богаті патриціанські роди Київа, безпоседно інтересовані в його торговлї. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торговля в такім пограничнім містї. Широка же сїть торговельних зносин Київа, яку бачимо вже в IX віцї, була неможлива без орґанїзованих, завсіди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусїли з'явити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явили ся в Київі дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — нїколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Київ опановала прихожа варязька династия з своєю дружиною, бо певно в усякім разї (поминаючи повну непевність сїєї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й орґанїзують в нїм оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще:

[2]) Історію Київа як міста див. в т. II гл. IV.

[3]) За Днїпром вже була Сїверщина, але пізнїйше київські князї, здаєть ся, як побачимо нижше (т. II), прилучили до Київа вузенький клапоть на лївім боцї Днїпра, щоб тим захистити Київ.

чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роды ихъ и платимы дань Козарамъ. Асколдъ же и Диръ остаста въ городѣ семъ, и многи Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею". Такої іділї не можна собі представити на Днїпровім торговельнім шляху, у „обидимих сусїдами" Полян. Не пояснить нам того і леґенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимольоґічний міт, всунений в переказ (справедливий в своїй основі) про часи, коли Київ не мав сильної орґанїзованої княжої власти, і Поляне „живяху кождо съ родомъ своимъ" [1]). Може найбільше привабна подробиця пізнїйших хроноґрафів про кондотієра Кия, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь робити.

Припустивши навіть, що київська династия X в. була чужа, варязька (хоч, повторяю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се була-б тільки переміна династиї: нова варязька династия заступила місцеву, київську, або що найбільше — дїдичні варязькі князї з своєю дружиною заступили місце давнїйшої воєнної орґанїзації. Київ і варязька династия з горсткою своїх Варягів, що зараз без слїду розплили ся в руській стихії, могла хиба прискорити tempo тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, нїж собі Повість представляла.

Я мушу тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної орґанїзації, коли Київ не був ще одиноким центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — істнованнє тисяцьких у Київщинї не тільки в Київі, але й у Білгородї й Вишгородї. Сю десяточну воєнну орґанїзацію стрічаємо готовою вже в перших відомих нам близше часах Руської держави (кінець X віка): земля подїляєть ся на сотки, сотки на десятки, на чолї десятків стоять десятники, а на чолї соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолї її — тисяцький, найвищий воєнний урядник землї чи князївства. Ми не знаємо, коли з'явилась отся десяточна військова орґанїзація, з рештою звістна у рїжних індоевропейських і иньших народів (Перуанців, Монґолів і ин.) [2]). Після того як розвинулась дружинна

[1]) В Повісти Поляне живуть з початку „роды своими", потім з'являють ся ті брати (по иньшій версії — праотцї Полянського племени), вони „изгибоша", і в результаті зістають ся знову „роды" без княжої власти, що приносить ся на ново Варягами.

[2]) Дехто (як Leist Alt-arisches jus civile II. 224) уважали десяточну орґанїзацію навіть пра-індоевропейською. Се непевне. Але ши-

орґанїзація, і на неї перейшла вся вага в оборонї, десяточна орґанїзація тратить по части свій чисто-воєнний характер (в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адмінїстративні компетенції, на Волини XIII в. „сто“ стає адмінїстрацийним і фінансовим округом [1]), пізнїйше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на орґанїзацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку), і в військовій орґанїзації дуже мало дає себе знати, крім того, що тисяцький лишаєть ся головним воєводою. Слїд незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщинї датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сї факти приводять до гадки, що та воєнна десяточна орґанїзація була старшою від князївсько-дружинної; через те в періед найбільшого розвою дружинного устрою — за династиї Володимира, ми застаємо ту десяточну орґанїзацію в періоді упадку й розкладу.

Слїди сієї орґанїзації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона на скрізь була місцевою, і коли взагалї державна орґанїзація йшла з Київа, то правдоподібно, що й ся десяточна орґанїзація не була з якої иньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але противно — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фраґментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. и.) перенесена в иньші землї. Дуже правдоподібно, що то була місцева стара, перед-дружинна орґанїзація оборони в „Руській“ (Полянській) землї. Та тут треба піднести сю цїкаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князївство [2]), на маленькім просторі старої Полянської землї бачимо трох тисяцьких — в Київі, Вишгородї й Білгородї; тим часом сї останнї два городи грають тодї поперш Київ дуже скромну ролю й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тодї, як не було в них осібних князїв, і перше навіть, ніж вони були осібними княжими волостями.

роке росповсюдненне сеї орґанїзації показує, що вона могла виникати незалежно від чужих впливів. Тому нема причини виводити руську орґанїзацію з ґерманських впливів, як то часом роблять.

[1]) Грамоти Всеволода новгородського, напр. в Христоматії В. Буданова I с. 226 і далї; Іпатська л. с. 613.

[2]) Звичайно — кождий князь має тисяцького, що заразом бував тисяцьким його князївства й називаєть ся то по імени столиці, то по імени князя, як то ми бачимо в XII в.

Се насовує питанне, чи істнованнє в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної орґанізації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну орґанізацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кождий значнійший город сам орґанізовав військову оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої орґанізації, і ся орґанізація була зроблена в формі поділу на десятки й сотки, подібно як то бачимо нпр. у Ґерманців. Аж пізнійше, з розвоєм київської дружини, стратила ся воєнна орґанізація своє значінне, й вождь київської дружини — чи називав ся він князем чи як инакше з початку, вповні підбив під свій вплив сі провінціональні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну ціліть. Той факт, що в Київі й надалі зісталисъ тисяцькі, міг би вказувати, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолї дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: міг то бути київський князь, що не задовольняючись земським військом, завів свою осібну, від нього безпосередно залежну дружину, або якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною, або такий узурпатор, що силоміць опанував Київ. Ріжно то могло бути.

То тільки певно: розвій воєнних сил Київа, що не міг стати ся инакше як з утвореннєм спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (*οἱ Ῥῶς*) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантиї вже добре звістна, як розбійничий і нелюдський нарід. Житиє Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всї знають, дуже суворим і немилосердним“. Житиє Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладї) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневім березї Криму), що

мав стати ся десь в кінцї VIII або на початку IX в.[1]). А патріарх Фотий в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь „народом, загально звістним з своєї нелюдськости й воєвничости[2]).

Повість временних літ приложила звістку про похід 860 р.[3]) до київської Руси. Се цїкаво, при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Руси і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом Олега: очевидно, вона тут ішла несьвідомо (і — проти своєї теорії) за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Ся подробиця має характер і вартість історичного документу. З сею вказівкою Повісти сходять ся вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотий в своїй проповіди, виголошеній під час руського нападу на Царгород, каже, що напастники (Русь) прийшли з краю, віддїленого від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками[4]). Цїс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінцї IX в.) згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів", себто Руси[5]), каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїздять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблїв[6]). Сї пояснення показують, що в руських пиратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережа, бодай виключно, а похід 860 р., зовсїм певно, вий-

---

[1]) Ἔφοδος ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνους, ὡς πάντες ἴσασιν, ὠμοτάτου καὶ ἀπηνοῦς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίας λειψανόν — Житие Григория Амаст. гл. 43 — Васильевский Русско-византійскія изслѣдованія (текста і коментар). Житие Стефана Сурозького — ibidem c. 100—1, чудо 3; про нього ibid. c. CCLXXXIX і далї; чудо не має слїдів пізнїйшої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда": „По смерти же сего таго мало лѣтъ миноу, пріиде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинъ силенъ зѣло".

[2]) τὸ παρὰ πολλοῖς πολλάκις θρυλλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ μιαρίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον — властиво: „нарід, про котрий так часто говорено, котрий переходить всї иньші що до нелюдськости й охоти до убивання" — Photii epistolae ed. Valetta c. 178.

[3]) Перейняту з візантийських джерел і хибно в нїй датовану 866 роком.

[4]) Χώραις πόσαις ἐθναρχίαις τε καὶ ποταμοῖς ναυσιπόροις καὶ ἀλμυροῖς πελάγεσι τιῶν επελασάντων διειργμένων — Lexicon Vindobonense c. 208.

[5]) Мізийських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

[6]) Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις, гл. 19, видана у Migne Patrologiae cursus, series graeca т. 107.

шов таки не з сього побережа, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантийського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську. Сі посли „руського короля, прозвищем хакана", послані до візантийського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи" (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явились тільки при кінці століття тут); тому візантийський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому[1]). Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходить з того, що в 30-х рр. IX в. був в Київі вже якийсь сильний „король" руський.

Але се ми й без того мусимо вивести уже з самих тих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сі походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже пановати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженю тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо коли приймаємо, що руське імя розходилось з Київа разом із залежностію від Київа, инакше сього об'яснити не можемо. Отже в обох разах мусимо прийняти, що на початках IX в. в Київі була вже якась сильна воєнна орґанізація, що розширила сферу своєї діяльности далеко поза околиці Київа.

Значить, уже в VIII в. найпізнійше, київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів київської торговлі й маючи значні воєнні дружини, які для самого свого удержання потрібували війни, почали воювати сусідні племена та споружати далекі походи, на землї Візантийської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська забора.

---

[1]) Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores, I с. 434. Література сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсї II.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками посли висилають ся від імени двадцяти чотирох (або пяти) князів, на чолї котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; декотрі з них могли бути тільки членами династиї, без удїлів, але яких двадцять було князїв на князївствах[1]), що підлягали київському князю, або намістників з титулом чи значіннєм князїв — те що умова Олега називає: „иже суть подъ рукою єго (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и єго великихъ бояръ“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти лїт, як представляє Повість, де руські князї одним махом опановують цїлий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дїйсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісти зложені на купу на початку князювання Олега (инакше сказати — виходили за границї історичної традиції), були здобутком цїлого столїтя або й більше.

В результатї початки Київської держави відсовують ся геть, за межі IX віка, і орґанїзація сильного війська і князївської власти в Київі (се мусїло випередити всякі підбивання сусїдів і далекі походи) іде на початки VIII в., або й ще далї. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang- періодом словянської кольонїзації наступили спокійнїйші часи на середнїм Подніпровю — десь в VI—VII в., і могли розвинутись наново торговля й інтензивнїйший господарський промисел. Тодї м о г л а наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десятична орґанїзація, а далї — мав розвинутись і князївсько-дружинний устрій; се сталось би — найпізнїйше в VIII віцї.

Можна ще піднести, як хронольоґічний момент, що в лєґенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій верзії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Як би можна було покластись на детайлї сеї лєґенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князївської власти, хозарська-ж зверхність могла з'явитись тут десь в другій половинї VII чи в першій половинї VIII в. — найдальше. Але на детайлї народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як в данім разї.

---

[1]) Низше побачимо, що се число — коло двадцять досить тривко тримаєть ся в серединї X в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань[1]), переказаної в Повісти, про се ж сьвідчить хозарський титул „кагана", що прикладав ся до київських, взагалі до руських князїв (в слові Іларіона XI в. — великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім — каган Олег, у ібн-Даста король Руси зветь ся хакан-Рус). Він і давнійше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що посилав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, очевидно, київський князь (про хозарського кагана не можна тут думати, бо з ними Візантия мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західню імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибили ся з під хозарської зверхности, автор Повісти вже не знав нїчого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниці меча й шаблї, й віщує пізнїйшу побіду Киян над Хозарами); сей факт може сьвідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разї на початках IX в., коли князївсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торговлею, мусїли торговельні міста подбати самі про забезпеченнє, й се змусило їх до орґанїзації воєнних сил[2]). Се дуже привабне об'ясненнє дало-б нам і хронольоґічний вихідний момент, та тільки воно зовсїм ілюзоричне. Хозарська держава меньше всього була полїцейською новочасною державою, і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Подніпровя[3]).

---

[1]) Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з памяти про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дорозї на Схід.

[2]) Ключевскій Боярская дума[3] с. 23.

[3]) Ще меньше можна згодити ся з гадкою, висловленою недавно иньшим поважним росийським ученим, що початки руської державної орґанїзації були дані Хозарами — вони дали взірцї державного устрою й вищої культури руським Словянам (Ламанский ор. с. V с. 150 і далї, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню нпр. з київською Русию переціньоєть ся при тім зовсїм не заслужено. Примітивний

Тутешні торговельні міста мусїли дбати про забезпеченнє своїх торговельних інтересів і їх охорону зовсїм незалежно від хозарської власти, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусїв думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченнєм свого місцевого торга й свобідної комунїкації по торговельним дорогам, а се вкінцї привело до орґанїзації дружини й сильної княжої власти.

Забезпеченнє торговельних доріг само собою потягнуло за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торговлї „городків", де київські князї саджали „своїх мужів", та до „примучування" найбільше неспокійних племен. Контрібуції й дани, які при тім зберали ся з них, і саме примучуванне, получене з забираннєм людей в неволю, давало дуже цїнний запас товарів київській купецькій дружинї, і се заохочувало київських князїв до розширення сих примучувань і „полюдий" — походів за данею на примучені вже території. Від сього переходили вони до все дальших походів, морем і суходолом. І сї також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантийські землї здобували ся ріжні полекші для руської торговлї на Візантию), але ще більше мали на метї здобичу, та й добру службу служили престижови київських князїв — зміцняючи його власть і впливи. Так з охорони київської торговлї виростала державна система, що як з одного боку служила інтересам київської торговлї і зверхньої купецько-вояцької верстви, так з другого боку сама стає цїлею для київського правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Від першої половини IX в. Київ міг скріпити свої воєнні сили найлїпшими дружинними контінґентами з скандинавських виходнїв — „Варягів". Тим часом як одні ватаги Норманів прямовали на береги Франциї та Анґлії, иньші пускали ся за грошима й здобичею в „східнї краї" (Austrvegr). Повість переказує нам, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словян, Кривичів і сусїдні фінські народи. Звідти ватаги їх пускали ся далї на полудень: київські князї, а може

устрій півкочевої орди також зовсїм не надавав ся на взірець для орґанїзації оселих племен. Орґанїзація держави Олега чи Ігоря, при всїй своїй примітивности, була степенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

й іще які, брали їх собі на службу, а Київ знов послужив їм стацією до Візантиї, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу. Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ вже в X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів[1]). На сім шляху Київ був головним пристановищем для Варягів, і варязькі ватаги грали тут важну ролю. І не приймаючи літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династиї, треба признати чимале, хоч би й служебне значіннє варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в IX—X в. З Варягів виходили намістники в підвластні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (хоч взагалі що до імен зістаєть ся богато не певного — які з них справдї скандинавські). Богато їх було в вищій і низшій дружині, в близшім окруженню князя; варязький вплив якийсь час був остільки сильний на київськім дворі, що молодим княжичам X в. давали часом варязькі імена, такий напр. „нетий“, себ то племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імени Гакон). Се почалось уже з 1-ої пол. IX в.: вже посли руського „кагана“, послані в Візантию десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Руси, Варяги починають мандрувати далї на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантиї: до тих часів у Візантиї знали

[1]) Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осїдатись на Руси. Легко сказати — ходити вповперек через цїлу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпеченнія від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цїкаво прочитати описи подорожей скандинавських авантурників в Біармію (про них новійша статя: Тіандеръ Поѣздки Норманновъ въ Бѣлое море, Извѣстія отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сї напади на поблизу моря положені осади Фінів!

Оден з неонорманістів Ст. Рожнецкий (Perun und Thor, Archiv XXIII с. 465), відчуваючи слабу сторону тих давнійших поглядів на проторенне варязької дороги, каже, що варязькі походи в глубину східньої Европи мусїли почати ся ще в 1-ій половинї IX в., або його початках. Так поступаючи, прийдеть ся візваннє Варягів на Русь перенести на часи словянського розселення, аби лише уратувати сю леґенду.

переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русию (порівняти руські назви порогів). Не диво, що автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тілько київська династия була норманська, але що й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Київі аж роїло ся від Варягів, члени київської династиї носять словянські імена, як Сьвятослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх пробовано об'яснити з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусїли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменьше знаємо, — внутрішньої управи. Чи київська династия вийшла з громадських князїв, підпорядкованих колись волї громади, чи з яких узурпаторів, — в розвою її власти в середині самої землї мусїли важну ролю відограти сї чужі, нїчим не звязані з громадою норманські дружини, на котрі опирали ся князї в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землї далеко відійшла від „демократичного" устрою Прокопієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градскии" відійшли на другий плян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки й суд, і адміністрацію. При кінцї X в. сей процес вже закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять лїт пізнїйше літописній повісти про Володимира; як відгомон давнїйшого виступають в його радї попри дружиннниках-боярах „старци градскии", але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусїла сформуватись така княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Київі і взагалї в Руській державі. Ми мусимо бачити тут більше, як припадкову хронольоґічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусїли київські князї перейти до підбивання сусїднїх народів та далеких походів морем і суходолом. Сї походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу, сильнїйшу дружину, нїж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣваючи оружьемъ и порты" свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократиї — „лїпших людей", і міг розширяти свої компетенциї поза сферу воєнної оборони. Рядячи властновільно,

через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли поволі переходити від громадських і патриціанських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та ріжних иньших аґентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша). Аж ослабленнє княжої власти в другій половині XI в. піднесло значіннє громади-віча, та й то тільки до значіння громадської контролї над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всї галузи адміністрації.

Так собі можна більш-меньш представляти еволюцію Київської держави на основі тих фактів, які маємо. Чи приймати, що династия св. Володимира була варязька й опановала Київ завойованнєм, чи не приймати, а здогадуватись, що то була династия домородних узурпаторів — вождів дружини, чи нарештї припускати тут стару династию племінних, київських князїв, се зробить деякі переміни в розумінню розвою княжої власти і держави, але в основі своїй розвій буде той сам. Тільки наукова обережність вимагає в усякім разї — не напирати на літописну історію варязького завойования — задля крайньої непевности цїлої теорії Повісти.

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Бідні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всї, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землї — я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цїлого IX віку.

На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ нарід Русь *(οἱ Ῥῶς)* під проводом якогось неназваного на імя воєводи *(ἡγέμων)* пустошив малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа — довідуємось про се з Жития Георгія Амастридського, з поводу чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близших відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натяка на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Руси.

До тих же більш меньше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповіданнє жития Стефана Су-

розького (знову з поводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи). Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгорода, треба уважати пізнійшим додатком, зрештою-ж се оповіданнє, хоч перехованє тільки в словянсько-руськім перекладї, не має слїдів пізнійшої редакції[1]).

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі припадково, тільки тому, що були згадані в аґіоґрафічних утворах з поводу чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тодї далеко більше. Житиє Георгія Амастридського, писане в 1-ій пол. IX в., говорить про руський нарід, як добре звістний своїми погибельними вчинками: „Русь, нарід суворий, як то всї знають, вони не мають утїхи нї в чім людськім, тільки в убийстві“.

Таким чином звістний похід 860 р., коли Русь, використавши, що імператор Михаїл з військом пішов в Малу Азію, несподївано прохопила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хиба тільки, що Русь відважила ся напасти на саму столицю. Похід сей став ся лїтом (в недавно виданій візантийській хронїцї датований 18 червня). Русь встигла пограбувати околицї, зруйновати передмістя і нагнала страху на саме місто, позбавлене оборони, аж нагло покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад з дороги поспішив ся назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одиноко супроти иньших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізнійших хронїках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одїж Божої Матери; сучасник патр. Фотий нїчого не згадує про чудо: воне було перенесене на сей напад з леґенди про аварський напад на Царгород 626 р.[2]).

---

[1]) Про обидва епізоди дивись Васїлєвского Русско-византійскія изслѣдованія, де дано основні моноґрафії про обидва жития і виказана література; давнійші розвідки по них стратили значінне; новійші поки що не принесли нїчого позитивного (недавно напр. Халанский — Ж. М. Н. П. 1902. VIII, Суровьку леґенду представляв як руську перерібку амастридської). Про толкованнє імени Бравлина див. прим. 49.

[2]) Про джерела й літературу сього походу див. в примітках (50).

Але Русь знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голоснім походї на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспийського моря. Від пізнїйшого, але солїдного історика Табарістана (полудневого берега Каспийського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємо ся, що за часів Хасана - абу - Зейда (володїв Табарістаном між 862 і 884 р.) приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім кутї Каспийського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників[1]).

Як я вже піднїс, сї звістки сьвідчать в першій лїнії про значний розвій воєнних сил сїєї Руси. В походї 860 р. було, судячи по числу кораблїв, поданому візантийськими джерелами, 6—8 тис. мужа[2]), а й похід переказаний в Житиї Георгія Амастридського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лїнії, як я вже сказав, сї „руські“ походи сьвідчать про якусь більшу державну орґанїзацію на середнїм і нижнїм Днїпрі. В посланію Фотия (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантию, каже він, „підбивши сусїдів і з того загордившись“[3]).

Факти дипльоматичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої, з ширшим полїтичним сьвітоглядом держави. Маємо їх два. Один — се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантийського імператора Теофіля в 839 р., для навязання дружних відносин[4]). Другий — се зносини Руси з Візантиєю по походї 860 р. Можна догадувати ся з певною правдоподібністю, що сї дипльо-

---

[1]) Текст у Дорна — Каспій с. 5 і 464, над близшим означеннєм року сього походу застановляєть ся тамже с. XLVIII Кунїк, але не приходить ні до якого певного виводу, а хоч і прихиляєть ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходить з хронольоґії Повісти, так що сї його виводи не мають ніякої цїни. Дорн (с. XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся, що то була побіда над Русию, але сам далї наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами — Турками в 873/4 р.

[2]) Лїтопись рахує на корабель по 40 мужа в походї Олега. Похід леґендарний, але сю подробицю можемо прийняти дуже добре.

[3]) τοὺς πέριξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακεῖθεν ὑπέρογκα φρονηματισθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

[4]) Quos rex illorum chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat — як вище с. 351.

матичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантийські землі, й ініціатива їх вийшла від Візантиї — перший раз по нападах Руси на візантийські землі в перших десятолітях IX в., в другім — по поході 860 р. Про сі другі біоґраф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещеннє“. Висланий на Русь епископ, по його словам, мав зробити сильне вражіннє на Русинів і багатьох охрестити[1]). Про се навязаннє приязних відносин з Русию і висланнє до них епископа каже також і сучасник Фотий в своїм окружнику, але без всяких близших подробиць: він каже, що Русь, нарід загально звістний з своєї нелюдськости й воєвничости, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла епископа і з ворогів стала підвластними й приятелями імперії, себ то стала її союзниками й обіцяла воєнну поміч[2]). Ся Фотиєва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не конче за часів імп. Василя (що сопровителем імп. Михаїла став в маю 866 р., а від 867 правив сам), а може й скорше, слїдом по руськім походї 860 року[3]).

---

[1]) Біоґраф оповідає, що до сього вражіння причинило ся особливо чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь евангелиє, і огонь не зробив на нїм нїякого слїду — се рішучо вплинуло на успіх проповіди. Мотив такої проби огнем досить розповсюдненний в лєґендарній аґіольоґічній літературі.

Оповіданнє біоґрафії імп. Василя про руську місію перейшло до ріжних пізнїйших візантийських компіляторів — Кедрина, Зонари, Ґлїки, і росийських збірок, як Никонівська. Завдяки тотожности імени імп. Василя Македонянина з іменем Володимирового шваґра в деяких грецьких компіляціях се оповіданнє дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещеннєм Руси за Володимира — див. повість видану Бандурієм, нове виданнє в Analecta byzantino-russica ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Ях'ї бар. Розена с. 222. Про Бандурієву повість див. новійші замітки ак. Ламанского — ор. с. гл. XVII.

[2]) Біоґрафія імп. Василя в Corpus hist. Byz. XXVII гл. 97. Окружник — Photii epistolae p. 178.

[3]) Біоґрафія зрештою й виразно суперечить з окружником Фотия, бо каже, що епископа на Русь післав патр. Ігнатий, що настав по упадку Фотия в 867 р., а Фотий згадує про висланнє епископа в своїм окружнику, ще перед своїм уступленнєм. В. Ламанский в своїй розвідці стараєть ся довести, що Русь навязала зносини з Візантиєю зараз по

В візантийських джерелах не називають ся анї правителї Руси, що вели сї зносини з Царгородом, анї провідники походу 860 року. Повість временних лїт каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Сьвятослава і дїда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького вікінґа Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всї иньші київські князї мусїли опинити ся по-за династиєю: Олег став воєводою Ігоря, чи в иньшій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умераючи „предасть княжение свое Олгови, отъ рода єму суща, въдавъ єму на руцѣ сына своєго Игоря, бяше бо молодъ вельми". Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм" до Царгорода, але по дорозї опановали Київ, що стояв без князїв, почали княжити над „Польскою" (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерти Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править в імени Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликуєть ся до прав Ігоря: „вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ єсмь роду княжа", и вынѣсоша Игоря — „а се єсть сынъ Рюриковъ"[1]). Але се тільки поправка початкової верзії. Початкова редакція зовсїм ігнорує приналежність Олега до династиї та уважає Олега просто тільки воєводою Ігоря: „възрастшю же єму Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воєвода, именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ". В сій верзії Ігорь сам каже забити Аскольда

невдалім походї, під вражінням царгородських процесий. Все се тільки здогад; хронольоґічно се можливо, хоч довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім д. Ламанский висловляє гадку, що в тій Фотиєвій місії на Русь був післяний св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чадій", була в дійсности місією на Русь. Ґіпотеза інтересна, хоч і лишаєть ся невиясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Панонське житиє) говорять про Хозар замість Руси. Можливо, що місія на Русь і дипльоматичні зносини з Хозарією були складовими частинами дипльоматичної акції, яку розпочало візантийське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злили ся до купи.

[1]) Іпат. с. 13.

і Дира, покликуючи ся на свої права: „нь азъ єсмь князь, и мнѣ достоить княжити“ [1]). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, а може й катальоґ київських князїв, не міг лишити Олега в титулї воєводи, і він авансував на опікуна Ігоря.

Добра то опіка, що триває тридцять лїт, коли Ігор давно мусїв бути повнолїтнїм! Текст умови з Візантиєю рішучо противить ся сьому об'ясненню, бо Олег в нїй зовсїм не згадує нїчого про того нїби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою єго, свѣтълыхъ и великихъ князь и єго великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був анї опікуном, анї воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київськім столї. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такім разї се знали-б мабуть наші книжники і не зробили-б з Олега Ігоревого воєводи, хоч як слабі й лєґендарні були їх відомости з тих часів.

Меньш ясна, але не меньш підозріла справа Аскольда й Дира. Я не можу тут знову промовчати тієї, правда — відомої нам тільки в дуже пізнїй редакції верзії, що Аскольд і Дир були потомки Кия. Уважаю можливим, що се верзія давнїйша від теорії Повісти, але не хочу на сїм що небудь будувати. Досить і того, що поясненнє Повісти, яким чином від Аскольда і Дира Київ перейшов до Олега (або Ігоря) виглядає дуже нещасливо: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозї займають Київ, що зовсїм нїколи не належав їх князю, і за се гинуть як узурпатори — яка льоґіка в тім узурпаторстві! Чому нпр. Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликуєть ся до своїх династичних прав? Династичної ідеї княжої в її пізнїйшій формі, в якій знали її лїтописцї другої половини XI в., в X в. ще не було. Недорічність відчули пізнїйші компілятори і вставили поясненнє, що Аскольда і Дира послав Олег з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Київі, і Олег, розсердившись за се спроневіреннє, по-

[1]) 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зістала ся в ширшій верзії, як найлїпший доказ компроміса в справі Олега.

становив помститись[1]). Об'ясненнє се, розуміється ся, нїчого не варто, та цїкаво тим, що показує почутє недоладности в оповіданню Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповіданнє, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: „чий се городъ?“ Они же (Кияне) рекоша: „была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша грядокъ сь, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ“. Асколдъ же и Диръ остаста въ городѣ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородський) верзії Повісти нема нїчого про те, як Аскольд і Дир з'явили ся в Київі — се, правдоподібно, дальша і дуже нещаслива в своїй ідилїчности комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Дира убивають разом „злодѣи Игоревы“, несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в ріжних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, єже ся нынѣ Угорьскоє наричеть, идеже єсть дворъ Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николы“, — отже на теперішнїм Печерську, на Днїпровім березї, гень низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могыла за святою Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмилї від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалї — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповіданнє про їх смерть тратить ґрунт[2]).

Тай само по собі взявши, се князюванне в Київі двох князїв разом, що, по словам традиції, не були анї братами, анї батько з сином, дуже неправдоподібне.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (може память, що Аскольд жив тут, і привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилї поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещенне частини Руси по тім походї, при умові: дуже ймо-

[1]) Гиляровъ Преданія Начальной лѣт. с. 70 – 72 (рукописи XVII в.).

[2]) Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнїйшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

вірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантию і потім при згоді з Візантиєю прийняв християнство. Тим зовсім природно об'ясняють ся факти, що Повість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилї Аскольда поставили церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словяньскими королями, каже він, то король аль-Дир[1]), він має великі міста, численні, залюднені землї; в столицю його держави приходять мусульманські купцї з ріжними товарами[2]). Нема нїяких трудностей прикласти се до найбільшого полїтичного центра східньої Словянщини — Київа, що провадив велику торговлю із Сходом, — хиба те, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор[3]); але можливе непорозуміннє, наслїдком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він нїде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді в такім разї для нас важна, бо сьвідчила-б що Дир був князем (бо що він дїйсно був на сьвитї, за те сьвідчить і його могила „за сьвятою Ориною"). Той факт, що в нашій традициї він звязуєть ся до купи з Аскольдом[4]), промовляв би за тим, що в них треба бачити близьких до себе хронольоґічно князїв. Далеко назад відсовувати назад Аскольда не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (тай у традициї він все кладеть ся на другім містї, по Аскольдї), отже правдоподібнїйше буде Дира класти по Аскольдї, перед Олегом. Він жив мабуть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в серединї X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князївства прийдеть ся трохи посунути на пізнїйше, з огляду на звістку про війну Дира (в літописи розуміють ся — Аскольда і Дира) з Печенїгами: до конфлїкта

---

[1]) Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дин.

[2]) Вид. Гаркави с. 137.

[3]) Недавно Вестберґ (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдира відповідає Київській державі, таки поправляв без церемонії Алдира на Ігоря.

[4]) Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одиному бѣ имя Асколдъ, а другому Диръ (1 Новг. с. 4).
Бяста у него (Рурика) два мужа: Асколдъ и Дирдъ (Ип. с. 11).
Иде Асколдъ и Диръ на Грѣкы — Іпат с. 12
воєваша Асколдъ и Диръ Полочанъ — Никон. I с. 9.
избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ — Никон. I с. 9
и увидѣ Олегъ, яко Осколдъ и Дирдъ княжата... и убиша Асколда и Дира — Іпат. с. 13.

з ними у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіза літописної хронольогії приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3—4 роки[1]). Отже Дир міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого" князя показували в ріжних місцях („погребоша ѝ на горѣ, иже глаголеть ся Щековица", а знов „єсть могила єго в Ладозѣ")[2]), то ще не велике диво, але-ж бо і в самім Київі було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт" (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було в Київі двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописи так богато скуплено подій коло Олега[3]).

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Київа, або київським воєводою[4]).

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр., правдоподібно, ще княжив.

Олег, одинока певна дата його князівства — се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тому

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга, реґентка в 940—950 рр.

Сьвятослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на істнованнє вже більшої політичної орґанізації, скупленої коло

---

[1]) Про се низше і в екскурсї I. [2]) Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

[3]) Здогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — Публичныя лекціи с. 57; про Олегову могилу в Київі і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

[4]) Про поправки імени Бравлина див. примітку 49.

„Руської“ — Полянської землї. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантию в 860 р. уже „підбила своїх сусїдів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сім питанню.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомости про сформованнє комплекса земель Руської держави. Він вийшов з сієї трудности, зложивши сю історію на часи півмітичного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завойованя Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю ґрандіозну окупацію. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнїйші псковські) Кривичі з словянськими кольонїями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм походї на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тодї визначне торговельне місто), Київщину: „поиде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варягы, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Весь, Кривичи, и прия городъ Смоленескъ, и посади въ немъ мужь свой; и придоста къ горамъ киевьскымъ...“ По сім, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронольоґічній схемі Повісти се умїщено під 883 – 5 р.), „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його походї на Візантию беруть участь ще Хорвати, Дулїби й Тиверцї в ролї союзників („яже суть толковины“ — помічники)[1]), а в північній верзії ще Вятичі. Крім того на сї ж часи треба б положити ще й прилученнє Дреговичів, бо пізнїйше нїде нема згадки про се. По сій Олеговій роботї мало що зіставалось його наступникам робити з східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і воєвав ся з Деревлянами, Сьвятослав підбив на ново Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західнї землї.

Розуміть ся, автор мав лїпші відомости про походи Володимира й Сьвятослава, нїж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно сьвіжа память в другій половинї XI в., коли укладала ся Повість. Дїйсно, походи Сьвятослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досить до-

[1]) Так найправдоподібнїйше пояснив се слово Григорович на підставі ґльос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, спрѣчь толковникъ, Алексѣй — пособникъ, толковникъ. Труды III съѣзда I с. LIII.

кладно (крім детайлів, розуміть ся); але вже всї походи Ігоря звязані з ріжними леґендами й, розуміть ся, о стільки й переховали ся в памяти, о скільки були звязані з якоюсь леґендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантию, не мають і леґендарної закраски, а виглядають всї на комбінацію автора. В кождім разї, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоюванне цїлої Сївершини (найбільшої з етноґрафічних територій!), завзятих в своїй свободолюбности Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміть ся, лишить ся повним абсурдом. Не лїпше виглядає похід Олега з Новгорода на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозї, скидає своїх бояр узурпаторів з київського столу, а на Новгородцїв, що по словам Повісти „суть отъ рода варяжьска, преже бо бѣша Словѣни", зараз накладає дань — „Варягомъ даяти".

Порівнюючи звістку, що за Володимира з Новгорода давали до київського скарбу дві частини данини, а третю роздавали новгородським Варягам, ми будемо мати повне право зрозуміти звістку Повісти про новгородську дань за часи Олега так, що Новгород платив певну дань до Київа від непамятних часів. Сей факт рішучо противить ся теорії автора, по котрій Київ був здобутком Новгорода, й виразно натякає, що в дїйсности Новгород навпаки був здобутком Київа. Коли зважити тепер ще недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитєм, і той цїкавий факт, що в хронольоґічній табличцї, на иньшім місцї Повісти, зовсїм ігнорує ся й Рурик, і князївство Олега в Новгородї, а рахунок іде „отъ пѣрваго лѣта Олгова, понелѣже сѣде в Киевѣ", то мусимо усунути з сфери фактів цїлий той Олегів похід з Новгорода на Київ, як дуже сумнївну комбінацію.

Відкидаючи, як непевну комбінацію пізнїйшого книжника, лїтописну традицію про зґрупованнє земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсїм ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусїли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього столїтя. Що вже тодї Руська держава була велика, зложена з великого числа ріжним способом звязаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізнїйших територіальних здобутків, і велике число підручних князїв за часів Ігоря, і нарештї деякі безпосереднї, зовсїм певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землї чи племена могли бути тодї звязані з Київом, були ріжні, мушу особливо піднести сю справу. Ми можемо більш меньш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землї входили в круг політичного впливу Київа скажім — на початку X в., але рідко де зможемо докладнїйше означити, в яких саме відносинах, в якій степени залежности стояла та чи иньша земля до Київа. А в тих відносинах могли бути найріжнїйші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то добровільно, чи не добровільно — наслїдком „примучування“, підпали політичному впливу київського князя, посилали з ним в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, анї не мали иньших зобовязань супроти нього, чи якихось ограничень своєї управи. Иньший нарід наслїдком „примучувань“ з'обовязувавсь платити дань, але при тім заховував своїх князїв і внутрішню управу в цїлости, ненарушену. Деревляне напр., примушені здавна (по Повісти — за Олега) платити дань київському князю, заховують до середини X в. своїх власних князїв, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирщикам), і роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдиє“). Знов иньший нарід чи земля могла дістати осібного князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсїм самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарештї (і се вже найвища степень залежности), київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролї намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сїм поясненню до річи — передо всїм візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши лєґендарне оповіданнє про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній памяти не зістало ся нїякої памяти про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста на великій водній дорозї днїпровсько-балтийській, по тім „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсїм зрозуміло, і так мусїло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був передо всїм торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусїли дати тут ініціятиву до державної орґанізації і взагалї кермували політикою, то мусимо прийняти, що ки-

ївська політика була передо всім звернена до забезпечення торговлі, а слідом — до опанування своєї найважнійшої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнійшими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній дорозі, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо сі краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витичев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олешє.

Ми можемо з усякою певностию прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князїв, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсаджені київськими „сьвітлими і великими князями", чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією. Сьому факту дала вираз Повість временних літ, представивши як здобуток першого київського князя — підбитє торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З нижнім Дніпром се певно стало ся ще при кінці VIII в., про се певно сьвідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сидїли низше Полян по Дніпру, надають ся найдавнійшим князям: в ширшій верзії Повісти Олег „имѣяше рать" з Уличами й Тиверцями, в новгородській верзії воюють з Уличами Аскольд і Дир[1]). Не знати, чи се память про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке століте пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в останнім разї се не були перші проби: нові війни могли вести ся київськими князями наслідком порушень здавна уставлених відносин, чи для зміцнення свого впливу та власти над територією нижнього Дніпра. В усякім разї тодї ще Уличі не були опановані, або приборкані вповнї: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Память про неї переховала ся досить добре, завдяки важним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога улицького міста Пересїчна тривала три роки, вкінцї здобуто його; Уличів при-

[1]) 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

мучено нарешті на стільки, що вони мусїли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінції, чи властиво збір дани передав Ігор свому воєводі Свенельду[1]). В звязку з сею кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землї між Богом і Дністром. Хронольоґічні відносини сеї міґрації до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міґрації, як то можна уважати правдоподібнійшим[2]), то можна подумати, що вона могла бути наслїдком міґрації — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотїли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежности, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене міґрацією Уличів Подніпровє вимагало тим більшої охорони від Печенїгів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлїкти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в однім пізнійшім літописнім збірнику (Никонівськім): „избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ“[3]). Нема нїякої причини помітувати сею звісткою, тільки по вище висловленому, сю подію скорше можна приложити до кн. Дира. Після того Повість містить під 920 р. ляконічну фразу, що Ігорь воював з Печенїгами; оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенїзькі напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусїли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенїзького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Візантиєю 944 р.; тут Русини з'обовязують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимовати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалї тих північних доріг, які вели з Київа до північних земель, то тут повторяю, важно, що Повість залїчує опанованнє їх до найперших здобутків київської династиї: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразї умови з Греками під 907 р. межи „руськими городами“, де сидїли „велиции князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Лю-

[1]) 1 Новг. с. 7—8.
[2]) Див. вище ст. 178—9. [3]) Никон. I с. 9.

беч[1]). Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвластними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціональної Руси“ — Мілїнїску, що не може бути нїчим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на днїпровсько-балтийськім шляху, Новгород *(Νεμογάρδη)*, „де сидів Сьвятослав, син руського князя Ігоря“. Новгород таким чином тоді вже був дуже тїсно (максимально) звязаний з Київом, і се відповідає погляду Повісти, що Новгород платив дань в Київ вже при кінці IX віка. Згадаю, що натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістцї Джайгані (писав при кінцї IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танїї (чи Табії)[2]); досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгородї за житя батька; він був тоді о стільки малий, що розуміть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнїйший стіл, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставити ся ще скорше, нїж за Ігоря, і Ігор ішов тільки за сим звичаєм.

Разом з Новгородом і Смоленськом в полїтичну залежність від Київа мусїли прийти словянські кольонії в фінських землях. Словянська кольонїзація серед Фінів і разом — роспросторенне тут полїтичного впливу її словянських метрополій — Новгорода, Ізборська (Пскова), Смоленська — мусїли розпочати ся дуже рано. Зовсїм правдоподібно об'ясняють легенду про покликанне Варягів Новгородцями спільно з Кривичами, Чудию і Весию, що се треба розуміти як память про стару звязь Новгорода з словянськими кольоніями в сих землях[3]).

---

[1]) Можлива непевність, чи сї городи стояли в умові, чи може се додаток лїтописця, бо низше в уривку сеїж умови вичислено тільки: „отъ города Кіева, и паки ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Кіевъ, таже и на Черниговъ, и на Переяславъль, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечь, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се амплїфікація лїтописця, але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Київа на початку X в. [2]) Труды III съѣзда I с. 279, пор. вище с. 172 і 260.

[3]) Костомаровъ Сѣверноруссkія народоправства I гл. 2; сей погляд прийняв нпр. Корсаковъ Меря и Ростовское княженіе с. 49, і взагалї він досить популярний.

Центри словянської кольонїзації в фінських землях — Білоозеро в землї Веси, Ростов — в землї Мери, Ізборськ — в землї Чуди, виступають в Повісти новгородськими провінціями чи союзними землями вже за часи Рурика, значить уже в IX в. мали прийти в полїтичну залежність від Київа. Сфера полїтичного впливу, кольонїзації й підбивання фінських земель потім неустанно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значінне.

Не меньше може важною торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Київа на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Ітиль і через нього далї в закаспийські землї; вже-ж у IX в. руські купцї користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Сї шляхи йшли через землї Сїверян та Вятичів, і се звертало полїтику київських князїв у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сїверяне держали в своїх руках на значній просторони Днїпровий берег і були безпосереднїми сусїдами Київа.

І Сїверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнивши ся від неї (а се мусїло стати ся в кождім разї не пізнїйше VIII в.), Київ мусїв зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лївім боцї Днїпра, особливо у Сїверян і Радимичів; підпорядкованнє сих народів київській полїтицї мусїло таким чином іти в парі з визволеннєм їх з залежности від Хозарів. Се визволеннє, розуміють ся, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і се улекшувало справу київської полїтики на ґрунтї: треба було тільки забезпечити сї племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князїв не мусїла бути надто тяжкою. Сїверянські центри — Любеч, Чернигів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими київськими намістниками й залогами (парафраза Олеговоі умови). Чернигів *(Τζερνίγωγα)* і мабуть Любеч *(Τελιούτζα)* виступають між руськими містами у Константина Порфирородного[1]). В дійсности ся наддніпрянська скрайка сїверянськоі території мусїла ще далеко скорше прийти в за-

[1]) Τελιούτζα, розуміють ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толкованнє сього слова має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: иньшого подібнїйшого імени на середнїм Днїпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важнїйші міста на Днїпровій дорозї в напрямі з півночи на полудень.

лежність від Київа, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного впливa Вятичів. Вятичів згадує Повість між участниками Олегового походу на Візантию, хоч се імя читаєть ся і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князїв на землї по р. Оцї дїйсно уважалось фактом раннїйшим від походів Сьвятослава і клало ся на початки X в., се потверджує оповіданне Повісти, що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської кольонізації в землях фінської Муроми (на середній Оцї), північно-східніх сусїдів Вятичів[1]). Але тодішня залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарії тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Сьвятослава на Хозар та зруйнованне Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів[2]). Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тіснїйшу залежність від Київської держави Вятичі дїйсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінцї XI в. тут були свої князї (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якось на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але нам тут досить того факту, що в першій половині X в. під політичним впливом Київа стоять навіть Вятичі — супроти того для сїверянського Поднїпровя початки залежности від Київа треба посунути гень назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того похода Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову. Русь при тім звичайно прохо-

[1]) Іпат. с. 11. [2]) Іпат. с. 42.

[3]) Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнїйшої лїтописи (Іпатським й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнїйшій Архангелогородській компіляції; тому дехто уважав імя Вятичів в сім оповіданню пізнїйшим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Багалїй Исторія Сѣвер. з. с. 34.

дила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцяну половину здобичи, але очевидно, сї походи зовсїм не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили. Таким чином і сї походи сьвідчать також про повний упадок Хозарської держави почавши з кінцем IX в.

З другого боку, сї походи на Каспійське море для Руси не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнїм Дону, — подібно як чорноморські походи сьвідчать про її панованнє на нижнїм Днїпрі. І дїйсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережа: в умові Ігоря з Візантиєю 944 р. руський князь з'обовязуєть ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказькім березї Азовського моря: „а о сихъ иже то приходять Черьнии Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пущаєть: пакостятъ странѣ той“[1]). Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанаґорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Τυμάταρχα*, *τὰ Μάταρχα*[2]), в руських — Тмуторокань, виступає в числї руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параґраф умови Ігоря показує, що вона належала до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Досить правдоподібно супроти того виглядає здогад, що той „острів великости на три днї дороги“, „вкритий лїсами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам ібн-Росте (1-а пол. X в.) жила Русь, то Таманський півострів[3]). Иньший параґраф

[1]) Ламбін в своїй розвідцї О Тмутараканской Руси (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: „пакостятъ и странѣ єго“ (с. 66); він думає, що тут мова про тмутараканського князя, і той володїв землями по обох боках Боспора, а заснованнє сього князївства Л. кладе на часи Олега (с. 70 і далї).

[2]) Катальоґ епархий вид. De Boor (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (*Τυμάταρχα*), Константин Порфир. De adm. c. 42.

[3]) Ібн-Росте с. 34. Васильевскій Русско-византійскіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Ґаркави в Трудах IV з'їзда II с. 242. Инакше толкує Вестберґ Beiträge I.

тієїж Ігоревої умови з Греками, де „князі руські“ зобовязують ся не воювати грецьких городів в Корсунськім краю і не мати на нього претензій (за те Візантия обіцяє Руси поміч — очевидно в тих азовських краях), натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробували його розширити далї, забираючи візантийські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона[1]), що Ігор по своїм нещасливім походї на Візантию утїк до дому „ледве з десятю човнами до Кімерийського Боспору“ (Керченської протоки).

Взявши се все на купу, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подонє в своїх руках вже в першій половинї X в. А що власне часи по приходї Печенїгів як найменьше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненнє впливу і власти київських князїв в них відсунути на другу половину IX в. що найменьше. Очевидно, се розширенне руських впливів на Подонє мусїло стояти в звязку з боротьбою Київа з хозарською зверхностию на лївім боцї Днїпра, було її дальшим продовженнем.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсїм оборона спокою, безпечности кермовала відносинами Київа до сусїдів на заході. Так важна пізнїйше торговельна дорога на захід тодї далеко не могла рівняти ся значіннєм із східньою та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусїли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з сими сусїдами. Новгородська вервія каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дира, ширша говорить, що Олег, осївши ся в Київі, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань имать по черьнѣ кунѣ“[2]); як і иньші звістки про Олега, й ся значить стільки, що Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусїли давати дань київським князям. Що в першій половинї X в. Деревляне дїйсно були вже данниками київських князїв, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе потверджують: леґенда про смерть Ігоря й пімсту Ольги памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвластними Київу народами, куди київські князї ходили по

[1]) VI. 10. [2]) 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 13.

дань (на полюдиє), згадує й Деревлян[1]). Сї данні відносини, певно, уставили ся не від разу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; Повість знає, що за Ігоря було деревлянське повстанне, а результатом його заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстанне, що закінчило ся смертию Ігоря; початок же сього деревлянського примучування певно виходив не тільки за границї X, але й IX століття. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князїв і власну управу; повстанне 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, знесенням деревлянської автономії, й Сьвятослав посадив уже „въ Деревѣхъ“[2]) свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолїтнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля зовсїм інкорпоруєть ся Полянській, не має вже осібних князїв, хоч би і з київської династиї.

Разом із зміцненнем власти над Деревською землею мусїло йти розширенне політичного впливу Київа над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зістало ся в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей[3]); Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвластними Київу племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західнї сусіди Деревлян — Дуліби, та полудневі — Тиверцї по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всї вони виступають в походї Олега на Грецию як „толковини“, себ то автономні племена, з'обовязані до висилання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежности від Київа крім посилання своїх полків. Лучан (*Λενζένινοι*) стрічаємо між підвластними Київу народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полудньово-західнї землї стратили свій інтерес для київських князїв після печенїзького

---

[1]) Βερβιάνοι De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на иньшому місцї Δερβλενίνοι — гл. 37. [2]) Іпат. с. 45.

[3]) Сей брак відомостей пробували об'яснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Київа (Соловйов I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й ин).

потопу, що розігнав тутешню оселу кольонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значіннє, але тут, на західній окраїні Київська держава мусїла конкурувати з впливом иньших, подібно як вона молодих, але повних молодечої сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західніх країв інтересувала также мало як і чорноморська або донська Русь; можемо тут тільки зазначити, що змагання Володимира коло привернення сих західніх україн були, по всякій імовірности, відновленнєм, ревіндикацією того, що вже перед тим, в IX—X в. було приведено в залежність від Київа.

Таким чином протягом IX і початку X віка Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила в склад Руської держави. Всї східно-словянські племена, з деякими фінськими сусїдами на півночи, тим чи иньшим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній части була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гетемонїєю Київа, а не під властию його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сидїли „велиции князи подъ Ольгомъ суще“ [1]), Повість називає Чернигів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидїв, як знаємо, Ігоревий син, і Смоленськ, куди нїби Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсаджені з руки київського князя як раз: а) словянські волости по головним торговельним дорогам, де крім князїв — намістників мусїли сидїти й київські залоги, що боронили сї дороги і торговлю а заразом вели торг з місцевою людністю; б) словянські кольонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіннє, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнїйших московських „острогів“ в Сибири, що мали головною метою збираннє „сибирської казни“, а для того мусїли мати якусь воєнну силу і становили нїби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дїйсно можемо прий-

[1]) Треба уважати сї слова цитатою з умови, не поясненнєм Повісти: сама Повість не говорить нїде про таких великих князїв; натомість деякі імена городів м і г додати й редактор Повісти.

няти вичислені Повістию резиденції київських намістників чи князїв за реальні для початку X в.

Взагалї як початки київської держави мусїли бути тїсно звязані з інтересами київської торговлї, так і пізнїйше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найлїпше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торговля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсїм до купи: князї з цїлою Русию (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюдиє в підвластні словянські землї, там цїлу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну фльоту й їде в Царгород (розуміють ся — не тільки сюди, а взагалї в ріжні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торговлї. Се представленнє вповнї потверджуєть ся автентичними умовами київських князїв з Візантиєю, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омеґу дипльоматичних зносин. Руські князї і бояре — заразом правительство і купецькі підприємцї. Київська державна політика стоїть на послузї у торговлї, як торговля становить знову ту економічну підвалину, на котрій операють ся князї й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всї тутешнї князї були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до „руського“ центра, була тим кітом, цементом, що держав сї „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сїєї системи — Київом, та як кров обігала по всїй системі держави, оживляючи її й удержуючи в цїлости. В сучасних джерелах візантийських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розріжняє сю Русь і підвластних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має анї ґрунтів, анї господарства, живе з того, що забирає у Словян і спродує сусїдам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч

і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“ [1]).

Разом з дружиною імя Руси, що було заразом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвластні землї. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русию“ *(ἡ ἔξω Ῥωσία)*. Джайгані, і за ним пізнїйші східнї письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних лїт, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразї умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. звуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. та система безпосередно звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в нїй виступає що найменьше двадцять князїв; їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князївств можемо уважати досить трівким для середини X в.: коли тринадцять лїт пізнїйше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знову 20—22 посли, очевидно — від сучасних руських князїв.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою
син його Сьвятослав (новгородський)
два племенника — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон)
Предслав [2])
Сфандрь, жінка Улїба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо Улїба самого не згадано)
Турд (норман. Þórdr)
Аръфастъ (норм. Arnfastr)
Сфиркъ
Тудко (може зменьшене від Тудор)
Тудор
Евлиск (чи Ерлиск, мабуть попсоване імя)
Воік (в иньших: воистовъ иковъ)
Яминд (Аминъдъ, може норманське Amundi)
Гунар (може норманське Gunarr)

---

[1]) Вид. Хвольсона ст. 35.

[2]) Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

Берн
Алдан
Клек
Етон (мабуть попсоване)
(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)
Гуд
Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)
Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „княжья“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісти — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянського князя Мала [1]). З того-б виходило, що в вище поданий реєстр не заведено ані тубильних князів і князьків, що далі правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміло, бо сї князі не входили безпосередно в державну та дружинну орґанізацію); ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюдє до тих чи иньших підвластних, але не приведених в безпосередню залежність від Київа волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськім штабі [2]) і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержанне своєї дружини.

Число таких земель, де непорушною зіставала ся свійська управа, свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастїйше) прибував з полком дружини, для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціональний) чи котрий з бояр на полюдиє, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже великим в 1-ій пол. X в. Але були цїлі племена, звязані тільки обовязком помочи, що нїколи не бачили на своїй території київських князїв чи бояр, навіть тимчасово; в такім стані були, по всякій правдоподібности, всї західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнїм сході — Вятичі, взагалї землї на узбочі; їх звязок з Київською державою був зовсїм хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенною сїєї системи „руських“

[1]) Здаєть ся мині, можемо тут спустити ся на Повість, що вони тодї дїйсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подїєю — як Ігоря убили Деревляни.

[2]) Дрібнїйші бояре також і при иньших, провінціональних центрах.

намістників і залог та розгалуженню її в усіх напрямах, в середину волостей, з часом все далі й далі. В оповіданню Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдиє". Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Київа, бо вже був цілий ряд провінціональних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя". В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обовязані були віддати відповідну данину князю на „полюдию" і виживити дружину екзекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русию" йдуть на зиму в „словянські" землі й там перегодовують ся до весни). Тільки поволі до сього збору дани почали прилучатись і ріжні адміністраційні та судові компетенції. Се ілюструє дуже добре пізнійше оповіданнє літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Сьвятослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників"; безправности сї, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слїдство й чинить екзекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часи Ярослава бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий аґент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику" в Руській Правді), — о скількиж меньша мусїла бути участь центральної власти в управі і судї волости столїтє перед тим! Очевидно, вона була мінїмальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найблизшого округа властиво її не було зовсїм.

В тїснійше звязаних з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібнійших округів; в головнійших центрах землї сиділи князї чи намістники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важнійших справах, бодай часом. Але у иньших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цілих етноґрафічних територіях в 1-ій пол. X в. не було нїяких повсечасних резидентів, і весь давнїй устрій землї зіставав непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань,

сю дань він передав Свенельду на удержанне його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебували в „Деревах“ (нема слїду того): він, очевидно, вибирав ту дань собі підчас осіннього полюдя („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні порученя; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князї, „иже роспасли суть Деревьскую землю“. Аж по великій війні з Деревлянами в половині X в. перестала ся давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінцї XI були тут свої князї. На такі території дивили ся в Київі головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами — вся київська полїтика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти скілько влізе.

Як і в сучасній державній полїтицї мілїтарних держав, все обертало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширенне підвластної території, побільшенне дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержанне цїлому корпусу дружини, що мав удержувати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побираної дани й натуралій в своїм окрузї, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілїзовані і вислані куди треба, зіставивши на місцї мінїмально потрібні контінґенти; при тім сї залоги забезпечали торговлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж военної сили, vice versa, давало можність київському князеви все далї розширяти круг свого полїтичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „сьвітлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цїлі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціональні князї — були часом занадто сильні і могли вирости над голову київському князеви; він мусїв держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могла часом вивязувати ся певна емуляція, і київський князь мусїв уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнїйшою, як у нього; коли Свенельд ді-

став деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се далъ єси единому мужевѣ много: отроци Свѣнельжи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы нази“, и князь мусїв добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марикувала, не вважала становище Свенельдової дружини лїпшим від свого.

Підручні „сьвітлї князї“, зовсїм природно, мали тенденцію своє князївство уважати дїдичним і не раз приходили до повної фактичної незалежности. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рурикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часи Сьвятослава там сидїв князь Рогволод; по лїтописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дїйсно зза моря чи нї, не знати (хоч норманїсти виводять імена його й його доньки з нормансього, вони звучать по словянськи); але певно, що Полоцьку волость, яка входила в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, може не сам, а ще якийсь його батько чи дїд. Як би там не було, але Рогволод займає собі по смерти Сьвятослава зовсїм рівнорядне становище з його синами, і князь з київської династиї тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусїли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусїв удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазї, аби міг користати з своєї правної прерогативи — власти великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значіннє самого Київа — центра торговлї й культури для всеї держави, головного дружинного гнїзда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізнїйше мусїли тягнути. Але се все — до певної міри тільки. Звязок, що звязував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсьвіжати, відновляти — походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значіннє мусїли тут мати далекі походи, особливо в культурнїйші краї полудня і сходу. Ініціятиву дати, скупити відповідні, дуже значні сили, міг тільки голова держави — київський князь: він мобілїзував залоги, покликав до участи полки від підвластних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разї усьпіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фраґмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину, не тільки змобілїзовану до по-

хода, але й полишену на залогах. Таким чином сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної орґанізації, злучали в одно тїло всю дружинну верству, розкидану по цїлому просторі держави, давали відчути одність державної орґанізації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сі походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна орґанізація, ставши більше диференціованою, глубше розгалуженою. Далекі дружинні походи перестають разом з тим, як на перший плян виступає внутрішня земська орґанізація і в управі лучать ся з князївсько-дружинними елєментами елєменти земські. Сей процес розвиваєть ся в другій половинї XI в., і від тодї нема вже тих дружинних походів.

Перегляньмо тепер факти з полїтичної історії Руси X в. в їх хронольоґічнім порядку.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих усьпіхів київської полїтики, укоронованих незвичайно щасливим походом на Візантию, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато анекдотів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підіхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошитє на руські кораблї шовкових вітрил з грецької здобичи або повішенне на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода — бо чар сього „нового Рима“ з його виштукуваними формами житя й побуту, з його високою технїкою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східнїх елєментів, для словянських і взагалї східно-европейських народів був не меньший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Ґерманців — треба, кажу, уявити собі сей чар, щоб зрозуміти, як вражали сї лєґенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: „вѣщій“, бяху бо люди погани и невѣголоси“ [1]).

Звязані з іменем Олега в Повісти здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боцї, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятками X в. Але той віщий князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стїни Царгорода, що шиє своїй дружині

---

[1]) Іпат. с. 19.

шовкові вітрила на кораблї й умирає від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути,

сей віщий князь — то не мертва концепція пізнїйшого книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в ретортї київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісти друга половина IX в., і з сим Олегом, на ґрунтї народньої традиції мусимо числити ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про иньших осіб подібного імени (може від якогось Олега старших часів, або від кн. Ольги)[1]).

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронольоґічній схемі Повісти він умерає слїдом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронольоґічних рахунків, мабуть в залежности від того, що сей рік 911 був terminus non ante quem. В дїйсности наоколо сієї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сьміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фіґурі віщого князя.

Насамперед — про сей похід на Візантию. Ширша верзія Повісти оповідає широко про сей похід під 907 р. Оповіданнє се наскрізь леґендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати, скелєтї його, що по такім очищенню лишаєть ся. Що більше: з огляду на повне мовчаннє грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дїйсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в дїйсности могла бути перене-

[1]) На помішаннє Олега з Ольгою в народнїй традиції дає позір Халанский в спеціальній працї Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, ст. III. Що до сеї працї взагалї, то в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, VIII і 1903, XI, не скінчена) вона дає деякі цїкаві спостереження, але грішить своїм змаганнєм підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відріжняючи справжнїх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілїя Муромець — се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по нїмецьки в Archiv XXV: Ilias von Reussen und Ilja Muromec); одначе, як я вже зазначив (прим. 49) епітет мурманського лишаєть ся зовсїм непевним, а самий перехід імени Олега і Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнївний (пор. замітки Яґіча, l. c.).

сена на нього з походу Аскольда або розписана детайлями з описей походу Ігоря. Але натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Руси на візантийські землї на початку X в. — мабуть не один, подібно як то ми бачили на початку IX в., походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцьвічення їх народньою фантазією, а Візантию примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Руси умов[1]). Останній факт в руcько-візантийських відносинах перед тим — се угода з Русию, заведена по 860 році; тодї правительство, як висловляєть ся біоґраф імп. Василя, не жаловало „одіж золотих, срібних і шовкових", попросту — купило угоду і спокій у руських князїв. Редактор нашої Повісти мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разї перед 912 р. (себ то перед смертию імп. Льва, що в нїй згадуєть ся); тут Руси признавала ся одноразова контрібуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім — в 944 р.). Її фраґментів і парафраз нїяк не можна уважати фантазією чи фальсіфікатом[2]), рівнож трудно уважати сї уступки результатом страху, заданого Русию Візантиї пятьдесять лїт перед тим. Отже вповнї правдоподібно, що Олег чинив, десь в початках X в. напади на візантийські землї, хоч і не на самий Царгород. В такім разї не було-б дивним, що в візантийській хроноґрафії (дуже слабій взагалї для 1-ої пол. X в.) про сї походи не знаходимо згадки.

В згаданих фраґментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрібуцію для Олегового війська і „уклади" (контрібуції) для руських князїв, Олегових підручних; руським купцям дано право вільної торговлї без оплати мита; протягом шістьох місяців сї купцї мали діставати удержанне в Царгородї й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгородї, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами"), візантийські урядники мали вести їм ре-

---

[1]) Згадаю, що пок. Васїлєвский „якийсь натяк" на руський похід з поч. X в. добачав у тім фактї, що у Симеона Льоґотета „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега", стоїть текст про леґендарного руського епонїма — Ῥῶς σφοδρός (Рус.-виз. изслѣдованія с. CXXXVII). Сей натяк одначе в дійсности не істнує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданне Симеона в цїлім комплєксї фільольоґічних елюкубрацій. Про лїтописне оповіданне про похід Олега ще статя Ламбіна Походъ Олега на Царьградъ сказка или нѣтъ? (Ж. М. Н. П. 1873, VII).

[2]) Про сю справу див. в примітцї 51, там і лїтература руcько-візантийських відносин.

естр, і в місто дозволялось вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли, і се було причиною таких поліційних ограничень).

Крім сих фраґментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненнєм до попередньої. Ся нова умова спеціально займаєть ся уставленнєм правних норм в ріжних справах, що могли заходити між Русию і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких кольоніях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантийського імператора: застерегаєть ся на випадок смерти без тестамента, що спадщина має йти своякам небіжчика на Руси; в осібній статі руські князї обіцяють не спиняти своїх дружинників вступати в візантийське військо. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне сьвідоцтво ріжнородних і живих зносин тодїшньої Руси з Візантиєю.

Заведена тепер нова згода Руси з Візантиєю трівала довго, і Візантия користала з руських військ в ріжних своїх потребах. Так припадком довідуємо ся, що руський полк, в числї 700 мужа, був в візантийськім морськім походї Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 лїтр золота (7200 золотих)[1]). З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Містика так само припадково довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантия забезпечила ся тодї, десь коло р. 920, також помочию Руси. Чи дїйсно була тодї послана поміч з Руси, не знати, але се дуже правдоподібно[2]).

---

[1]) Рахунки сього похода заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. De cerimoniis aulae byzantinae (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новійші дослїдники датують сю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васияьевъ Византія и Арабы II с. 165, також Ламанскій Житіе св. Кирилла (Ж. М. Н. П. 1904, I с. 148).

[2]) Листи Миколая в Patrologiae cursus com. s. graeca т. CX, лист 23; про них див. Златарски Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до блъгарския царь Симеона — Сборникъ за народни умотворения т. XII с. 153 і далї. Лист Миколая про руську поміч Златарский приблизно датує 922 роком, Успенский кладе на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

Звістка про участь руських вояків в поході Імерія позволяє нам уставити близше час руських походів на Візантию: походи Руси на візантийські землї мали місце десь перед 909—10 роками, коли бачимо руських вояків в візантийській службі. Руському правительству тодї також було не час нападати на Візантию тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізнїйший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла богато пограбовати й коло Абесгуна і на противнім березї моря, поки наспіла поміч від губернатора Табарістана (що тодї належав до халїфата Саманїдів) Абуль-Абаса; покріплений сею помочею начальник Сарі (столицї сього полудневого берега) напав на Русь несподївано в ночи, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по ріжних околицях Табарістана[1]).

Так оповідає наше джерело. В нім одначе богато непевного. До такого далекого походу і сьмілого пиратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістцї ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цїлого походу був так дуже нещасливий, бо слїдом як раз бачимо новий похід.

По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), а як показують докладнїйші обчислення — при кінцї 913 р.[2]), 500 руських кораблїв, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти в Каспийське море, пообіцявши хозарському кагану половину здобичи за перепущенне (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана до того). Діставши ся на Каспийське море, Русь почала грабовати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землї на захід (Адербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дїтей, грабувала майно, розсилала кінних і палила“. Час для нападу був дуже наручний — в Табарістанї було тодї повстанне, військо Саманїдів роз-

---

[1]) Дорнъ — Каспій с. 5 і 464 (текст) і 15 і далї; про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізнїйший історик Табарістана Зегир-ед-Дин (XV в.) (Дорн с. 28—9, иньші прикладали його звістку до похода 913/4 р.). Про сї походи ще розвідки — Григорьева О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россія и Азія“ с. 12 і далї, і Вестберґа Beiträge IV.

[2]) Григорьевъ с. 19; Дорн (с. 16) кладе його на конець 913 або ще правдоподібнїйше — на першу половину 914 р., Вестберґ на осінь 913.

били повстанцї; дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяцїв воно пановало на цїлім побережу, і нїхто не міг спротивляти ся Руси. Нарештї, по кількох місяцях такого господарованнн, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при поворотї в числї 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; иньші втїкли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сї останки були знищені по рїжних місцях — в Буртасах (Мордва) і в Болгарії[1]). Масуді каже, що то була пімста мусульман — хозарських наємників, але правдоподібно, що хозарське правительство, не здужавши здержати Русь в її походї на море, натомість постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Але чи дїйсно руське військо знищено так зовсїм, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусїло бути велике, й знищити його цїле в дїйсности було не так легко.

Про такі походи на Візантию і Схід говорять нам рїжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дїйсности тих походів могло бути більше. Що всї сї походи припадали на кінець князювання Олега, се досить правдоподібно; вони наступають оден по одному, а для орґанїзації їх треба було такого впливу й власти над тодішньою полїтичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правлїння: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останнї роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілїзовати потрібну для того армію. Се піддає гадку, що смерть Олега в дїйсности могла стати ся трохи пізнїйше, нїж датує Повість, а як побачимо низше, спізненнє на кілька років приходить ся констатувати, дїйсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В лїтописи з Олегових походів заховала ся память тільки про похід на Візантию. Память про східні походи задержала ся може

[1]) Масуді II. 18 — вид. Барбє де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.), переклад з коментарем в збірнику Ґаркаві і в моїх Виїмках. Крім сучасника Масуді коротко говорить про сей похід пізнїйший місцевий історик ібн-Хасан (текст у Дорна Каспій с. 6 і 464); у нього Русь була знищена ширванським володарем ель-Гайтемом, але оповіданнє Масуді докладнїйше й правдоподібнїйше, — див. Каспій с. VII і 28.

в північній билині про похід Вольги Сьвятославича на Індийське царство, або як у иньших вэрзіях воно зветь ся — Турецземлю, Золоту орду; принаймні се мені здаєть ся зовсім правдоподібним. Обернувши ся пташкою, вислухує в сій билині вищий князь пляни „турецького солтана“, або царя індийського; обернувши ся вовком — душить він його коней; обернувшись горностаєм перегризає він тетиви на луках, нищить иньшу зброю в його арсеналї, і таким способом зробивши його зовсім безпомічним, веде потім на нього з Київа свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нещисленну здобичу й полон:

а що було при подїлї дешево — то жіночий рід:
старушечки по полушечцї
молодушечки по дві полушечцї,
а красні дївчаточка по денежцї[1]).

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. лїт“ мусїло бути й більше. Крім того сї всї оті походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяти на той розмальований фантазією поколїнь образ походу вищого князя на сьвітову столицю — Царгород, дати йому краски й подробицї.

---

[1]) В лїтературі нераз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з лїтописного Олега. Дїйсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга — київський князь, вождь дружини, збирає дань з громад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індийське царство. Його імя Вольга — Олег, з спірантним *в* на початку, а патронїміка Сьвятославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла з'явити ся під впливом оповідань про голосного Олега Сьвятославича сївєрського з XI в. Його прикмети химерника чудодія могли розвинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха — Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслова та його химери (припускають і иньші впливи — напр. повістей Александра Вел.). Лїтература: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV, Костомаровъ Преданія нач. лѣтописи гл. VII, Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далї, Веселовскій Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237, Кирпичниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230, В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166, Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ — Ж. М. Н. П. 1903, XI.

У всякім разї похід на Індийське царство не царгородський похід, як думали до тепер — се може бути тільки каспийський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнїйші походи Руси на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні положити дещо пізнійше, ніж датує її ширша редакція Повісти — не скорше десь як на рр. 914—5[1]). По його смерти в Повісти безпосередно наступає Ігор (по першій верзії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігоря). Не маємо виразної причини категорично заперечувати такого безпосереднього наступства, але всі ті факти, які ми напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в значно пізнійші — сорокові роки X в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої руської традиції. Вона звязана з історією його смерти і тому мала всі шанси добре заховатись в народній памяти. Знов иньша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, о скільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки X в.; отже можливо, що Ігор став київським князем значно пізнійше, ніж як то подає хронольоґія Повісти, і в її катальоґу київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина[2]). У всякім разі династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісти.

Факти, переказані Повістию з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежности від Київа підвластних словянських народів, про котрий я говорив вище. Повість оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерти підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „възложи на ня дань большю Ольговы". Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян — Уличами. По довгій війні приборкано й їх; місто Пересічен взято по трохлітній облозі, й Ігор перемінив попередню лекшу форму залежности Уличів від Київа на тяжшу; перед тим вони правдоподібно, признавали тільки київську геґемонію й обовязані були помагати на війні (бо про дань не згадуєть ся), тепер мусіли давати дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду одному з видатнійших своїх воєвод, що вів ту війну з Ули-

[1]) Не надаючи тому важного значіння, принотую все таки, що по хронольоґії новгородської редакції Повісти Олег умирає по р. 922.

[2]) В коротшій верзії Повісти, про хронольоґізації її, облога Пересічна й війна з Уличами розірвана зовсім не до річи, і початок облоги Пересічна має дату 922 р., а кінець 940 (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки) а в середину вставлено 17 порожніх років. В ширшій редакції час між початком Ігоревого князювання і 941 роком заповнений витягами з візантийських джерел, що до Руси не належать.

чами, на удержанне його дружини. Але улицька дань не вдоволила Свенельда; в тодішній міґрації Уличів від Печенїгів і результати кампанії, і доходи від улицької дани могли легко вийти на ілюзоричні.

Щоб винагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусїла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити свому князю закиди, що він забогато дав одному воєводї, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер лїпше удержанне, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣли ся суть оружьемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полюдне й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитєм відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрібуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим віддїлом дружинників, аби не дїлитись новою контрібуцією з цїлою дружиною (не знати, чи се не буде вже лєґендарна амплїфікація на тему Ігоревої користолюбности). Досить того, що одна з деревлянських громад — міста Іскоростеня, впавши в розпуку від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диякона, буцїм привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини[1]). Повість не знає сеї подробиці, просто каже тільки про смерть і згадує про могилу Ігоря коло Іскоростеня, котру знали ще за часів її написання.

Розуміть ся, сими війнами з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня дїяльність Ігоря: стільки лише донесла народня память, і то завдяки тому, що сї війни звязані були з смертию Ігоря. Крім того Повість ще ляконічно згадує про війну Ігоря з Печенїгами: Ігор же воеваше на Печенѣгы (під 920 р.). Ся звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенїгами могли вести ся і не раз певно вели ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігор з великою фльотою пішов на візантийські землї. Про сей похід маємо цїлий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантийського хроніста Симеона Льоґотета (й тих

[1]) VI. 10.

компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули), маємо оповідання про нього в житії сучасного сьвятого Василя Нового (+ 944), написанім його учеником Григорієм, далї — в хроніці Ліудпранда, що користав з оповідання наочного сьвідка — свого вітчима, нарештї — у сучасного арабського ґеоґрафа Масуді. Доповняючи одним друге (бо кожде джерело підносить лиш певні моменти в сій кампанії)[1]), дістаємо досить докладну історію похода, але причини війни лишають ся незвістні. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льоґотет і иньші візантийцї числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число, розуміють ся, не можливе; иньший сучасник — Ліудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разї фльота мусїла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантийська фльота вислана була тодї проти Сараценів. Тож хоч, по словам Жития Василя Нового, візантийський імператор завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіґа), але правительство не зуміло задержати руського походу на дорозї, й фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (*Ἱερόν*). Але протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблї напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — якоюсь горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблї (як тепер виходить, се був по просту таки наш порох)[2]). Руська фльота, богато стративши, мусїла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії, почавши від Боспору далї на схід, — береги Бітинії й Пафляґонії, як оповідає Льоґотет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землї, забивали зелїзні цьвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантия стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські віддїли, послані в глубину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в блькаду; забракло їм припасу, і в вересні вони мусїли силоміць пробиватись крізь візантийські кораблї. В битві Руси не пощастило, богато їх кораблїв про-

[1]) Див. примітку 52.
[2]) Се видно з рецепти його в Тактиці Льва — Krumbacher² с. 636.

пало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе надгородити. Але грецька фльота скоро се спостерегла, пустилась на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огня“ й цілком знищили сю ескадру: деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Ліудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив, як рубали голови сим руським невільникам у Царгороді. Ігор з останками фльоти втік в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Сьвятослава в поверотї його з походу на Грецію.

Се розмирє з Візантиєю закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілости переховану в Повісти. Візантия й руські князї з'обовязали ся посполу не нарушати володінь другої сторони в Криму й на Азовськім морі і помагати собі коло їх удержання. Руські князї з'обовязували ся посилати помічне військо імператору, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими ограниченнями давнїйших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантиї, заборонено їм зіставатись на зиму в Царгороді й т. и. Можемо здогадувати ся, що Візантия могла мати знов якісь прикрости від сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розмирє з Візантиєю, подібно як се стало ся за Ярослава („вийшла у Візантиї суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає тоді сучасний хроніст). З другого боку, застереження, які робить в умові Візантия проти руських претензий на її кримські землї, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантийські землї. Се було дуже природно: стоючи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоцї, мореходна й торговельна Русь мусїла все звертати завистне око на Крим, і пізнїйший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Похід Ігоря на Візантию, як бачимо, був зовсїм не щасливий. Автор Повісти знав оповіданнє про нього в продовженню Амартола й ще якімсь джерелї, подібнім до оповідання Жития Василя Нового, й на підставі їх розповів правдиво про сей похід (під 941 р.). Але се його не вдоволило. Може сама умова, датована 944 р., навела його на гадку, що мусїв бути

ще й иньший похід, і ним Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповідання про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Сьвятослава в народній памяти здобув зовсім нове й небувале закінченнє), чи був анонімним. На підставі його оповідаєть ся в Повісти, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантию 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантийські пропозиції: „что хощемъ боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Єда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтенъ?“ По такім розважнім міркованню Ігор пристав на візантийську пропозицію й вислав Печеніг на Болгар[1]), а сам вернув ся зі здобичею до дому[2]).

Ся подробиця, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказовати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манєри Повісти. Що похода 944 р. в дійсности не було, в тім не може бути непевности: численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно, що сама умова 944 р. сьвідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатваці в своїй Історії Агван, і пізнійший (XIII в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; короткі звістки є у богатьох пізнійших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обстанові в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердаї

[1]) Можливо, що тут ми маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантиї на Болгар.

[2]) Про лєґендарність другого похода Ігоря див. Костомарова Преданія первоначальной лѣтописи, Монографіи т. XIII. Декотрі одначе рахують ся з звісткою Повісти, як би з автентичною, напр. Кунік в Каспію Дорна с. 520.

й взяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь[1]), з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонях, центр становить Русь — „розбійники подібні до вовків і львів“, немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Платон, побачивши, втік би з перестраху. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі богату здобич — особливо дорогі шкіри.

При всій фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в нім одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудою прийшла Русь: вона пройшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом, пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів, згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла до устя Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній ґеоґрафії (у Птолемея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневих притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й богате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руському погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошеннє, се місто мало ще й тоді багато торгів, каравансараїв і публичних лазень; тепер від нього лишили ся тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Берда чи Берде[2]). В середині X в. Арран належав до калїфата, але калїфат тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогу й опановала місто; людей вона помиловала й поводила ся з ними добре; коли підняло ся повстаннє в місті, то Русь з початку гамувала його, а далі, коли люде не слухали, звелїла їм протягом трох

[1]) Се імя правдоподібно толкуєть ся як покалїчене „Кандавль“ Александрії.

[2]) Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспію ст. 473—6, пор. ib. c. XXXV і 67.

днів вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрала в неволю; при тім богато народу було побито й майно загарбано. З Бердаї руське військо робило напади на сусїдні місцевости. Але воно поносило сильні страти від дісентерії, що розширила ся в нїм, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусїдного Адербайджана став збирати сили на визволенне Бердаї; перша битва, де він виступив на чолї 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засїдцї, йому удало ся побити багато Руси й обложити її в бердайськім замку. Та усобицї в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильнїйше нищила руське військо, і воно нарештї постановило само кинути Бердау, пробувши в нїй шість місяцїв. Забравши на себе що лїпше, Русь вийшла на берег Кури і з богатою здобичею поплила назад: задержувати її або догоняти нїхто не відважив ся[1]).

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); одначе, судячи з подробиць самого оповідання, виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінцї 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку[2]).

Дивним мусить здавати ся, що сей казковий похід, як і пізнїйший похід Сьвятослава на Схід, як би судити з Повісти, не полишив слїдів в народній традиції, тим часом як візантийські походи були в нїй так богато заступлені. Правда, традиція візантийських походів піддержувалась пізнїйшими походами й зносинами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автор Повісти по просту занедбав сю сторону традиції — Схід не цїкавив його, та й він не мав тут опертя в літературних і дипльоматичних памятках, що звертали його увагу на народні перекази про по-

---

[1]) Література: Григорьевъ — Европа и Азія (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далї (статї Шармуа і Броссе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далї: тут подані тексти з коментарем. „Історию Агван“ Каганкатаваці видав в рос. перекладї Паткановъ (Спб. 1861), Нїзамі — Charmoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stpg., 1827.

[2]) Каспій с. 521—2.

ходи на Візантию [1]). Я вище вказував можливі слїди памяти про східнї походи в народнїй поезії: на поетичну традицію про походи на „Індийське царство“ могли зложити ся перекази про ріжні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомости про полїтичні події на Руси з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає сьвітло, хоч слабе, на внутрішнїй склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була полїтична система: яких з двадцять „сьвітлих і великих князїв“, що сидїли по ріжних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубильними князями, з обовязком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Сьвятослав княжив (номінально, розуміють ся), в Новгородї; не знати, де сидїли племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Иньші тодїшнї князї не належали до династиї Ігоря, або деякі хиба в далекій лїнії були посвоячені з нею; деякі мають норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнїйший герой Еймундової саґи; иньші мають імена словянські — сї могли бути дружинниками або тубильними князями, що увійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісти Ігор, встромлений між двома героїчними князями — Олегом і Сьвятославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воєвничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіоґрафії здавна зложила ся характеристика Ігоря, як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цїлости до сфери белєтристики; на характеристику народнїх лєґенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесї Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусїла бути енерґічна й здібна натура, коли не дала розвалити ся державній будові, такій скомплїкованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику коротшої верзії Повісти: „и возрастшю же ѥму Игорю, и бысть храборъ и мудръ“ [2]).

Його одруженнє з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „сьвітлого і великого князя“) описане в пізнїйшій

[1]) Характеристично, що в початковій верзії Повісти з часів Олега й Ігоря маємо тільки один похід на Візантию, а в ширшій, що користала з візантийських джерел і мала умови Руси з Візантиєю — вже три!

[2]) 1 Новг. с. 5.

леґендї (звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разї старшій від XVI в.). Ігор на ловах у Псковщинї захотїв переїхати річку на якогось звіра і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човнї була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князю, й він „нѣкіе глаголы глумленіемъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що потім посватав собі сю дівчину за жінку [1]). В ширшій верзії Повісти, відповідно її поправцї, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про се сватаннє не подано нїяких. Одинокий син Ігоря Сьвятослав родив ся по хронольоґії Повісти 942 р., а 945, слїдом по умові з Греками мав вмерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в лїтописи (про котре буду говорити на иньшім місцї) [2]) ми повинні продовжити Ігореве житє до 947—8 р. Але з слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—9 р. Ігоря вже не було на сьвітї: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Сьвятослав сидїв в Новгородї, в часї минулім, отже Сьвятослав тодї мусїв перейти до Київа, а ся частина трактату редаґовала ся в 948—9 р. [3]).

Повість каже, що Сьвятослав по смерти батька зістав ся малим і було реґентство. На сю звістку можемо покластись: се й сто лїт пізнїйше в Київї мусїли добре памятати.

Управу земель, що стояли в безпосереднїй власти київського стола обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її реґентства в традициї переховало ся два факти: оден — її війна з Деревлянами, другий — її охрещеннє. Обидва факти густо приодягли ся леґендарним покровом і прикрасили ся ріжними подробицями.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, закінчила ся значним обмеженнєм старої земської авто-

---

[1]) Степенная книга I с. 6 sq., иньші варіанти — у Гилярова ст. 155—6, також Халанскій ор. с. гл. Ш. [2]) Див. екскурс I.

[3]) Rambaud L'empire Grec au X siécle с. 171—2.

номії. Зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („възложи на ня дань тяжку, и двѣ части идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ользѣ, бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ“)[1]. Се була-б фактична основа леґендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстанне й потім війна з Ольгою представлені загальнодеревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає окрім того про спеціальне завзятє Ольги на Іскоростень, бо тутешні люде вбили її чоловіка; тому по приборканню Деревської землї („вси ваши городы передашася мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростнянам), на Іскоростнянах Ольга хотїла особливо пімстити ся, через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣйшины же города ижьже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

Ся війна Олега з Деревлянами в народнїй традиції прикрашена була ріжними леґендарними подробицями. Такою прикрасою передо всїм треба уважати сватанне до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Сьвятослава, — „и створимъ ему якоже хощемъ“. Се подробиця дуже неймовірна і введена мабуть для комізма. Ольга, не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову зраджують леґенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів, жадати від Киян, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глубоку яму, та засипають живими[2]. За другим разом Ольга каже їм іти до лазнї перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши нїби перед весїлем тризну на могилї свого чоловіка під Іскоростнем, вона побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризнї. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її,

---

[1]) Іпат. с. 38.

[2]) Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся неясним. В нїм бачили традицію про хованне в човнах, але такого обряду не знаємо анї у Полян анї у Деревлян.

а не мігши здобути силою Іскоростень, знову уживає підступу[1]): каже, що обмежить ся данею по три голуби і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскорстяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них запаленим трутом — мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попалив подібним способом поля Филистимлян, і до переказу що Татари здобули Київ „голубами“ (у Далїміля)[2]). Деякі епізоди деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з циклю полянсько-деревлянських війн, що мусїли зіставити богаті слїди в народнїй традиції з вікiв пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами[3]). За всїм тим досить цїкава та характеристика, яку надає ся традиція Ользї — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної местниці за свого чоловіка. В нїй може по части відбила ся дїйсна фігура Ольги, притемнена потім в книжній традиції

---

[1]) Сього епізода в новгородській версії Повісти нема — історія кінчить ся тут походом Ольги з Сьвятославом на Деревську землю. Пімста Ольги над Іскоростянами — дальша амплїфікація лїтописного оброблення леґенди.

[2]) Цїкаві паралелї до сього мотива дає вірменський історик Асох'їк: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, та згадує окрім Самсона ще Олександра Вел., що запалив деревляне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізода сього нема в романї Псевдо-Калїстена, а він цїкавий своєю близькістю до лїтописного (див. у Васїлєвского Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в саґах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з арґументів норманської теорії, що сей мотив Повісти — норманський.

[3]) Недавно д. Коробка опублїкував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручскаго уѣзда и былины о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1898). В основі вони далеко відходять від лїтописної леґенди: Ольга тут посварена з чоловіком, шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай звоювала тих, що воювала, і вони стали юй коритьця, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобюов тай привязала серники тай пустила, тай полетєли вони по хлївах, по своїх хатах, тай попалили усе. І єсть тут могила, де єє чоловік закопаний“ (в Іскорости). Сї незвичайні близькі до Повісти подробиці, при загальній відмінности переказів, признаю ся, мині являють ся дещо сумнївними — чи не їдуть вони з книжної традиції.

образом „начальниці руських синів“ в христіянстві, релігії любови й пробачення, що так мало відповідає тому лєґендарному характеру.

Иньший факт з житя Ольги — се її охрещеннє. Я на иньшому місці буду говорити про розширеннє христіянства на Руси, а тут обмежу ся на самім факті охрещення Ольги. В літописи він знову приодягнений лєґендою: Ольга поїхала хрестити ся в Царгород; тут імператор Константин (Порфирородний, звісний літерат, що тоді, до річи сказавши, мав живу жінку й був далеко не в молодих літах, бо родив ся 905 р.), „видѣвъ ю добру сущю лицемъ и смысленну велми“, залицяв ся до неї й хотів оженитись, але Ольга обдурила його, забажавши наперед хреститись, а потім імператор, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусів її пустити до дому.

Сю байку пробували якось витолкувати, але очевидно, що се чиста лєґенда, якій не поможуть нїякі коментарі. Цїкавійше, що тим часом як в Повісти Ольга їде до Царгороду хреститись, візантийські двірські справоздання з її приїзду[1]), докладно оповідаючи про всякі церемонії, з якими її приймали, нїчого не згадують про її охрещеннє. З другого боку звістка Повісти не стоїть одинокою: сучасні й пізнїйші нїмецькі аннали руська похвала Володимиру й Ользї мнїха Якова, XI віка, і сучасний похвалї візантийський хроніст Скілїца кажуть теж, що Ольга охрестила ся в Царгородї[2]). Сю суперечність досить трудно розвязати, тим більше що ані та ані ся сторона не настільки певна, щоб на неї можна здатись. Але як подумати, як легко у всїх тих джерелах, далеких то місцем то часом, могло звязати ся з подорожею Ольги до Царгорода її охрещеннє, то мовчаннє двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, звязані з такою визначною подїєю, як охрещеннє руської княгинї, стає фактом більше важним, нїж ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестила ся в Київі, і без

---

[1]) Переховані в книзї, що підписуєть ся звичайно De cerimoniis aulae Byzantinae й іменем тогож Константина Порфирородного — Corpus scrip. hist. Byz. VIII. II. 15.

[2]) Яков — напр. в Чтеніях київ. іст. тов. II. 2 с. 20, Скілїца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn., нїмецькі аннали див. нижше с. 405.

особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої памяти на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещеню Руси за Володимира. Се охрещеннє її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантийські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправдї сьвященик, але се, що найбільше, може тільки показувати, що вона інтересувалась тодї християнством, а міг він служити по просту й товмачем). Не сталось се одначе й пізнійше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена.

Подорож Ольги до Царгороду дійсно могла стояти в певнім внутрішнім звязку з її заміром охреститись, але на зверх мала характер дипльоматичної визити, бо між двором її згадують ся посли *(ἀποκρισιάριοι)* руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь пертрактації з візантийським двором. Вона прибула в Царгород під осінь 957 р. (в літописи хибно під 955 р.) — перша авдиенція відбула ся 9 вересня. З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалї значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого сьвященника Григорія (що дістав подарунки меньші від товмачів, отже не грав особливої ролї) 12 близьких до княгинї жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на иньшім місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Приймано Ольгу на дворі зовсім з тою самою етикетою, як перед тим посла від володарів сирийських — Гамданідів. Насамперед відбули ся дві парадні авдієнції: у імператора, потім у імператриці; Ольга представляла ся стоячи. Потім було уже більш фамілійне прийнятє у імператора — тут Ользї казали сісти, і вона мала переговори з ним. На обіді її посадили в салї імператриці за стіл з найвищими двірськими дамами („зостами“ — їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці); за обідом сьпівцї з двох значнійших візантийських церков — св. Апостолів і св. Софії сьпівали сьпіви на честь імператорської фамілії, й показувано якісь сценічні штуки. В иньшій салї приймано свояків і двір княгинї. При тім княгиня й її двір, візантийським звичаєм, дістали грошеві дарунки — княгиня 500 драхм на емальованім тарілю (драхма варта близько франк), її племенник 30, иньші 20 до 3 драхм. 18 жовтня був знову парадний обід, правдо-

подібно — прощальний, і знову роздано дарунки (Ользї 200 драхм, племеннику 20 і т. и.)[1]).

Можливо, що реґентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на візантийськім дворі лїпшої чести, нїж яка була показана спрійському послови. Принаймнї в Повісти переховала ся анекдота, що як імператор по поворотї Ольги прислав до неї посла до Київа, за тими дарунками і за військовою помочию, що вона йому обіцяла в Царгородї, за його дари: „яко аще възвращю ся в Русь, многы дары послю ти: челядь и воскъ и скору, и воя многы в помощь“, — то Ольга сказала: нехай наперед імператор стільки постоїть у неї в Почайнї (київській пристани — на устю Почайни в Днїпро), скільки вона начекала ся в Судї (царгородськім портї), чекаючи прийнятя. В сїй відповіди цїкава згадка про обіцяну Ольгою військову поміч; я навязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала дипльоматичний характер.

Окрім сих двох епізодів, лїтопись вимковно говорить ще про внутрішню дїяльність Ольги: вона їздила до Новгорода і там по р. Мстї уставила „погости“ — центральні адмінїстративні місця для громад, і розложила дань; від неї зістали ся погости, ловища і „знамения“ — ловецькі знаки, і взагалї слїди дїяльности по всїй землї, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Днїпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села[2]). Правдоподібно, ся подорож до Новгорода викомбінована з істнования в новгородських краях погостів і урочищ, що своїм іменем нагадували Ольгу, але при тім сї імена, так само як і иньші села, згадані лїтописцем, могли піти так само від якогось Олега, як і від Ольги, тільки авторови подобало ся зібрати сї всї факти коло імени Ольги.

Стільки дає нам лїтопись.

---

[1]) Про подорож Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубінского й ин.) ще Rambaud L'empire Grec au X siècle і спеціальні статї W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion (Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Штутґарт, 1888, XI — головно коментар до описи авдієнції) і реферати Айналова на XII археол. з'їзді — див. Извѣстія с. 101 і 112. Коментарі до De cerimoniis aulae Byzantinae: давнїй — Райске, в Corpus scrip. hist. B. т. IX, новий — Беляєва Byzantina I і II, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдієнції).

[2]) Іпат. с. 38.

В нїмецьких анналах згадуєть ся, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I посли від „королеви Руси Олени“ (Helenae reginae Rugorum). Сї посли мали просити для руського народа епископа й сьвященикiв, але потім виявило ся, що се все було непорозумінне: руські посли показали ся ficte ut post claruit venientes, і висланий на Русь епископ вернув ся нї з чим[1]).

Сю загадкову місію пробувано об'яснити ріжними способами. Одні здогадувались, що ті нїби посли Ольги були прості обманцї; за сим толкованнєм промовляв би буквальний зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнїйше об'ясненне, що Ольга дійсно просила прислати епископа на Русь; вказують для анальоґії на болгарського князя Бориса, що не діставши від константинопольского патріархата єрархії для своєї землї, звернув ся по неї до папи, але потім, діставши епископа від патріарха, відослав латинського епископа. Та в такім разї треба наперед відповісти на питанне: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Руси і орґанізації християнської церкви?

На се питанне можемо дати тільки неґативну відповідь: судячи по всьому, охрещенне Ольги було її особистою справою; наші джерела не кажуть нїчого про якісь заходи її подібні до пізнїйших Володимирових. Повість каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Сьвятослава та що сама жила по християнськи і не позволила ховати себе по

[1]) Продовженне хронїки Реґінона під р. 959 (сучасне) — Monumenta Germaniae hist., Scriptores т. I с. 624; теж (під 960 р.) в пізнїйших анналах – Гільдесгаймських (кінця X в.) (посли руського народу — Rusciae gentis), Отенбурґських, Кведлїнбурґських і Лямберта (XI в.) — ibid. т. Ш с. 60—1, VI с. 4, і згадка в Mon. G. h., diplomata I N 366. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріґен, але сю справу рішав добре обзнайомлений з руськими справами Тітмар Мерзебурський (II. 14), бо каже, що наслїдком того посольства висьвячений еп. Адальберт (у нього — Етельберт) — висьвячений був для Руси (Ruscia — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладї) див. у моїх Виїмках XXIII.

Лїтература: Соловйов l. c. 141. Rambaud Empire Grec au X siècle с. 380 і далї. Вороновъ О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Кіевской въ X и XI вѣкахъ — Чтенія київ. істор. тов. I. Голубинскій Исторія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніе кн. Владиміра и Руси по западнымъ извѣстіямъ Чтенія київ. II. с. 120. Скобельский Згадки о Руси в жерелах нїмецьких — Справозданне львівської акад. ґімназії 1881 р.

поганському обряду: „бѣ бо имущи прозвутера и тъ похорони блажену Ольгу“ [1]). На якогось епископа, орґанізацію єрархії нема найменшого натяку, і певно їх і не було. Правда, мніх Яков каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовьская съкруши“, але коли се й не простий lapsus linguae, під впливом оповідання про Володимира (Похвала ся взагалї написана дуже риторично й фразисто, без фактів), то й тут хиба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сам Яков нїчого не говорить про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського епископа, бо з того-б мусїло вийти, що вона заходила ся коло орґанїзації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо уважати об'ясненнє, що Ольга посилала посольство до Отона в полїтичних справах, але Отон схотїв використати сю нагоду для місіонарства, чи з власної інїціативи, чи тому що посли на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонарства. Не треба забувати, що Отон взагалї з запалом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його полїтичним цїлям.

Але докінчимо історію того непорозуміння.

На другий рік висьвячено на епископа для Руси монаха Лїбуция й поручено йому їхати туди але він вмер, нїм вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посьвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнїйшого маґдебурського архиепископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначенне на неї Адальберта об'ясняли інтриґами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нїчого зробити“ на Руси. Очевидно, непорозуміннє виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов у Ольги нїякої опори для свого місіонарства. Посольство її для Отона тим часом зістаєть ся першим відомим нам фактом дипльоматичних зносин Руси з Нїмецьким цїсарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 959 р. була вона реґенткою. З сим згоджуєть ся й оповіданнє Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Сьвятослава, той не слухав і гнївав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за

[1]) Іпат. с. 44.

нарід, „кормячи сына своєго до мужества єго и до възраста єго“, а се „мужество“ Сьвятослава аж згодом наступило. Відповідно до сього, а також і з огляду на те, що для приготованя до ґрандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Сьвятослав мусїв мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного реґентства й початок правлїння Сьвятослава на початок 960-х рр.

Державну систему руську Ольга держала сильною і зручною рукою. Вона, видко, не ослабла і не розвалилась в сім часї між Ігорем і Сьвятославом, коли сей остатнїй, скоро тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машинї. Він не потрібував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемін на київськім столї, з ослабленя державної власти, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силї й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову память своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, вміла його заступити.

Не вважаючи на коротке своє правлїннє (яких може десять лїт фактичного правлїня, або й меньше, Сьвятослав належить до найбільш виразних, характеристичних фіґур між давнїми руськими князями. Се, щоб так сказати, maximum дружинности між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зовсїм сходить на другий плян перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київськім столї, і він прегарно схарактеризований з сього боку в клясичнім тексті Повісти: „Коли князь Сьвятослав виріс і став чоловіком, почав збирати богато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і богато воював. Не возив за собою возів, нї казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спанне конячу опону, а в голови сїдло; такі-ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткости характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшім оповіданню Повісти, згоджуєть ся вповнї й те, що оповідає про Сьвятослава історик його війни з Греками Лев Диякон: на з'їздї з імператором Сьвятослав імпонує Грекам

незвичайною простотою свого убрання й поводження, а от як каже у нього Сьвятослав в остатній бідї, в своїй нещасливій війні з Цимісхієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусїдні народи та тримало в неволї цїлї краї, не проливаючи й крови — пропаде, як тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одїдичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасеннє. То не наш звичай — втїкачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши дїла, як слїд сьміливим мужам“ [1]).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівнянне славна промова Сьвятослава в Повісти, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подїтись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землї, але поляжемо тут кістьми: однаково мертвому нема сорому, а як втїчем, то тодї сором. Не побіжім же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тодї самі за себе промишляйте“ [2]).

В характеристицї сього чоловіка, як бачимо, народня традиція, зістала ся вірна фактам. На жаль, фактів в нїй заховало ся дуже небогато. З усеї дїяльности Сьвятослава, ми знаємо тільки дві ґрупи походів: східні війни і грецько-болгарська кампанія; ними майже вичерпуєть ся його полїтична дїяльність.

Останнїм дїлом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль, про сю сторону його дїяльности, дуже важну своїми наслїдками в історії східньої Европи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Сьвятослав ходив походом на Оку і на Волгу; по дорозї він надибав Вятичів і довідавши ся, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хозарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (побѣди) Вятичів та примусив їх давати дань.

Сї оповідання дуже короткі, подробицї дуже шабльонові, і на них не можна покладатись; зістають ся самі факти:

---

[1]) IX. 7.
[2]) Іпат. с. 45—6.

похід на Оку і Волгу
похід на Хозарів, взятє Саркела, побіда над Ясами і Касогами
підбитє Вятичів.

Почнемо від останнього. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Київа, але при тім зіставались далї в близшій залежности від Хозарів[1]). В Повісти Сьвятослав не виберається спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питаннє“ виникає у нього під час походів на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Сьвятослав звертається на Вятичів і примушує їх війною до покори. Се все зовсім можливе; походи Сьвятослава на середню Волгу й Хозарію натурально потягнули за собою тіснійше прилученнє до держави земель по Оцї, і то не тільки Вятичів: зміцненнє руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де з'являється ся кілька княжих волостей за Володимира, мусимо положити теж на часи Сьвятослава, як результат сих його походів.

Передовсім се стояло в звязку з походом Сьвятослава на Волгу. Повість глухо згадує про нього; із звісток сучасного арабського ґеоґрафа (писав в 970-х рр.) ібн-Хаукаля довідуємо ся, що Русь знищила тодї Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звістках про арабську торговлю край на середнїй Волзї (правдоподібно, се Мордва). „Тепер не зістало ся й слїду анї від Булгара, анї від Буртаса, анї від Хазара, каже Хаукаль, бо Русь знищила всїх їх, забрала в їх всї ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтїкли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподївaючи ся прийти до згоди з Русию та піддати ся їй“[2]). Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місто істновав до XV в., передавши потім своє значіннє сусїднїй Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Сьвятослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох столїть. Лїтопись каже,

[1]) С. 373.
[2]) Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218.

що Сьвятослав взяв Білу вежу — Саркел[1]), важну кріпость на шиї між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її, по части, чи й головно Русь. Хаукаль оповідає, що Русь пограбовала тоді Ітиль і Семендер, богате хозарське місто на берегу Каспийського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспийському побережу. Тим властиво й закінчило ся істнованнє колись сильної Хозарської держави. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напророкувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Козары русьстии князи и до днешняго дне“[2]). Останки Хозарів на нижній Волзї, під іменем Саксинів, не грали вже ніякої важнійшої ролї. Якусь значнійшу кольонію Хозарів літопись згадує в XI в. також у Тмуторокани[3]).

В звязку з сим погромом Хозарської держави стояла війна Сьвятослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тепер звуть ся Käсäг). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселї здогадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подонє[4]). Таким способом ся війна стояла-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмутороканської волости; пізнійше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далї тмутороканський князь Мстислав[5]).

По хронольоґії Повісти сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на такім великім просторі і такі сильні побіди не були осягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронольоґія Повісти тут спізнюєть ся, як і в иньших фактах. Хаукаль каже, що спустошеннє Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. геджри, себ то 968—9 р., перед по-

---

[1]) Біла вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз ἄσπρον ὁσπίτιον — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 139.

[2]) Іпат. с. 9. [3]) Іпат. с. 143—4.

[4]) Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8; він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує з осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село. Кулаковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII—VIII.

[5]) До походів Сьвятослава на подонські краї часто приказують т. зв. уривки видані Газе — див. про них ширше в прим. 53.

ходом Руси на Візантию. Тут очевидно мова про перший похід Сьвятослава на Болгарію, що став ся 968 р. (як я рахую, а звичайно приймають 967 р.), — бо в перерві між болгарськими походами Сьвятослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сі війни дось в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.[1]).

Що до мотивів сих походів, то на оден вказує сама лїтопись — зміцненнє Руської держави на сході, скріпленнє залежности від Київа земель на Оцї й Азовськім побережу. Далї можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкоді походам на Каспийське побереже; в 913 р. Хозари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а суходолом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищенне Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не вліэла нагло болгарська справа в пляни Сьвятослава, ми слїдом почули-б про руський похід на полудневе каспийське побереже.

Але головним і безпосереднїм мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розумієть ся, зруйнованнє сих міст, як і походи на каспийське побереже, були остаточно дуже шкідні для руської торговлї. Вони не зістали ся без впливу на упадок торговлї Руси зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X в. і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші

[1]) Недавно Вестберґ (Beiträge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Сьвятослава, а від якоїсь ватаги норманської Руси. Він виходить з того, що в 969 р. Сьвятослав не міг сього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузію“ і припускає, що ті норманські напастники з Волги дійсно поплили через Середземельне море до дому. Ціла обстанова сього норманського походу одначе, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповіданнє ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповнї годить ся з лїтописними звістками. Андалузія однакого мусить бути непорозумінням чи хибною комбінацією, а „Рум“ вповнї відповідає пізнійшій війні Сьвятослава з Греками. Зрештою ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбила, а й загорнула собі краї Болгарів і Хозарів.

причини — упадок торговлї в закаспийськім Ховаресмі, непорядки в халїфатї, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Европи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останнїми часами само стало дуже слабе й мало що значило — не задержало Печенїгів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слїдом присувають ся до руських земель (бачимо їх в походї Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху ставали зовсїм маловажними успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сї руські волости, з часом все більше, ставали островами, відрізаними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більше території у осїлої словянської людности та придавлюючи головні жили руської торговлї з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, як тяжка стала торговельна комунїкація під печенїзькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнїм Днїпром і чорноморським берегом приходило ся йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східнїми дорогами.

На сю сторону чи київські князї чи Повість, чи обоє разом, здаєть ся, за мало уважали. Повість оповідає, що під час походу Сьвятослава в Болгарію Печенїги ледво не взяли Київа і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в містї „изнемогаху людье гладомъ и водою“, а війську з Заднїпрянщини хоч і удало ся пройти в місто, але Печенїги тримали Київ і далї в такій тїснїй блькадї (и не бѣяше лзѣ коня напоити: на Лыбеди Печенѣгы), що прийшло ся викликати Сьвятослава з Болгарії. І що-ж? Сьвятослав обмежив ся, по словам Повісти, тільки тим, що „събра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нїчого не памятали про якусь енергїчну боротьбу з Печенїгами Сьвятослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки ляконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.). Се може до певної міри сьвідчити, що дїйсно київські князї не вели в сім напрямі енергїчної боротьби, хоч певно й мали часті конфлїкти з Печенїгами, призабуті народом. Київське правительство може таки

й справдї держало ся більш пасивно супроти печенїзького потопу (хоч може й не так пасивно, як виходило-б з мовчання Повісти), а енерґічнїйше заходилось тільки тодї, як Печенїги почали доскулювати київським околицям (за Володимира). Коли так воно було, то до пояснення такої пасивности київських князїв можна вказати, по-перше, на те, що від Печенїгів потерпіли чорноморські племена, звязані тільки слабшим політичним звязком з Русию й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах), тому київські князї могли не дуже ними журити ся й пильновати тільки торговельних доріг. По-друге, по сих торговельних дорогах торговля провадилась і далї, хоч і під військовою охороною, і може сї обставини, що передавали монополь заграничної торговлї в руки князя й дружини та усували конкуренцію чи свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружинї, тож вони й не старались усунути сї обставини, хоч розуміть ся — ся політика в основі була-б дуже близькоока. Досить того, що особливої енерґії в боротьбі з Печенїгами не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню Повісти і взагалї по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Але вернїм ся до попереднього. Я сказав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподївати ся походу на дальші каспийські побережа: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Сьвятославові походи до певної міри могли служити просто приготованнєм до такого походу. Але несподївана привабна пропозиція з иньшої сторони відвернула увагу Сьвятослава від Сходу на полудневий захід — на Болгарію. Ситуація була незвичайно привабна. Ґрандіозні перспективи відкрили ся перед Сьвятославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в житю Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо: Руська держава готова була загорнути під себе полудневе Словянство й стати сильним соперником Візантиї [1]).

Ініціятива Болгарської кампанії Сьвятослава вийшла з Царгороду.

Візантия в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодою Болгарською державою. Болгарський цар Симеон (893 + 927) не жартом був забирав ся до підбитя цїлого Балканського півострова, що пересяк словянською кольо-

[1]) Про джерела до болгарської кампанії Сьвятослава й спірні питання її див. примітку 54.

нізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над елєнізмом. Як ми знаємо, Візантия в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім і звістка Повісти при митичнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенїгів на Болгарію), але Русь, правдоподібно, енергічної участи в ній не брала: нема на се вказівок. Вкінці ґрандіозного свого пляну Симеон перевести не подужав, чи не відважився, але Візантия мусїла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цїсарський титул, болгарській церкві — патріархат і повну незалежність; мало що за Петра видано візантийську царівну (річи страшні для Візантиї!), але візантийський імператор зобовязав ся платити Болгарам річну данину, за Візантиєю лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережа Еґейського й Іонийського моря та Пельопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромливі відносини Візантиї до Болгарії задумав зірвати войовничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нездарности Симеонового наступника на болгарськім престолї — Петра, та ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східнє (Петрове) й західнє (Шішманове). Никифор вирік ся на далї платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантию від нападів Угрів, як була умова, й позабирав сусїдні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східнїх границях держави — в Сирії, Никифор не хотїв сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попереднї проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавнї переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо), видно, не привели нї до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до иньших способів. Він вибрав для сїєї справи якогось Калокіра, „чоловіка сьміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонеського протевона, і поручив йому завезти богаті дарунки Сьвятославу, по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота (108 тис. червоних), та звабити перспективою завойования Болгарії для себе. Не знати, чи не з поручення імператора-ж Калокір повів перед Сьвятославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Сьвятослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізнїйше Калокір, як кажуть, дїйсно зрадив Никифора і думав за

корону, обіцяючи Сьвятославу Болгарію й великі суми за поміч[1]); але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше звабити Сьвятослава. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місію, прибув до Сьвятослава, доручив ті богаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи[2]). „Палкий і сьміливий, відважний та діяльний“ Сьвятослав, як його характеризує Лев, не потрібував певно, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантиї не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантиї, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляну Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров і саму сьвітову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в Киевѣ жити“, каже в Повісти Сьвятослав, коли його умовляють лишити ся в Київі для оборони землі: „хощю жити в Переяславци на Дунаи, яко то єсть среда земли моєй, яко ту вся благая сходятся: отъ Грѣкъ паволоки, золото, вино и овощи разноличьнии, и исъ Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (коні), изъ Руси же скора и воскъ и медъ и челядь“[3]). Таке торговельне значінне Болгарії, розуміють ся, було Сьвятославови вперед відомо, і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династиї.

По словам Льва, Сьвятослав не гаючи ся зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготованя мусїли бути короткі, бо ще десь 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Сьвятослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і Повість згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силїстрія); Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Сьвятослав опанував частину Болгарії[4]). Повість[5]) каже, що він взяв 80 міст по

[1]) Скіліца у Кедрена с. 384.
[2]) Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.
[3]) Іпат. с. 44. [4]) Лев VI. 2. [5]) Іпат. с. 42.

Дунаю й осів ся в Переяславці, себто малій Преславі, на південь від Дунаю[1]). Ся цифра завойованнх Сьвятославом міст виглядає підозріло[2]), але дуже правдоподібно, що він опанував на разі край між Дунаєм і Чорним морем.

Та слїдом Сьвятослава відкликали на Русь вісти про Печенїгів, що вони тримають в блькаді Київ. Київське боярство мало докоряти Сьвятославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занапастив Руси („ты, княже, чюжей земли ищешь і блюдешь, а своея ся лишивъ: мало бо насъ не взяша Печенѣзи, и матерь твою, и дѣтей твоихъ“); його умовляли лишити ся в Київі, та Сьвятослава занадто заінтересовали нові полїтичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далї в Київі в неприсутности сина, вже збирала ся на той сьвіт; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідає Повість, спиняючи ся довше на обставинах смерти Ольги — що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присьвячуючи її похвалу, що відкриває дорогу її пізнїйшій канонїзації[3]).

Сьвятослав, маючи плян дальшого завойованя Болгарії, постановив орґанїзовати на Руси правительство в імени своїх малих синів: старшого Ярополка зроблено князем в Київі, меньшого — Олега Сьвятослав посадив у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежности від Сьвятослава (ще з його дитячих лїт) мав правити ся намістником, але Новгородцї рішучо спротивились тому: зажадали, аби Сьвятослав

---

[1]) Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії, була недалеко Шумли, — тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

[2]) Її об'ясняють книжною ремінїсценцією, нпр. з Прокопія, але де хто боронив і її реальности — нпр. Васїлєвський Ж. М. Н. П. 1876, VI с. 434.

[3]) Іпат. с. 44. В XI віцї Ольга канонїзована ще не була, і коли се наступило, докладнійше не звістно — тільки стрічаємо її пізнїйше між руськими сьвятими перед татарських часів. Правдоподібно Володимир перенїс її мощі до київської катедри, де вони були предметом поважання уже в XI в. — автор Повісти (l. c.) й мніх Яков (Чтенія київські II с. 20—1) підносять, що її мощі лежать цїлі, і так її Бог прославляє. Про канонїзацію — Васильевъ Исторія канонизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія московські 1894), Голубинскій Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви, 1894 (замітки до попередньої) і нове обробленнє тої-ж теми, під тим же титулом, 1902 (Чтенія московські).

у них посадив когось з синів, инакше грозили ся найти собі иньшого князя. Та Сьвятослав, видко, не вірив в дійсну можливість такого бунту й сказав, аби Новгородцї самі умовили собі котрого з його синів.

Ярополк анї Олег не схотїли йти в Новгород; очевидно, на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже тодї не був привабним. Тодї оден з Сьвятославових бояр, Добриня з Любеча, брат Сьвятославової улюбленицї Малушї, порадив Новгородцям просити собі князем сина сієї Малушї від Сьвятослава — Володимира. Повість каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милостница) Ольги; є варіант, що вона була ключницею її[1]), але правдоподібно, се толкованнє стоїть в звязку з тим, що пізнїйше Рогнїдь називала Володимира сином рабинї („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружинї її брата Добринї, ледво чи можна уважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею.

Новгородцї вчинили як радив Добриня, і Сьвятослав послав в Новгород Володимира з його вуєм Добринею, що мав бути

---

[1]) „Милостьницѣ“ — Іпат. і Переясл.-Суздал.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натомість — „ключницѣ“. Про Малушу є дві спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери, і Срезневского О Малушѣ, милостницѣ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владиміра. Д. Прозоровский висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто иньший як звістний деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на деревлянську землю він, мовляв, попавсь у неволю й оселено його в Любчу; д. П. тим поясняє, що Володимир був признаний сином Сьвятослава, рівноправним з иньшими. Розуміть ся, се гадка неможлива, бо певно лїтопись пояснила-б тодї, що то за Любчанин був Малко, а нешлюбні княжі сини займають рівне становище з правними і пізнїйше, без огляду на становище своїх матерей.

Добриня лишив глубокий слїд в народнїй традиції, ставши одним з виднїйших „богатирів“ Володимирового циклю в великоруськім билиннім епосї. Але його імя обросло найріжнїйшими казковими і леґендарними мотивами, і майже нїщо не говорить нам про його фактичну дїяльність (хиба роля Володимирового свата, переказана зрештою в лїтописній леґендї про одруженнє Володимира з Рогнїдою, але й сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі) лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з княжого роду. (Лїтературу див. на с. 390).

дійсним управителем волости, так само як і иньшим синам придїлив Сьвятослав таких бояр. Сї оповіджені лїтописею події о стільки звязані з сею перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню Повісти про саму перерву.

Урядивши управу на Руси, Сьвятослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Сьвятослава на Болгар, розуміть ся, не мав зовсїм заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Сьвятослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифору треба було спішити ся зберати овочі з своєї політики, поки вона не обернула ся против нього самого. Він енерґічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського похода Руси на саму столицю, як за давнїйших князїв) і розпочав пересправи з болгарським правительством, приймаючи на себе ролю вже опікуна Болгар. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудни 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і ґенерала[1]).

Цимісхій обняв управу в трудних обставинах: в Візантиї панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночи насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанїю Сьвятослава, ми ще меньше знаємо як за першу, можна сказати — нїчого не знаємо. Оповідає нам про неї тільки наша „Повість“, але те що вона дає тут — се очевидна народна традиція про війну Сьвятослава з Болгарами й Греками взагалї (в новійшій редакції скомбінована з умовою Сьвятослава з Візантиєю й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцїннїйших епізодів — з лїтературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности, й історичної вартости не має нїякої. Оповіданнє Повісти починаєть ся облогою Переяславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Сьвятослав підбодрив дружину: „прийдеть ся нам тут полягти, полягнем же мужно, братя і дружино“, і переміг Болгар та взяв місто „копієм“ — дав пограбувати. По сїм він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його вояків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, пита-

[1]) Лев Диякон VI. 2 і далї.

ють лише скільки має війська, аби вирахувати дань, а як він сказав — виставили десять разів сильнійше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне“, додає при тім оповіданнє). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Сьвятослав: він держить свою славну, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тїкають, Сьвятослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Сьвятослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в дарунку ріжне оружє, приймає його з великою утїхою. Греки переконують ся, що мають до дїла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки він скаже „бо мало що не дійшов Царгорода“. Сьвятослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за сьвіжим військом, та на дорозї гине від Печенїгів [1]).

Се тільки далекі й покручені відгомони подій [2]). Сьвятослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив в нїй своє військо й не потрібував на ново підбивати з поворотом, хиба скріпив та розширив свої здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію [3]), а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Филипополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розуміть ся, се чутка у всякім разї сильно побільшена.

Візантийцї кажуть, що Цимісхій з огляду на сирійську війну хотів з початку полагодити справу з Сьвятославом без війни, та не знати, о скільки він дїйсно надіяв ся на можливість такого полагодження. У Льва Диякона він жадає від Сьвятослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантиї. Та коли справдї така була пропозиція, то вона хиба могла провокувати Сьвятослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали йому подачку як мурину за ро-

---

[1]) Іпат. с. 42—8.

[2]) Лев VI. 8 і далї, Кедрен с. 372 і 388 і далї.

[3]) Так згадану у Скілїци (II. 401) Κωνστάντεια д. Васїлєвский уважає Константіолею коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

боту й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, наколи Візантия дасть йому відповідну оплату за здобуті ним богаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Европи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Сьвятославу; инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Сьвятославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Сьвятослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се, правдоподібно, й є та заповідь, що дає Сьвятослав Грекам в Повісти.

Про дальші перипетії війни Візантийці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі руська традиція. Для оборони візантийських земель Цимісхій, занятий тоді передовсім азіятськими справами, вислав против Сьвятослава маґістра Варду Склїра з військом. На сю вість рушило на Склїра військо руське, разом з ватагами Болгарів, Угрів і навіть Печенїгів[1]). Коло Аркадіополя[2]) стала ся битва, де, по словам Візантийців, Греки завдяки засїдці мали страшно побити Русинів: пропало-б то більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і богато покалїчено. Правдоподібно, ся звістка не богато більше варта, як оповіданнє Повісти про ту сьвітлу побіду Сьвятослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповіданнє Льва: Цимісхій слїдом послав нове військо в Европу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь[3]).

Та заміру Цимісхія перешкодило повстаннє братанича імп. Никифора — Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Склїра мусїв відкликати в Азію. Коли Склїр пішов, Русь знову почала господарити в візантийських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони

---

[1]) Про Печенїгів говорить тільки Скілїца; пізнїйшу ворожнечу їх до Сьвятослава він поясняє тим, що вони гнївали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Сьвятославового війська у нього зовсїм неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Сьвятослава 30 тис., у Склїра 10 тисяч.

[2]) Недалеко Адріанополя.

[3]) Лев VI. 11 і далї, Скілїца-Кедрен с. 384 і далї.

„немилосердно грабували й руйнували“ [1]). Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Сьвятославом [2]). Він вислав брандери („огненосні кораблї“ — з грецьким огнем) на устє Дунаю, щоб загородити Руси дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них нїяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — пограничне місце Візантиї з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь, над всяке сподіваннє, зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто ризиковним дальший похід, Цимісхій постановив використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб від разу опанувати Болгарію. При тім він іде слїдом політики Никифора, бере на себе ролю опікуна Болгарів супроти Руси і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхію удав ся. По словам Візантийців, він мав меньші сили, нїж Сьвятослав (Лев рахує Сьвятослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скілїца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав неприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантийські джерела — „що мав третє місце по Сьвятославу“, мабуть Свинельд нашої лїтописи [3]); з ним був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в містї, але по двох днях, по сильнїй обороні, його взято в велику пятницу [4]). Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськім дворі і сильно боронились, але його запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Сьвятослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Руси.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Сьвятослава, що з головним військом стояв в Доростолї, на Дунаю. Взятє

---

[1]) Лев VII 9.

[2]) Лев VIII. 1 і далї, Скілїца-Кедрен с. 392 і далї.

[3]) Чи се той сам Свенельд, що воював за Ігоря Уличів й дістав від нього деревську дань? Супроти сказаного, що в дійсности війна з Уличами могла мати місце в 930 або й 940-х рр., а не в 920-х, як маємо в хронольоґії коротшої редакції, — Свенельд Сьвятослава й Ярополка вповнї може бути Свенельдом Ігоря.

[4]) 971 р. припадала вона на 14 цьвітня.

Преслави й проголошенне Бориса зробило своє вражінне в Болгарії: по дорозї болгарські міста передавали ся Цимісхію, і Болгари взагалї переходили до нього. Сьвятослав, заклопотаний тим, хотїв, по словам Візантийців, надолужити терором, арештував значнїйших Болгар і богато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу з приверненнєм Болгарії, а пішов просто на Сьвятослава. По крїпкім бою йому удало ся перемогти Сьвятославове військо, що мусїло замкнути ся в містї, і Цимісхій розпочав блькаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повитягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скілїци[1]).

Русь зчаста виходила з міста й пробувала розбити блькаду, але її не удавало ся перемогти Греків. В містї не ставало запасів; дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусїла поволї відступати по невдатнім бою до міста. Богато загинуло її при тім; в ночи при сьвітлї місяця, збирала Русь трупи земляків на рівнинї і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дїтей та півнів, як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побіди над Русию коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скілїца оповідає інтересну анекдотку, що Цимісхій запропонував був Сьвятославу закінчити війну поєдинком замість тратити свої війська; Сьвятослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обовязки лїпше знає, як його ворог, а коли імператору не хочеть ся жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерти.

По тих великих стратах коло машин, Сьвятослав мав нараду з своєю старшиною; дехто мав радити викрасти ся по ночи через грецьку фльоту; иньші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Сьвятослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм перемогти Русь. Лев рахує страти

[1]) Лев IX. 1 і далї, Скілїца-Кедрен с. 397 і далї.

Руси в сім бою на півшіснадцятої тисячи (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Сьвятослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Сьвятослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісхієм, годячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, та жадаючи вільного пропуску до Руси і потрібних для війська припасів. Цимісхій, розуміється ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де Сьвятослав вирікав ся всяких претензий на кримські землї Візантиї („власть Корсуньскую и єлико єсть городовъ ихъ“) і на Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Візантиєю й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновленнє торговельної умови з Візантиєю; з огляду, що перехована в Повісти умова нїчого про торговлю не каже, приходить ся думати, що попереднї торговельні умови були потверджені осібним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медімна) збіжа, бо потрібувала припасу. Лев каже, що хлїб видано було на 22 тис. Руси, а втрати Руси в війнї рахує на 38 тисяч.

По заведеній умові Сьвятослав захотїв побачити ся з імператором. Цимісхій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в богатій, позолоченій зброї; Сьвятослав же приплив на човнї, гребучи разом з иньшими і нїчим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою був золотий ковток в усї. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий нїс, синї очі, густі брови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавцї свого човна, він поговорив трохи з імператором і від'їхав.

Тим закінчила ся болгарська війна. Візантийська полїтика осягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантиї, тільки західня зацїлїла на якийсь час в руках нової династиї Шішмана. Пляни Сьвятослава пропали. Лише руська традиція, переказана в Повісти, запамятала собі щасливі початки сієї кампанїї і з'їґноровала невдатне закінченнє; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію Повісти, стоїть в дивній суперечности з її оповіданнєм.

Завівши умову з Греками, Сьвятослав міг потїшати себе богатою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він дїйсно заміру з сьвіжими силами вернути ся назад, як то каже Повість (и рече: поиду в Русь и приведу

боле дружини). Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантийське правительство та постаратись її усунути.

Скіліца каже, що Сьвятослав по згоді просив Цимісхія попосередничити у Печенїгів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союза, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Сьвятослава. Печенїги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Сьвятослава, бо загнівались на нього за те, що він помирив ся з Греками [1]). Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печенїги були до останньої хвилї ворогами Греків (одначе не помогали Сьвятославу в останнїй війні!) — щож за розум був у Сьвятослава просити Греків, аби попосередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісхій висилав послів не так в інтересах Сьвятослава, як для забезпечення Болгарії від Печенїгів; в справі Сьвятослава Печенїги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусїли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скіліца хотів закрити дїйсний предмет переговорів.

Коли Сьвятослав надплив із своєю фльотою, показало ся, що Печенїги завчасу залягли Днїпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі баґажі, і де Печенїги звичайно нападали на торговельні ватаги. Повість каже, що Печенїги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Сьвятослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питанне, чи треба тут розуміти Болгар, чи Греків, що опановали тоді Болгарію, вигнавши Сьвятослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звістцї Скіліци, а можна до того навязати звістку (вправдї — дуже загальну), що пізнїйші відносини Руси до Візантиї не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведенне Греків супроти Сьвятослава могло дїйсно уневажнити уложену ним угоду з Візантиєю.

Підійшовши до порогів, Сьвятослав переконав ся, що сили Печенїгів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими баґажами. Свенельд радив покинути човни, баґажі й піше військо на нижнїм Днїпрі та на конях промкнути ся степом до Киіва. Але Сьвятослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю

[1]) У Кедрена с. 412.

здобич з війни. Він вернув ся на устє Дніпра, на так зв. Білобереже[1]), й тут зістав ся зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже з Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом), почав ся сильний голод, „яко по полугривнѣ голова коняча“ продавалась. Перебідувавши зиму, Сьвятослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Сьвятослава, очевидно, натисла біда, і він рішив ся ризикувати — іти пробоєм. Проба випала нещасливо. Сам Сьвятослав наложив головою; як оповідали, печенізький ватажок зробив чашу з його голови. Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами, чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Сьвятослав мусїв бути ще дуже молодим тодї, може мав яких тридцять лїт.

---

[1]) Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж гень вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Сьвятослав — се устє Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками: „да не имѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья“ (о. св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

VI.

Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертию Сьвятослава і Володимировим князюваннєм в Київі зайнята в літописи самою боротьбою синів Сьвятослава[1]). Боярські правительства, що правили іменем малих князїв, пильнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель стратила почутє своєї одности й розпала ся фактично на ґрупу самостійних волостей, поки з поміж Сьвятославичів не виступила наперед найбільш енерґічна особа, що й взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лїнії покликаний до сїєї ролї. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусїдом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатнїйших київських бояр: в умові Сьвятослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважнїйша по нїм особа, і при Ярополцї він мабуть стояв на чолї правлїння. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Сьвятославича Олега, деревлянського князя; той наїхав на се, бо теж бавив ся тодї ловами, і довідавши ся,

---

[1]) Про хронольоґію сих років в примітцї 55.

що се син Свенельда, вбив його; лїтопись не поясняє — чи була се ворожнеча якась до Свенельда, чи кара за переступленнє границї. Щоб помститись, Свенельд намовив Ярополка до війни з Олегом, звабивши його перспективою — взяти в свої руки Деревську волость. Ярополк дїйсно пішов війною на Олега; в битві під Вручим (Овруч) військо Олега розбито, й сам він загинув серед утїкачки: зіпхнули його з греблї й забили конї й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат, але таки взяв собі Олегову волость, а Володимир, прочувши про се, втїк за море, і Ярополк посадовив своїх посадників і в новгородських волостях, „и бѣ володѣя єдинъ в Руси“ [1]).

Чи був Свенельд дїйсно ініціятором того всього, хто його зна. Може й мати під боком князя в Деревській землї, сидячи в Київі, не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлїкту. Як би там не було з початком, але Ярополку, видко, засмаковав плян взяти в свої руки збираннє батькових волостей, і він сьвідомо забрав ся за його переведеннє. Бо трудно-ж думати, щоб Володимир без причини покинув свій Новгород, і не було-б чого инакше Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Зрештою сей процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами полїтичного звязку між ними мусїв повторяти ся не раз, по смерти кождого київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

Ярополк мабуть не обмежив ся-б сими усьпіхами, а певно забрав ся-б до зміцнення свого впливу та власти і над иньшими „сьвітлими і великими князями“, по за своєю близшою родиною, але стрів конкурента в Володимирі.

Здібний і енерґічний „робичич“, тїкаючи з Новгорода, зовсїм не мав заміру капитулювати перед Ярополком. По якімсь часї [2]) він вернув ся в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, і повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами. По лїтописи, він зараз послав Ярополку вість про війну: „Володимеръ идетъ на тя,

[1]) Іпат. с. 49.

[2]) В лїтописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події з кількох років.

пристраивай ся противу бити ся“[1]), але в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Сама літопись каже, що Володимир перед походом на Ярополка опанував Полоцьку волость, „събра вои многы — Варягы и Словѣны (Новгородців) и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка.

Історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — се, очевидно, був гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), воліє Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирової матери, той загнівавсь і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Київа, Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слїдом пішов на її жениха Ярополка. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть прилучила ся до всїх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночи, коли Володимир ночував у неї, вона хотїла його зарізати ножем, але Володимир прокинувсь і вхопив її за руку; вона признала ся, що хотїла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелїв їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся сьвяточна обстанова мала побільшити вражіннє кари. Але Рогнідь дала голий меч своему малому синови, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і евентуально — местника за матїр), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнідь, і сказав: „а хтож тебе тут сподївав ся“. Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати її з сином батьківщину; Володимир так і зробив. „І від тоді Рогво-

[1]) Іпат. с. 50.

ложі внуки підіймають меч на Ярославових внуків", кінчить ся повість „вѣдущих" в літописнім переказї.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення[1]). Оповіданнє літописи під 980 р. — се початок повісти, в цїлости-ж вона подана в Суздальській літописи (під 1128 р.). Її мета — об'яснити фамілійну ворожнечу династиї Ізяслава полоцького і Ярослава київського, і при тім позабуто, що Ярослав, син Рогнїди, був так само „Рогволожим внуком", як і Ізяслав. Відкинувши романтичні подробиці, маємо в нїй війну Володимира, перед його походом на Київ, з сусїднїм полоцьким князем, що в сї переходові часи прийшов був до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Дуже можливо, що ми маємо тут тільки оден епізод із заходів Володимира перед війною з Ярополком підбити насамперед собі сусїднїх, північних князїв і тим збільшити свої сили для боротьби з Ярополком.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало; літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воєводи Ярополча", що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „пріяти" й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та анекдотку про Варягів, участників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „съ вои многыми". Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засїв у Київі. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся підчас сих боїв вбити Ярополка. Але що між Киянами не можна було найти людцїв для того, тож Блуд нарадив Ярополку втїкти з Київа, настрашивши, нїби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втїк в замок Родню на полудневій границї Київщини, але тут його в облозї притис голод. Блуд нарадив йому піддати ся Володимиру. Ярополк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину. Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрібуцію по дві гривни від кождої душі в Київі, замість грабувати місто, — бо на се давало їм право оружне взятє, а Володимир, видно, жалував гра-

[1]) Літературу епізода про Рогнїдь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской з. с. 71.

бувати свою столицю. Володимир пообіцяв зібрати гроші за місяць, але тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібнійших, а решту виправив до Візантиї, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Се оповіданнє, розуміють ся, дуже наївне. Але з нього можна витягнути з правдоподібністю ось що: сили Володимира переважали значно сили Ярополка, а до того сей не вмів собі порадити (поговірка — що його збивали з пантелику зрадливі дорадники); він втік з Київа і потім його зрадою забито, але Кияне боронились далї проти Володимира, і Київ взято силою; головну ролю відограли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром, вони її хотїли використати, жадали контрібуцій і мабуть хотїли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлїкту, сю справу полагодити й зіставити Варягів з нїчим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантию по сїй кампанії сама по собі можлива[1]). Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізнїйшого факту — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантиї.

Перші роки князювання Володимира мусїли піти на збираннє „розсипаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятолїтнього (від смерти Ольги) правлїння боярських реґенцій і вимагала радикальної поправи. На жаль, з сього періоду дїяльности Володимира, з сїєї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хиба дуже далекий образ її. В роках 981—5, себ то в перших пяти роках князювання Володимира в лїтописи маємо зареєстровані отсї події:

Під 981 р. Володимир привертає західні аннекси руської держави: „иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и ины городы“[2]).

---

[1]) Інтересно, що як раз на той час, коли по лїтописній хронольоґїї мали подати ся з Київа до Царгорода Варяги, на 4 рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантийських джерел про прихід якогось нїмецького князя: Πέτρος ἀδελφός τοῦ βασιλέως Φραγγίας (на иньшім місци ὁ γνήσιος ἀνέψιος τοῦ ῥηγός Γερμανῶν). (Cecaumeni Strategicum ed. Wassiliewsky et Iernstadt — Записки петерб. унїв. т. 38, § 224). Знайти такого принца між нїмецькими трудно, але й бачити тут варязького конунґа теж не легко. Див. коментар до сеї звістки Васїлєвского в Ж. М. Н. П. 1881, VIII. [2]) Іпат. с. 54.

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, звязаний з історією київських мучеників і завдяки тому може тільки й згаданий. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю ихъ“). Про сї західнї походи поговорю далї.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Сьвятославом до дани, очевидно, скинули були по його смерти київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстанне, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіждати їх „второе“. Вони одначе заховали, видно, і на далї свою самоуправу і мабуть примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давнїми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послушности се взагалї не визначне нїчим племя, чи се було яке спеціальне повстанне, чи — ще може найскорше — був се похід на якого князя чи намістника, котрого треба було привести до послушности, як Рогволода. Радимичі були, розуміть ся, побіджені. З сею війною звязана приказка, що „Піщанцї (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тїкають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воєводи Володимира. Можливо одначе дуже, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців сусїди, а воєвода з нього вийшов як лінґвістичний міт — об'ясненне певної фрази через дїєву особу, якогось героя. Одначе мусїла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. Є певна суперечність в поглядах, які се Болгари, але ясно, що не иньші як волзькі. (Похвала Володимиру виразно каже: „Сребренныя Болгары“, а се призвище Болгар волзьких)[1]). Се, очевидно, продовженне походів Сьвятослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оцї й Волзї), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появили ся в сих краях, прибули суходолом. В лїтописи при тім подана анекдотка: Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі

[1]) Пор. Іпат. с. 423. Новійшими часами бачили в них дунайських Болгарів нпр. Ґолубінский Ист. церкви I² с. 167, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребреныя на Сербяны).

пани як на нас), дани нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотникъ“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирив ся з Болгарами. Ся анекдотка показує, що Володимир хотів привести Болгарів, що по Сьвятославовій руїні почали знову поростати в пірє, до становища данників Руси, але хоч їх побіджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад[1]).

Оце й усе. З дальших років маємо тільки одинокий похід на Хорватів під 993 р.

Із звістки літописи про волости, роздані Володимиром його синам[2]), бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тїснїйшого звязку з Київом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишнїх „сьвітлих і великих“ князїв, що часом набували за богато значіння й ставали фактично самостійними князями, і скріпив таким чином їх звязь династичним звязком. Численна родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головнїйших містах, очевидно — під опікою ріжних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись виказує у Володимирових синів отсї волости: Новгород Вишеслава, потім Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичська земля) Сьвятополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русию і польським пограничем) Всеволода, Тмуторокань (Подонє, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських кольонїй) Ярослава, потім Бориса, Муром (центр поокських кольонїй) — Гліба[3]). В безпосереднїй управі Володимира зісталось середнє Поднїпровє — землї Полян,

---

[1]) Іпат. с. 56.

[2]) Про них заведена в літопись повість про Володимира згадує принагідно, говорячи про охрещеннє його, і не означає близше, коли сї волости були роздані. Видно тільки, що ся роздача чинила ся поволї й разом з тим в нїй робили ся ріжні переміни за житя Володимира.

[3]) В старших кодексах (з ґруп Іпатської, Лаврентиєвської й 1 Новгор.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тільки в 1 Софійській, Воскресенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібною й звістку про Смоленськ.

Сіверян і Радимичів, та новоприборкані Вятичі; сі останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще століте пізнійше бачимо тут якогось „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою київськими династами за Сьвятослава (землї Полян і Деревлян, може Сівера, і Новгород), бачимо значний поступ в розвою державної одности. Ся робота мусїла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західнї окраїни — то тільки уривкові й припадкові відгомони сієї сторони в дїяльности Володимира.

Спеціально про західнї походи лїтопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же ми маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (другу половину свого князювання) в згоді „съ князи околными его: съ Болеславом лядьскымъ и съ Стефаномъ угорьскымъ, и съ Андрихомъ чешьскимъ“ [1]), та пізнійша Галицько-волинська лїтопись, з нагоди походів Данила під Калїш, зауважає, що перед ним нїхто не ходив так глубоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“ [2]). Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподївав ся великої війни з Русию [3]), а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка лїтописи під 981 р.: „иде Володимиръ к Ляхом и зая грады ихъ Перемышль, Червенъ и ины городы, иже суть и до сего дня подъ Русью“ [4]) — звістка, що задала великого труду історикам.

Значіннє сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і иньші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; ро-

[1]) Лавр. 124, Іпат. с. 87.

[2]) Іпат. с. 505.

[3]) Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h,, Script. III p. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55.

[4]) Іпат. с. 54.

зуміють ся, при тім польськими сї міста могли бути на погляд лїтописця тільки полїтично, а не етноґрафічно, бо стільки про руську кольонїзацію на заходї вїн мусїв знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складнї, бо в нїй інтерпункція не мала нїякої ролї; се тільки натяганнє для виратування лїтописної відомости через виключеннє з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натяганнє нїчого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість Повісти натрапляє на иньшу трудність. Дїло в тім, в 80-х р., коли Володимир мав відберати від Польської держави Перемишль і Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький[1]); його відомість польські історики були поставили в непевність[2]), але знайшлось свїдоцтво у сучасника — ґеоґрафа Ібрагима ібн-Якуба, що зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночи“[3]). Чи Краківська земля лежала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що її основою були великопольські землї, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. А що руські городи між Сяном і Бугом могли перейти під Польську державу тільки в такім разї, коли вона володїла Малопольщею, а дуже мало правдоподібно також і те, щоб вона могла задержати в своїх руках сей руський клин, коли Чехи опанували Малопольщу[4]), тож і звістка нашої лїтописи, що Володимир відібрав сї руські городи „від Ляхів“, стає дуже сумнївною.

Але може вони належали до Чехії, й під лїтописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дїйсно втягають

---

[1]) I. 33.

[1]) Małecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 c. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. z. 3 (відб. з XXX т. краківських Rozpraw).

[3]) Извѣстія ал-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в близшім датованню його подорожи дослїдники не згожують ся: одні приймають 965, иньші знов 973 р.; виказ чималої спеціальної лїтератури про Ібрагима див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9, і ще новїйший у Вестберґа Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба, 1903 ст. 3 і далї (поминені одначе українські видання); про рїжні виводи року подорожи Ібрагима тут с. 72 і далї.

[4]) Див. про се примітку 56.

в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цісарем Генриком IV, як потвердженнє мовляв давнійшої фундації, з часів Отона. В ній границями празького біскупства на сході названі ріки Буг і Стир[1]). Таке незвичайне розширенне празької діецезії на схід толковано тим, що границями її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів заснованнѧ празької епископії,, себ то в 70-х рр. X в., тільки що річку Стир для більшої ймовірности декотрі притім поправляють на Стрий[2]). Тепер одначе не можна сумнівати ся, що ті границі празької діецезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут еляборат останньої чверти XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедри на моравську діецезію[3]). Яким титулом втягнено сюди Галицьку Русь (поріча Буга і Стира — се пограниче Галицької Руси від північного заходу, від Волини), про се можна робити хиба тільки здогади[4]). Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панованнє в малопольських землях, вповнї правдоподібно. Може бути, що в X в. разом

---

[1]) Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в копії монахівського державного архива, де в чім відмінний, виданій Штумпфом (Acta imperii III ч. 76),

[2]) Palacki Dějiny I. 1[3] с. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sq., Tomek Dějiny I § 12 й ин.

[3]) Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иньшу літературу старшу див. в статї Регеля Учредительныя грамоты пражской епархіи, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжиньского ор. с. с. 4. Новійше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозрівае автентичність і привилея 1086 р.), Kaloušek O listine cisaře Indřicha z roku 1086 (Český časop. historicky, 1902), Potkański O przywileju z 1086 r. (як в прим. 56).

[4]) Найбільш правдоподібним здаєть ся менї, що редактори фундаційного привилею прилучили до Кракова західнї руські землї, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сьміливий, під вплывом свіжої памяти про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-м виданню сеї книги, розвинув проф. Потканьский в статї Przywilej z 1086 r. толкуючи, границю по Буг і Стир як означенне земель, які забрав був Болеслав Сьміливий. На реальну границю в такім разї се означенне не надаєть ся, та й зістаєть ся дуже неневним, чи Болеслав Сьміливий забрав західнї руські землї дїйсно (див. т. II гл. 2).

з Краковом до Чехії належали й деякі пограничні руські землі. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не поможе тут нічого й інтерпретація літописної записки 981 р. — що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вміла відріжняти Ляхів від Чехів.

Зрештою нашої літописної звістки і не можна брати дуже серіозно що до кождого слова. Літопись в сій части походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сеї звістки (особливо в польській історіографії) висловляють гадку, що редактор літописи використав давню літописну записку, то на се нема ніякої певности. Хоч би й так, то ми не можемо знати, як виглядала літописна записка в своїм оригіналі, чи там сі городи також відберали ся „від Ляхів". Ми маємо на кождім кроці слїди власних комбінацій редакторів літописи, і „Ляхи" в сій записці могли також дуже легко з'явити ся наслїдком такої комбінації.

Літопись укладала ся в 2-ій пол. XI в. і на початку XII, по пережитій боротьбі київських і галицько-волинських князїв з Польщею за „Червенські городи" й иньші західні україни. Зовсім природно, коли літописець переніс таку боротьбу на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відобрав їх „від Ляхів", тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в. Самої звістки літописи про похід Володимира, на початках його князювання, на захід для привернення західніх україн, ми зрештою через се не відкидаємо. Ті західні україни мусіли вже давнійше стояти під політичним впливом Київа, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучив на ново. Чи стояли вони в тім моменті, бодай в части під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нїчого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся дуже сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістне наданнє вдови Мешка Оди з кінця X в., ведучи границї Польської держави від Балтийського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Кракова" [1]).

[1]) a primo latere longum mare, fine Prusse usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et ab ipsa

Північний граничний пункт сієї лінії поясняє й заразом потверджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Руси“ [1]). Розуміють ся, імя Руси в сих звістках прикладаєть ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; наданнє Оди вичисляє границї не етнографічні, а політичні. Взявши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), ми мусимо бачити тут границї Володимирової держави, хоч, правдоподібно, сі границї були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. Сї границї на заході й західній півночи досягали границь руської кольонізації, може й забравши дещо до тієї території від Ятвягів, та містили в собі й мішані польсько-руські марки. Опанованнє Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки декотрі моменти в сій доконаній Володимиром справі. Чи були якісь конфлікти з Польщею, не знаємо [2]).

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити від тоді, як на княжім столі в Польщі засів Болеслав Хоробрий (992). Близше про тодішню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нічого, і я позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землї з мішаним залюдненнєм, або може й які польські землї. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняєть ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землї, а пробує прилучити до Польщі й землї чеські, так було і з Русию. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерти Володимира: він забирає тоді т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподібно і землї верхнього Днїстра. Мабуть на сім же ґрунті розвинули ся були ворожі відносини між Болеславом і Володимиром. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертала ся тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з нїмецьких джерел, заносило ся на війну між Русию й Польщею. В нашій лїтописи є під 993 р. похід на Хор-

Craccoa usque ad flumen Oddere. Документ виданий в Monum. Pol. hist. I c. 149, новійше Fabre La Pologne et le St. Siège depuis le X jusqu'au XIV siècle — Études d' histoire du moyen âge dédiées a G. Monod, 1896.

[1]) in confinio predictae regionis (Pruciae) et Rusciae — Thietmari VI. 58.

[2]) Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимовська лїтопись (у Татїщева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби з його звісткою можна було тепер числитись.

ватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомоном боротьби з Польщею? (Так само може бути одначе відгомоном якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за галицьку або угорську Русь).

Пізнїйший наш літописець згадує про походи Володимира в глубоку Польщу. Їх найвідповіднїйше буде як раз тут уміститн. Чим воно скінчило ся тодї з Польщею, не знати, але ся згадка про глубокі походи Володимира (її нема причини легковажити) сьвідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору взяв Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тодї Болеслава й розділяли його сили (боротьба з Полабськими Словянами й Чехами, потім з Нїмечиною)[1]). Згадку літописи про пізнїйшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усїма силами звернутись против нїмецького цїсаря (1003). Се потверджує зовсїм певна звістка сучасного нїмецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Сьвятополка. Але сей шлюб не причинив ся до поліпшення відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Сьвятополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстанне проти батька, але Володимир завчасу довідав ся і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим їй Болеславом: очевидно, Володимир підозрівав Райнберна, що й він приложив рук до сїєї справи[2]). Дуже правдоподібно, що посїваючи таку фамілїйну війну в руській династиї, Болеслав сподївав ся здобути сею дорогою інтересні для нього руські землї, і він дійсно осягнув був свого — але пізнїйше, вже по смерти Володимира.

Коли викрили ся ті його інтриґи в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертию Володимира прийшло у нього до нового конфлїкту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цїсарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Нїмців і Печенїгів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенїгами, Бо-

[1]) Сумаричні звістки пізнїйших хроністів — Нїмця Гельмольда (I. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Russiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшені ремінїсценції його походів на Русь по смерти Володимира. [2]) Тітмар VII. 52.

леслав казав вирізати всїх Печенїгів, і похід на тім скінчив ся, очевидно — не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель[1]). На иньшім місці Тітмар згадує, що Болеслав уступав ся за свого зятя[2]). Не знати, чи не мав і похід 1013 р. сеї мети[3]); але Болеслав при тім мусїв мати й загальнїйші мотиви: вони виступили на верх кілька лїт пізнїйше

Так стояли справи з Польщею. Ще меньше, чи властиво нїчого ми не знаємо, як було з руськими українами на полудень від Карпатів. З руськими землями на їх північних згірях землї закарпатськї вязались орґанїчно, і прилученнє перших було прилученнєм, певно, і тих других до Київської держави. Розширяючи границї своєї держави на підгірю під Краків, Володимир ледво аби міг полишити, поминути полудневе згірє Карпатів. Як я вище казав уже, само по собі правдоподібно, що закарпатськї землї в X в. стояли під полїтичним впливом Київа; наслїдком сього то, мабуть, руське імя й полишило ся у закарпатських осадників. В вище згаданім лїтописнім текстї говорить ся, що Володимир в другій половинї свого князювання жив у згоді „с князи околными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Ольдрихом чеським[4]). З Чехією Володимир мусїв бути в безпосереднїй стичности, як вона володїла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлїкти. Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які полїтичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка лїтописи), то се очевидно, могло мати місце тільки за Карпатами.

Я зазначив уже, що лїтопись (чи заведена до неї повість про Володимира) скуплює війни Володимира для відбудованя Руської держави на перших роках його князювання (перші пять років). Як нї бідні й припадкові подані нею відомости, як нї конвенціональне може бути розміщеннє Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке ґрупованнє Володимирових війн на перших роках його правлїння, судячи по всьому, не довільне. Пізнїйше дві річи опановали увагу Володимира й все иньше

---

[1]) Тітмар VI. 55.

[2]) in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

[3]) Линниченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) здогадуєть ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованнє Сьвятополка; правдоподібнїйше може буде уважати арешт поводом до походу.

[4]) Андрихомъ в Лавр., в иньших хибно — Андроникомъ.

віддалили на другий плян. Одна — то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище[1]) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висїла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки припадково заховані в памяти подробиці сїеї боротьби, „бѣ бо рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил консервовати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в дїяльність Володимира несподївано приніс 988 р. Вона виплила з відносин до Візантиї.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантиї з Сьвятославом 971 р. Все дальше ховаєть ся в пітьмі. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантию спадало підозріннє що до смерти Сьвятослава, і добре обзнайомлений сучасник ібн-Ях'я каже, що по смерти Сьвятослава Русь з Візантиєю була в неприязних відносинах[2]). Але нагла біда примусила Візантию звернути ся за помочию до Руси. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в ріжних формах, почавши від часів Олега і до візвання Сьвятослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було не на Болгар. Звістний вже нам своїм попереднїм повстаннєм Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимісхія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Склїра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерти Цимісхія (968). Фока переміг Склїра і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попсувались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстаннє

[1]) С. 207—9.

[2]) Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, кинена принагідно, може бути й загальною характеристикою руcько-візантийських відносин, тому не треба переціновати її значіння. Деякі, як д. Успенский, пробують знайти у Візантийців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантиї, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Д. Успенский вказує у Льва Диякона (X 8) назви „скитський“ в описи подій 986 р. (Σκυθικὴ συνήθεια, μάχαιρα Σκυθική) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладаєть ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом, а похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить д. Успенский (див. вище с. 431).

пішло йому добре, й при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. В сій великій небезпечности імп. Василь звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся помогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в такім разї охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусїла статись в перших місяцях 988 р., бо весною чи лїтом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою[1]). Руський помічний корпус, зложений мабуть з ріжноплеменних вояків — словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далї в Візантиї. Два сучасники — сирієць ібн Ях'я й вірменин Асох'ік згадують про участь його в візантийських походах в Азії в 999—1000 р., й останнїй каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тодї-ж, каже він, Русь „увіровала в Христа". По його словам, сїєї Руси було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами"[2]). Почавши від тепер „руський" чи то „варязький" корпус стає повсечасним явищем в візантийській армії й невідмінно фіґурує аж до останньої чверти XI в. Сї Варяги становили двірську ґвардію, прибічну сторожу імператора; пізнїйше їх місце заступають західнї вояки, особливо Англійцї, що переймають і імя Варягів[3]).

Але осягнувши свого — дїставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантийців їх імператор в порівнянню з володарями всього сьвіта, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висотї; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипльоматичних візантийських кругах не цїнив ся високо: з візантийського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меньшою етикетою нїж до хозар-

---

[1]) Про джерела й літературу сих справ див. примітку 57.

[2]) Ях'я в вид. Розена с. 40, Асох'ік в рос. перекладї Еміна (1864) с. 200—1.

[3]) Про се див. основну розвідку Васїлєвского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Ж. М. Н. П. 1874, XI, 1875, II і III.

ського кагана, не кажучи за болгарського царя[1]). Видати „порфирородну доньку порфирородного імператора візантийського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілєвої пяти візантийсько-руських відносин — кримських земель Візантиї. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Сьвятослава візантийське правительство застерегало ся від претензий руських князїв на його кримські землї. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозї взяв його. Літописна повість, оперта на якихось — мабуть херсонеських звістках, каже, що Володимир обложив місто й почав сипати вали, але Корсуняне, підкопавши ся, забирали землю з сих валів до міста (потім Володимир мав поставити церкву на сій насипаній серед міста землї), аж якийсь Корсунянин Анастас зрадив: порадив Володимиру перекопати рури, що вели воду до міста, і Корсунь мусїв піддати ся через брак води[2]). По словам Володимирового жития (звістного в пізнїйших рукописях XIV—XV в. і не дуже авторитетного), облога тривала 6 місяцїв[3]). В усякім разї взято Корсунь десь не скорше як в середині 989 р.[4]).

[1]) До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів, до руського князя“ (Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμάνου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας), і печатка привішувала ся завбільшки в два золотих. З такою-ж етикетою писалось до угорського і до печенїзького князя. Але хозарському кагану посилала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозї римські імператори, до найблагороднїйшого й найславнїйшого кагана Хазарії“ — De cerimoniis II. 48. [2]) Іпат. с. 74—5, 29.

[3]) Се житиє надавало ся мнїху Якову, але зовсїм безосновно, див. тексти його ріжних верзій, подані у Макарія Исторія рус. церкви I с. 266, Голубінского I с. 395, Чтеніях київ. істор. тов. II 2 с. 24. Другу подробицю дає житиє Володимира Румянцовського музея ч. 435: що Володимир „князя (корсунського коменданта) и княгиню уби“, а доньку їх видав за свого воєводу Ждберна, що разом з другим воєводою Олегом був послом до Царгорода по сім корсунськім походї (Описаніе Рум. музея с. 687, київські Чтенія II. 2 с. 30). На фальзіфікат ся подробиця не виглядає, але не вияснена досї. Недавно писав про неї Халанский къ исторіи сказаній объ Олегѣ, I с. 306 і далї.

[4]) Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Ях'я с. 23 9), по словам сучасника Льва Диякона (X 10), провіщали біду, і дїйсно Русь

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склїр вийшов знову на верх і підняв нове повстанне, а з півночи все сильнїйше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерти Цимісхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далї почав воювати візантийські землї під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантийську кріпость в Тесальоницькій темі, й стали страшні самому Солуню, другому місту по Царгородї. Приходилось імп. Василю „зложити пиху з серця"; з Склїром увійшов він в пертрактації й обсипав його всякими ласками[1]), а Володимиру мусїв виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весїле її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантиї: „вдасть же за вѣно Корсунь Грѣкомъ цариць дѣля", як оповідає лїтописна повість[2]).

Так з найбільшою правдоподібністю можуть бути скомбіновані звістки наших джерел з візантийськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають наші джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуминне, і Володимир, виславши вже поміч Візантиї, потім взяв Херсонес. Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне наше джерело — Ях'я відріжняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїєї умови (не після шлюбу), та коли звязати з сим звістки наших руських джерел, що аж по корсунськім походї віддано за Володимира цісарівну Анну[3]), то не може бути сумнїву в тім, що власне проволока зі спов-

---

взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (став ся в жовтнї тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появила ся та друга комета; див. Васїлєвского Русско-візант. отр. I. с. с. 156–8, Розен Ях'я с. 214–5.

[1]) Се порозуминне з Склїром стало ся в вересні 989 р. — Ях'я с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тодї ще не були полагоджені, инакше імператор, певно, не став би так понижати ся перед бунтівником.

[2]) Іпат. с. 80.

[3]) На сій точцї сходять ся незалежні від себе і суперечні в иньших точках наші джерела: лїтописна повість про охрещенне Володимира і Похвала мніха Якова, чи її джерело.

неннєм шлюбної умови — так прикрої візантийському дворови[1]), була причиною війни Володимира з Візантиєю.

Серед сих подій якось видно, непримітно стало ся саме охрещеннє Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладнійших відомостей в сій справі[2]), але, що дивнійше, й на Руси при кінці XI в. про се ходили найріжнійші оповідання: „се же не свѣдуще право глаголють, яко крестился єсть в Кыевѣ, инии же рѣша: въ Василевѣ, друзии же рѣша инако сказующе", каже автор літописної повісти[3]) і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе иньше джерело — Похвала мніха Якова чи властиво уміщена в ній хронольоґічна табличка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто" по охрещенню; корсунський же похід в Похвалї (як і в Володимировім житию, що декотрі уважають її джерелом) має на меті тільки здобути християнських людей для проповіди й священників для охрещення Руської землї. Згадана хронольоґічна табличка в усякім разї не меньш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його верзія автентичнїйша від тих „инако сказующих". Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусїв усувати все, що могло дати візантийському двору оправданий повод до таких відтягань (а таким було би певно в першій лінії його поганство), зовсім певно стає, що він мусїв охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантиї — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронольоґія. Повість оповідає про охрещеннє Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім праґматичнім оповіданню події богатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованнє їх. Згадана хронольоґічна табличка в Похвалї каже, що Володимир охрестивсь на десятім році по смерти Ярополка (що по її хронольоґії умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015); се отже приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантийським дже-

[1]) Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur, сказали в Царгородї за Никифора на таку пропозицію Отона В. (Corpus h. B. XI c. 350).

[2]) Візантийцї — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скілїца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещеннє його й Руси.

[3]) Іпат. с. 76.

релам; по табличці воно сталось на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже Похвала — повних два роки перед походом? Се неможливо, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстанням Фоки і взятем Корсуня не минуло двох літ. Але рахунок Похвали можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (мартівський 987 р.), що автор таблички перекладав роки сьвіта на роки між подіями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки[1]).

При хрестї дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого шваґра.

Де саме охрестив ся Володимир — не знати. Вище чули ми поговірки, що він хрестив ся в Київі, иньші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде[2]).

Може найпростїйшою і найблизшою до правди гадкою буде, що таки в Київі. Гадка про Василїв, місточко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Наші давні руські письменники охрещенне Володимира виводять виключно з релїґійно-моральних мотивів (як се й зовсім природно для них). „Прииде нань посѣщение Вышняго, каже найстарший з них — Іларіон, ...и въсия разумъ в сердци его, яко разумѣти суету идольскыя лести, и взыскати единого Бога, сотворившаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житиї Бориса і Гліба), і Похвала Якова, і не звістний нам на імя автор повісти про охрещенне Володимира, що увійшла в лїтопись, а уложена була десь в пер-

[1]) Вихідна точка сього рахунку теж хибна, як я виказую в примітці 55, бо Ярополк загинув по всякій імовірности не 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив в дати охрещення, означеної роком від сотворення сьвіта. З рештою можлива й якась инакша помилка при рахунку; в усякім разї лишаєть ся головне: хрещенне Володимира стоїть перед походом на Корсунь, віддїлене від нього певним часом.

[2]) Лїтературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітці 58.

ших роках XII в. Ся повість була до недавна вихідною точкою й для сучасної історіографії, тож варта особливої уваги. В ній Володимир малюється ся запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка Божа стереже його. До нього приходять місіонарі ріжних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари,-Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „фільософ“. Володимир одначе не здається ся відразу, постановивши „испытати о всѣхъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ він посилає десять мужа на звідини; вони оглянули ріжні обряди і вернувши ся, захваляли перед Володимиром грецьку віру; під впливом їх реляції, а також за прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всихъ человѣкъ“, Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись (сей момент повторяє й Похвала, тільки з більш відповідним умотивованнєм: Володимир хоче здобути сьвященників від Візантиї, а з візантийською царівною женить ся, „да ся быхъ болма на крестьанскій законъ направилъ“). Хоч при облозї Корсуня Володимир прирік охреститись, як що візьме місто[1]), одначе він потім вагається ся, і аж чудо — що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Він охрестив ся в Корсунї, побрав ся з царівною, і забравши з Корсуня сьвященників і ріжні сьвятощі, вернув ся до Київа. Тут він насамперед нищить ідоли, а далї збирає з цїлого Київа людей на Днїпро, й так стало ся всенародне хрещенне[2]).

Історичну нестїйність сього оповідання виказано тепер вже аж надто ясно. Ми бачили, що в дійсности ініціятива в зносинах Володимира з Візантиєю вийшла не від нього, але від Візантиї, й проєкт шлюбу був не оконечною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психольоґічного становища беручи, поступованнє Володимира в повісти зовсїм неймовірне[3]). Ся повість — то чисто літературний утвір, комбінація ріжних переказів, із значною участию творчости самого автора; подекуди її оповіданнє виглядає на злученнє до купи кількох верзій про те саме (нпр. се скупленнє кількох мотивів до охре-

[1]) Тим, як бачимо, мов би іґнорує ся попереднє його рішенне.
[2]) Іпат с. 56—80.
[3]) Сю сторону докладно вияснив Ґолубінский в своїй аналїзї, (прим. 58).

щення — намовлянне місіонарів, пророченне при облозі Корсуня, чудо). Не тільки її фабулу, але й моралїстичне осьвітленне мусимо ми прийняти з певним критицизмом.

Ми бачили до тепер Володимира в ролї полїтика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатнїйших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далї, звязав сю слабко злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцнило її в порівнянню з попереднїми часами. Не виключаючи моральних елєментів, ми і в иньшім многоважнім його ділї — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких полїтиків з покликання все обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціятива союзу вийшла від Візантиї. На прошенне помочи Володимир відповів жаданнєм руки візантийської царівни. Се на око зовсїм марне жаданнє набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в сьвітогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантия) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри сьвітового житя, але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантия була ідеалом блеску, слави, культурности, візантийський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престіжу, щось як Людовик XIV в очах сучасних европейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сим імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стїною штучної, вередливої, невимовно привабної для варварської фантазії церемонії й етикети, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусї елєменти античні з східнїми. І варварські володарі навипередки запобігали візантийського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолї; як планети сьвітять відбитим сонечним сьвітом, так вони хотїли взяти на себе щось із сього сьвітового огнища, щоб тим засьвітити перед очами своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою власть і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: орґанїзація варварських держав вимагала передо всїм піднесення престіжа власти, бо вона звичайно в сих примітивних орґанїзаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розщибають ся варварські королї й князї за візантийськими реґаліями, візантийськими титулами,

візантийськими царівнами. Трудно знайти европейську державу, щоб між її інсігніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була виїмком.

Пізнійший візантийський полігістор Ґріґора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар *(ὁ Ρωσικός)* дістав титул стольника *(τοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης)* ще за часів Константина Вел.[1]). Для часів Константина се, розуміється ся, неможливо, але тут може крити ся память про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях сину дїд імп. Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляєть ся над тим, як вимовлятись від того рода варварських жадань. Се поученнє о стільки характеристично і для русько-візантийських відносин, що варто його зацитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантийські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятись, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів *(στόλαι)* за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога ангелом імп. Константину і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм, пише імператор, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнятись, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тобі такими доводами відмовити на се абсурдне жаданнє, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова сьвятого і великого Константина“. Вона забороняє імператору своячити ся з чужими, особливо невірними народами, виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантийською царівною. Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі; за той шлюб він мав велику ганьбу і досї мають йому то за зле[2]).

[1]) Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239. [2]) De adm. 13.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсіґній від Візантиї. Нїчого дивного, що й Володимир, будуючи Руську державу, забажав для сієї будови візантийського цементу. Він захотїв стати шваґром візантийського цїсара, захотїв приодягнутись авреольою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цїсарських реґаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвоячennєм з візантийським двором вязалось наданнє якогось візантийського титулу, візантийських інсіґній. Се нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду лєґенди — про т. зв. Мономахові реґалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше[1]).

В XVI—XVII вв. була широко розповсюднена лєґенда про перенесеннє на Русь царських реґалій з Візантиї. Найбільш популярна верзія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверти XVI в. і слїдом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул[2]), оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давнїйших походів на Візантию; се військо пустошить візантийські землї; настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські реґалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додаєть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати сї реґалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю лєґенду для санкції свого царського титулу[3]).

Ся лєґенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі численні анахронїзми, як в титулах послів, так і в імени імператора. Константин Мономах умер (1054), коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізнїйших компіляціях імя Константина поправляєть ся на Олексїя Комнена). В „Слові о погибели Руської землї“ великоруськіи утворі десь

[1]) Літературу див. в примітцї 59.

[2]) Вона вирізана була 1551 р. на царськім містї в московській катедрі.

[3]) Найранїйша редакція сеї верзії — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

з другої половини XIII в. бачимо що йно перші завязки леґенди: тут імператор (Мануїл) посилає Володимиру дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взялъ“ [1]). Свою пізнійшу форму вона дістала очевидно в дальших столітях.

Поруч сеї верзії, прийнятої вкінці в московськім письменстві, були й иньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсіґнії під час походу в Крим, від ґенуезького ґубернатора м. Кафи [2]). Друга верзія говорила, що царською короною короновано св. Володимира; при тім його війна з Греками перетворялась в похід на Царгород [3]).

Коли поставити коло себе всї отсї звістні нам верзії, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової леґенди про те, як Володимир Вел. здобув інсіґнії своїм походом на Крим; з сієї початкової леґенди пішло дві верзії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і так з'явилась Кафа і Ґенуезці), друга — про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ було заступлено іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвоячений з візантийським домом і мав війну з Візантиєю [4]). Початкову верзію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже скомбінованою з Мономаховою, але се власне промовляє за її давністю [5]).

Сей літературний вивід вповнї відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князї просили у Візантиї інсіґній; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою візантийської царівни дістав якісь інсіґнії, не царські (се меньш правдоподібно), але нпр. корону кесаря, і нею коронував ся. A priori се зовсім правдоподібно. Останнїми часами пробувано підперти сю правдоподібність позитивними фактами.

---

[1]) Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

[2]) Герберштайн, пер. Анонїмова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I с. 188, туж історію повторяють Петрей, Ґерера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

[3]) Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62–3.

[4]) Про неї див. в Історії Київщини с. 127.

[5]) До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далї; тільки він при тім думає, що царське вінчанє було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144–5). Посереднїм моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло з'явитись за для його іменника — руського князя.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробаним місці згадку про коронованнє Володимира Вел., але річ ся зістаєть ся непевною [1]). З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ реґалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізнійші части, дійсно візантийська корона десь XI—XII в., в такім разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг заминити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в леґенді. Одначе візантийська ґенеальоґія корони зістаєть ся непевною, й иньші боронять її східнього, і то пізнійшого початку [2]). Отже сі доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських реґаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантийських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістаєть ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою, аби Володимир охрестив ся; Ях'я каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се, мабуть, антиціпація, хоч і в такім жаданню нема нічого неможливого. Для Володимира не було трудности ні в тім ні в сім. Християнство було найважнійшою складовою

---

[1]) Реґель Analecta с. LXX—I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I [1] с. 157 прим. 2 і Жданова op. c. 142.

[2]) Візантийського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; в кінці він зачисляє її, з огляду на деякі дрібні технічні детайлї, до XII в., але сього погляду не мотивує (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царскій вѣнецъ — Археол. извѣстія 1897, III) уважає її перерібкою княжого клобука. Анучін (Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“ ib. V—VI) боронить можливости оріентальної роботи, нарештї покійний уже Філїмонов (О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калитї. Його праця одначе, скільки мині відомо, не вийшла досї в цілости, й не можем оцінити його аргументації.

частиною візантийської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантиї, тож зближаючись до Візантиї, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і льоґічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного полїтика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне полїтичне значіннє буде мати розповсюдненнє з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релїґійними формами, нової, культурної релїґії, з її богатим змістом, виробленими формами, виробленою єрархією, релїґії — що мусїла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культурним узлом ріжнородні народи його держави. Повторяю, ми не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо прийняти на певно, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релїґії, але не можемо й ігнорувати сієї полїтичної сторони релїґійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релїґії стояла тим лекше, що на Руси християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусїла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цїлими місяцями пересиджували в Царгородї „коло св. Мами", в кримських грецьких містах, в Тмуторакани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантиї або ходили туди помічними полками, нарештї — навіть ті руські полки, що грабували візантийські зомлї — всї вони аж надто мали нагоди пізнати близше християнство, а при тім впливі, який взагалї мала візантийська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невироблености словянської релїґії — легко могли підпадати впливу християнства. Жития (Стефана Сурозького, Георгія Амастридського) оповідають в формі чуд про вражіннє, яке робило християнство на руських розбишаків; чи не мали місця такі впливи, такі вражіння, тільки в звичайнїйших, буденнїйших формах, скрізь де стикав ся сьвіт руcько-словянський з грецьким? Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами[1]), і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тодї бути між ними.

[1]) Вид. де Ґуе с. 116.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантийського правительства і єрархії. Охрестив ся мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотий каже про висланнє на Русь епископа[1]). Епископська катедра була і в руській Тмуторокани[2]).

Від 860-х рр. можемо датувати істнованнє в Київі якоїсь більшої громади християнської Руси, що не лишила ся без значіння в пізнійшім розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — значнійших християнських громад в X в.[3]). Наша Повість згадує нам церкву св. Ілії в Київі на Подолї над Почайною в першій половині X в.[4]). Цїкаво, що ся київська церква присьвячена як раз тому сьвятому, що в релїґійнім сьвітогляді Словян і Руси спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладженнє нового релїґійного сьвітогляду до давнього.

В трактатї Ігоря з Візантиєю 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, й навіть на першім місцї. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалї між вищими верствами в Київі було тїєї хрещеної Руси вже досить богато. Тим пояснюєть ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестила ся сама. Лишаючи на боцї питаннє, де вона охрестилась, мусимо в усякім разї признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунтї, в Київі; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Київа якогось свого сьвященника Григория. Сьвятослав, як оповідає Повість, не схотїв охрести-

[1]) Див. вище с. 360, 363—4.
[2]) Див. низше с. 464.
[3]) Ламанский op. c. гл. XXV.
[4]) Повість називає її: „сборная церкви“. Се очевидно переклад грецького καθολικὴ ἐκκλησία в оригінальнім текстї умови 944 р., — в умові говорить ся про „зборну церкву“, себ-то парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Руси в церкві св. Ілії, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілії, одну в Київі, другу в Царгородї, де-б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Менї здаєть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умову наперед заведено церемонїял, як має бути потверджена умова в Київі. Але чи сяк чи так, та тільки київська церква св. Ілії зовсїм певна: за се ручать докладні топоґрафічні вказівки Повісти.

ти ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насьмівались)“, зауважає Повість, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Київі і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історию, як в жертву ідолам хотїли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленнє забили і батька і сина[1]).

До річи. Автор Повісти має то переконанне, що ті перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи христьяни“ поясняє він з поводу згадки про церкву св. Илї. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконанне: княжа дружина, що по умові з Візантиєю присягала в церкві св. Илї в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги[2]). Але, розуміє ть ся, в дійсности такої національної виключности не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь, і з Русинами ходячи в грецькі землї, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусїло се початись ще давнійше, вони ще

---

[1]) Іпат. с. 54—5. Ламанский припускає, що при тій нагоді був погром християн в Київі, і що се привело до напруження між Візантиєю й Русию, яке згадує Ях'я. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літопись потрапила б нам сказати де що більше як про убийство Варяга, а для напруження з Візантиєю були й иньші причини (див. вище с. 440).

[2]) Сей погляд Повісти розвинув у своїй історії руської церкви проф. Ґолубінский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руси що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім, що піддержав і далї розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінского (Записки пет. ак. XLI с. 52) і в спеціальній статї: Варяги въ начальной исторіи христіанства въ Кіевѣ, 1887. Замітки против сеї теорії новійше у Ламанского ор. с. гл. XII.

Окрім літописи Ґолубінский покликував ся ще на саґу про Олава Тріґвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз звідти на Русь епископа і намовив Володимира й його жінку Аллотію (себ то Ольгу) охреститись — Antiquités russes d'apres les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I (1850), тут подані три редакції сієї саґи. Се оповіданнє одначе звістне нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саґ — побільшати ролю й значіннє своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінґлї нїчого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси. В новім виданню (I ² с. 256) Ґолубінский сам не привязує до сеї саґи особливого значіння.

частійше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусїло бути далеко більше, як тих Варягів.

Отже, кажу, ґрунт для християнства в Київі був уже приготований, і в самій київській княжій династиї були християне. Володимир сам мусїв дещо знати про християнство, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перейти на християнство не було для нього чимсь нечуваним. Тільки перемінивши сам релїґію, він — чи під впливом Візантиї (як каже Ях'я), чи з власної ініціятиви (як можемо правдоподібнійше думати), доложив усяких старань до того, щоб ту нову релїґію розповсюднити по можности в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глубока полїтична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюднення християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумнїву, що він дійсно заходив ся коло розповсюднення його по всїй державі, і то дуже енерґічно, не спиняючись і перед певною пресією. Іларіон, що сам, правдоподібно, був сьвідком сих заходів, виразно сьвідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнию: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрие его съ властию съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ св. Духомъ". Не меньш категоричнo висловляєть ся мніх Яков (хоч його сьвідоцтво і не має такого значіння з огляду на звязані з сим джерелом непевности). Володимир, каже він, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными иконами церкви украси".

Літописна повість, оповідає про се ширше. Володимир скоро прийшов з Корсуня до Київа, зараз звелїв понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневи до хвоста стягнули з „гори" на Днїпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Днїпро, й Володимир звелїв відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досї зветь ся Перуня рѣнь". Після того Володимир заповів по Київу, аби всї без виїмку йшли на ріку, хреститись,

і люде радісно сповняли се велїннє, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі сьвященники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Днїпрі нарід, а Володимир після того звелїв ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и попы, и людиє на крещениє приводити по всемъ градомъ и селомъ“ [1]).

Де що в сїм оповіданню оперте, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенароднє охрещеннє людей в Київі говорить ще й Нестор (в житиї Бориса і Гліба) [2]), і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про нищеннє ідолів з усякими глузуваннями в Новгородї оповідає Новгородська лїтопись [3]). Але маємо й таке, що нїяк не може бути прийняте. Як не звістне би було в Київі християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларіон, все таки нагло кликати нарід до охрещення на ріку без всякого попереднього приготованнє було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, ніж люде були скаптовані для християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме лїтописне оповіданнє припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсїм правдоподібно; мусимо припустити певні заходи Володимира і коло приготованнє та скаптованнє народа. І се все не стояло зовсїм у звязку з походом на Корсунь, що, як ми бачимо, по всякій імовірности мав одинокою метою — змусити імп. Василя, аби вислав нарештї царівну до шлюбу. По лїтописи справа виглядає так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир сьвященників для охрещення, але в дїйсности він мав їх в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому

---

[1]) Іпат. с. 81.

[2]) Нестор оповідає так, що Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригоду: „сему Богъ спону нѣкаку навѣды и створи быти ємy христьянину, яко же древле Плакидѣ“; низше він се називає: „явление Божиє“. Охрестивши ся, Володимир зараз заповів „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ хрестити ся. Се у Нестора виходить моментально: „слышите чюдо исполнь благодати, како вчера заповѣдая всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесь повелѣваєть хрьститися...“ Рівнож чудом було те, що нїхто не противив ся тому велїнню, „но акы издавна научени, тако течаху радующеся къ крещению“ — Виданнє Срезнєвского с. 6—7.

[3]) 1 Новгор. с. 65.

було потрібно, і не потрібував для того ходити походом на Греків[1]).

Відкидаючи сю звязь християнської проповіди з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронольогії київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир м і г, розуміеть ся, зараз забратись до приготовання до християнства бояр і київського люду та протягом року привести до всенародного хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещеннє Руси безпосередно вяжеть ся з охрещеннєм самого Володимира, натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що годі сказати.

Що не вважаючи на приготовання, не всї люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хиба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Іларіон натомість підносить вплив страху. Се певно; та тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. З рештою по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осїдки дружини й купецтва, що провадило заграничну торговлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Київі. Се особливо могло бути в містах на великім грецькім пути: по містах близших до чорноморського побережа та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернигів і т. и. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, скільки ставало в нього для того відповідних сил — проповідницьких і взагалї церковних, зараз же заходив ся коло росповсюднення християнства по тих иньших більших центрах. Але з них маємо звістки тільки про Новгород. Тут теж оповідаеть ся, що ідоли

---

[1]) З усїх наших джерел охрещеннє Киян з походом на Корсунь вяже тільки літопись, що як ми бачили — нещасливо звязала й охрещеннє самого Володимира з сим походом. Іларіон і Нестор нїчого взагалї не кажуть за сей похід; мнїх Яков хоч каже, що метою сього походу було — привести „люди крестіаны и попы на свою (вар.: всю) землю, и да научат люди закону крестіаньскому“, але не говорить, щоб доперва ті „попи“ мали хрестити Володимирову землю.

понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенароднє охрещеннє нїчого не сказано. Досить популярна в науцї звістка т. зв. Якимівської лїтописи: вона оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добринї, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислівє: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“ [1]). Але що на сїй Якимівській лїтописи лежить закид пізнїйшого фальсифіката, тож і з звісток її зовсїм не можемо користати. В усякім разї треба піднести що про всенароднє охрещеннє нїде окрім Київа нема мови; так і Новгородї.

Се має своє значіннє. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусїв бути вплив князя й його двора. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й неможливо робити по иньших містах, а особливо тих, що слабко й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусїли меньшати в міру віддаленя від Київа, від християнського сьвіта, і в міру зменьшення в них „руських“ кольонїй. Таке саме ослабленнє впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддаленя від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половинї XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінцї XI чи в першій половинї XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землї [2]). В Ростові, судячи по агіоґрафічним памяткам, перші два епископи були зовсїм in partibus, третій — св. Леонтий, вже в 2-ій пол. XI в., встиг рїжними заходами, між иньшим — збираючи дїтий і научаючи їх християнській вірі, привести бодай частину міської людности до християнства, але при тім богато натерпів ся всякої муки, а по деяким вержіям навіть був замучений; аж пізнїйшому епископу Ісаї надасть ся охрещеннє краю [3]). Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте сьвідоцтво для Новгорода, як там слабко трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгородї виступив волхв

---

[1]) 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полн. собр. лѣтоп. III с. 207, оповіданнє Якимовської лїтописи у Татїщева Ист. Рос. I с. 38—40.

[2]) Іпат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

[3]) Патерик с. 90, Макарий II[2] с. 27—9, Ґолубінский I[2] с. 199.

„хуля вѣру крестьянскую“, то по сторонї епископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людьє вси идоша за волъхва [1]).

І на Українї по всякій імовірности християнство на початках стало релїґією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народнї маси, особливо дальші від культурних центрів. При кінцї XI в. мніх Яков, що жив сам здаєть ся в Переяславщинї й Київщинї і правдоподібно мав на оцї місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князїв, а самі поберають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженнє митрополита в тій же памятцї про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досї [2]). Правда, лїтописна повість каже, що Володимир „нача людиє на крещеніе приводити по всемъ градомъ и селомъ“ [3]), але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповідею була устна, і як то тяжко було приготовити потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку лїтописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом, хиба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнїзація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусїла поступати дуже поволї; про неї за часи Володимира нема що й думати. Вона могла робити ся тільки протягом довгих вікiв, спільними силами правительства і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релїґії вищої і більше виробленої, втїленої в конкретні форми й обряди.

Взагалї коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, то аж ударяє ся обставина, що найдавнїйша наша лїтопись дає мінїмальні звістки про початки церковної орґанїзації й заходи князїв коло неї. Оповівши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, вона зовсїм нїчого не каже про орґанїзацію церковної єрархії, аж до поставленя митрополитом звістного Іларіона. Новгород-

[1]) Іпат. с. 127.
[2]) Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. Ш гл. 4.
[3]) Іпат. с. 81.

ська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. сумарично про охрещеннє „всеї землі Руської“ й тут каже, що в Київі поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа (се пізнійший анахронізм, бо архієпископи в Новгороді почали ся в XII в.), в иньших містах епископів, попів і дияконів[1]). В деяких иньших літописних компіляціях се оповіданнє стоїть під 991 р., але при тім помішано охрещеннє Руси за Володимира з охрещеннєм за патр. Фотия і імп. Василя Македонянина, так що Володимир бере тут митрополита від патр. Фотия (таке перемішаннє можемо констатувати вже в XIII в.[2]) і воно стрічаєть ся дуже часто). Самі імена перших митрополитів нам добре незвістні: більшість компіляцій першим митрополитом уважає Леона[3]), а найбільш повні катальоґи подають такий ряд митрополитів до Іларіона: Михаіл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон[4]); з них в памятках XI—XII в. згадують ся тільки Іоан і Іларіон)[5]. Справа про те, чи Леон був першим митрополитом, досі зістаєть ся не виясненою остаточно[6]). За Михаілом промовляє ще традиція новійшої дати (XVII в.) про мощі „першого митрополита Михаіла“, що лежать тепер в Печерській лаврі[7]). Традиція про Леона як першого митрополита в кождім разї старша, а Михаіл, як було справедливо зауважено, міг увійти в катальоґи завдяки вище згаданому перемішанню охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях говорить ся, що при тім першім охрещенню за Фотия послано на Русь митрополита Михаіла. Взагалї його імя маємо тільки в пізнійших катальоґах (від XV в.), а і з тих одні ставлять його на першім місцї, а иньші, очевидно — з огляду на звістку, що Леон був першим митрополитом — уміщують по Леонї[8]).

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної орґанізації за Володимира.

---

[1]) 1 Новгор. с. 65, під тимже роком в 1 Псков. і 2 Новгор. (в додатку).

[2]) Устава Володимира в Кормчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов сю уставу оголосив за пізнїйшу приписку, се одначе не провірено.

[3]) Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

[4]) Степенная книга, Никонівська л., Кревза і Копистенський — Р. истор. библ. т. IV с. 227 і 1008.

[5]) Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 109.

[6]) Літературу див. в примітцї 60.

[7]) Недавно Лебединцев доводив, що то мусять бути мощі митрополита київського Михаіла з XII в.

[8]) Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

Такі неясности подибуємо на кождім кроці. І так — зістається досі суперечним питанне, де була з початку митрополія — в Київі чи Переяславі[1]). Діло в тім, що маємо полємічний утвір проти Латинян, що надписуєть ся в деяких кодексах іменем *Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσία Περεσθλάβας* — Леона митрополита переяславського на Руси[2]); друге — лїтопись називає Єфрема епископа переяславського з 2-ої пол. XI в. митрополитом, а оден з кодексів (лаврентиєвський) при тім поясняє се: „бѣ бо преже в Переяславли митрополья“[3]). З огляду на се утворив ся погляд, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав перенїс митрополію до Київа, збудувавши Софійську катедру, тим більше що деякі пізнїйші з лїтописних компіляцій, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополью“ в Київі[4]). Розуміють ся, сї їх пояснення нїчого не варті, бо виходять із звістки Початкової лїтописи, де сказано тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії[5]), а не засновав її яко інституцію. Взагалї нїчим не можна довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; argumentum a silentio сучасних джерел нїчого не значить, бо й взагалї вони нїчого не кажуть про єрархічні справи. Противно, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р., але на таке далеке джерело трудно покладати ся[6]). Важнїйше, що всї лїтописні

---

[1]) Лїтература новійша: Макарий I² с. 37–8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью с. 423, Ґолубінский I² с. 328 і далї, Малишевский Кіевскіе церковные соборы. Лебединцевъ Гдѣ жили первые кіевскіе митрополиты, въ Переяславѣ или Кіевѣ? — Київ. Старина 1885, I.

[2]) Сього Леона уважають тим першим руським митрополитом.

[3]) Лаврент. с. 202, иньші кодекси сїєї верзії не мають сїєї ґльоси, анї пізнїйші компіляції, тілько Никонівська розвиває її: „и живяху множае тамо митрополити кіевстіи и всея Руси, и епископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість иньші поправляють дивний титул Єфрема на епископа, напр. Воскрес. I. 5, Хлєбниковський код. — Іпат. с. 146.

[4]) Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин. [5]) Іпат. с. 106.

[6]) VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. звуть ся не тільки у Тітмара, але і в иньших старих памятках, напр. Несторовім Житию Бориса і Ґлїба, слові Леонтия). Се дало повід д. Ґолубінскому до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в візантийській церкві архієпископ значить стільки що автокефальний епископ, отже більше як митрополит), аж пізнїйше стратила свою незалежність, і її сенїор став тодї звати ся тільки митрополитом.

компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за уставленнє єрархії за Володимира, вказують на Київ; уже почавши від XIII в. ми маємо таку традицію зовсім виразну[1]), і ніяких натяків на перенесеннє митрополії з Переяслава до Київа нема. Не можна також легковажити і того факту, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесеннєм резиденції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесеннє митрополії до Київа, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополичою резіденцією[2]). Що переяславські епископи мали колись титул митрополитів — се можна уважати певним, та коли еп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського епископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Ях'я каже про „митрополитів і епископів", посланих на Русь до Володимира для охрещення, в числі многім[3]); може ся звістка має реальний характер, може митрополитів послано від разу й кількох на Русь.

Коли саме з'явили ся на Руси митрополити й почала ся орґанізуватись церква, ми не маємо ніяких докладних вказівок. Сучасні джерела вперве згадують за митрополитів в часи між Володимиром і Ярославом; про митрополита за Володимирових часів згадує Похвала мніха Якова. Виходити з літописних дат 989 або 991 р. про орґанізацію церкви — не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізнійші познаки та до того, як бачимо, заходить ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Руси, потрібував епископів, що візантийське правительство не мало причин робити в тім трудности, що коли вже поставлялось для Руси кількох епископів, поставлено їм митрополита. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про епископів, але з другого боку з Ях'ї виходить, що перше ще, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди

---

[1]) Устава Володимира з рукоп. XIII в.: „взяхъ перваго митрополита Леона Кіеву" (Чтенія київ. II. 2 с. 65). Похвала Володимиру також, очевидно, говорить про митрополичу резіденцію в Київі.

[2]) Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI 2 с. 63 = Akta partriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці.

[3]) Вид. Розена с. 24.

численних „митрополитів і епископів“; що правда, покладатись дуже на деталїчну докладність Ях'ї не можна. Се факт, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію на Руси, а правдоподібно — що се сталось дуже скоро після того, як взагалї виникла справа християнізування Руси (може ще й перед походом на Корсунь), і що тодїж крім київської митрополії мав митрополита й Переяслав.

Не маємо нїяких певних підвалин і для розвязання питання, які епископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) нїякого позитивного результату: по їх думцї, за Володимира поставлено епископів в Новгород, Чернигів, Ростов, Володимир[1]), Білгород (коло Київа), „и по инымъ многимъ градомъ епископы постави“ митрополит Леон[2]). Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було епископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вичислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туровську[3]). Все се, розуміеть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про епископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській лїтописи) і ще хиба для Ростова (в житиї Леонтия, десь з XII в.). Імена перших епископів чернигівського, володимирського, білгородського, що ми стрічаємо в тих пізнїх компіляціях, мають досить проблєматичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціональних епископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число епископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть ріжні джерела — Іларіонове Слово[4]), лїтописна повість, Похвала. З огляду на вище сказане про розповсюдненнє християнства можна уважати правдоподібним, що епископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торговлї й культури в Володимировій державі: до сїєї категорії дїйсно належать крім Київа Новгород, Чернигів і Перея-

---

[1]) Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тодї ще не було, отже міг се бути тільки Володимир Волинський.

[2]) Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 152.

[3]) Филарет — Исторія рус. церкви I[3] с. 113, Макарий I[2] с. 40, Голубинский I[2] с. 333.

[4]) „Пастыри словесныхъ овець Христовъ сташа епископи и прозвітери и діакониі“.

слав; Тмуторокань мала епископа ще й перед тим[1]). Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нїчого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг епископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тому прибуло їх дуже небогато, напевно знаємо тільки як новозасновані: смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же новозаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Иньших десять катедр (крім київської ще білгородська, юрєвська, володимирська, туровська, чернигівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусїли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них істновали за Володимира, котрі з'явили ся вже за Ярослава, докладно означити не можна[2]).

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістцї про десятину, надану ним київській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣния своего и отъ моихъ градъ десятую часть“[3]), а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „от всего княжего суда десятую вѣкшю, а ис торгу десятую недѣлю, а из домов на всяко лѣто отъ всякого жита“[4]). Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, й на неї мала б іти десятина від доходів княжого господарства, від торгових і судових доходів з цїлої Руської, себ то Київської землї. Той факт, що ми пізнїйше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів, як звичайною формою дотації катедр, і по иньших руських землях (в Новгородї, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира була загальною формою забезпечення епископських катедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередно біблїйною практикою, чи був тут і вплив західньої церковної

---

[1]) В катальоґу епископій з VIII в., що видав de Boor, є й ὁ Τμουτάραχα.

[2]) Див. особливо огляд епархій у Голубінского I[2] с. 664 і далї.

[3]) Іпат. с. 85

[4]) Чтенія київські II. 2 с. 66, саму уставу, безперечно, ми маємо в пізнїйших редакціях, хоч де що в нїм, по всякій правдоподібности, належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в т. III гл. 3.

орґанізації, лишаєть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах[1]). Великі ріжниці десятини, заведеної на Руси, від західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для епископських катедр.

Крім того пізнїйше стрічаємось ми і з нерухомою власностию катедр чи иньших церковних інституцій, але виказати час надання сих дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюднення християнства, Володимир попирав заразом і звязані з ним сторони культурного житя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню осьвіту; і та і ся в Візантиї як і на заході тоді передовсїм служили релїґійним потребам, і для того християнство було заразом ключем, можна сказати, до цїлої тодїшньої цивілїзації. З огляду на се становище, яке Володимир зайняв взагалї супроти візантийської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елєменту, чи з змагань до присвоєння самої візантийської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разї результат буде той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимнр по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже нїяких близших подробиць про се. Лїтописна повість оповідає, що Володимир „повелѣ рубити, церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры". І так в Київі поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місцї, де стояли ідоли Перуна й иньші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы". Ще загальнїйше кажуть про се иньші джерела (Іларіон, Похвала). Влизші відомости лїтопись далї подає тільки про будову церкви Богородицї в Київі[2]): вона каже, що будовали її майстри з Візантиї, прикликані для сього, що Володимир сюди передав взяті в Корсунї ікони, церковні річи й хрести, і призначав до неї сьвященників, приведених з Корсуня.

---

[1]) Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ вліяніи на древне-русское право, 1893 (відповідь на критику Павлова). Західні впливи на заведеннє десятини на Руси Володимиром признав і Ґолубінский в новім виданню своєї історії I² с. 505—6. [2]) Іпат. с. 83.

При сім оповіданню треба мати на увазі істнованнє у нас щоб так сказати корсунської леґенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називали ся корсунськими[1]); тому з усякими оповіданнями про корсунські сьвятині треба бути обережним, і нам далеко інтереснійші иньші подробиці літописного оповідання. І так літописець підносить, що се була перша камяна церква на Руси: про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, повість каже, що Володимир їх „повелѣ рубити", себ то ставити з дерева. Отже кладуть ся перші початки камяного будівництва на Руси. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантиї. Церковна архітектура переймаєть ся з Візантиї. Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто буквально. Так камяне будівництво було вже й перед тим: Повість оповідає про камяний княжий „терем" — за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнійшим від Володимира[2]).

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудованнія нової „митрополії" — св. Софії за Ярослава (инакше не можна собі витолкувати її богатої дотації). Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною". Церква ся не істнує, бо завалила ся в 1240 році, але висліджено в нашім столітю її фундаменти, і з них видко, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішнїй, основний „корабель", вона була не богато меньша від пізнійшої Софійської катедри[3]), але збудована инакше, в простійшім плянї, як потім будовали ся звичайно тільки поменьші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в нашім столітю, далеко не займає цїлої площі давньої церкви.

Можна уважати вповнї правдоподібним, що Володимир будував і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати (всї такі традиції більше або меньше сумнївні).

---

[1]) Див. вище с. 247.

[2]) Іпат. с. 35, Лавр. с. 54, 1 Новг. с. 10; се місце читаєть ся з варіантами, але камяний терем є у всїх вервіях.

[3]) Середнїй корабель старої Десятинної церкви має 20×38 метрів, цїла площа старих фундаментів 33×46, давнї части Софійської катедри 33×30.

Що Володимир хотів прищепити на Руси візантийську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фіґури коней та дві бронзові статуї — „капища“[1]), і вони були поставлені в Київі в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора[2]).

Про заходи Володимира коло осьвіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитои чади дѣти и даяти на учение книжное“. Справедливо було зауважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготовленнє кліриків — (що виходили не з тих аристократичних, а иньших кругів), а щось більше — прищепленнє тодішньої візантийської осьвіти, культурного виховання чільнійшим руським кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантийського сьвіта. Сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших ґенерацій учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої візантийської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимиру.

Сама по собі книжна осьвіта і наука абсолютною новиною на Руси певне не була: коли істнували перед Володимиром значнійші християнські громади на Руси, мусїли бути завязки книжности й школи[3]). Але з орґанїзацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусїв зрости дуже значно, і вона мусїла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як орґанїзоване було научанне — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшім місці[4]). Мусимо собі представляти колєктивну науку, то значить певного рода школи, на візантийський взір, у „дідаскалів“ і „маістрів“ при епископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгородї, зложена з кількох професорів, під

[1]) Про значіннє сього слова див. Матеріалы для словаря Срезневского sub voce.

[2]) Іпат. с. 79.

[3]) Ламанский в недавній своїй праці поставив ґіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

[4]) Т. Ш гл. 4.

проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимира, хіба для грецької місії давнійших часів, але про неї нічого не знаємо[1]).

Ще одну подробицю візантийської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира, тут пригадаю, а то монету[2]). Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети[3]), за Володимира з'являєть ся золота й срібна, роблена за взірцем сучасних візантийських (копійовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантийські соліди коло $^1/_{72}$ візантийського фунта („золотник"). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну сидячу фіґурку Володимира в царських інсіґніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фіґура і напись: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ"; одна монета (примірник через се не зовсім певний) має инакше: „Владимир а се єго злто". Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся богато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимиру не підлягає сумніву; важать вони ріжно, напись: „Владимиръ на столѣ", або „Владимир а се єго с(еребро)", з ріжними відмінами. Иньші монети з іменем Володимира ріжнять ся виконанням фіґури князя (на декотрих — особливо т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко лїпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образа Спасителя геральдичну фіґуру і наоколо неї напись: „Володимиръ на столѣ", а з другого боку: „а се єго серебро". Походженнє й значіннє тієї геральдичної фіґури досі не відгадане. З огляду на нефоремність роботи в порівнянню з візантийськими взірцями, матриці всїх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

---

[1]) Про тодішнє візантийське шкільництво див. статю Скабалановича Византійская наука и школы въ XI в. — Христіанское чтеніе 1884 кн. III—VI, сюдиж відчит Соколова О народныхъ школахъ въ Византіи съ пол. IX до пол. XV в. (дод. до час. Церковныя вѣдомости, 1897, VII). [2]) Літературу див. в примітці 61.

[3]) Поминаючи суперечне питанне про болгарську монету Сьвятослава — див. прим. 54.

Отсе й усе більше меньше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантийської культури на Русь. Розуміється ся, се дуже мало в порівнянню із значіннєм сього моменту в культурній історії українсько-руського народа. В перших віках свого історичного житя Русь займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантийської, що зрештою сама була аліяжем античних і орієнтальних елєментів. В другій половині X в. на Руси робить ся несьвідомий зворот від Сходу до Візантиї. Торговля й культурні впливи Сходу по части ослабляли ся самі, по части були підкопані походами руських князїв; заразом Русь приходить у все тїснїйшу стичність з Візантиєю — полїтичну й заразом культурну. Володимир сьвідомо і енергічно попхнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тодї, як культивована західно-римською культурою Нїмеччина підбивала своїм полїтичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантиї. Се було зовсїм природно — Візантия була близша ґеоґрафічно, а культура її — і духова і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоби так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Нїмеччиною сходила блїдонька зоря. При тім візантийська культура була близша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східнїми елєментами, до котрих Русь була призвичаєна безпосередно, а й словянськими. А предвидїти, що західнїй культурі призначено було рости, а візантийській — маліти, тодї не можна було. Візантия стояла і полїтично і культурно в зенїтї своєї сили й слави.

Зворот до візантийської культури в тодїшнїм становищу Руси був отже вповнї природним. В оцїнцї його супроти пізнїйших результатів, нинїшнїми часами ріжнять ся значно — одним сей зворот до Візантиї, а не до Заходу представляєть ся дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у росийських славянофилів, другий — у над міру горячих приклонників західньої культури й католїцизму. Ми ж у самім сім звороті не бачимо нїчого анї особливо спасенного анї фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінцї, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нїчим і шкідним. Візантийська культура сама по собі в кождім разї була не гіршою підставою для дальшого культурного розвою, як культура римсько-нїмецька; згірдливі погляди на „ві-

зантийщину" нині стали в науці пережитком. Коли у східнього словянства ся візантийська культура виродила ся в візантийщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантийську культуру в усій глубині й повноті, в усіх її благороднійших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданє візантийській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших столітях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантийські основи цивілізації її не перешкаджали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А з ставовища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатованя — що зворот Руси до візантийської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупила ся многоважна, многосторонна, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й защіпленє візантийської культури на Руси. Ми сконстатували, що пляни Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч заразом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещенє городів і сел, ставленє церков, научанє дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі также коротеньке оповіданє літописи про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла; се був цілий переворот у внутрішній орґанізації держави. Поволі підростали сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адмінї-

стращийних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло иньших справ внутрішньої орґанізації. До нас від неї долинули тільки глухі, невиразні відгомони. Володимир, оповідає принагідно лїтопись, „думав“ з дружиною „о строеньи землинемь, и о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножили ся розбійники, і епископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся гріха“. На се епископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири“ (грошеві кари) і почав розбійників карати (смертию). Але згодом епископи і „старцї“ (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих[1]).

Ся анекдотка в лїтописи має характеризувати побожний настрій князя, переміну, що стала ся з колишнїм грішником. Але вона дає нам характеристичний вирівок з тих реформ, які при участи дружини, земських заступників і нового культурного елєменту — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішнїм укладї руських земель, для приладження його до нових полїтичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислїдити навіть в приближенню, але можемо сконстатовати їх істнованнє.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішнїй дїяльности Володимира. Лїтопись, Похвала, пізнїйші билини дуже богато оповідають нам про Володимирові пири; вони стали чимсь епічним. Лїтопись або Похвала бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, новійші дослїдники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути що сї „пированнѧ“ мали й трохи глубший підклад. Я зверну увагу на те, що сї пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на метї самої утїхи князя, з другого боку — що в сих пирах брала участь не тільки дружина,

[1]) „И живяше Володимиръ по строенью дѣдню и отню“ — Іпат. с. 87. Я думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як загальну характеристику.

а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрошував „старѣйшины по всимъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, що „старци градскии“ засідали не тільки в раді Володимира, а й на його пирах[1]). Як в раді, так і на трапезах стрічали ся репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцняли ся відносини сих елєментів та заглажував ся антаґонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його виказати наочно. В такім разї гроші, що видавали ся на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої орґанізації держави вела ся серед „рати великої бес переступа“ проти Печенїгів, до котрої Володимир мусїв скупляти на полудню сили з цїлої держави. Не повторяючи сказаного про се на иньшім місцї[2]) ми пригадаємо тут тільки, що при кінцї X і на початку XI в. київська околиця була попросту в блькадї від Печенїгів; що боротьба з ними, при всїм напруженню, вела ся з дуже перемінним щастєм, з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони загрожених околиць вели ся ґрандіозні фортіфікаційні роботи на великій оборонній лїнії й примусова кольонїзація воєнних лїній.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало анї охоти анї спромоги заходити ся з иньшими сусїдами Руської держави. Його задачею супроти них мусїла бути оборона, захованнє в цїлости набутого. Важнїйших вийн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу лїтопись, що почавши від 988 р., поза вийнами з Печенїгами, нотує однїський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів[3]). В дїйсности, розуміють ся, було таких фактів більше — така була вийна з Болеславом 1013 р., про котру я казав вище; ще більше, очевидно, вело ся вийн поодинокими Володимировими синами з ріжними сусїдами

---

[1]) Лїтописна повість каже, що ті щоденні пири Володимира робили ся „бояромь, и грыдьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемь“. Як би виходити з термінольоґії поч. XII в., коли повість мабуть писала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумнївати ся а ргіогі, так само як і при загальнім напрямі Володимирової політики досить неймовірно, аби сї прийнятя робило ся тільки для дружини.

[2]) С. 207—210.

[3]) Іпат. с. 83.

їх волостей; але чогось важнійшого тут, певно, не було — ми знали б мабуть хоч дещо.

Боронити цілости держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сієї системи, хоч був міцнійший від давнійшого, не забезпечав її вповні від непевностей і порушень. Останні роки житя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я росповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Сьвятополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сій справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Сьвятополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Сьвятополка. Потім його випущено: перед смертию батька перебував він в Київі на вільній стопі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісь близші відносини й особливу прихильність до нього Вишгородців.

За Сьвятополком виступив з послушности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давнійші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозї (очевидно, висиланій сюди з Київа) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київа, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Київа. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготовання: звелїв прорубати в лїсах дороги для війська та мостити мости, через ріки й болота. Ярослав не відступав перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числї Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже лїтопись — Володимир вмер серед сих приготовань і усобиця відограла ся вже по його смерти.

Смерть застала Володимира ще не в старих лїтах — він певно не мав ще й 60 лїт, може яких 55[1]), — застала зовсім не приготованим, і се поставило його державу в дуже трудні обставини.

---

[1]) Се виходить з того, що його батько по смерти Ігоря був „велми дѣтескъ“.

Володимир, здається, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Київі, видко, не була відповідно приготована, а до того в момент смерти Володимира самого Бориса не було в Київі: його вислано з військом на Печенїгів, що вступили в Переяславську волость[1]). Натомість в Київі перебував на вільній стопі Сьвятополк посварений з батьком, а в Новгороді приготовляв ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерти Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Днїпром коло пізнїйшого Печерського монастиря). Смерть його кілька днїв держали в секретї супроти непевної ситуації, вкінцї вивезено його тїло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в марморянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.[2]) В 1240 р. церква упала в київській руїнї, й з нею пропали гроби похованих там руських князїв. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, кости Володимира, але не маємо нїяких близших звісток про ті прикмети, по яким констатували тодї, що се гріб Володимира, а тепер самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедри і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і мощі (окрім кількох костей, що в видї реліквій по тій Могилиній нахідцї переховують ся по рїжних місцях) самі незнати де подїли ся[3]).

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всї, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із

---

[1]) Іпат. с. 80.

[2]) Іпат. л. 89—90, Тітмар VII. 52. Скілїца-Кедрен одначе кладе смерть Володимирової жінки на пізнїйше.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи III с. 29, Teratsurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далї, Закревскій Описаніе Кіева I с. 281 і далї. Слова Могили про морморяний гріб Володимира уневажнюють здогади, що гріб з червоного шіферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щока в московській Успенській катедрі.

заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописи й Похвалі Якова маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: Яков боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почести противу оного воздаянью", та взиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягали ся з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкоді стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську сьвятість, бо з ними не мирила ся память про веселі Володимирові пири й взагалі память сього „ласкавого князя". Його стали признавати сьвятим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного сьвятого походять з другої половини XIII в.[1]).

Порівняннє Володимира з Константином дуже відповідне — воно не обмежуєть ся заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, mutatis mutandis, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсипану державу, але заразом заходив ся коло того, аби звязати її міцнійшою внутрішнею звязею. Досі властиво одиноким звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і своєю одностию й одностию своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілости сієї системи, звязувала й держала її в цілости. Володимир дав нові звязи.

Передовсім — звязок династичний. Він полягав на тому, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династиї. З сього розвиваєть ся потім погляд, що династия Володимира має монополь, виключне право князювання в землях його держави, що всї землї Володимирової держави — то її отчина; що всї князї мусять солїдарно боронити цілости сієї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своїму роду, по своїй приналежности до династиї має право на волость в сій отчині. Таким чином поставлена була хоч

[1]) Малышевскій Когда и гдѣ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кіев. академіи 1882, I), Голубинскій Исторія канонизаціи с. 63—4, Исторія церкви I[2] с. 185—6.

слабенька, але все централістична тенденція (кажу — слабенька, бо значіння сього моменту не треба переціновати, і поруч нього стояло змаганнє кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильний був звязок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією роспросторювалась візантийська культура. І та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались тільки на авторитеті Володимира, потім — на його династиї, і прихильники їх тим самим мусїли бути прихильниками династиї, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в ріжних варварських державах, де росповсюдненнє християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало правительство на меті перенести на Русь і те релігійне осьвященнє власти, яке було в Візантиї? Се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знатя візантийських відносин. В кождім разї пересадити на Русь сї погляди в значнїйшій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювало ся тепер із звичайового (головно руського, полянського) через приладженнє його до нових державних вимог (справа вир за Володимира). Змодифіковане відповідно до державної практики звичайове право потім протягом віків популяризуєть ся династиєю й дружиною в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо пізнїйше постанови київських князїв в північних кодексах Руської Правди, і ще пізнїйше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних памятках ріжних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже стратили звязь між собою.

Се все одначе були звязки більш моральні, культурні. Вони не в силї були удержати Володимирову державу в формі міцно сконсолїдованого полїтичного тїла, але жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значіннє має князюваннє Володимира.

Дїд Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землї, „бяшеть бо яко волкъ въсхищая и грабя“, як кажуть про нього Деревляне

[1]) Похвала — Чтенія с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

в літописній леґенді[1]. Батько Володимира загинув, як лицар авантурник в далекім поході, зіставивши память відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „снидоша ся бещисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя“[2]. В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в. За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім політичне значіннє дїяльности Володимира і його право на імя Великого.

В книжній літературі зістала ся про Володимира традиція головно як про апостола християнства, та память про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тім погляді, що той колись роспустний поганець в високій мірі був перейнятий духом християнства, як реліґії любови й милосердя. Почавши від Тітмара, що опираєть ся, правдоподібно, на руській опінії, принесеній в Німечину вояками, які ходили з Болеславом на Київ, і до літописної повісти або до Похвали Якова всї сї старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира[3]. На рахунок сїєї чесноти йдуть і ті пири Володимира, котрих глубше політичне значіннє пробував я вище виказати. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яже къ убогимъ твореше, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Іларіон, додаючи — що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ человѣцѣхъ поминаемы суть“. Літописна повість близше знайомить нас із сими переказами „въ человѣцѣхъ“. Володимир, каже вона, казав усїм старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі й калїки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелїв возити возами всякий припас: хлїб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князю, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“ для „бояр, гридей, соцьких, десяцьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нїчого. Трапило ся раз, що дружина на підпитку почала відказувати

[1]) Іпат. с. 35. [2]) Іпат. с. 90.

[3]) Тітмар VIII. 52, Іларіон — Чтенія київські II с. 56—7, Похвала Якова ibid. с. 21—2 і 15, Іпат. с. 86—7.

на князя: „зло есть нашимъ головамъ, да (дав) намъ єсти древными лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити й сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як бачимо, лїтописна повість кладе тут особливий натиск на ласку Володимира до дружини — правдоподібно, се відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже повість, споряжав Володимир пири для великої маси народу: на съвято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на памятку, як він виратував ся від Печенїгів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усїх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісїм день трівав сей празник, а по нїм безпосередно наступав на Пречисту храм у Київі — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтелъ“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяше“ Володимир.

Народня память ухопила найбільше сї Володимирові пири. В Володимировім ціклю, що переховав ся тепер у народа великоросийського та (в фраґментах) білоруського, але веде свій початок очевидно, з полудня, центром все виступає двір Володимира і на ньому „почестний пир“. Коло сього центра ґрупує той епос рїжні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відограє зовсїм пасивну ролю: він тільки пирує, тим часом як його „богатирі“ поносять всякі працї для Руської землї. При всїх глубоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великоруськім ґрунтї [1]), хто зна — чи не переховала ся в сім моментї реальна память про ті пізнїйші роки Володимирового князювання, коли він передо всїм віддавав ся внутрїшнїм культурним справам своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

---

[1]) В сучасний стан сеї билинної традициї в науцї може ввести праця Халанского Великорусскія былины кіевскаго цикла и цитована на с. 390 иньша лїтература.

ПРИМІТКИ.

I. Палєолїтичні нахідки на Українї й її пограничах (див. с. 19). Про київську нахідку на Подолї див. Хв. Вовка Передісторичні знахідки на Кирилівській улицї в Київі, дві статї (Матеріяли до українсько-руської етнольоґії т. I) і Магдаленське майстерство на Українї (про орнаментовані сїкачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья — Труды XI археол. съѣзда т. I, його-ж репліка на статю Вовка про магдаленську культуру: Кіево-Кирилловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделенъ (Археологическая лѣтопись Южной Руси 1903, I — при перекладї статї Вовка). Коротші комунїкати Хвойки, Волкова і Линниченка — L'Antropologie 1900, Bulletins de la Soc. d'Antrop., 1900, Записки одесского общ. т. XXIII. Про київські нахідки взагалї — Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI з'їзда — Труди II с. 141—3. Невважаючи на велике заінтересованнє, збуджене київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, використані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок є богато непевного. Нема анї докладних ситуаційних планів, анї дневників розкопок.

Про нову київську нахідку, над Днїпром же, але на другім кінцї нинїшнього Київа, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесенне в Кіев. Старинї 1903 кн. X. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштофович в рефератї на XI з'їздї росийських природників, а докладнїйші відомости заповідає він в Ежегоднику по геологіи и минералогіи Россіи (див. К. Старина 1902, IV). Про нахідку в Гонцях — Труды III археологическаго сѣзда т. I, 1878, с. 147 і Уварова Археологія Россіи, Каменный вѣкъ, 1881, I с. 104. Про нахідку в с. Шаповалівцї — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества люб. естествозн., ан-

троп. и этнографіи т. XXXV). Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (в околиці Камінця) і Труды VI археологич. сѣзда I с. 95 (Студеница). Про катеринославську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославлѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як полїрована сокіра-молоток (N 82) і спис з слїдами полїтури — N 83). Про воронїжську: Кельсіевъ — Палеолитическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности-Труды моск. археол. общества т. IX, II). Д. Поляков, що розпочав тут досліди перед д. Кельсїєвим, уважав сї нахідки неолїтичними — Антропологическая поѣздка въ центральную и восточную Россію, Записки Академіи Наукъ XXXVII, I, але в археольогії признано сї нахідки за палєолїтичні — див. Уварова ор. с., мапу при т. II, Армашевського ор. с. с. 25 й ин. Про новоросійську тільки коротенькі звістки в I т. Матеріалів до українсько рус. етнольогії і (трохи більша) — Археологич. лѣтопись Юж. Россіи 1899, с. 74. Про кримські Уваровъ ор. с. I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (стаття Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2.

Крім сього є кілька нахідок ще меньше певних або ще меньше звістних; нпр. д. Самоквасов згадує ще про нахідку кістки мамута з слїдами розбивання — Антропологическая выставка III с. 338; д. Бурачков уважає палєолїтичними нахідки на Днїпрі коло порогів Старокойдацького і Ненаситецького (Объясненіе къ археологической картѣ Новороссійскихъ губерній — Древности-Труды московскаго археологическаго общества т. XII, I (1888, с. 6) і т. и.), але се все вимагає близшої перевірки. В своїм рефератї про сьмітники бужського побережа М. Біляшевський в камянім знарядю, що знаходить ся в них, добачає також вироби палєолїтичні і з раннього неолїту (Н. Бѣляшевскій — Дюнныя стоянки по неолитической эпохи на берегахъ р. Зап. Буга въ среднемъ его теченіи — від Берестя до Володави).

2. Нахідки неолїта в Київі і Київщинї (див. с. 24).

Про неолїтичні печери Київа — Антоновичъ Археологическія находки и раскопки въ Кіевѣ и въ Кіевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські I), Антоновичъ и Армашевскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV съѣзда т. I. Про богаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всїм його власна публїкація: Каменный вѣкъ средняго Поднѣпровья с. 754 і далї. Більше науково, але тільки на підставі удїлених йому звісток і рисунків, студіює їх Вовк ор. с. (Матеріали I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповнї або в части — Антоновичъ і Армашевскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, Труды XI съѣзда II с. 141.

Про иньші неолїтичні гнїзда в околицях Київа і по Днїпру — Археологическая карта Кіевской губ. В. Антоновича, статї М. Біляшевського Первобытный человѣкъ на берегахъ р. Днѣпра вблизи Кіева, в Київській Старинї 1890, IV, Нѣсколько новыхъ стоянокъ — ibid. 1891, Ш, і Слѣды первобытнаго человѣка — Труды VIII съѣзда т. Ш, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки), Т. Кибальчич в Сборнику археолог. института т. Ш, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка Ш (с. 339—400). Про незвичайно важні нахідки в околиці Трипіля — Хвойка ор. с., Вовк Вироби передмікенського типу в неолїтичних становищах на Українї (Материяли до укр.-рус. етн. VI), Знахідки в могилах біля Трипілля (ib. т. Ш), також іще Zaborowski Industrie égéenne ou premycénienne sur le Dniestre et le Dnièpre (Bulletins et mem. de la Soc. d' Anthropologie, 1900). Комунїкат про остатнї нахідки (згаданий вище на ст. 37 нотка 2) вийшов сими днями також в Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1903 ч. 6. Про нахідки в порічю Тикича комунїкати Доманицького в Археологическій лѣтописи Юж. Россіи 1899 (174), 1900 (148 і 165), 1901 (69) — вони досї не опублїковані; про иньші розкопки далї Трипіля — сумаричка згадка в рефератї Хвойка (Кам. вѣкъ с. 806—7), і комунїкати — в Археол. лѣтоп. 1901 с. 184. Взагалї історія сих розкопок передмікенської культури служить одним з найбільше пророчистих сьвідоцтв неможливо нужденного стану археольоґічних дослїдів в Росії й браку всякої наукової охорони для її археольоґічних памяток.

3. Похорони з фарбованими (червоними) скелетами (див. с. 29). Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) аж до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статї: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѣленія рус. и слов. археологіи т. IV, 1899). Нахідки пізнїйших лїт. див. в статях Бранденбурга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI съѣзда, також іще: Извѣстія XII съѣзда с. 128–9, 183—5, 190, Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116–7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

Розвідки: комунїкати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда т. Ш с. 91—2, Трудах IX съѣзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринскій Курганы близъ Смѣлы I с. 58, II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ въ Черкас. и Канев. у. въ 1901 г. (Извѣстія археол. коммиссіи, IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I (також автореферат відчиту на конґресї в Римі в київ. Универс. извѣстіяхъ 1903). Якимовичъ — Объ окрашенныхъ костякахъ, находимыхъ при археологическихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ

строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человѣка каменнаго періода (Университетскія изв. київ. 1900 кн. XII с. 302 і далї — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослїд крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skelletknochen — Globus т. 80, і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 1901. Knauer Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Вкінцї реферат А. Сонні в київськім історичнім товаристві, ще не вийшов — звістний мині з ґазетних справоздань (Кіевская Газета 1903 ч. 139).

Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковского й Кнауера покінчили з давнїйшими об'яснення фарбовання: що небіжчики були ховані в червонім убранню, або що крашено відчищені від мяса кости небіжчика (се об'ясненнє повторив іще недавно Нїдерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147—8). Антонович вказав на нахідку скелєта, у якого фарба лежала на глинї, що закривала очі небіжчика; Кулаковский вказав на оден кримський похорон в кістї, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на підстілцї видно було смугу насипаної червоної фарби. Спіцин згадує анальоґічний факт, де кости скелєта були зверху посипані фарбою, а зі споду були білі, і т. и. Природознавці-хемики виказали, що кість прийняла фарбу тільки довго по похоронї, не лише обгнивши, але й висохши.

Що до хронольоґії сих похоронів, то Веселовский пробував довести, що вони належать бронзовій епосї, й камяне знаряддє в них мало лише ритуальне значінне. Подібне доводив Бранденбурґ для похорону з нефарбованими (скорченими) скелєтами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно, щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сих похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металїчна культура не зраджувала себе нїчим в такій масї похоронів з обстановою камінної культури. Див. в сїй справі ще діскусію з останнього археольоґічного з'їзда — Извѣстія XII съѣзда с. 185—6.

4. Антропольоґічний тип камяного віка на Україні (див. с. 32).

Для антропольоґії нашого камяного віка досї зроблено дуже не богато: поміpів мало, а й зроблені не зведені й не системизовані. Назву важнїйше: Богданова О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи (Антропологическая выставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антоновичъ О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волыни (l. c.). Talko-Hryncewicz Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе злучені до купи могили камяного віка з могилами переходового часу й початків металїчної культури). (На сїй статї опираєть ся Заборовский в цитованій статейцї Industrie égéenne

що до антропольоґії неолїтичної й пізнїйшої людности Украіни). Меньше цінні загальні, але голословні характеристики, які ріжні дослїдники дають неолїтичній людности, хоч би й на підставі автопсії: нпр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорчених скелєтів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелєтів, Пулавскій Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съѣзда II с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и. Наприклад, не перечу, що фарбовані скелєти звичайно довгоголові, але звістні й виїмки — нпр. у Бобрінского Курганы II с. 54 і 140 опубліковний оден похорон, де фарбований скелєт був короткоголовий — показчик 82,3. Отже такі загальні вислови не повинні робити ся, хоч я й признаю, що виїмки не збивають іще загальної характернстики неолїтичної людности як довгоголової (тим більше, що похорони з фарбованими скелєтами заходять і в часи металїчної, чи переходової культури).

5. Мідь (див. с. 33).

Про мідяну техніку взагалї — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884. Галицькі находки вказані в сїй працї Муха, і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульского. З центральної Украіни находки (Мухови незвісні) — Ханенко Древности Приднѣпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір ріжних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Днїпрових порогів); Антоновичъ Археологическая карта Кіев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Сѣцинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри) (одначе на такі загальні згадки не все можна покластись). Звістка про мідяні ножі „серповидні“ і сокірки з Елисаветградського пов. в Археологических извѣстіях 1895 с. 371. Далї — більшими гніздами мідь виступає в басейні Дона: розкопки й находки з Задонського й Землянського пов. Воронїзької ґубернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіе курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спицынъ Обозрѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (Показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські находки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі камяні і мідяні вироби.

Без сумніву, й серед иньших колєкций „бронзових річей“ знайдеть ся чимало мідяних, тим більше що хемічного аналїзу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпись:

предмети з міди й бронзи. В богатій публїкації Штукенберга Матеріалы для изученія мѣднаго (бронзоваго) вѣка восточной полосы Европейской Россіи (Извѣстія Общества археологіи, исторіи и этнографіи при Казанскомъ университетѣ, 1991 т. XVII) також в суміш подані мідяні й бронзові річи. Не зроблено вкінцї нїчого для відрїжнення мідяних виробів старших від бронзи від пізнїйших.

Чутки про слїди давньої експльоатації мідяної руди у нас (Бурачкова Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нїдерле с. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

6. Погляди на бронзову культуру в східній Европі (див. с. 34).

Погляд, що бронзової культури в східній Европі не було, висловив уже Воцель в Abhandlungen der bömischen Gesellschaft der Wis., VI Folge т. Ш, і нераз він повторяв ся потім в більш або меньш категоричній формі, див. нпр. Kohn-Sadowski Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flüssgebiet der Oder, Weichsel, des Dnieper und Niemen с. XL—XLI, Самоквасовъ — Антропологическая выставка Ш с. 342 - 3, Бобринскій Курганы близъ м. Смѣлы. Найбільш авторитетним і рішучим заступником сього погляда зістаєть ся проф. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі в київськім історичнім товаристві і на віленськім з'їздї не надруковані, короткі резюме див. в Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 4—5, Трудах IX з'їзда т. II протоколи с. 74—5 і справозданнє з засїдань в Историческім Обозрѣнію 1894 р. В першім із згаданих рефератів проф. Антонович уважав подунайську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Уграх; в другім він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останнїх; істнованнє бронзової культури він признає тільки на заходї нашої території (за лїнїєю Смотрича і зах. Буга) і на Чорноморю. Иньший авторитетний археольоґ проф. Анучін (Труди IX з'їзда т. II с. 75—6), модифікуючи погляди проф. Антоновича, з рїжними застереженями признавав бронзову культуру в східній Европі, в тім розумінню, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше нїж зелїзо, хоч би зелїзо й було відоме вже. Рішучим оборонцем української бронзової культури виступив проф. Нїдерле — рос. вид. (Человѣчество въ доистор. времена) с. 326 і далї; але його доводи апріорні й гіпотетичні.

До вказаних в текстї находок і колєкцій бронзи додати опущене при складанню: Ханенко Древности Поднѣпровья вип. I табл. X—XII, Труды VIII съѣзда т. IV с. 52.

7. Похорони з конем і камяні баби (див. с. 41).

Значіннє сих памяток й їх етноґрафічна приналежність вияснила ся вже досить певно, але тільки в останніх лїтах. Дуже недавно що до похоронів з конем приймало ся об'ясненнє проф. Антоновича, що бачив в них похорони словянські (Полян) — його Раскопки въ странѣ Древлянъ, і численні реферати, напр. в Трудах VIII съѣзда IV с. 69. Одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах по всїм степовім чорноморськім поясї, се мусїло таким об'ясненнєм рішучо захитати. Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбурґ, в рефератї „Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Кіевской губ., въ которыхъ вмѣстѣ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей" — Труды X съѣзда т. I, дїскусія тамже т. III с. 67—8, і на XII з'їздї, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Извѣстія XII съѣзда с. 30). Також Спицынъ Курганы кіевскихъ Торковъ и Берендѣевъ — Труды отд. слав. археологіи т. IV, Ханенко Древности Приднѣпровья IV с. 12—14. В дїскусії на харківськім (XII) з'їздї справа етноґрафічної приналежности сих похоронів признана не ясною — так висловив ся навіть сам Бранденбурґ. Треба додати лише — в детайлях, то значить — не ясно, в яких саме часах сї похорони з'являють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнївати ся. Также ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщинї; се могили Чорних Клобуків.

На призначеннє й приналежність камяних баб кинули сьвітло відкрита в північній Монґолії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх Alttürkische Inschriften вказав на подібність камяних баб до старо-турецьких „балбалів", намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба" — се тільки змінене „балбал". Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що камяні баби — намогильні памятки Половцїв (Recueil de voyages IV с. 237). Новійші дослїди потверджують звязь їх з могилами кочовників; лишаєть ся лише докладнїйше уставити їх хронольоґію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Труды VIII съѣзда т. III; Кулаковскій Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Археол. извѣстія, 1898; Мустафинъ Каменныя бабы (Проток туркестан. люб. археол., 1898). реферати — Трифильева Археологич. экскурсія въ Купянскій у. и Веселовского Новый типъ каменныхъ бабъ — Извѣстія XII съѣзда с. 157 і 221; Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога — Археолог. лѣтопись 1903; Volkov et Miller Les récentes fouilles près du Taganrog et les kamennaya baba — Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie, 1903.

8. Антропольоґічний тип ранньої зелїзної культури на Україні (с. 41). Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський", але се понятє о стільки широке, елємснти культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнїйшими в однїх могилах, що про характеристичний антропольоґічний тип їх при теперішнїм станї антропольоґічних дослїдів приходить ся говорити з дуже великою обережністю.

Перші певні наукові спостереження принесла статя Бера в Древностях Геродотовой Скиѳіи т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877, і в статї Боґданова); Бер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Боґданов у своїй розвідцї О могилахъ скиѳосарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краніологіи Скиѳовъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що на мій погляд лежала далеко за границями Скитиї; нїчого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розріжнення скитсько-сарматської культури від скитського народа; не зважившн на се, Боґданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гринцевич в своїй працї Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materyały antrop.-etnogr. IV) до скитської катеґорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях працї подає їх ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середнїх (75 до 77), але всї вони походять з полудневої части Київської ґубернії (могили з під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобрінского — нпр. с. 224 й ин.). В кождім разї матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так катеґорично говорити, як говорять (нпр. Бобринскій ор. с. III с. VII).

Про антропольоґічний тип турецьких могил (з конем) маємо ще дуже мало спостережень, бо й самий тип зрештою тільки недавно виявив ся в своїй окремішности (в цитованій студиї д. Талька-Гринцевича нпр. такі похорони втягнені між полянські — с. 6). Див. Покровского О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съѣзда II с. 151—2, пор. Древности Приднѣпровья Ханенка IV с. 12.

9. Індоевропейська правітчина (див. с. 43).

Вперше з важнїйшими арґументами за европейську правітчину виступив Бенфей в 1869 р., в передмові до Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache Фіка. Найбільш солїдно уарґументовав теорію східноевропейської правітчини Шрадер Sprachvergleichung und Ur-

schichte[2] c. 614 і далі і Reallexicon s. v. Urheimat der Indogermanen; він кладе її на границі Европи й Азії, в степових просторах коло середньої Волги. Його погляди поділяють, або зближають ся до них й инші численні учені, напр. Ed. Meyer Geschichte des Alterthums (I c. 514, II c. 40 squ.), Huxley The Aryan question and the prehistoric man — Nineteenth Century, 1890, S. Reinach L'origine des Aryens, 1892, F. Seiler Die Heimat der Indogermanen, 1894, A. Keane Ethnlogy, 1896, O. Bremer Ethnographie der germanischen Stamme (Grundriss der german. Philologie, hrsg. von Paul, III[2]), Ѳ. Кеппенъ — Матеріалы къ вопросу о первоначальной родинѣ и первобытномъ родствѣ индоевропейскаго и финноугорскаго племени — Журналъ М. Н. Пр. 1886, VIII—IX и статї в Ausland 1890 і 1891 (посуває границю на північний схід, на фінське пограничє), F. Ratzel Ursprung und die Wanderungen der Völker (Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil.-hist. Cl. т. 50 і 52, 1898 і 1900 — тільки розширяє сю правітчину безмірно в усї боки, вимагаючи простору) de Michaelis L'origine degli Indo-Europei, 1903 (між Дунаєм і Днїпром) і т. и.

Инъші, приймаючи европейську правітчину, уміщували її инакше — в центральній Европі як P. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, 1896. В центральній і східній як Cuno Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, 1871. В землях середнього Дунаю як Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über scythischen Norden. В Нїмеччинї як Geiger Zur Entwikelunsgeschichte der Menschheit, 1871 або недавно M. Much Die Heimat der Indogermanen, 1902 (північна Нїмеччина з Данїєю й полудневою Швецією) та Kossina Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902). На балтийськім побережу як H. Hirt Die Urheimat der Indogermanen (Indogermanische Forschungen, 1892) і десь тамже L. Niederle O pûvodu Slovanû, 1890 (на півночи, в сусїдстві Балтийського моря). В полудневій Скандинавії як Penka Origines ariacae, 1883, Die Herkunft der Arier, 1886*). Навіть на британських островах (тодї ще мовляв злучених з Данїєю й Скандинавією) як de Lapouge L'Arien 1899.

---

*) Пенка, як перед ним Пеше (Pösche — Die Arier, 1888), пробував означити правітчину з антропольоґічного погляду: де могла витворити ся біла раса; Пеше вказував на пинські болота і уважав сю білу расу альбіносами, Пенка виводить її з впливу вохкого і зимного клїмату центральної й західньої Европи, і звідти раса ся (біла і довгоголова) мала перейти в Скандинавію (Die Entstehung der arischen Rasse — Ausland, 1891).

З противників назву М. Мілєра Biographies of words and the home of the Aryas, 1888, Three lectures on the science of language, 1889, van den Gheyn L'origine européenne des Aryas, 1889, Schmidt Die Urheimath der Indogermanen, 1890, Bradke Über Methode und Ergebnisse der arischen Altertumswissenschaft, 1890. Згадаю ще працю Уйфальві (Ujfalvy Ch. Les Aryens au nord et au sud de l' Hindou-Kouch, 1896): студіюючи залюдненнє сієї гіпотетичної авійської правітчини, він приходить до виводу, що вона не могла бути в дійсности правітчиною Індоевропейців (резюме про правітчину с. 431). Див. до сього ще G. Capus Les migrations ethniques en Asie Centrale au point de vue géographique (Anthropologie 1894).

10. Ґоти і Венеди на Балтийськім побережу (див. с. 53).

У Птолємея Ґоти сидять не при морі, а подальше, над морем же сидять Венеди. Се представленнє поправляють ріжними способами і з ріжних мотивів. З одного боку відсувають Венедів від побережа, даючи місце Aesti-ям, з другого боку посувають над море ґотські осади. Згадка Пітеаса про Ґотів над морем (у Плінія XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути арґументом, від коли Мілєнгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нпр. Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщенне Ґотів над морем тим, що вони пізнійше показують обізнанне з морем; але в дійсности вони показують зовсім противне. Недавно Браун (Разысканія с. 29, пор. 331) містив Ґотів над морем, опираючи ся на оповіданню Йордана (гл. 3) — джерелї також, розуміють ся, непевним (сам Б. бачить в нім недокладности). Див. іще Holz Völkertafel с. 52. Арґументи contra див. нпр. у Бремера ор. с. с. 826; він вказує на Тацита, але для Брауна нпр. Тацит і Птолємей говорять про ріжні стадиї в міґрації Ґотів.

Мілєнгоф відсував від моря Венедів, думаючи, що вони опинили ся у Птолємея на північ від Ґотів тому тільки, бо забракло їм місця на сході. Таку гадку мали й иньші, напр. Реслєр Zeitpunkt der Slavischen Ansiedlung с. 80, Браун ор. с. 29 (але відкликує потім), й ин. Але арґумент Мілєнгофа відпаде при поглядї хоч би на долучену до його-ж книги мапу Птолємеєвої Сарматії. Браун, відступаючи від сього погляда, для погодженя Птолємея зі звісткою Тацита робить иньше припущенне — що Венеди означають і Словян і Литву (с. 334), але сей здогад, подїлюваний і иньшими (нпр. Нїдерлє Starověké zprávy с. 44) противить ся всїй сумі наших відомостей, і викликав рішучу відправу.

Дуже важним для історії кольонїзації було піднесене лїнґвістами спостереженне, що в найдавнїйші часи Фіни стикали ся (десь значить коло Балтийського моря) з ґотськими й литовськими народами і аж піз-

нійше, по розділї на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся в Словянами. Ґотські елементи в фінській мові признають ся старшими від ґотської мови Ульфіли, значить належать до часів перед ґотською міґрацією, і тоді ґотська й литовська кольонїзація мала-б іти клином між фінською й словянською, відрізуючи Словян від моря. Див. цитовані праці Томсена, Доннера, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе сї спостереження треба-б ще докладнійше й ріжностороннійше перевірити й осьвітити, щоб на їх основі реконструовати кольонїзаційні відносини перед великою міґрацією.

11. Словянська правітчина (див. с. 56).

Прийняте тепер означенне словянської правітчини в головнім стрічаємо вже у Суровецкого (Śledzenie początku narodów słowiańskich — (Dzieła вид. Туровского с. 382) і потім у Шафарика Slov. starožit. I, 10 § 1. Численних новійших праць, що стоять на сім становищу, не буду вичисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сї в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, иньші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, віддаючи басейн Дона чужеродцям; деякі протягають словянські границї далї на захід — на вододіл Вісли й Одера, або й до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують несловянські хороґрафічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна катеґорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птолемей. Недавно висловлений здогад (Нїдерле Starověké zpravy с. 69, Sl. Starož. I с. 30), що словянські осади над Днїпром могли сягати до моря, опирають ся на вповні довільних здогадах.

Не уважаю потрібним застановлятись на иньших, ненаукових і фантастичних розширеннях словянської території в ріжних теоріях, що уважали Словян тубильцями в Ґерманії, на Балканах і т. п. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Словян зачисляли ся нпр. Венети італїйські й арморицькі; за тим ішло накручуванне на словянське ріжних чужих імен, на пр. Свебів = Свевів на Словян, і Семнонів на Ziemian і т. п. Проби — підперти сї теорії далеко раннїйшого словянського розселення на заході і полудневім заході археольоґічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археольоґів, не мають значіння, бо сї докази самі потрібують доказів; див. нпр. працю Нїдерле, рос. вид. — Человѣчество с. 320 і далї, 418 і далї, й мою рецензію в Записках т. XXVI, йогож О времени переселенія Славянъ съ сѣвера Карпатскихъ горъ въ Венгрію — Труды XI съѣзда т. II. Огляд сих теорій і їх літератури див. зрештою у Крека[2] с. 313–6, огляд новійших праць сього напряму — Записки Наук. Тов.

ім. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. З новійших праць сього напряму до нашої історії близше належать: численні студії нашого земляка Ом. Партицького, зведені в його „Старинній істориї Галичини", т. I, 1894, Самоквасова — Изслѣдованія по исторіи русскаго права, I—II (1896—7), Филевича Исторія древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря (ст. 65).

Грецькі оселї північного берега Чорного моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тілько дещо важнїйше або новійше.

Загальнїйше: моноґрафія Бека в II т. Corpus inscriptionum Graecarum (розд. XI), Koehler Gesammelte Schriften I—II, 1850, Уваровъ Изслѣдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855), Кене Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857), E. Muralt Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Memoires de la société d' archéologie de St. Petersbourg, II. Беккеръ Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Борисѳена — Записки одеські т. III, Forbiger Lehrbuch der alten Geographie (вид. 2, 1877), Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt, 1884, Bürchner, Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier, 1884, G. Herzberg Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation, 1892 (Gütersloh), Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ — Ж. М. Н. П. 1900, III, Mommsen Römische Geschichte т. V гл. VII, E. Meyer Geschichte Alterthums II § 286—9, 419, Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I, Müller Handbuch der Alterthumswissenschift т. III.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брунъ Черноморье т. I, фонъ-Штернъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — виясняє справу місця давньої Тіри), Кочубинскій Тура (Турасъ)-Бѣлгородъ-Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольбії — Латишевъ Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887. Про новійші находки і розкопки окрім Отчетів (як низше) ще фон-Штерн в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, і Фармаковскій в Извѣстіях археологической коммиссіи, вип. III і VIII (Раскопки некрополя Ольвіи въ 1901 г.), Кіев. Стар. 1903, XI.

Для Херсонеса: Кене Изслѣдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Таврич., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856, Rambaud L'empire grec au X siècle — Constantin Porphyrogénète, 1870, ескурс про Херсонес с. 484 і далї. Брунъ Черноморье т. I. Мансветовъ — Историческое описаніе древняго Херсониса, 1872. Латы-

шевъ — Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. IV. Статї Мальмберґа і Орешнїкова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7. Бертье Делегардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеського історичного товариства т. XVI і йогож Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріалы по археологіи Россіи изд. археол. ком. N. 12). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taurien, Берлїн, 1897. Селивановъ О Херсонесѣ Таврическомъ, Од. 1898. Латышевъ Надпись о постройкѣ Херсонесской стѣны 1901 (Извѣстія археол. ком. I). Троицкій Древнѣйшій храмъ въ Херсонесѣ — Извѣстія XII съѣзда, 1902. Про місце Херсонеса дрібні замітки фон-Штерна в Записках одеських т. XIX і XXII. Справоздання з новійших розкопок Костюшко-Валюжинича в Извѣстіях археол. ком. (вип. I—IV, з рр. 1899—1901).

Для Пантікапея і Боспорського царства: Спасскій Босфоръ Киммерійскій, 1846, Ашикъ Воспорское царство, 1847, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Григорьевъ в збірнику Россія и Азія, Орѣшниковъ Босфоръ Киммерійскій въ епоху Спартокидовъ 1884, моноґрафія Латишева на вступі II т. Inscriptiones (1890), Мельниковъ - Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI). Кулаковскій къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концѣ VI в. — Византійскій временникъ 1896. Про новійші систематичні розкопки старого міста справоздання (з р. 1899—1901) Думберга і Шкорпила в Извѣстіях археол. ком. I—VII.

Для Тамани спеціально: Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Историческій обзоръ археолог. изслѣдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труди III археол. з'їзда т. II. Паначовний Стародавнї грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. товариства і Шевченка т. II. Сысоевъ Краткій археол. очеркъ Кубанской области и Черноморской губ. — Кубанскій сборникъ IV, 1897. Веселовскій Курганы Кубанской обл. въ період. рим. владычества — Извѣстія XII съѣзда с. 159—161.

Для Танаіса — Леонтєв в Пропилях т. IV, Отчети археол. ком. з 1870—1 р.

Епіґрафічний матеріал зібрав Латишев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1885—1901, додатки: Греческія и латинскія надписи, найденныя въ 1889—91 г., теж з 1892—4 р. і 1895—8 (в Матеріалах по археологіи Россіи 1892, 1894 і 1899 — війшли по части в т. IV). Греческія и латин. надписи, найденныя

въ Южной Россіи въ 1901 году. — Извѣстія археолог. ком., IV. Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Тексти грецьких авторів для нашого побережа зібрані у Латишева Извѣстія древнихъ писателей о Скиѳіи и Кавказѣ (вийшло три випуски). Нумізматичний матеріал найповнійше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новійше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Записках одеського історичного товариства т. XV. В тихже Записках взагалї містить ся маса дрібних розвідок і матеріалів до історії грецьких кольоній нашого побережа; теж і в трудах VI археол. з'їзда. Справоздания з находок в Отчетах археолог. коммиссіи. Дрібнійша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Taurica, I—II, для кавказького побережа — в давнійшій працї Міансарова Bibliographia caucasica et transcaucasica, 1874.

13. Література понтийської торговлї Греків (див. с. 75).

Про понтийську торговлю взагалї окрім цитованих статей фон-Штерна (див. с. 65 і 77) ще коротка студия Прелєра Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864. Спеціально про рибний промисел: Köhler Τάριχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersbourg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I с. 97—9, де вказана і новійша лїтература. Про хлїбну торговлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athénes et le royaume du Bosphore Cimmérien, Revue historique 1877, IV, Мищенко Торговыя сношенія Аѳинской республики съ царями Босфора — київські Университ. Извѣстія, 1878, теж у Латишева Ольвія гл. I.

Чорноморської торговлї дотикаєть ся почасти звістна праця Садовского Drogi handlowe, звичайно в нїмецкім перекладї Кона: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалї низша своєї репутації, має богато довільностей і баламуцтв. Спеціально звістна находка коло Шубина в Зах. Прусії нїби то ольбійських монет, що давала підвалину до виводів про торговельні зносини Ольбії в Балтийським побережем, тратить своє значінне супроти новійших означень тих монет, — що то монети не ольбійські, а атенські — див. Lissauer Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete, 1887, с. 57 і 73.

14. Література Геродотової Скитиї (див. с. 79).

Об'ясненнє Геродотових звісток про Скитию і взагалї скитське питанне має цїлу літературу; назвемо лише важнїйше або новійше: Zeuss Die Deutschen und die Nachbarstämme (1837). Ukert Geographie der Griechen und Römer, III. 2 — Skythien (1846). Wheeler The geography of Herodotus, 1854. Neumann Die Hellenen in Skythenlande (1855). Древности Геродотовой Скиѳіи, т. I і II, 1865 і 1873. Забѣлинъ Исторія русской жизни I, 1876. Fligier Zur Skythenfrage, 1878 (Mitth. Anthrop. ges. in Wien) Брунъ — в збірнику Черноморье I—II (1879—1880). Rob. Müller Die geographische Tafel nach den Angaben Herodot's mit Berück. seiner Vorgänger, 1881 (Reichenberg, Jahresbericht). Bonnell Beiträge zur Alterthumskunde Russlands, I (1882). Genest Osteuropäische Verhältnisse bei Herodot, 1883 (Programm d. Gymn., Quedlinburg). Sayce The ancient Empires of the East. Herodotos I—III, 1883 (против його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко в статями: Былъ ли Геродотъ въ предѣлахъ Южной Россіи, К. Старина 1886, VI, и Не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Самоквасовъ Исторія русскаго права вид. 1884, II (в вид. 1888 р. т. I). Mair Das Land der Skythen bei Herodot (Saaz, 1885). Лаппо-Данилевскій Скиѳскія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ — Осетинскіе этюды т. III (екскурс II). Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden — Sitzungsberichte der Wiener Ak. т. 115 і 117. Fressl Die Skythen-Saken, die Urvater der Germanen, A. Hauvette Géographie d' Hérodote (Revue de phil., 1889). Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (1889). Krauth Das Skythenland nach Herodotos (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I), і Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статї в Ж. М. Н. П. 1896 кн. V і XII, Филолог. Обозрѣнія 1898 і дальші. Prášek Horodot a pravlast Slovanů (Čes. Museum, 1901). Браунъ Разысканія (екскурс, с. 228 і далї, особливо широко про Ґеррос — він кладе його на верхівях р. Молочної). В нашій літературі про Скитів написав богато неб. О. Партицький, але з „словянського" становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами лїт, 1889, Старинна історія Галичини, 1894).

15. Національність Скитів (див. с. 85).

Вичисляти ріжні погляди на національність Скитів було-б дуже довго — і безплодно. Давнїйше росповсюднений погляд на Скитів як на Туранців, що заступали напр. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напряму), скритикував Шіфнер в Mélanges asiatiques петерб. академіи 1856 т. II і Всеволод Міллер Осетинскіе этюды т. III. Мішаною людні-

стю уважали Скитів Фр. Мілєр, Вамбері, Мищенко, Латишев і сам Всеволод Мілєр по части. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс — Die Deutschen und die Nachbarstämme c. 285 sq., головно етнольоґічними подібностями. Лінґвістичний звязок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Мілєнгофа Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten — Monatsberichte der Berliner Akademie 1866 (передруковано з додатками в т. III його Deutsche Altertumskunde, виказ іранських слів див. на с. 122). Дальшим важним придбанєм для сієї справи були праці московського професора Вс. Мілєра, що виходив з спеціальних студий над Осетинами, — Осетинскіе этюды т. III, 1887, Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россіи Журналъ Мин. Нар. Просв. 1886, IX (в скороченню увійшла в Осет. эт.) і йогож етнольоґічна студия: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ ibid. 1882, VIII; сам Мілєр одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всї докази їх урало-алтайства признає нестійними. Факти з історії культури і штуки, що в кождім разї вказують на тїсні звязки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій працї Толстого і Кондакова т. II. Далї мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skytischen Norden і йогож статю в Ausland, 1883 ч. 36 та Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen, Berlin, 1887.

16. Румунське питанє (див. с. 110).

Теорія балканського походження волоської народности появила ся ще в минулів віцї, а новійшу, наукову форму й арґументацію дав їй Реслєр в своїх славних Rumänische Studien, 1871; ще змодифікована й обережнїйше переведена Томашком — в Zeitschrift für österreich. Gymn. 1877, вона має й досї значну вагу в науцї, а з полїтичних мотивів піддержують її особливо угорські учені. Питанє зійшло на дражливу точку: чи Румуни автохтони в Семигородї, чи пізнїйші кольонїсти, і супроти нинїшньої національної угорсько-румунської боротьби в Семигородї набрало полїтичного значіння. Се впливає й на напрям румунських дослїдів, що більше або меньше сильно акцентують неперервану румунську кольонїзацію в Семигородї. З чужосторонніх учених горячо боронить сього погляду Чех Піч. З лїтератури останніх десятолїть назву: Jung Romer und Romanen in den Donauländern, 1877. Biedermann Die Romanen und ihre Verbreitung in Oesterreich, 1877. Hurmuzaki Fragmente zur Geschichte der Rumänen, 1878. Miklosich Über die Wanderungen der Rumunen, 1897 (Denkschrift d. Wien. Ak. т. XXX). Píč Über Abstammung der Rumänen, 1880 і Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886. Гротъ Моравія і Мадьяры, 1881. Васильевскій Се-

вѣты и разсказы византийського боярина XI в., Ж. М. Н. II. 1881, VII с. 148 і далї (тут тексти з Cecaumeni Strategicon з коментарем — текст виданий осібно під сим титулом 1896 р.). Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche, 1883. Xénopol Une énigme historique — Les Rumains au moyen-âge, 1885, йогож критика Реслєрової теорії Teoria lui Rössler і курс історії — Istoria Romanilor, I, 1888, Histoire des Roumains т. I, 1896, Paris. Traugott Tamm Über Ürsprung der Rumänen, 1891. B. Petriceicu-Hasdeu Die Geneologie der Balkanvölker — Rumänische Jahrbücher, 1894. L. Réthy Die italienische Herkunft der Rumänen — Ethn. Mittheil. aus Ungarn, VI, 1897. R. Brienbrecher Der gegenwärtige Stand der Frage über die Herkunft der Rumänen (Progr. d. evang. Gymnasiums in Hermanstadt, 1896). Georgesku Originale etnice ale romanilor, 1901 (Revista lit. ai arta rom.). Densusianu Histoire de la langue romaine, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciul Rominii in Dacia Traiana, 1902.

17. Слїди кельтизма (див. с. 113).

Про слїди кельтизма на нижнїм і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашка рецензію II т. Мілєнгофової Deutsche Altertumskunde в Göttinger Gelehrten-Anzeigen, 1880, с. 300. R. Much Die Bastarnen (як вище) і Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache, hrsg. von Sievers, т. XVII) с. 14 і далї. Браунъ Разысканія (с. 126 і далї). Веселовскій — Извѣстія от. рус. языка (14—5, 20). Погодинъ Изъ исторіи слов. передвиженій с. 96—7.

Томашек, Мух, Браун головно займають ся старими іменами (у Птолємея) — так крім вказаних кельтських імен на нижнїм Дунаю і Днїстрі, вони вказують на племенні назви Таврисків і Анартів в карпатських краях (десь на полудневім підгірю), Котинів в угорських Рудних горах, і деякі міста. Поґодїн шукає кельтських пнїв в сучасній хорографії; деякі вказані ним паралєлї дїсно інтересні, але для декотрих можемо вказати словянські ще далеко сильнїйші (як Ропа, Лївец)*). Найбільше одначе інтересна може бути проба об'яснити назву Галича як „память по Кельтах-Галятах, як безперечно заховалась вона в малоазійській Ґалятії і правдоподібно — також в гіспанській Ґаліції". Браун (ор. с. 166—174) дає досить богато місця сій справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з *sal (сїль), і з польського hála, гора, він одначе сам не годен знайти нїякого потвердження гіпотезї про походженнє Галича від Ґалятів. Галич мовляв руська форма Galatz (наш

*) Перемишльский Вяр він хибно звязує з польським Wiara, не знаючи староруської форми його — Вягр.

Ґалац на Дунаю). Але наведені ним же паралелї — Галичі (Gács) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого об'яснення. Тому ак. Веселовский в своїй взагалї прихильній рецензії „ґенеальоґію" Галича прийняв cum grano salis (с. 15).

18. Східно-германська кольонїзація і ґотська міґрація (с. 115).

З величезної літератури вкажу лише де що. З давнїйшого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — моноґрафія про Ґотів в енциклопедії Ерша і Ґрубера серія I т. 75. Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung, I—II, 1863—4. Wieterscheim-Dahn op. c. т. I. Dahn Könige der Germanen, т. II і III, йогож Deutsche Geschichte т. I і Urgeschichte т. I. Далї — Müllenhof op. c. т. II. H. Bradley The Goths from the earlist times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888 (Льондон). R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Браунъ Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній, I — Готы на Вислѣ, 1899. Bremer Ethnographie der Germanischen Stämme (Paul Grundriss III²). Теорія чорноморських Ґотів-Ґетів зложена до актів. За те й досї ще є оборонцї ґотської традиції (переказаної Йорданом), що Ґоти прийшли над Вислу з Скандинавії. Інтереснїйша гадка, піднесена Брауном (ор. с. 327—336), що Ґоти перед своєю міґрацією на Чорноморє кілька столїть були все в стадії міґрації. Але се поки що не більше як ґіпотеза.

19. Spali (див. с. 116).

Імя Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну приналежність невідгаданою загадкою; він думав, що сей нарід був звістний Словянам, і з його імени виводив слово сполинъ, исполинъ = ґіґант, подібно як з імени Аварів-Обрів виводять словянські назви обринъ = olbrzymy, або з Птолемеївих Велтів велетъ, велетень (по анальоґії з нїмецьким Hünen = Гуни = велетнї) (див. Крек² с. 252—3, недавно ще Веселовский в Извѣстіях рус. языка 1900, I). Гадку про несловянство Спалів приймають з рїжними відмінами й инъші, напр. Мілєнґоф, Крек (с. 252, 549), Рапапорт ор. с. 15, Погодинъ (Изъ исторіи с. 60). Знов же Цайс (с. 67) і за ним ряд пізнїйших ученых, як Пальман (Geschichte der Völkerwanderun II с. 82), Реслєр (Ueber d. Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung — Sitzungsberichte dr Wien. Ak. т. 73 с. 77—8), Первольф (в Archiv für Sl. Phil. VIII. 12) й ин. звязували се імя з Σπόροι Прокопія, бачучи

тут стару назву Словян, а Іловайский (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян.

Вперше імя Спалів знаходимо у Діодора: Πάλος і Νάπης — сини Σκύθης-а стають патріархами народів Πάλοι і Νάπαι. Отже Πάλοι се частина скитського народа, ще до міґрації його з-за Танаіса в Европу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плінія, де виступають в подвійній формі: Inapaei — Spalaei і Napaei — Palaei та містять ся в околицях Танаіса (Міленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Паліїв — Спалеїв і годі в його оповіданню про них шукати якогось дійсного імени.

20. Rosomoni (див. с. 117).

З популярним толкованнем Rosomonorum gens infida як Роксолянів, трудно згодити ся уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сім містї ні оден кодекс не має нїчого подібного до їх імени. Найправдоподібнїйшою уважаю гадку, що маємо тут назву зовсім леґендарну, епічну (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ. Phil. Пауля III² с. 683 (статя Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далї), хоч ні одно з дотеперішнїх толковань сеї назви як епічного призвища не прийняло ся в науцї (від rosamo — червоність, як „рудї, підступні“, hrausamuni „хоробрі“, й ин.). З иньших, історичних об'ясненъ згадаю, що Васїлєвский (Ж. М. Н. П. 1882, VII) звязував Розомонів з прикавказькими Оромусхами Менандра (Hist. gr. min. II с. 55) і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунським народом. За сим толкованнем пішов був і Веселовский (Ж. М. Н. П. 1889, VII), але тепер вирік ся сього толкованнй й вертає, очевидно, до Роксолянів (Извѣстія рус. яз. 1900, I). Їх стрічаємо також і у Поґодіна Изъ исторіи с. 32. Аспелїн (La Rosomonorum gens et le Ruotsi, 1884) уважав їх побалтийськими Ґерманцями, звязуючи сю назву з Ruotsi — іменем Шведів у Финів. Ґрім (Geschichte d. deut. Sprache 948) й за ним иньші думали таки просто про Русь. Гайнцль (Sitzungsberichte d. Wien. Akad. т. 114) здогадуєть ся, що то міг бути якийсь словянський нарід і т. и.

21. Перша звістка про Ґотів на Чорноморю (див. с. 117).

Спартіан (Caracallus с. 10) каже: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Я тримаю ся тут звичайного погляду, що сї Ґоти дійсно були Ґоти. Иньші, як нпр. Бессель в Енцикльопедії Ерша і Ґрубера с. 99, Купїк О запискѣ готскаго топарха с. 24, Момзен (op. с. с. 217) думали, що тут мова про Ґетів = Даків. Звістку свою Спартіан подає на поя-

сненнє злістного жарту: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Ґотами, а в дійсности натякаючи, що Каракаля забив брата — Ґету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартіана, що то були Ґоти, — бо Ґети були б йому для толкованя того призвища наручнійші. Новійші оцінки сього питання — Drexler Caracallas Zug nach dem Orient, 1880 (дісерт., Галє), с. 21; Rappaport op. c. c. 19 і далї.

Що до поділу Ґотів, то імена: Grutungi, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Мілєнгоф у Требелїя Полїона в попсованих назвах біоґрафії цїс. Клявдия (с. 6); но за тим є вони у Аміана, а імя Вестґотів — у пізнійших письменників V—VI в. Про розселеннє ґотських племен на Чорноморю новійше — Раппапорт р. Ш, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge. 1902).

21. Держава Германариха (див. с. 121).

Досї дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової леґенди про Германарихову державу. Правда, ще Кепке (Koepke Deutsche Forschungen с. 104 і далї), потім Бессель (l. c. c. 156—7) пробували відріжнити те що належить в сій леґенді народній сазї і що — їх літературним перерібкам — Касіодору і Йордану. Реєстр народів вони уважали пізнійшим літературним розвитком слів леґенди, що Германарих підбив богато північних народів, виключали з сього тільки Герулїв і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і первісна саґа. (Але такі згадки могли бути відгомоном простої боротьби Германариха з сими народами). На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германарихову леґенду, як і скептичні уваги Ґріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далї) не знайшли дальшого розвитку в наукї. Констатуючи недорічности в сій леґендї, учені все ще не відважують ся попрощати ся з Германариховою леґендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на такім ґрунтї стоять напр. Вітерсгайм Geschichte der Völkerwand. II² с. 2 sq., Мілєнгоф Deutsche Altertumsk. II с. 73, Dahn Urgeschichte I с. 230, Кауфман Deutsche Geschichte I с. 102—3, Браунъ Разысканія с. 1 (але пор. замітку на с. 255 — що імя Чуди належить до часів з перед міґрації Ґотів) й ин. Старання дослїдників були звернені майже виключно на відшіфрованнє того покрученого ряду підбитих народів. Уже Цайс (ор. с. 688 і далї) добачив назви Веси, Мери, Мордви й Черемисів в Йорнандових Vasina, Merens, Imniscaris, і закінчення ens, ans толкував як ґотські наростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізнійші дослїдники, приймаючи в значній части його толкованя та пробуючи поправити иньші імена сього ряду. Так Коскінен Tiudos in Aunxis толкував як Чудь на Aunus (Aunuksen-

maa), між Ладожським і Чудським озером, — толкованнє, прийняте й Мілєнгофом, але відкинене Снельманом. Мілєнгоф (II с. 74 і далї) в Goltescytha бачив Scuti Адама Бременського — словянську Чудь, в Broncas Пермь (Біармію, ґот. *Bermans). В Navego колись бачили навить Новгород.

На нову дорогу виводить толкованнє сього ряду Теодор Ґрінберґ в своїй статї Ermanariks Völker (Zeitschrift für deutsches Altertum, т. 38, 1895). Він стоїть на тім становищу, що сей ряд, бувши уривком, чи цитатою з якоїсь пісні, містить не самі ймення, а й епітети. Свої об'яснення дає він більше для прикладу, і такий самий безпретенсийний характер має проба реставрації рітмічної цїлости сеї цитати:

scýthathiudos ínaxungis
uasinobrocans mérens mórdens
ímniscàns rógastádzans
áthalà ubegénascolda,

що мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордвян (або й тут д. Ґ. готовий бачити епітети), мешканців рівнин — пустельників, народи обовязані до військової помочи". Зрештою саме толкованнє — річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів сього ряду до епічних імен, а цїлий ряд — до поетичного уривка, дуже цїнна.

Чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германарихом? Се можливо, але так само могла вона бути звязаною з ним доперва в літературній редакції Германарихової леґенди.

22. „Днїпровий город" Ґотів (див. с. 123).

Найбільш про „Днїпровий город" говорить Hervarsaga (Antiquités russes I с. 196): Hlödh, нешлюбний син короля Гейдрека, що панував в Рейдґотії аж до Harvadafjöll (толкують: хорватських, або карпатських гір, вар. havada — стрімких), а столицею мав „Днїпровий город", вимагає від його спадкоємця і сина Анґантира, аби віддав йому половину батьківщини; він жадає: (половину) того великого лїса, що зветь ся Mýrkividr (темний лїс), ту сьвяту могилу, що лежить при шляху (варіант: в Ґотських краях) (тут розуміють печерські могили, або Аскольдову), ту гарну скалу в Днїпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек. Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має ріжні варіанти, пізнїйші й давнїйші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнїйший характер не підлягає сумнїву). Стара пісня про Атилю — Atla-Kvidha, правда, теж каже про „днїпровські місця, славний лїс, званий у людей Темною дібровою" (Antiqu. russes I с. 35), але се уважаєть ся пізнїйшою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнїйша пісня про Hlod'a і Angantheow, оперта на Hervarsaga, поясняє се до-

кладнїйше: „Славний лїс, що зветь ся Темною дібровою, та сьвята могила, що стоїть в землї Ґотів, та славна скала, що стоїть в Днїпрових місцях“. Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далї загальних прикмет, що хиба гіпотетично можуть прикладати ся до Київа. Крім того Віґфусон поправляв в Hamdismal, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізнїйша, в однім вірші слово diúpa (djupr — глубокий) на Danpar, і читає: „вони побачили палату Ґотів і кручі берегів Днїпра“; але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити.

Таким чином бачимо, що всї згадки про „Днїпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певностию бачити в нїм Київ, і якісь хоч трошечки докладнїйші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо тільки пізньої дати, з часів, коли Київ був сьвітовим містом, і для того під „Днїпровим городом“ могли самі співцї його розуміти (додам, що ґраматична аналїза „Днїпрового города“ вказує, що се властиво не город на Днїпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Днїпром).

З огляду на се все в лїтературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Днїпровий город“, не пробуючи близше означити його місця — Antiquités russes I p. 112, Кунїк в Mélanges russes t. IV. 5 p. 520. Але ґотська теорія, шукаючи, якби звязати Ґотів з київською Русию, підсунула тут толкованнє про Київ: Кунїк, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Днїпровім городї треба бачити Київ (Danpstadir... Днїпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черноморье II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефератї на VIII археольоґічнім з'їздї, недавнїми часами проф. Антонович — Публичныя лекціи по археол. и исторіи Кіева с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ Разысканія с. 245—6, Prášek Herodot с. 60, Халанскій Къ сказаніямъ объ Олегѣ вѣщемъ, I й ин. Ісландський учений Віґфусон присьвятив був сьому питанню спеціальну розвідку (Place of the Hamtheow lay, в Grimm Centenary, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell) і доводив, що Днїпровий город — то Київ, що то була столиця Ґіферика і Германариха (оповідання Йордана про державу Германариха приймає він вповнї). Основну критику його поглядів дали проф. М. Дашкевич в київських Унив. Извѣстіяхъ 1886 — Приднѣпровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древнесѣверной литературы, Ол. Весєловский в Ж. М. Н. П. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Кіевъ — градъ Днѣпра, і Heinzel Über die Hervararsage (Sitzungsberichte віденської академії т. 114).

Я застановив ся над сею гіпотезою про Германарихову столицю головно з огляду на ґотську теорію (про неї мова в ескурсї II).

23. Література чорноморських останків Ґотів (див. с. 129).

З великої сеї літератури згадаю: Арсенія Готская епархія въ Крыму, Ж. М. Н. П. 1873, I, В. Григоровича Записка антиквара о поѣздкѣ на Калку, 1874, Ф. Бруна Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Куника О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильевскаго Житіе Іоанна Готскаго Ж. М. Н. П. 1878, I, Томашка Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881. Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg). R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896, J. Ziegler und die Krimgoten (Paul u. Braune Beiträge, 1902), Die Krimgotenfrage (Indogerm. Forschungen, 1902). Götze Die Krimgoten (P. B. Beiträge, 1901).

Найбільше відомостей маємо про кримських Ґотів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну орґанізацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро, 1475 р. завойовали його Турки), а ґотська епархія перестала тут істновати тільки в 2-ій пол. минулого віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Ґотів; пізнійше вони потатарились чи потурчились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріополя (Маріуполя) Татах.

Звістки про кавказьких Ґотів далеко біднійші; Леве в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманськім півострові до кінця XVIII в., але сї звістки дуже загальні, щоб на них можна було-б оперти ся з певностию. Назву кавказьких Ґотів — Тетракситів — звязують з Таматархою = Тмутороканю (Васїлєвский, Леве). До котрихось з сих Ґотів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „ґотських красних дїв“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Леве відомостей з більшою правдоподібностю можна думати на таманських. Дунайські Ґоти (про них особливо у Леве, Die Reste гл. V) заникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

Література про початки Болгар (до с. 131).

Про початок Болгарів важнійше: Цайс с. 710 і далї. Дриновъ Погледъ врьхъ происхожденье-то на българскій народъ и начало-то на българска-та исторія, 1869. Реслєр Romänische Studien гл. V. Jireček Geschichte der Bulgaren, 1876. М. Соколовъ Изъ древней исторіи Болгаръ 1879, гл. Ш. Diefenbach Völkerkunde II гл. V. Куникъ О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашами — Извѣстія Ал-Бекри с. 118 і далї. Голубовскій Болгары и Хазары (Кіевская Старина, 1888, VII). Strauss Die Bulgaren, ethnographische Studien, 1898 (розвиває чувашську теорію Куніка). Шишмановъ Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ (Сборникъ за народни умотворения, XVI—XVII,

1900 — боронить турецького походження й складу Болгарської орди). Сюди-ж до певної міри належить статя Богданова: Жители древнихъ Болгаръ по краніологическимъ признакамъ (Антроп. выставка III), пор. Quelle est la race c. 8 і далі. Про „Чорних Болгарів“ див. іще Westberg Fragmente des Toparcha Goticus c. 102 і далі.

Лишаю на боці словянську теорію — що Болгари були Словяне, проголошену нашим землякам Венелиним (в книзі Древніе и нынѣшніе Болгары, 1829) і новійшими часами піддержану Іловайским (Разысканія о началѣ Руси) і В. Флорінским (Первобытные Славяне). Вона не має нині ніякого кредиту в науці.

24. Угорська міґрація (див. с. 140).

З літератури початків Угрів і їх міґрації занотую дещо для нас цікавійше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881. Géza Kuun Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages an Caucase et en Asie centrale, 1897. B. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer, 2, 1899). O. Asbóth A magyar nyelvbe került szlav szók átvételenek helye és kora (на тему порушену Мункачі — див. реферат в Věstnik Slov. starož. IV с. 50—2) і Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv für Slav. Philologie т. XX. Westberg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l' Académie de Spbg., V серія, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglálasi kor hazai emelékei, 1900 (памятки з часів як Мадяри осїдали на нижнїм Дунаю — реф. в Věstnik Slov. Fil. a Star. I). H. Winkler Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie, 1901).

25. Звістки Повісти временних лїт про угорську міґрацію (див. с. 142).

„Идоша Угре мимо Киевъ горою, єже ся зоветь нынѣ Угорьское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграм, розуміють ся, не дорога було йти коло Київа, могла хиба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що лїтописець тим угорським походом хоче об'яснити назву київського урочища. Отже сей похід непевний. Натомість сї угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вичисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенїгів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печенизѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшім оповіданню Угри випереж-

ють Печенїгів, бо приходять ще за Олега, а Печенїги аж за Ігоря. Се переставленнє Печенїгів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слїд і злив ся з печенїзьким.

В обох разах прихід Угрів датуєть ся на основі чужих джерел, і сї дати не мають значіння для історії Руси. Прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіди Кирила і Методия та з завойованнем Моравы Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. лѣтоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV с. 468—9), з жития Кирила й Методия. В усякім разї вона не відповідає хронольогії угорського походу.

26. Словяне за Карпатами і за Дунаєм перед міґрацією (с. 143).

Арґументи за розселенням Словян за Карпатами перед великою міґрацією й навіть перед Христом зберає Нїдерле — О времени переселенія Славянъ съ сѣвера горъ Карпатскихъ въ Венгрію (Труды XI съѣзда т. II), пор. його Slovanské Starožitnosti I с. 21—2. До лінґвістичних і фольклорних доказів, вказаних давнїйше, прилучає він археольоґічний — про словянські могильники в Словаччинї. Сей археольоґічний арґумент опираєть ся одначе на тезах, які самі ще не певні, отже й не богато помагає — не більше від тих нїби славянських назв. Про сї назви див. напр. ще Кочубинського О русскомъ племени въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII з'їзда т. II с. 47), Филевича Исторія древней Руси с. 158. Словянство Черни (Corpus inscrip. latinarum III N. 1568: stationes tsiernen, у Птолемея Δίερνα, Ш. 9, 10, на Певтінґеровій мапі Tierna) приймають навіть деякі дослїдники дуже далекі від словянських аспірацій, як напр. Кіперт Lehrbuch der alten Geographie вид. 1878 с. 337. Против сих виводів див. у Крека (взагалї дуже скептичного на сїй точцї, — що не перешкаджає Філевічу покликуватись в своїх елюкубраціях на нього мов би на союзника) — вид. 2 с. 275—6, або у Мілєнґофа ор. с. II с. 378 — вони не признають словянства сих назв.

На подібних же арґументах: нїби то словянських топоґрафічних назвах в балканських землях перед словянською міґрацією і на римсько-словянських культурних стичностях, що стають звістні одначе аж пізнїйше, опираєть ся анальоґічна і досить популярна свого часу теорія, що словянська міґрація в балканські землї почалась ще в Ш в. Її був виставив Дрінов, в книзї Заселеніе Балканскаго полуострова Словянами, 1872 (гл. II), і приняв у змодіфікованій формі Їречек в першім, нїмецькім виданню своєї звістної „Історії Болгар" (гл. Ш) (в роснйськім виданню він лишає справу вже не рішеною). Рїжниця тільки та, що коли словянське розселенне за Карпатами, при непевности своїх арґументів,

само по собі вповні можливе й правдоподібне, то кольонізація Словянами балканських земель перед великою міґрацією має далеко меньше такої апріорної правдоподібности. Давнійші арґументи сеї теорії основно скритикував Крек op. c.[2] с. 275 і далі, і в новійшій науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно іще її повторив, на перекір Німцям, Денї в своїм оглядї словянської історії (Lavisse et Rambaud Histoire générale I с. 690). З новійшої літератури — против неї — вкажу статю неб. Обляка в Archiv für sl. Phil. XVIII: Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte, Kos — Izv. musea za kranjsko, 1898, Klaić Povjest Hrvata, I, 1899, Радонич Ко су Гети у хроници Марцеллина (Глас срп. ак. LX), И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ, I, 1900. Останнїми часами виступив в її оборонї Нїдерле — Ein Beitrag zur Geschichte der slavischen Wanderungen (Archiv XXV, 1903), але арґументація його нас не переконує. Ширший образ сеї кольонїзації заповідає він в Sl. Star. II.

27. Текст Йордана про словянське розселеннє (див. с. 147).

Толкованнє наведеного на с. 147 тексту Йордана має певні трудности. Що lacus Mursianus — се болота на устю Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно, і тепер, можна сказати, загально принято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 і примітку в Момзеновім вид. Йордана с. 162, Первольф у Ж. М. Н. П. 1877, VII с. 175, Ламбін ib. XII с. 142, Кентшиньский — Rozprawy XLIII с. 194 й ин. Трохи труднїйша справа з civitas Novietunensis (так в вид. Момзена, за більшістю кодексів): найпростїйше і найправдоподібнїйше, що тут маємо Noviodunum в Нижнїй Мізії, тепер Ісакча, але трохи дивним тодї стає означеннє словянських границь у Йордана (див. в вид. Момзена с. 163, Müllenhoff II с. 94). Старі об'ясненння сього місця виходили з хибного варіянта Noui, тому не мають значіння, як і звязані з тим об'ясненння: Nova civitas = Новгород, lacus Musianus = оз. Ільмень (останнє стрів я ще у Hunfalvy Ethnographie с. 76, хоч воно в науцї зовсїм полишене).

28. Анти в льонґобардськїй лєґендї (див. с. 154).

В традициї про початки Льонґобардів, перехованій в кількох версіях (в Origo gentis Longobardorum, 2-ої пол. VII в., і у Павла Дияконa, в Історії Льонґобардів) вичисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонґобарди в міґрації з півночи в дунайські краї: Golanda, Anthaib, et Bantaib seu et Burgundaib (Origo — ed. Waitz, Scriptores Langob. et Italici, Pauli Diaconi I. 23). Уже Цайс (с. 472) угадав в Anthaib (вар.: Anthaip, Anthap) „край Антів" (aib, eiba — округ, земля). Але се толкованнє часто відкидають тому, що Льонґобарди не могли стрічати ся з Антами (напр. Міленгоф II с. 98). Та

дуже добре розвязанне сеї справи знайшов Браун (Разысканія, с. 308 і далї): він догадав ся, що ся алїтерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саґи урвана фраза, і деякі иньші імена народів льонґобардської традиції (напр. Болгарів) належать до Остґотів. Се вповні правдоподібно, і ми маємо в цитованій фразї, по всякій імовірности, остґотську память про „краї Антів, Венетів і Бурґундів“ (останні імена Браун толкує инакше, але се нам не важно — пор. критику його поглядів у Веселовского в Извѣстіях рус. яз. 1901, I с. 26 і далї, що одначе також приймає згадану фразу за versus memorialis ґотської традиції). Ся остґотська згадка про „край Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остґоти жили в наших степах, ще перед 376 р.; меньше правдоподібности, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантийські землї, але в кождім разї по походї Теодориха стратили вони всяку нагоду стрічати ся з Антами.

29. Антське питанне (див. с. 155).

Антській справі присьвятив я осібну розвідку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні виводи війшли в перше виданне моєї Історії, і я без змін повторяю їх в сім новім.

Що назва Антів мала полїтичне значінне, таку гадку піднїс Кунїк в книжцї Извѣстія Ал-Бекри, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже катеґорично, що Анти були династи азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відріжняють ся від иньших Словян. Невважаючи на повну голословність, а завдяки свому катеґоричному тону ся згадка пішла в курс: я стрів її, з відкликом до сїєї статї Кунїка, у Шімана op. c. т. I с. 18–9, у Денї (Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. З такою безпідставною фантазією нема що полємізувати, вистане сказати, що ми про таку династию абсолютно нїчого не знаємо. В більше здержливій формі гадку про полїтичний характер антського імени („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) недавнїми часами підняв Потканьский в згаданій статї Lachowie і Lechici (Rozprawy wydz. fil. т. 27, с. 24). Розуміють ся, і в такій скромнїйшій формі сеї гадки не можна прийняти з огляду, що наші звістки про Антів представляють їх в стадії повної полїтичної аморфности.

З лїнґвістів Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралєль вказав на поділ Повісти временних лїт Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут напротив себе зовсїм як в давнину Sclaveni і An-

tae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“ (Die Deutschen c. 602—4). Сю гадку прийняв був Реслєр (Zeitpunkt c. 90) і пізнійше Крек (Einleitung² c. 205—6, на иньшім місці — c. 330, він промовчує полудневих Словян та говорить лише про противставленнє „руських“ і західніх. Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західніх. Одинока обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафарик II. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί). Але вона не так важна, показує тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всїх Словян окрім Антів, (або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю (бо розуміють ся, не міг знати їх близше).

Як вищеподане розумінне назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розумінне знаходимо у декотрих (напр. Голубинскій Исторія русской церкви I² c. 15), що в Антах бачать самих чорноморських — Уличів і Тиверців; ми не маємо вказівок, що сї племена займали цїлу антську просторонь, та й чому-б як раз сї два руські племена злучались в одній загальній назві?

Вкінцї Поґодін (Изъ исторіи слав. предвиженій c. 27) бачить в Антах східніх Словян взагалї і навіть здогадуєть ся, що ототожненнє Антів з українською ґрупою подиктувало мині „патріотичне бажаннє зачати історію України від можливо давніх часів“. Полишаючи на боцї сей несподіваний екскурс в сферу серцевідїння, я думаю, що для обєктивного досліднника вистане оцінки тих трудностей, які звязані — як вказав я в текстї першого видання й сього другого, з розумінням Антів як цїлої східньої галузи Словянства. Сї трудности поминає д. Поґодін мовчки, але їх розумів уже Шафарик (l. c.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало на північ. Візантийцї в своїх згадках про Антів в кождім разї, певно, не мали на гадцї північних племен східнословянської галузи, і ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена українські. Коли д. Поґодін думає инакше, то повинен пояснити свою гадку.

Цїннїйша иньша замітка Поґодіна (Этнографическіе слѣды славянства, Русскій филологическій вѣстникъ, 1901), де він м. и. пробує вказати слїди антського імени в епіґрафіцї. Він вказує на Ἄντας Παπι... в великім реєстрі Боспорян III в. (Inscriptiones Ponti Euxini II ч. 29). По контексту одначе тут треба надіяти ся найскорше Ἄντας Παπίου, а з тим і Ἄντας як етноґрафічне означенне дуже сумнівне. Зовсїм неправдоподібна звязь з Антами імен Antus, Ont, Onthus з угорських грамот

IX—XIII в., на які вказує тамже д. Погодін. Що найбільше можна хиба думати про звязь їх з словянським плем, з якого походило імя Антів — як би знати що воно словянське. В такім разї можна вказати Ута (прикметник Утинъ, вар. Успинъ) одного з князїв чи намістників руських 944 р. (Іпат. с. 266).

Але словянство антського імени лишаєть ся сумнївним, як і сумнївна звязь з сим іменем пізнїйших словянських імен. Такі виводи не раз робили ся, особливо виводили з нього імя Вятичів: Гільфердінґ (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV p. 65), Іловайский — Разысканія[2] с. 171. Проти сього виступає з язикового погляду Крек[2] с. 254. Ще довільнїйша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульцї.

30. Лїтература давньої східно-словянської кольонїзації (с. 163).

Підставовою працею для історії старої східно-словянської кольонїзації зістаєть ся книга Н. Барсова (пок. професора варшав. университета) Очерки русской исторической географіи, вид. 2 1885. Він опираєть ся передо всїм на дуже старанній і дотепній аналїзї звісток лїтописних, а при тім велику вагу кладе на вказівки ґеоґрафічні й хороґрафічні — назви рік і осад, переступаючи в тім часом межу і хапаючи ся за дуже далекі й припадкові подобозвучности. Се до певної міри здискредитувало сей метод, так що з пізнїйших дослїдників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко уживає сього хоро- і топоґрафічного метода Корсаковъ в цїнній моноґрафії Меря и Ростовское княженіе, 1872; дуже сильно підносив його цїнність Филевичъ в своїй Исторії Древней Руси, т. I (одинокий), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съѣзда I, і діскусія ibid. III с. 89), але саме переведенне сього метода у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статї Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських моноґрафій по історії поодиноких земель, де історії старої кольонїзації удїляло ся досить богато місця — такі моноґрафії: П. Голубовского Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881. Д. Багалїя теж Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882. П. Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Исторія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займаєть ся полудневою, пограничною з степом кольонїзацією); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ исторіи

Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского Исторія Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV ст., 1895; Е. Даниловича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896. В. Ляскоронского Исторія Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903), Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між сими дванадцятьма монографіями були розуміється ся і сильнійші й слабші, але історично-географічна часть в них дуже часто становить найсильнійшу сторону і з найбільшим накладом зроблена (напр. монографії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину).

При тім під впливами проф. Антоновича, ініціативі котрого завдячує наука сю серію монографій, як помічний матеріал при історично-географічних і етнографічних дослідах використовуєть ся в сих монографіях, особливо в 90 х рр. — результати археольогічних розслідів. Сею дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працях, починаючи від першої, програмової щоб так сказати: Область Дреговичей какъ предметъ археологическаго изслѣдованія (Труды кіев. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити археольогічний матеріал для визначення границь племен, мушу признати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і иньші. Як показали пізнійші археольогічні досліди, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; анальогічні форми почали показувати ся на ріжних племенних територіях, а що все таки досліди лишають ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племінні похоронні обряди, про племінні типи тепер ще передчасно. Найліпше се задокументували огляди археольогічних здобутків, зроблені в останніх літах А. Спіцином: Обозрѣніе нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и словянской археологіи кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) и Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Д. Спіцин стоїть на становищи тих племінних типів, але на його роботї найліпше видко, яких натягань і скоків треба, аби перевести сю племінну систему через инїшнїй археольогічний матеріал*).

---

*) Прогалини в нашім матеріалї виказує мапа, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і з заштрихованих тут країн богато досліджено аж надто поверховно.

Разом майже зі згаданими працями д. Спіцина появила ся инша проба етноґрафічної системи — на підставі фактів лінґвістики, діалєктольоґії — ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“. Ідея не нова; гадку про те, що сучасні діалєкти відповідають у нас давньому племенному поділу, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів этнографической экспедиціи въ Югозападный край, 1874. Але роботи, яка поставила собі завданнєм детайлїчно прослїдити, о скільки територій племен відповідають або не відповідають сучасним діалєктичним ґрупам ми не мали й не маємо: праця д. Шахматова будує власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свобідно, і сучасну діалєктольоґію, й стару етноґрафію (його провідна ідея — се рішучий вплив полїтичних орґанїзацій, держав XIV і пізнїйших віків, що розбив старі племінні ґрупи й став підвалиною нових „народностей“). Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложене ним ґрупованнє племен X—XI вв. буду говорити ще низше.

31. Дреговичі (див. с. 165).

Гадку, що Дреговичі займали тільки басейн Припети, а в басейнї Березини сидїли вже Кривичі, піднїс Барсов[2] с. 124, і до сього погляду прилучили ся потім і декотрі иньші дослїдники (нпр. Багалїй Исторія Сѣверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мислї 1888, VIII, пор. мапку в його Очерках по исторіи рус. культуры т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в згаданій статї: Область Дреговичей, де між иньшим для означення дреговичської території ужив археольоґічних спостережень, піддержаних потім пізнїйшими його розвідками — Формы погребального обряда Минской губерніи (Труды IX съѣзда т. I) і комунїкати в IV і VI т. Чтеній кіев. истор. товариства. Він вказав, що такий похоронний обряд, де небіжчика клали на поверхнї землї й засипали, типовий для дреговицької території (таких похоронів д. Завитневич рахує на 70% між Днїпром і Припетю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новійшій працї Ол. Грушевського Пинское Полѣсье с. 10—1). Але сей дреговичський похоронний тип не виріжняєть ся виразно від похоронів сусїднїх територій — з одного боку і типи находок, і форми похорону зближають його з деревлянсько-волинським, розповсюдненим на полудень від Припети, з другого боку дреговичські типи переходять в кривичські й радимичські, і поки що відріжнити м і ш а н и н є типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спицына Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговичських і кривичських). Хиба ма-

сова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі инші аргументи за дреговичською кольонізацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (ор. с. 10—1). Що до західньої границі дреговицької кольонізації, то тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) виразно відріжняють ся від припетсько-березинських; се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побуже належало вже иньшому племени, та поки що археольоґічного матеріалу для сих країв дуже небогато і з виводами треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріалы по археологіи Россіи N. 4, і Кратскія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труды VIII съѣзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX з'їзда, Спицынъ ор. с. с. 337—8, Ол. Грушевскій ор. с. 11.

32. „Суличі“ (див. с. 170).

Між численними варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оповіданню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: „съ Суличи“ замість „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентіївський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитане „с Уличи“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але з Суличів тих кодексів виросли в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троіцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в лїтописцю вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне. В результатї з'явив ся новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули. Шлецер посадив їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I[5] с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Потім їх зложено ad acta, але недавно проф. Завитневич захотів їх воскресити (Труди VII з'їзда т. I: Существовало ли славянское плѣмя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то нїякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

33. Гіпотеза про Сіверян на Подоню (див. с. 172).

Гадку, що Сіверяне займали також басейн Дона, аж до Азовського моря висловив Барсовъ (Географія нач. лѣтописи[2] с. 149), й її прийняли історики Сіверської землї Багалїй і Голубовский: Багалѣй ор. с. с. 216 і далї, Голубовскій Ист. Сѣвер. с. 3 і далї (в пізнїйшій своїй працї „Печенѣги“, він уже її не повторив), а потім і иньші дослїдники (нпр. Шахматов ор. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55). Але аргументи її досить слабкі. Що Тмуторокань належала до Сі-

верської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилучення Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізнійший катальог міст (XV віка) згадує Тмуторакань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмутороканъ, Остреческый, на Деснѣ Чрънигова — Воскр. I с. 240) се також нїякий аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмутороканъ остреческый, і розуміти як Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татїщев, і новійшими часами проф. Багалїй або ак. Шахматов); „Остреческый“ мабуть осібне імя — Остер. Коли-б і був дїйсно Тмуторокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разї не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розуміється ся, старше) просто через те, що сіверські князї, сидївши в сім останнїм, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсїм припадком опинитись в сім катальозї поруч сіверських городів, як волости сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібнїйше. Що Донець звав ся Сіверським (маємо сю назву в пізнійшій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спасского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було з верхівєм Донця, що дїйсно випливає з Сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою противставляло ся чи його верхнім притокам, що мабуть мали тамже назву Донця (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середнїй і нижнїй його части. В пізнійшій місцевій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сиверскихъ“) звязуєть ся з територією літописної сіверянської кольонїзації — далї Посуля не йде (Архивъ Югозап. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходів при статї Падалки О времени основанія г. Полтавы, Чтенія київ. істор. товариства т. X). Се також аргумент contra.

Всї отсї спостереження й міркования змусили мене відступити від гадки про сіверянську кольонїзацію на Подоню, до якої я сам в першім виданню сеї книги досить прихиляв ся. Нема анї підстави анї потреби звязувати кольонїзацію подонську чи азовську з Сіверянами. Повість, промовчавши зовсім її істнованнє, могла зовсім легко промовчати й імя племени, що сидїло в заднїпрянських, лївобічних степах.

34. Теорія великоросийської кольонїзації на Поднїпровю (с. 173). Теорія ся носить імя Поґодіна, що дав її вповнї виразний вислов, але се були тільки крайнї льоґічнї консеквенції з тих поглядів про тїсну звязь Руси київської з Московською державою, які з давна закоренили ся в великоруських кругах, в великоросийській книжній традиції. Тим поясняєть ся обставина, що й теорія Поґодіна й її нове виданнє — теорія Соболєвского серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели Українцї.

Сам Поґодін каже, що його привели до тих виводів слова Срезневского й Лавровского, ніби в старорускихъ памятках нема прикмет української мови; сам він давнійше, в 40-х рр. (див. його Изслѣдованія III с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета фільольоґів прийняв сю гадку і дальше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ того покликуєть ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розвязує він усе отсе здогадом, що „кіевскіе Великороссіяне“ вийшли на північ по татарськім погромі, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Поґодін близше сього часу не означає. Взагалї його статя, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в видї листу до Срезневского й надрукована в 1856 р. в V т. Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ, а потім, в тім же роцї, в VII т. його Изслѣдованій) мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, а заразом ставляючи ще більше відважні здогади що до початків словянської мови. Ще фільольоґічним арґументам (дуже дилєтантським і наівним) дав він тут більше місця, історичну-ж сторону своєї гіпотези попробував уарґументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Против виводів Поґодіна завзято виступив Максимович з двома серіями статей (все в Русскій Бесѣдѣ): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1857, з нагоди відповіди Поґодіна — тут він розбирав головно фільольоґічні погляди Поґодіна, тим часом як його теорії про українську міґрацію присьвятив статю О мнимомъ запустѣніи Украины (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статею „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Поґодіна постарав ся піддержати фільольоґічними арґументами П. Лавровский (один з моральних її батьків) в статях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. П., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѣ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1863, всї три серії передруковані в III т. Собранія сочиненій), і сим закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо вияснена була історична форма питання — безпідставність гіпотези про міґрацію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, уставив вірний погляд на справу.

Натомість фільольоґічна сторона питання не була висьвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалєктольоґія була ще тоді в зародках. Се було причиною, що теорію Поґодіна відгріто наново як раз від фільольоґічного кінця: зробив се Олексій Соболєвский, тодішній професор київського університета, спеціаліст від історії „русскаго языка". В 1883 р. він прочитав у київськім історичнім товаристві реферат: „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв."; в нім він виходив від спостереження, що в памятках, які він уважав київськими, брак українських фонетичних прикмет (які знаходив у памятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сій підставі поновляв Поґодінську гіпотезу. Новиною в його рефератї була фільольоґічна арґументація — історичну обстанову теорії Соболєвский брав готовою від Поґодіна, з тою ріжницею, що відсував заселеннє Подніпровя Українцями аж на XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Поґодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї кольонізації не можна).

Реферат Соболєвского викликав цілу бурю в київськім історичнім товаристві. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнійшими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Ґолубовский, Лучицький, Ґолубєв (знову самі Українці, з виїмком проф. Ґолубєва). На жаль, і реферат Соболєвского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (близше не піддержав його нїхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі зміст їх в Чтеніях товариства (т. II). На ґрунтї фільольоґії XI—XII вв. Соболєвский був сильнійшим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудийованим, на підставі рукописей, матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнім ґрунтї теорія Соболєвского потерпіла сильні удари, особливо від проф. Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустїннє Київа й Київщини („Кіевъ его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе — в Київській Старинї 1882 р., передр. в I т. його Моноґрафій), а відповідаючи на теорію Соболєвского вказав на кольонїзаційний напрям з півночи на полудень України, як він представляєть ся в люстраціях з середини XVI в. Соболєвский одначе зістав ся при своїм поглядї й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ исторіи русскаго языка, 1884, Лекціи по исторіи русскаго языка, 1888, і поменьших статях — Источники кіевскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбах Кіева, 1885 (київ. Университет. Изв., VII), Населеніе Украйны въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Против фільольоґічної сторони теорії Соболєвского тоді виступив ак. Яґіч (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — з поводу Очерків, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889, з поводу Лекцій), з дуже основною критикою, що змусила Соболєвского до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника він здобув в д. Шахматові (теп. академіку петербурґськім), що в своїй статї Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Яґіча виступили в оборонї українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житіє Сави (Мочульській — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіе св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колесса — Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmales a. d. XIII Jhdte Zitije sv. Savy, 1896 — Archiv für sl. Phil., т. 18). З паперів неб. Потебнї опубліковано також і його критику теорії Соболєвского (Извѣстія II отд. академії, 1896). Сам Яґіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх Einige Streitfragen (1898, Archiv für sl. Phil. XX). Нарештї проф. Кримський в Київській Старинї 1898 і 1899 надруковав широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, де зібрав богатий матеріал, хоч і без відповідної обережности в його збиранню й уживанню. Як стояла тоді справа в очах неанґажованих у нїй фільольоґів може служити показчиком вступна лекція київського фільольоґа Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболєвского (Унив. Изв., 1898, Ш). Нарештї під впливом критики, здаєть ся — найбільше під впливом останньої статї Яґіча відступив від поґодїнської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Київа — каже: „у всякім разї ми не маємо причини не признати київської людности полуднево-руською, хоч вона в самім Київі була значно розмішана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам д. Соболєвский нїчого не попускає з своєї „гіпотези“, і напр. в Věstnik-у slovanskych starožitnosti (вип. IV, 1900), рецензуючи статю д. Михальчука, гірко нарікав, що Українцї занадто беруть до серця „чисто археольоґічні питання“ і бачать „смертельного ворога в кождім, хто позволить собі припускати (хоч би на солїдних основах) в Киянах XI—XIII в. племя великорусскої галуви“.

Серед істориків проба Соболєвского відреставрувати „на солїдних основах“ Поґодїнську теорію не знайшла прихильників. Не тільки українські дослїдники, а й иньші, що близше займали ся історією Подніпров

в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії — Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владимірскій-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Юговападной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступає, хоч і здержливійше, також і против Погодінської). Детайлїчний перегляд сього питання і критику арґументів про спустінне Київщини я дав в своїм Очерку исторіи Кіевской земли, 1891, гл. VI — Кіевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він зістає ся й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних арґументів і детайлїв відсилаю до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула останніми часами на тлї давнійшої теорії Погодіна і Соболевского і представлена позажними іменами Яґіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу уважати инакше як уступкою, яку роблять згадані учені Погодінській теорії. Зовсім виразно видно се у д. Яґіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боцї серед української кольонізації (сей довід, видко, по тім вплинув і на д. Шахматова), ш. автор пише: „За Днїпром на широкім просторі до сходу і півночи могла мати свою арену уже иньша, полудньова східня ґрупа племен або діалектів — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнійшої лїтописи могли й язиково відріжняти ся від осадників правого боку Днїпра“ (Einige Streitfragen c. 30).

Ш. академік, як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — но просту дїлить спірну територію між прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи арґументів. Д. Шахматов пробує арґументувати: вказує на полїтичну окремішність Сіверян від Полян, на доказ їх етноґрафічної осібности: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Поляни й иньших полудньово-руських племен, не маємо підстави: полїтична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князїв — з другого, виразно, думаю, сьвідчить, що Сіверяне й Поляне ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а пізнійше — коли Русь розпадала ся на области, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 25). Розуміють ся, се арґумент зовсім слабкий: полїтична осібність не доводить приналежности до двох етноґрафічних ґруп; найлїпшим доказом той

сам Переяслав, що все стремів до політичної осібности від Сіверян і для того піддаєть ся суздальським князям, з котрими все мали свої пограничні рахунки князї чернигівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династиї далекої, котра не приключить його як додаток до котрогось з сусіднїх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильнїйші й иньші арґументи, наведені автором на попертє теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут по них, бо розбираю їх докладнїйше в статї: Спірні питання староруської етноґрафії, що має вийти в петербурськім збірнику статей з славістики. (Пор. також мої замітки, висловлені д. Яґічу в листї на його запитанє і подані ним в його статї Einige Streitfr. с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — Записки т. XXVI с. 6).

Ак. Шахматов зачисляє при тім до Сіверян усю лївобічну людність. Як вказано, ми не маємо підстави розтягати її на нижнє Днїпро або на Подоньє. Одначе таке або сяке рішенне справи етноґрафічної приналежности для Сіверян, рішає її й для людности Подоня: коли Сіверяне належали до полудневої ґрупи, то не могла належали до північної й людність Подоня або нижнього Днїпра. Думаю, що фільольоґи що роспрощали ся з теорію київських Великоросів, приглянувши ся до справи, дуже скоро дадуть спокій і сіверянським, а з тим і скінчить своє істнованнє ґіпотеза про те, що східні части нинїшньої української території були залюднені давнїйше племенами великоросийської ґрупи.

35. Література про Уличів (див. с. 177).

З чималої літератури про Уличів вичислю лише головнїйше: з давнїйшого Шафарика II. 28. 12 і Надєждїна О положеніи города Пересѣчна в Записках одеського історич. товариства т. I, з новійшого: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і прихильна рецензія Бичкова в Отчетї о XIV присужденіи наградъ гр. Уварова; Ґолубінского Ист. рус. церкви I. 1 с. 37—8; Барсова ор. с.[2] гл. V; Дашкевича Замѣтки по исторіи литовско-русскаго госуд. с. 65 і далї; Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 17 і далї; Соболєвского в Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 3—4, Партицького Хто були і де мешкали Угличі — Дїло, 1893 ч. 21, і йогож: Хто були руські толковини (ib. ч. 16); Філєвіча Исторія с. 290 і далї; моє Барское староство с. 9—10; Шахматова ор. с. с. 19—20; Веселовского Изъ исторіи герман. и слав. передвиженіи — Извѣстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20.

Звичайно задачею в сій справі ставили — вияснити дійсну форму імени племени і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углї“ — Ὄγγλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надєждїн, Ґолубінский, Партицький, Філєвіч,

або між Дніпром і морем (Весєловский) або в річках — Углі, теперішній Орелі, на лівім боці Дніпра (Шлєцер Ш с. 9, Партицький), або Інгулі та Інгульці, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі", шукав „луки" — заворота моря або ріки (Дніпра — Філєвіч). При тім одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл", або від ґеоґрафічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфіґурації території.

Ламбін, основно розібравши звістки про осади Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про осібність наддніпрянських „Угличів" (він приймав сю форму) від західніх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галузи одного племени. Д. Соболєвский, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улучичів" і се імя звязав з Лучськом. Правда, він не перший впав на таку гадку — пор. нотку (нову) на марґінезі Тверської лїтоп. (с. 23): „від них повинний називати ся Луцьк" або інтересний, але непевний варіант „Россійскої лѣтописи по Софѣйскому списку" (1795 р., дуже недбале виданнє): „Лучане" (пор. Шлєцера I с. 212); але в науковий оборот війшла вона з статєю Соболєвского. В своїй книзі про Барське староство, і потім в 1 вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфиродного. Діло в тім, що так як Ламбін, положивши натиск на дніпровську кольонїзацію, не відважив ся приложити до неї иньших звісток про Уличів, так Соболєвский, звязавши їх з Луцьком, зовсім вирік ся дніпровських Уличів. Перемінюючи інтерпункцію в тексті лїтописи, він читає: „Къде ныне Велыняне а Улучичи. Тиверци..." Таким чином Улучичі в нього стають частиною Дулїбів, а звістку про міґрацію Уличів він відкидає зовсім. По праці Ламбіна се був рішучий і нїчим не оправданий крок назад. При поправцї Соболєвского Тиверцї по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Дніпра до Дуная, а Соболєвский сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціах не можна витолкувати похибкою писця: се сьвідома поправка чоловіка, який знав, що́ писав. Слова новгородської верзії про перехід Уличів і означенне їх території в полудневій верзії поперають себе посполу, і признаючи певну плутанину в сім означенню, ми нїяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всї, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значенне: навіть лекція Лавр. „сѣдяху бо по Днѣстру", може бути поправкою, замість: „сѣдяху по Бѡ Днѣстру" — по Богу и Днѣстру (так реставрує, припускаю — незалежно від мого здогаду в 1 вид. Історії, се місце і ак. Шахматов, l. c.).

Чому я відступаю тепер від гадки про звязь племінної назви Улучів чи Улучичів з Луческом — я пояснив в тексті: прийшло ся б признати, що Улучі поставили місто, назвавши його по імени своїм, і потім від імени його звали ся подібно-ж Лучанами. Тому й говорити про племя Лучан — як говорять тепер часом дослїдники (напр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

36. Література західньої границї української кольонїзації (с. 188).

Про польсько-руську границю в Галичинї див. стару, але не зовсїм перестарілу (принаймнї досї не заступлену чимсь лїпшим) працю Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien, 1849, с. 23, Czörnig Ethnographie der österreichischen Monarchie I с. 49 і далї, йогож Ethnographische Karte, 1855 (арк. 2) і меньше виданнє 1866, Ficker Die Völkerstämme der Oesterreich Monarchie, 1869, Le Monnier Sprachen - Karte von Oesterreich-Ungarn, 1888, Wiadomości statystyczne т. XIII, Rocznik statystyki Galicyi т. IV (перепись 1890 р.), Шематизми Перемиської епархії (особливо 1879 р., з історичними вказівками), Головацкій Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I (вступ), йогож Карпатская Русь в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не богато інтересного), А. Д(обрянский) О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владиміра Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-руської границї тут по Зубрицькім теж не багато нового), І. Верхратський — інтересна монографія про Замішанців в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. III, Potkański Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski, IV (детальнїйшу студию автор заповідає на пізнїйше).

Про польсько-руську границю між Вислою та Бугом писалось чимало, але шкодив публїцистичний елемент, що домішував ся сюди й неразъ дискредитував самі факти. Згадаю що важнїйше про північну українську границю. Для історичної етнографії — Барсов[2] т. V і VI. Крыжановскій Русское Забужье — Собраніе сочиненій т. II. Лонгиновъ — Червенскіе города, 1885. Площанскій — Акты холмскихъ судовъ XV—XVII в. въ ихъ указаніяхъ для исторіи и этнографіи русскаго Забужья (Труди IX з'їзда т. I) и Холмская Русь, I—II, 1899. Филевичъ — Исторія древней Руси I с. 239. Potkański Kraków przed Piastami l. c. c. 106 (про неї див. Записки Наук. Т. ім. Ш. т. XXVI, бібл.). Дещо інтересне, хоч і не дуже, і не богато, можна знайти часом в Памятникахъ старины въ западныхъ губерніяхъ (статї Шолковича і Лонгінова в VIII т., кілька дрібних статеєк в т. VII) і в більш популярних: Холмская Русь, вид. Батюшкова, 1887, Гербачевского Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892. Про сучасні етнографічні відносини: Шафарика Slovanski narodopis, етнографічні мапи — Рітіха, Кояловича (в Документах объя-

сняющих исторію Западнаго края, 1865), Щебальского Забужная Русь, Народописна карта д-ра Величка, Карского — як низше; pro altera parte — див. монографію Плешиньского Bojarzy międzyrzeccy (Biblioteka „Wisly", XI), властиво долучену мапку, де в Радинськім повіті польські села виступають островами серед руських осад. Далі — Микуцкого Отчеты въ IV т. Извѣстій нет. академіи с. 110, Михальчука Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи (Труды этногр. экспедиціи VII), Григорьева О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевского Опытъ русской діалектологіи I с. 69—70 і Живая Старина 1892, II. Карского Матеріалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III), Къ вопросу объ этнографической картѣ бѣлорусскаго племени (ib. 1902, III) і що йно випущена його праця: Бѣлоруссы т. I. Введеніе къ изученію языка и народной словесности, 1903 (Виленскій временникъ т. I.).

Про руську кольонізацію на полудень від Карпатів: Срезневскій Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Czörnig I с. 45 і далі, III с. 147 і далі. Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862—7. З паперів Жеґоти Паулі (записки про Угорську Русь) — Записки Н. Тов. ім. Ш. т. XXVI, miscell. Ламанскій Славяне въ М. Азіи і т. и., 1859. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византія и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII (дод. II). Успенскій Образованіе второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Д(обрянский) в Ж. М. Н. II. 1880 III (про Спіш). Ґротъ Моравія и Мадьяры, 1881, гл. II. Кочубинскій Отчетъ в Запискахъ одеського університета т. XIII, XVIII, XX, Славянская рукопись Пештскаго музея — Р. Филол. Вѣстник 1881, I, Разселеніе Славянъ IX в. (мапа) і особливо: О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ в Трудах VII з'їзда т. II. Píč Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren, Sitzungsberichte der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1888. Филевичъ Угорская Русь (Варшав. Университ. Извѣстія 1894, V), статї в Ж. М. Н. II. 1895, введені потім в його Исторію древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ" в Варшавских университет. извѣстіях 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византійскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь).

Про сучасну Угорську Русь мапи Чернїґа, Le Monnier, Величка. Фікер, Головацький op. c., Fényes Die Statistik des königr. Ungarns, 1843, Волланъ Угрорусскія пѣсни, 1885. Петровъ Замѣтки по Угорской Руси Ж. М. Н. II. 1892, II. Leipen Die Sprach-Gebiete in den Ländern der ungarischen Krone, 1896. В. Гнатюк

Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичних заміток з XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přhled, 1899). Balogh A népfajok magyarországon, 1902 („Народи Угорщини", на підставі переписи 1890 р.). A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 („Перепись людности в краях угорської корони, в 1900 р."). Томашівський Угорські Русини в сьвітлї мадярської урядової статистики (Записки Наук. т. ім. Ш. т. LVI); незадовго має появитись в петербурськім збірнику статей з славістики йогож студия про угорсько-руську територію.

Велика лїтература розвинула ся останнїми роками спеціально про західню руcько-словянську границю; вичислю лише що важнїйше: Akej viery sú Slovácі — статї в Slovenské Pohlady 1895 і 1896. Соболевскій О границѣ Русскихъ и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrusischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle Národopisná mapa uherskych Slovaků na základě sčitaní lidu z roku 1900, p. 1903, йогож k sporu o ruskoslovanské rozhrani v Uhrach (Slov. Přehled, 1903) і Ješte k sporu o ruskoslovenskou hranici v Uhrách (ibid. 1904 r. 6).

37. Рух української людности на польсько-українськім пограничу по переписам (див. с. 189).

Навожу з VII т. Podręcznik statystyki Galicyi, XIII т. Wiadomości statystyczne і Rocznik statystyki т. IV процентові цифри людности, що уживає польську і руську мову, та людности руського і латинського обряду в західнїх повітах:

	1890		Приріст в р. 1880—90 в %				приріст (або убуток) в % Русинів в 1890—1900	
	%	%	Русинів		Поляків			
	руської мови	руського обряда	по мові	по обряду	по мові	по обряду	по мові	по обряду
Новий Торг	3.04	3.06	5.53	1.33	6.07	6.11	—0.16	—0.23
Новий Сонч	13.82	13.91	7.29	6.31	14.71	13.28	—2.20	—1.04
Грибів	18.91	18.85	9.80	5.96	6.01	7.34	—0.59	—0.73
Горлиці	25.28	24.50	1.61	2.75	9.95	8.52	—0.12	—0.47
Ясло	9.92	9.50	—10.61	3.67	7.40	5.15	+2.02	+0.97
Коросно	16.54	16.45	—20.46	5.70	16.09	8.79	+4.51	—0.46
Березів	11.92	15.44	12.19	8.16	1.52	1.53	+1.04	+0.35
Ряшів	0.18	1.46	—79.63	—20.45	9.90	10.19	+0.10	+0.51
Ланцут	3.00	5.68	30.16	5.91	9.01	9.76	—1.04	—0.60
Нисько	0.06	2.07	—	0.41	7.08	10.21	—0.02	+0.44
Сянок	50.58	52.05	4.63	6.63	14.14	9.69	—0.04	—0.42
Перемишль	48.81	51.02	20.01	14.85	45.38	71.85	+0.42	—0.26
Ярослав	33.55	41.01	97.29	18.70	—6.21	15.08	—0.23	—2.57

38. Слїди Руси в Семигородї (див. с. 197).

1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Be-

ликий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин, але його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносив се число до 200. Про сї останки писали в XVIII в. Бєл і Бенке, і на поч. XIX Едер — див. про них у Філєвіча Отчет і Исторія 1 гл., у Кочубинського в Трудах с. 37 і далї. Надєждін, що побував в Семигородї на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значінє сих руських осад для історії руської кольонїзації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я зовсїм переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихия ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадярів в Панонїю"; на потвердженнє він вказував на семигородських Русинів, і сїєю подунайською Русию уважав можливим пояснити лїтописні леґенди про міґрацію Словян з над Дунаю, про подорож Кия й т. и. — с. 103—5. Одначе норманїзм, устами Куніка в Berufung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської кольонїзації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську кольонїзацію Семигорода спущено з ока. Публїкуючи в перше тексти з Черґеда (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич признав їх болгарськими, але потім відступив від сїєї гадки і черґедські тексти признав памяткою мови „дакійських Словян": Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6 тут видано тексти Едера), теж Vergleichende Grammatik III. 201, Altslovenische Formenlehre XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії" виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанский, але питанє про загадкову руську кольонїзацію в Угорщинї вирнуло на верх знову тільки завдяки Реслєру, коли в 1871 р. вийшли його Rumänische Studien; за ним піднесли гадку про стару руську кольонїзацію на Дунаю Васїлєвский (1872), Успенский, Ґрот, а Кочубинський і Піч оперли сю гадку про руську кольонїзацію Семигорода на фактах. Одначе справа не порішена остаточно. Супроти руської теорії стоїть болгарська, що не бачить поза Болгарами Русинів і готова руське імя тих останнїх Семигородських Русинів уважати непорозуміннєм (Мілєтіч). Воно фактично дуже заплутує справу той факт, коли мова останнїх семигородських „Русинів" справдї показуєть ся болгарською; але в усякім разї справа руської кольонїзації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останків. Проф. Яґіч, що в рецензії праці Філєвича досить скептично висловив ся про руську теорію (Archiv XIX с. 237), в новійшій розвідці (Archiv. XX с. 22—3) признає певним фактом, що в Семигородї Русь стрічала ся з Болгарами.

39. Література словянського побуту й культури в епоху розселення (див. с. 213).

Лінґвістичні досліди досі грають першу ролю в сій справі. Але вони лишають ще богато бажати. По коротких екскурсах в загальних працях, як Яґіча Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, і особливо Воцеля Pravěk země české, дав просторий розділ в своїй праці Крек Einleitung² с. 108—183, вийшла спеціальна (не скінчена) праця проф. Будиловича (Первобытные Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ. Изслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ, ч. I, вип. 1 і 2, К. 1878—9, ч. II в. 1, К. 1881) і моноґрафія про словянську фльору — Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah (Rad. jug. akad., т. 39). Праця Будиловича була неприхильно оцінена критикою, але дає богатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (Sprachvergleichung² с. 84) закидає теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру". Але з другого боку й німецькі дослідники культури значно знижали рівень словянської культури, толкуючи все язикові подібности як словянські запозичення з німецького. Се треба сказати й про новійші досліди над спільними словами у Словян і Ґерманців: C. Uhlenbeck Die germanischen Wörter im Altslavischen (Archiv für Sl. Philologie XV), H. Hirt Zu den germanischen Lehnwörter im Slavischen und Baltischen (Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutschen Sprache, XXIII). Не свобідні від сього і такі незвичайно цінні для студийованя давнього побуту загальнійші праці як Hehn Kulturpflanzen und Hausthiere, O. Schrader Sprachvergleichung und Urgeschichte², Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Словянські лінґвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі одначе ідуть сею протоптаною стежкою — див. напр. Brückner Cywilizacja i język, 1901, с. 30 і замітки до його власних лінґвістичних об'яснень у Яґіча в Archiv XXIII с. 536—7. З словянських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву ще давнійшу роботу Міклошіча Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen, і поправки до нього Matzenauer-a Cizi slova ve slovanských řečech, та новійшу розвідку С. Станоевича Гипотеза о славянскихъ заимствованныхъ словахъ изъ германскаго (Сборникъ статей посвященныхъ Ѳ. Ѳ. Фортунатову, 1902 — про хронольоґію й історичну обстанову словянських запозичень з ґерманських мов).

Праці Шрадера з методольоґічного погляду цікаві тим, що він старається ся комбінувати факти лінґвістики не тільки з відомостями історичних і літературних джерел, але також з фактами етнольоґії і археольоґії. Але в курс пішов археольоґічний матеріал старших епох, а по-

війших часів — дуже мало, і взагалї метод Шрадера защіплюєть ся досить поволї.

В своїй Історії Київщини, виданій в р. 1891, я старав ся дати начерк стародавнього побуту на підставі фактів історично-літературних і археольоґічних. В сім напрямі не бачу аби пішли новійші дослїдники стародавнього побуту (хиба в моноґрафіях поодиноких земель, що виходили потім в Київі, проявляєть ся така-ж тенденція). Зрештою на сім полї останнїми часами рух досить слабий. Археольоґічний матеріал, що зростає з року на рік, лишаєть ся дуже мало обробленим і не зведеним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розуміють ся — побіжний образ східнословянської культури на підставі археольоґічного матеріалу дав недавно проф. Антонович в виданню Б. Ханенка Древности Приднѣпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (кн. 1—6). Інтересний реферат був предложений проф. Завитневичом на останнїм археольоґічнім з'їздї — О культурномъ вліяніи Византіи на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода — Извѣстія с. 90, але досї не видрукований. Було-б дуже пожаданим, аби він заохотив і иньших до подібного моноґрафічного оброблювання археольоґічного матеріалу. Взірцї такого моноґрафічного оброблення, дуже солїдного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучін — його реферати О древнемъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съѣзда, О нѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудах VI съѣзда; але робота в тім напрямі якось не пішла (на XI з'їздї предложив велику працю про східноевропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годї в тім матеріалї з'оріентувати ся). Тим треба по части оправдати, що історична наука все ще не може зійти з історично-літературного ґрунту, на якім дослїджували стародавний побут старші історики — як нпр. Соловьевъ, Бестужевъ-Рюминъ й иньші в своїх курсах історії давньої Руси.

З иньших словянських племен — недавно почав виходити закроєний на ширшу міру, хоч і досить механїчно зроблений курс І. Смірнова Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (1 частина вийшла осібно 1900 р. в Казани, далї друкуєть ся в Записках казанського університету). Легковажачи лінґвістичний матеріал, він опираєть ся окрім історичного матеріала на фактах етноґрафії й фолькльору, а також археольоґії, хоч і не все зручно використовує їх. Більше старої методи держить ся иньший, короткий начерк Smičiklas Cultus- und Culturanfänge der Croaten (Donauländer рік I). Популярно й не солїдно зроблений начерк: A. Lefèvre Germaines et Slaves, origines et croyances, 1903, Парнж. Спеціальнїйша лїтература вказана низше при поодиноких пи-

таннях. З круга загально-індоевропейської культури в доповненнє до названих праць О. Шрадера вкажу ще студиї Гірта, що стоїть не в однім на відміннім становищу: Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen (Geogr. Zeitschrift, IV), Die wirtschaftlichen Zustände der Indogermanen (Jahrb. f. Nationalökonomie, 3 серія т. XV). З історії культури взагалї: Bücher Der wirtschaftliche Urzustand², 1897; Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896; Höck Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprunglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen (Geogr. Zeitschrift, V); Buschan Vorgeschichtliche Botanik der Kultur- und Nutrpflanzen der alten Welt, 1895; Hahn Die Hausthiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen, 1896, і Ursprungsgeschichte und Entsehungsweise des Ackerbaues (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde).

40. Лїтература монетних находок (див. с. 245).

Археольоґічні мапи: Київської й Волинської ґуб. Антоновича (в показчику при них виказані монетні нахідки по катеґоріям), Подільської Сїцинського, Херсонської Ястребова (Опытъ Обозрѣнія древностей Херсонской губ.); була предложена на Харківський з'їзд також мапа Харківської ґуб. Багалїя, й певне вийде не задовго. Бѣляшевскій Монетные клады Кіевской губерніи, 1889. Данилевичъ Монетные клады Кіевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (зачала ся друком, але не вийшла досї). Самоквасовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣ появленія плодовъ римскихъ монетъ въ землѣ древнихъ Руссовъ и Ляховъ — Труды VIII съѣзда т. III. Pič Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далї. Поодинокі важні нахідки див. іще: Россійскій историч. музей с. 598—600; Труды Кіев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин.

Самоквасов толкував сї монетні скарби тим, що їх рознесли Словяне, еміґруючи з над Дунаю (він приймає лїтописну теорію дунайської правітчини). Ляскоронский думає, що сї монети добували ся не так торговлею, як війнами і нападами на римські землї. Се друге об'ясненнє в части оправдане. Але люде з середнього й горішнього Поднїпровя на римські землї певне не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

41. Торговля давньої Руси (див. с. 245).

Про давню руську торговлю з старших праць назву: Rasmussen De Arabum Persarumque commerico cum Russia et Scandinavia, 1825;

Савельева Мухаммеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьева О куфическихъ монетахъ находимыхъ въ Россіи (в збірн. Россія и Азія). Далі: Аристова Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужева-Рюмина Русская исторія I с. 261 і далі; Хвольсона Извѣстія ибн-Даста 1869, спеціальний екскурс про східню торговлю с. 158 і далі; Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено, вид. 1885 р. в Липську, з деякими доповненями); Забѣлинъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1882 (не богато); Ключевскій Боярская дума, 1883 і його-ж статї в Русской Мысли 1880 р.; Píč Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 с. 268 і далі; Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнїйші видания сеї працї — Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Історія Київщини с. 385 і далі; Голубовский Исторія Сѣвер. земли с. 31 і далі й Ист. Смоленской з. с. 100 і далі; Kuun Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5.

Для північної торговлї (факти пізнїйші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнїйших відносин): Бережковъ О торговлѣ Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статї його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р.; Никитскій Исторія экономическаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

42. Сучасний український антропольоґічний тип (див. с. 271).

Антропольоґічні студиї над українсько-руським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважнїйше — поминено найлїпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полїсє (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всї означення українського типа поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучін, один з найвизначнїйших антропольоґів Росії, дає таку характеристику фізичного типа Українців-Русинів: Українці з фізичного погляду відрізняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнїм вищим на 1—4 ст. (по військовим датам імперії 1874 -83 рр.); хоч такі величини середнього зросту стрічають ся і в декотрих великоросийських повітах, але на Україні нема малих величин (163—162 ст.), досить розповсюднених в повітах середньої Росії. Друга відміна — се більший процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянню з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянню з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах

до зросту, невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лиця має в порівнянню більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; инодї помічають ся досить високі, випуклі щоки і широкий відступ межи очима, трохи низьке перенісє. — Енциклопедическій словарь, вид. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы.

Д. Гильченко, опираючи ся на дотеперішніх студиях, загальними ознаками Українця признає: високий зріст, яснорожевий колїр шкіри, темне волосє і очі ясних відтїнків, але при тім зазначає, що ваганнє темного типу дуже велике (6—39%); про такі ознаки як високий зріст і брахікефалїя каже, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип він уважає сильнїйшим, здатнїйшим до житя, бо має більші розміри груди, і признає його за початковий. — Кубанскіе козаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологіи и этногр. т. XC, 1895). Талько-Гринцевич, зібравши досить великий матеріал головно в полудневій Київщинї, констатує перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих блєондинів (20%) над брунетами (25%) — Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości т. XVI. Що до форми черепа, то в недавно виданій брошюрі д-ра Пантюхова „Куреневка", К. 1904, подають ся инр. такі результати поміpів чоловіків з Київ. ґуб. з 1902 р.: долїхокефали й мезокефали дають 43,8 %, долїхокефалїв (граница 77) — 14,6! Все се показує, як ще мало простудийовані навіть найбільш кардинальні фізичні прикмети сучасного Українця.

В иньшій, новійшій своїй працї: Вѣсъ головнаго мозга и нѣкоторыхъ его частей у разныхъ племенъ Россіи (Труды москов. антропол. отдѣла т. XIX) др. Гільченко підпїс іще одну антропольоґічну прикмету: меншу вагу мозку у Українців в порівнянню з Великоросами і Поляками. Опублїкована разом з сим статя Воробьева — Матеріалы для антропологіи великорусскаго населенія нѣкоторыхъ уѣздовъ Рязанской губ. (ib.) вказує також на те, що Українцї мають меньший поземний обвід голови (563—546) ніж Великоросияне (568—2) і Поляки (567), і меньшу довжину чола (179—175, у Великоросів 182). Сї спостереженія, прийняті, як бачимо і в характеристику проф. Анучіна, опираютъ ся одначе ще на дуже малім матеріалї.

Питаннєм про археольоґічний словянський тип на підставі археольоґічного матеріалу перший серіозно зайняв ся головно Боґданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопрозопний долїхокефалїзм); його статї: Матеріалы для антропологіи курганнаго періода

Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, ibid.), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (ibid.), Древніе Кіевляне, по ихъ черепамъ и могиламъ (ibid. т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (ibid.), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (ibid.), Древніе Новгородцы по ихъ черепамъ (ibid.), Къ краніологіи смоленскихъ курганныхъ череповъ (ibid. т. IV); про досліди його над черепами давнійших часів див. вище с. 483 і 486. Результати дослідів він звів і подав у своїм рефератї Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale (Congrès international à Moscou, 1). Досліди Богданова мають ту слабу сторону, що вони часом оперті на вечисленнім матеріалї, а головно — що він розпоряджав черепами з чужих розкопок і не бувши сам археольоґом, не дуже застановляв ся над крітерієм словянства тих могил, з котрих були ті черепи (для нас особливо вартні його поміри сіверянських і київських черепів). Але його спостереженне, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі потвердженне в новійших розслідах східнословянських могил. Антропольоґічні поміри з українсько-руської теріторії, окрім тих праць Богданова, подані в отсих публікаціях: Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ — Матеріалы по археологіи Россіи ч. 11 і Раскопки кургановъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда I). Гамченко Житомірскій могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватый (Труды IX съѣзда т. II) і Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (Труды XI съѣзда т. I). Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (ibid.). Покровскій Антропологическія данныя о типѣ череповъ изъ волынскихъ кургановъ (ib. т. II — резюме, результати вийшли в статю п. Мельник). Talko - Hryncewicz Przyczynki do poznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczno-archeologiczne т. IV (деревлянські й „полянські“ могили — поміри останніх попсовані тим, що сюди введені й деякі чорноклобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслѣдованіе костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости з Ницахського могильника (Труды предварит. комитета XII съѣзда т. I).

Загальнійші роботи, крім згаданого реферата Богданова, — Niederle K otažce o původnim typu slovanském (Ateneum, 1891), O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale différe-t-il du type antique de l'époque des courganes? (Comptes-rendus du XII congrès international de medecine, II, 1899).

Згадана праця Нїдерле О původu Sl. з цілою рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі архе-

ольоґічно-антропольоґічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних сьвідоцтв. Обставлена досить солїдними арґументами, вона викликала живу дїскусію над сим питанням. Перегляд головних моментів її дає Нїдерле в Slov. Star. с. 87 і далї. Між арґументами contra, які були висунені в сїй дїскусії, як важнїйші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людности. Що до краски, то звернули на себе увагу досліди Минакова — О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що останки волося, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської ґуберній) всї темні, а білявих не було між ними зовсїм. Сї арґументи одначе не в силї забити теорію білявих довгоголовцїв. Досліди Мінакова опирають ся на матеріалї з фінської території. Що до довгоголовости, то Нїдерле, боронячи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якоїсь короткоголової — словянської. Дїйсно, коли Словяне асимілювали довгоголову расу, вони повинні-б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних находках X—XI вв. Припустити, що вони всї спалені, неможливо, бо у Словян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разї як зник обряд паленя, короткоголова людність повинна б виступити перед нами від разу дуже сильно.

Взагалї Нїдерле досить щасливо боронить свою теорію в новім переглядї; але обстаючи за нею, зводить питанне вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед словянської людністю (резюме, с. 108—9). Инакше сказавши, ми нїколи не знаємо Словян одностайним антопольоґічним типом. Еволюція його при тім зістаєть ся все таки зістаєть ся неясним. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного до нинїшнього короткоголового типу, зістаєть ся і нинї справою невиясненою, не розвязаною, і в сїм головна трудність, звязана з теорією довгоголовости. Можливість еволюції форми черепа зістаєть ся в антропольоґії справою непорішеною (див. напр. статї Нїстрема і Реньо в Archiv für Anthropologie 1901 і Mémoires de la Soc. d'Anthrop. 1901), і се ще більше заплутує питанне.

43. Лїтература словянської мітольоґії (див. с. 279).

З чималої лїтератури словянської і руської мітольоґії зазначу лише де що головнїйше або новійше. Передовсїм, для орієнтования в старшій лїтературі дуже добре служить Крек[2] с. 378 і далї. З старшого згадаю: Аѳанасьевъ Поетическія воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томи, 1865—8. Miklosich Etymologisches Wörterbuch, sub vocibus. Jagič Mythologische Skizzen — Archiv für sl. Ph. IV і V. Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX і особл. XV. Фаминцынъ Бо-

жества древнихъ Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеппингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской миѳологіи — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О мнимомъ дуализмѣ въ миѳологіи Славянъ Р. Филологическій Вѣстникъ, 1889, II. Machal Nákres slóvanskeho bájesloví, 1891. М. К. О religii pogańskich Słowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго миросозерцанія у Бѣлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русской словесности, 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Анальоґічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русскій Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Лєжé — ряд статей під титулом Études de mythologie Slave (від року 1896 друковані в часописи Revue d'histore des religions, деякі вийшли осібно — три випуски) — оброблені й видані разом п. т. La Mythologie Slave, par Luis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Lé-fèvre Mythologie des Slaves et des Finnois (Revue de l' École d'anthropologie, 1897 — популяризація, в значній мірі оперта на Лєжé), йогож: Germanis et Slaves, origines et croyances, 1903, Париж. Яворскій — статї про домовиків, опирів і т. и. в галицькім фольклорі — Ж. Старина 1897. Ćerný Mythiske bytosće łużiskich Serbov, 1898, Будішін. Милорадовичъ Замѣтки о малорусской демонологіи (К. Старина, 1899, VIII). Гальковскій Миѳологическій элементъ въ сербской народной поэзіи (Филологическія Записки 1900 і далї). Gržetić O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijaca i Prasemita, 1900, Мостар (фантазії). Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV).

Занотую ще кілька коротких ескізів словянської або спеціально руської мітольоґії в ріжних історичних курсах: Píč Dějiny naroda ruskeho I с. 57 і далї, Самоквасовъ Исторія рус. права, вид. 1888, гл. XIX, Lavisse et Rambaud Histoire Générale I с. 701—2, Милюковъ — в Книгѣ для чтенія по середней исторіи під ред. Віноґрадова (I с. 102—117) й ин.

44. Найвищий бог Словян і соняшні божества (спірні питання до с. 280).

Погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Словян новійшими часами були сильно захитані. Яґіч (Archiv IV) завзято виступив против них, і його арґументи зробили сильний вплив. Фамінцин (с. 143), Махаль (с. 2121), Лєже (с. 235) скептично задивлюють ся на істнованнє його. Боронив його Крек[2] с. 379 і далї, і я думаю, що

правда лежить по стороні його оборонців — що противна сторона пішла задалеко, в гіперкритицизм.

Одиноке джерело, що називає Сварога — словянські ґльоси хроноґрафа Малялї в Київській лїтописи і в словянськім перекладї хроноґрафа в кодексї XV в. (описанім у вступі до лїтописи Переяслава Суздальського, вид. Оболенским). Вони тут однакові, і йдуть, очевидно, з одного джерела (правдоподібно — з ґльосірованого перекладу). Вперше використав ґльосу Київської лїтописи і на її основі розвинув гадку про Сварога Шафарик в спеціальній розвідцї, друкованій в Časopis českého musea, 1844. Проф. Яґіч, взагалї маловажачи мітольоґічні звістки книжної лїтератури, як лїтературні комбінації та ремісценції, висловив здогад, що лїтописні ґльоси (їх він уважає джерелом хроноґрафа) написані в Новгородї, під впливом відомостей про Сварожича балтийських Словян; автор їх з Сварожича вивів імя Сварога (толкованнє, яке дає д. Я. сьому імени дуже неймовірне, тому я його поминаю) і поставив в паралєлю Гефесту. Але тут насуваєть ся важна трудність: в староруській книжній лїтературі чи словесности взагалї не можна вказати скільки небудь певних балтийсько-словянських впливів (проби Ґедеонова і Забєлїна випали дуже нещасливо). Неймовірною здаєть ся мині й сама гадка, що автор ґльос викомбінував доперва імя Сварога з Сварожича. По всякій імовірности, імя Сварога він узяв готовим з місцевої традиції, правдоподібно руської; але як би се мала бути і не руська традиція, то того Сварога, відсуненого на другий плян вже в X—XI в. иньшими, молодшими богами, все таки можемо уважати за спільне словянське давнїйше божество. Цїкаво, що у Волохів заховалось слово sfarogą, в значінню чогось дуже висушеного, випаленого — Сирку l. c.

Усуваючи Сварога, мітольоґи або лишають отвореним питанне про імя найвищого бога, або висувають на сю позицію котрогось з иньших богів, або вкінцї припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давнїйше підтримував Фамінцин (c. 141), і до неї же схиляєть ся Лєжé (c. 50—1). Одначе ся теорія дуже слабка. Лишаю на боцї фолькльорні згадки про „вишнього бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нїчого характеристичного. Окрім них вказують на тексти умов Руси з Греками: „да будет проклят от Бога и отъ Перуна“ (c. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (c. 48); але в першім тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другім може бути толкований „богъ“ яко загальне понятє, Перун і Волос — як спеціалїзація тієї ідеї.

З иньших божеств, яких хотїли поставити на чільне місце, згадаю новійшу теорію Рожнецкого (Perun und Thor), що тим часом як культ

Перуна розвинув ся під норманськими вливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Сьвятослава, 971 р., по його гадці, Нормани кленуть ся Тором, під іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Тором одначе не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критиці статї Рожнєцкого в Извѣстіях отд. рус. яз. 1903, III), а з тим упадає й така виїмкова роля Волоса. Розвиваючи арґументи за істнованнєм на Руси культа Тора, Рожнєцкий толкує згадку Київської лїтописи про „Турову божницю“ в Київі (Іпат. с. 229) як „капище Тора“. Єсть ще й иньше толкованнє, що бачить в нїм „храм бога Тура“. Але зовсїм неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (анальоґії, які вказувано, нїчого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура чи Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія).

Взагалї всї докази про істнованнє у руських Словян соняшного бога Тура (щось як грецький Пріап) досить слабі, не вистають. Див. про нього спеціальну розвідку проф. Голубовского Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ — К. Старина 1891, X. Другий такий непевний сонечний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом лїтнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народна, але головно у Великоросиян (див. одначе Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам лїтнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції він не згадуєть ся, як і вони. При слабій індівідуалїзації русько-словянських божеств витичити виразну границю, як то пробують зробити (напр. Махаль с. 200 і далї) між сими „моментами лїтнього повороту сонця“ та правдивими божествами, дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут дїло з пізнїми (XVII—XIX в.) народнїми образами, не звістними, як я сказав, з давнїх джерел, обережнїйше буде їх не зачисляти до давнїх мітольоґічних образів.

45. Археольоґічні досліди похоронного обряду (до с. 296).

Окрім вичислених вище, в прим. 42, публїкацій археольоґічних розслїдів згадаю ще такі працї, що дають щось для пізнання похоронного обряду України й пограничних територій: Гамченко Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (Житом. у.) — Чтенія кіев. истор. общ. т. XIII. Яроцкій Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчицкаго могильника (коло Овруча) — Труды общества изслѣдователей Вольги, I. Йогож Могильники по среднему теченію р. Уборти — Археологическая лѣтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткий реферат йогож про розкопки на вододілї Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго

уѣзда — Труды отд. слав. археологіи т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI съѣзда т. I. Бобринскій II с. 179. Сперанскій раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Розкопи Ницахського могильника — тим часом Извѣстія XII съѣзда с. 183 і 204. Про досліди на дреговичській території — Ол. Грушевський Пинское Полѣсье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часом) в працях Спицына Обозрѣніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII).

46. Шлюб і родинні відносини (до. с. 300).

Про шлюб і родинні відносини у Словян і в давній Руси: Шульгинъ О состояніи женщины въ Россіи до Петра В., 1850. Васильевъ Сличеніе юридическихъ законовъ Ману съ брачными обычаями Славянъ по лѣтописи Нестора (К. Унив. Изв., 1864 I—II). Добряковъ Русская женщина въ домонгольскій періодъ, 1864. Bogišić Pravni običaje u Slovena, 1867 й його ж Zbornik zadašnjich pravnich običaja u južnich Slovena, 1874. Лавровскій Коренное значеніе въ названіяхъ родства у Славянъ, 1867. Забѣлинъ Бытъ русскихъ царицъ, 1869 (вступ). Шпилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковане в Собраніі сочиненій, т. I, 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статї Смірнова про звичайове східнословянське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношеній, 1878 і статї в Юридическому Вѣстнику 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наслѣдственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религіозно-миѳическое значеніе малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III), Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго сведебного ритуала (ibid. 1886, I). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885, М. Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наслѣдственнаго права (Юрид. вѣстн., 1885), його ж Первобытное право (випуск I рід, в. II родина), 1886, Tableau des origines et de l'evolution de la famille et de la propriété, 1890 (виходить нове виданнє), Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемірний Вѣстникъ 1903). Свадебный обрядъ въ Угорской Руси — Ж. Старина 1892. Буковинське весіле — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тим по болгарськи: Свадбсарскитѣ обреди на словянскитѣ народи, в Сборникъ за нар. умотворенія, III—V, 1890—1). Желобовскій Семья по воззрѣніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche,

1893. Охримович Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи эволюціи семьи (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далі, не скінчене), йогож замітки в Житю і Слові 1895. Ящуржинскій Свадьба малорусская какъ религіозно-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I—III, 1898—1902 (з Κρυπταδια). Rhamm der Verkehr der Geschlechten unter den Slaven (Globus, 1902). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — Изслѣдованія по ист. рус. права, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. II, 1896. Про літературу устрою родового й задружного див. зараз нижче.

47. Література родового й задружного устрою (до с. 313).

Текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної орґанізації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці Das älteste Recht der Russen, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Руси, Соловйов — О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси, 1846, особно п. н.: Исторія отношеній князей Рюрикова дома, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статї, зібрані 1859 р. в його Сочиненіях, є й нове виданнє). Далі треба назвати Чічеріна (Опыты по исторіи русскаго права, 1858), Нікітского (Внутренняя исторія Пскова, 1873), по части Забєлїна (Исторія русской жизни, 1876).

Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (як її представляв Соловйов) К. Аксакова (Сочиненія т. I). З рештою ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, напр. Лешкова Русскій народъ и государство, 1858, Бѣляєва Разсказы изъ русской исторіи, 1865. Як посереднїй погляд між сими двома теоріями явила ся потім теорія задружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильнїйша, що оперла ся на конкретнім фактї — анальоґіях полуднево-західнїх Словян. Перший звернув увагу на суспільний устрій західнїх Сербів і приложив його до реконструкції історичного побуту Словян взагалї Ґ. Їречек Slovanské právo v Čechach a na Moravě. Спеціально до давнього руського устрою приложив її Леонтович — О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задругою югозападныхъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1867, потім в статї Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1874 (статя нескінчена, і автор у ній

не пішов далі загальних фраз). Сей погляд був принятий Бестужевим-Рюміним в його Русскій Исторіі I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих иньших дослїдників (напр. ученика Леонтовича Блюменфельда Къ вопросу о землевладѣніи древней Руси). Туж задружну форму клали в основу суспільної еволюції в історії иньших словянських народів народа — напр. для Чехії Vacek Vývoj society a prava slovanského v Čechách (Aletheia, 1897), для Польщі — Balzer Rewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму кладе в основу словянського господарського житя й кольонїзації і Майцен в звісній своїй книзї (A. Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven, II, 1895). При тім одначе не обходило ся без довільностей і натягань задружної институції, що мусїли викликати протести. Такі натягання напр. у Леонтовича й ин. викликали критику Яґіча, Боґішіча, Собестіанского, Самоквасова. Фактично, задруга стала копальнею золота для ріжних будівничих суспільних теорій, кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, надробляючи фантазією, або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місцї.

Але деякі дослїдники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій з історії давнього суспільного устрою, як форму пізнїйшу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статї: Село (Глас срп. акад. XXIV, 1891), добачаючи в задружній орґанїзації впливи візантийської і турецької податкової системи, отже явища пізнїйші. Потім розвинув його погляди і ще далї пішов в тім напрямі чеський письменник Peisker в статї Slovo o zádruze (Národopisný sbornik czeskoslovansky, 1899) і ширше по нїмецьки Forschungen zur Social- und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлїн, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); див. іще статю V. Levec-a в Věstnik Slov. starožitnosti, III ч. 29 і Рамма в Globus, 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga". Та попри деякі цїнні остороги й замітки, ся гадка — звести до пізнїйших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між иньшим доховали ся в задружній орґанїзації, розуміють ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zádruze" (Narodopisny Sbornik 1900), Marković Die Serbische Hauskommunion, 1903, Липськ, — на сім пунктї стоять на ґрунтї фактів. Але там де починають ся доводи істнования задруги, се понятє береть ся нераз занадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

Літературу й матеріал про ширшу родину у Словян подає книжка Кадлца (K. Kadlec) Rodinny nedíl čili zadruha v pravu slovanskim (1898) — тут зібраний досить богатий матеріал, але його систематика й аналіза лишають чимало до жадання. Головнійшу літературу ширших родин на українсько-руській території вказав я на с. 315, до того назву ще: Ал. Ефименко Изслѣдованія народной жизни, 1884, А. Щербина Договорныя семьи (Сѣверный Вѣстникъ 1888, IX), Самоквасовъ Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ (Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Богішіча Zbornik zadašnjich pravnich običaja u južnih Slovena, 1874, з новійшої літератури назву Богішіча D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates dite inokchtina (Revue de droit intern. XVI, 1884), Гешова Задружно то владѣние и работание въ България (Период. Списание 1889), Йовановича Историјски развитак српске задруге, 1896 (Білград), E. Miller Die Hauskommunion der Südslaven (Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen., III). Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Загальнійше — G. Cohn Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft (Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. XIII, 1899).

48. Початки політичної орґанізації (до с. 327).

Новійший огляд праіндоевропейських, або ліпше сказати — загальноіндоевропейських підстав політичної орґанізації у Шрадера Reallexicon, sub vocibus König, Stamm, Staat, Volk, Volksversammlung; з давнійшого — Jhering Vorgeschichte der Indoeuropäer, 1895, Leist Altarisches jus civile, 1892—6, і Altarisches jus gentium, 1889. Ще загальнійше: Hildebrand Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen, 1896. Letourneau La guerre dans les diverses races humaines, 1895, Paris. Post Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, 1895, Leipzig. Для Словянства спеціально бракує новійшої праці, що стояла б на висоті сучасних вимогів. Такі праці як Мацѣёвского Historya prawodawstw Słowiańskich, вповні перестріли. Дещо у Крека Einleitung in die Slav. Literaturgeschichte [2]. З праць присьвячених поодиноким словянським народам, що входять глубше в початки політичної орґанізації назву: Vacek Vývoj society a prava slovanského v Čechach, 1897. Lippert Socialgeschichte Böhmens, I, 1896. А. Ясинскій Паденіе земскаго строя въ Чешскомъ государствѣ, 1895. Klaić Hrvatska plemiona od XII do XVI st. (Rad CXXX), Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Уч. Зап. Казан. унив. 1900, V і далї).

49. Бравлин (див. с. 358).

Саме імя Бравлина (вар.: Бравалинъ, Бравленінъ, Брапливъ) як імя власне, признаєть ся не всїма. Востоков (Описаніе Румянцевскаго музея

с. 689) висловив гадку, що правдива лєкція — се „князь бранливъ“ (отже — воєвничий князь). Се толкованнє було піддержане Ґолубінским (Ист. рус. церкви I. 1^2 с. 59), але воно було збите арґументами, що сей варіант — поправка пізнійших копістів, і в старім письменстві слова „бранливъ“ не знаємо. Новійшими часами дано нове толкованнє — що Бравлинъ вийшло помилкою з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкія замѣтки къ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича Germanische Elemente im slavischen Mythus und Brauch (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), розвинув далї Халанский Къ исторіи поэтическихъ сказаній оба Олегѣ Вѣщемъ, Ж. М. Н. П. 1902, VIII с. 313). Веселовский се „Мравлинъ“ розумів як словянську перерібку грецького Μορμάδων; Халанский — як стягнену форму Моровлинъ — Муровленинъ — Мурманинъ, розуміючи тут князя мурманського (нормансього) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Муромлянина — Муромця. Обидва сї толкованнія одначе більше дотепні ніж певні. Більше по землї ходить толкованнє проф. Халанского, але й воно опираєть ся на цїлім ряді гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народньої форми Моровлин в народніх устах в абсурдне Боровлин, штучна архаїзація його в Бравлин, опущеннє імени князя й полишеннє самого епітету. Полишаю вже на боцї його теорію „Олега Мурманського“ — вона заходить сюди тільки краєчком, але сама по собі дуже непевна, бо епітет „урманського“ стрічаєть ся тільки в т. зв. Йоакимівській лїтописи, джерелї обставленім непевностями що до своєї автентичности.

Непевні або хибно до Руси прикладані звістки з VII—IX столїть (до с. 360).

Окрім наведених в тексті звісток про Русь прикладало ся до них ще чимало иньших — я їх перейду тут.

Найстарша, нинї вповнї вичеркнена з історії Руси — звістка т. зв. Табарі (а властиво його персидської перерібки Баламі, 2-ої пол. X в., бо текста Табарі тодї не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в.: там підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абваб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русию: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цїлого сьвіта, а особливо Арабів, а воювати з нею нїхто не вміє окрім тутешнїх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русию самі і властною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідали ся в 20-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder). Кунїк в довшім екскурсї (Berufung II с. 84 sq.) доводив, що та Русь була турецька

(на тім більш меньше стояв він ще й у додатку до Каспія с. 53). Антінорманїсти 60 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанский О Славянахъ с. 142, Ґедеонов — Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Іловайский — О мн. призваніи с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125). Гаркави (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо обставав за нею (с. 20). Кунік в своїх пізнійших додатках до Каспія (с. 579 і далї) розвинув ширше скептичний погляд Гаркави (тут і історія питання), але поки не було відомо текста Табарі, справа зіставала ся неясною, — хоч, розуміеть ся, як би Русь і була в текстї Табарі, звістка його не стала б через се певною (як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і з иньших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспийське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.), під впливом їх міг перенести Русь в VII в.). Аж в 1874 р. Дорн добув текст Табарі для сієї звістки з Константинополя: в нїм Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з ріжними народами, в дальшім названі тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має нїякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим була вимазана з історії; Ґедеонов і Іловайский в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсїм.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблї“ 773 р., що часто фіґурували, і ще недавно — у Іловайского, в перших виданнях статей О мнимомъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія² с. 17) і Еще о норманизмѣ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копронїма на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ῥούσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δανοῦβιν ποταμόν — ed. de Boor I с. 466 (ш. видавець ще дав велике Р до ῥούσια). Очевидно лїтописець каже про „пофарбовані на червоно (ῥούσια) хеляндиї“ — важкі тягарові кораблї, подібно як у Константина Порфирородного є ἀγράρια ῥούσια (De adm. гл. 51); Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає в Теофановім текстї: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boor II с. 295). Аж Ґоар († 1653) в своїм перекладї Теофана переклав се як Russorum chelandia (се увійшло з його перекладом і у бонський Corpus), і звідти воно пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею сих руських кораблїв оповів Кунік в „Каспію“ Дорна с. 362—371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсїди виключив сї „червоні хеляндиї“ з історії Руси.

В першім виданню сього тома (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнїйшу згадку про руські походи згадку Тактики цїс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів. Зробив я се тому, що новійші дослїдники уважали автором тактики цїс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріе в Byzantinische Zeitschrift 1894 с. 487, Шенк — ibid. 1896 с. 298, Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur[2] с. 636. Я при тім зазначив одначе, що подекуди Тактика має виразні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив проф. Кулаковский в замітцї: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврійскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійскій временникъ, 1898) та вважає погляд Цахаріе-Шенка вповнї хибним. Супроти того звістка вертаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Не що давно д. Успенский попробував віндикувати Руси ще одну звістку — напад на околицї Царгорода якогось поганського народа за їмп. Теофіля (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданнєм Симеона Льоґотета про Ῥῶς σφοδρός (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розуміють ся, дуже гіпотетично.

Не вимазаною з науки вповнї, але в високій мірі непевною (тому й поминена була мною в 1-м вид.) зістаєть ся згадка про Русь в Херсонесї в Панонській лєґендї про св. Кирила. Тут оповідаєть ся, що св. Кирил в Херсонесї „обрѣтъ евангеліе и псалтырь руськыми писмены писано, и человѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ с нимь и силу рѣчи пріимъ, своєй бесѣдѣ прикладая различнаа писменъ, гласнаа и согласнаа, и къ богу молитву дрьжа, и вьскорѣ начатъ чести и сказати“ (Fontes rerum bohem. I с. 12). Найчастїйше толкуєть ся звістка ся так, що мова тут іде про ґотський переклад св. Письма [1]), а що він зветь ся тут руським, то норманїсти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Ґотами, уживали їх книг, і про таких Варягів тут згадуєть ся; прихильники ж ґотської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Ґотів, доводять, що тут мова про кримських Ґотів; див. Голубинскій Св. Кириллъ и Меѳодій первоучители словянскіе, 1885, и Исторія русской церкви I[2] с. 49, Малышевскій Св. Кириллъ и Меѳодій, 1886 с. 47–50, Pastrnek Dějny slov. apostolů Cyrilla a Methoda, 1902 с. 52. Обидва об'яснення дуже ризиковні, як недавнїми часами зовсїм справедливо виказав ак. Ламанский — Житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое сказаніе, Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далї. Але й сама

[1]) Хоч не бракувало й таких, що бачили тут руcько-словянські книги Руспна-Словянина, як Ламанскій, Срезневскій, Будилович. Бібліоґрафія питання — Архангельскій Св. Кириллъ и Меѳодій, Казань, 1885, дод. с. 25.

звістка Житія дуже непевна і може бути значно пізнійшою; цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горскій, Бодянський, м. Макарій, Гільфердінґ, Кунік, Ватенбах. Против сього вказувано (Будиловичъ, Васїлєвскій), що сї слова читають ся в усїх кодексах Житія. Але ж бо й ціле житие повне баламуцтв, очевидно — пізнійшого походження, так що й зачисляючи наведену звістку про руські книги до основного текста, нїяк не можна її трактувати як поважне джерело.

50. Похід Руси на Царгород в 860 році. (до с. 358).

Джерела: 1) Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand, IX); тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містить ся (с. 33) хронольоґічна дата походу Руси і звістка, що її побито: μηνὶ Ἰουνίῳ ιη' (ἰνδικτιῶνος) η' ἔτους ,ςτξή, τῷ ε ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ (Михаїла) ἦλθον Ῥῶς σὺν ναυσὶ διακοσίαις, οἳ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου κατεκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἡττήθησάν τε καὶ ἠφανίσθησαν. Сеї звістки про побіду над Руси боронить de Boor (див. низше), доводячи, що то записка сучасна, але ся звістка про побіду над Русию противить ся оповіданню Фотия і венецької хроніки. 2) Казання Фотия — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілєра Fragmenta hist. graec. 1870, часопись Ἀλήθεια, 1881 р.); переклад на основі тих видань в моїх Виїмках с. 22 і далї. 3) Так званий Симеон Льоґотет, або псевдо-Льоґотет, і оперті на нїм компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII p. 674, Лев Граматик ib. т. XL с. 123, продовженне хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученыя Записки петерб. акад. т. VI с. 736—7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні форми новійші розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Василевскій Хроника Логоѳета (Византійскій Временникъ 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). Шестаковъ Парижская рукопись хроники С. Логоѳ. (Виз. Врем. 1897). Крумбахера (Geschichte der Byzantin. Literatur² § 147 і 149). De Boor саме зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, I том 1904, у Тайбнера) і заповідає осібний том його продовженням. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptores VII с. 18 (тут інтересне число кораблїв — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінченне: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est). Побіжні згадки про Руський напад у Никити Пафлаґонського в біоґрафії патріарха Ігнатия — Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525. До нього прикладають натяк в посланию папи Николая I до цїсаря Михаїла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнійша література сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по находці Кюмона перестарілась уже (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Извѣстія ал-Бекри екскурс II, Ґолубінского Исторія рус. церкви I гл. I). Новійша: Васілєвский в Визант. Временнику 1894, с. 258 і далі, De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895), Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васілєвского Авары, а не Русскіе, Θеодоръ, а не Георгій (ib. 1896, I — вказує, що наведена Лопарьовим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ Византія и Арабы т. I (820—867) с. 189 і далі. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе (Ж. М. Н. П. 1903, VI і XII) — спеціально застановляєть ся над питанием про побіду над Русию (збиває згаданий погляд de Boor-a) і над довгістю облоги — підносить і вкінці збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опираєть ся на датї увільнення Царгорода в Прольоґу, 7 липня. (по словам Ламанского оборонї сеї гадки має присьвятити осібну працю Пападопуло-Керамвс — VI. 379). З иньших гадок, які підносить ак. Ламанский, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII с. 383). Вона одначе не має підпертя в джерелах і зовсім мало правдоподібна.

Вкінці згадаю, що в мадридськім кодексї Скілїци, з XIV вв., між мінятюрами, що прикрашають ї, є серія образків до руско-візантийських відносин. Вона розпочинаєть ся образком, де представлений візантийський епископ-місіонер перед руським князем (чудо з евангелієм), потім наступають: руська фльота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Сьвятослава з Візантиєю і друга серія — з походу Руси 1040 р. В цїлости вони не опублїковані (кілька у Кондакова — Русскіе клады, I, й ин.) і тому годї сказати рішуче слово про історичну вартість сих образків, то значить — чи мають вони щось реальне в сім представленню Руси. Реальність ся одначе дуже сумнівна. Теж треба сказати й про словянські мінятюри пізнійших рукописей. Найбогатшу колєкцію їх дає виданий недавно з усіми ілюстраціями Радивилівський кодекс лїтописи — Памятники древней письменности CXVIII, Радзивиловская или Кенигсбергская лѣтопись, Спб., 1902.

51. Трактат 907 р. і література руско-візантийських дипльоматичних зносин X в. (до ст. 386).

Що парафраза руско-візантийського трактата під 907 р. Повісти має фактичну основу, найважнійший доказ бачу я в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира

просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., з'явила ся як вставка. Се доводить і порівнянє з текстом 1 Новг. і в слїд вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О начальн. сводѣ с. 48). У сій вставцї можуть бути додатки самого редактора; так взято з леґендарного оповідання й повторено тут про контрібуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрібуцию в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с. 371), але що лишаєть ся по за тим, то не має найменьших познак непевности.

Що до становища сеї справи в науцї, то Еверс і Тобін уважали сї фраґменти прелїмінаром умови 911 р., і сей погляд має досї прихильників (до нього прилучив ся останнїми часами Васильевъ Византія и Арабы II с. 165). Серґєєвіч уважає цїлу сю умову сумнївною — див. перегляд сього питання в його статї: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Лекціях и изслїдованіях по исторіи рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає одначе нинї погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. нпр. В.-Буданова Исторія рус. права[2] с. 87.

Про умови див. іще — статї Срезневского і Бєляєва О договорахъ кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского: О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853. Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (Київ. унив. изв. 1870, IV), Мик. Шухевича О договорах Руси з Греками (Часопись правнича т. II, 1890), Димитріу къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцїнка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, також моя оцїнка в Записках т. LV).

Про руссько-візантийські відносини X в., окрім спеціальних моноґрафій, що вказую принагідно, згадаю тут ще загальні — стару розвідку Вількена в Abhandlungen d. Berliner Akademie 1829: Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche. Ламанскій Нѣсколько словъ объ отношеніяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Бесѣда 1858, IV). Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-руссовъ къ Грекамъ до Владиміра (Варшав. унив. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византія въ X вѣкѣ, 1888, і статю Г. Величка в Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Полїтичні і торговельні взаємини Руси і Візантиї.

52. Джерела й література похода 941 р. (до с. 393).

Жерела: 1) Текст т. зв. Симеона Льоґотета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на нїм компіляції — продовженнє Тео-

фана і Георгія Монаха чи Амартола, иньші тексти — Лев Граматик, Corpus hist. Byz. т. XL і в вид. Муральта при виданню хроніки Амартола. Про відносини сих компіляцій до себе див. літературу вище на с. 539. 2) Епізод жития Василя Н. про руський похід, проминений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовский в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканіяхъ в области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на подробиці сього епізода спільні з Повістею. Оповіданнє нашої Повісти виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Жития, але з деякими відмінами, що ледви чи можна уважати роботою автора Повісти (напр. на місце р. Риви Жития приходить Бітинія, де вона тече); правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але иньше джерело. 3) Ліудпрандова Antapodosis в Monumenta Germ. historica Scriptores III; його звістка широко коментувала ся в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антінорманського погляду. 4) Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10. Уривки з сих джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх Виїмках розд. XX — XXII, XXIX. 5) Звістку Масуді опубліковав Гаркаві в Журналї Мин. Нар. Просв. 1872, IV. В ній дуже б були інтересні згадки про Печенїгів і Болгар, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантию вкупі з Болгарами й Печенїгами, або — і на Болгар і на Печенїгів, і далї: Русь підбила візантийські міста й Бурджан (дун. Болгарів). Воно-б дуже привабно зіставити з сим звістку Повісти про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенїгів і наслав їх, помирившись ся з Візантиєю, на Болгарів.

53. Уривки Газе („Записка грецького топарха“) (до ст. 410).

До походів Сьвятослава на подонські краї часто привязують т. зв. уривки видані Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фраґменти знайдені ним в однім кодексї, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачисляв їх до X в. і уважав автоґрафом, судячи по поправкам. В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділа через Днїпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся τὰ Κλήματα, та про будову кріпости для її оборони (текст передруковано в бонськім корпусї, при хроніці Льва Диякона, т. XI). Ніяких хронольоґічних вказівок оповіданнє не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водолія, констеляцію, що повторяєть ся по близько тридцятьох лїтах (властиво 29 років і 174 днїв) і трівае по півтретя року (в астрономічних рахунках,

які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, див. у Васїлєвского, Успенского і Піча). Недавно Вестберґ опубліґував коментарі, що обертають сю справу инакше (Сатурн в ґрупі водолія); така констеляція, яка з них виходить, від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; о скільки се толкованне оправдане з астрономічного становища, се лишаєть ся до оречення; воно в кождім раві дуже хистке. Крім того в датованню оповіджених в фраґментах подій виходили з палеґрафічного означення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати дуже stricte. Геоґрафічні вказівки — згадка про Днїпро та про якогось κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἴστρου βασιλεύων, міста Μαυρόκαστρον та Βοριών і ті κλήματα можуть теж давати місце до ріжних толковань. Κλήματα звала ся візантийська провінция на кримськім згірю; тому переважно прикладалось се оповіданне до Криму.

Коли зважимо по тім всїм, що ми маємо тут уривки, з котрих не можна докладно змірковати цїлости, що тут не названо анї народа, анї краю, анї часу, про котрий мова, то не будемо дивувати ся, що толковано се оповіданне найріжнїйшими способами. Сам Газе прикладав се оповіданне до походу Володимира на Корсунь, Ґедеонов, а потім Кунїк до походів Сьвятослава на Азовське побереже, Васїлєвский — до болгарського походу Сьвятослава, Ламбін до походу на Крим Олега, Успенский — до візантийсько-хозарських відносин на початку X в., Вестберґ — до тих же відносин в 960-х рр. Мілюков прикладає до болгарсько-руських відносин при кінцї IX в., Піч противно переносить се на пізнїйший час — на 991—2 р. і бачить тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Взагалї, так як справа стоїть тепер, оповіданне фраґментів може давати матеріал до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иньшого епізода, але нїяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше спиняти ся коло них не буду.

Література: Гедеоновъ Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далї; Ламбинъ О Тмутараканской Руси, Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далї; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так називав він сї фраґменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. П, 1877, VII; Píč Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, c. 83—5, теж Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der bömischen Gesellschaft, 1888, c. 278—9); Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря,

К. Ст. 1889, V, і полемїка Васїлєвского і Успенского в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889; Милюковъ Время и мѣсто дѣйствія записки греческаго топарха — Труди VIII з'їзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Goticus, 1901 (Memoires de l' acad. de St. Petersbourg, VIII série, V).

54. Джерела й лїтература болгарських і грецьких вiйн Сьвятослава й спірнї питання їх (до с. 413).

Джерелами для історії Сьвятославового походу служать: Лев Диякон, Скілїца, наша Повість і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родив ся коло 950 р., в чинї диякона брав участь в болгарськім походї імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізнїйше описав сучасні події, від смерти Константина Порфирородного до смерти Цимісхія (959—975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одиноке сучасне джерело для сього часу. Він визначаєть ся взагалї докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Візантиї) — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. 267. Його історія видана в XI томі бонського корпуса і в CXVII т. Патрольоґії Міня; для історії руcько-візантийської війни — се перше джерело. Скілїца писав свою хронїку сьвіта в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел. Його оповіданнє про руcько-візантийську війну взагалї дуже близьке до Льва, але є деякі подробицї, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скілїца користали місцями з одного джерела, рiжним способом скорочуючи його. Ся частина Скілїци увійшла майже без усяких перемін в хронїку Кедрена (писав при кінцї XI або на початку XII в.), і з нього приходить ся користати в сій Кедреновій хронїцї, бо грецький текст Скілїци не виданий досї (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бонськім корпусї т. XXXIII і в Патрольоґії Міня т. CXXII. Про відносини Скілїци й ин. хронїстів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten. Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мінятюр з болгарської війни Сьвятослава в мадрідськім кодексї Скілїци див. прим. 50.

Отже на брак джерел для болгарської війни Сьвятослава скаржити ся не можна, але з тим всїм деякі моменти в нїй лишають ся неясними, а головно великі трудности задає хронольоґія. Головні з сих трудностей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії Повість датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Сьвятослав воював приволзькі краї. З візантийців Лев кладе місию Колокира на 965/6 р. (індикт 9), Скілїца Кедрен на 966/7 (інд. 10), а прихід Сьвятослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев близше не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут рiжниця в рахунку між Львом і

Скіліцою-Кедреном, тільки піднесу, що з огляду на зазначені в тексті обставини походу Сьвятослава ми повинні б прийняти дату Скіліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скіліца-Кедрен рахує по індиктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсї дати: індикт 7 липень — другого року Никифора (с. 361), індикт 10 червень — четвертого року Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індикті (968). Але що його рахунок по індиктам сходить ся з його рахунком по рокам сьвіта, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безпечнійше здаєть ся прийняти дату індикта. Отже 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Сьвятослав вернув ся до Київа. Повість датує її 968—970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанію у неї лишаєть ся не повних два роки; се, розуміють ся, неможливо. Дуже правдоподібно, що хронольоґія Повісти оперта тут на датї смерти Ольги; в Похвалї Якова рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещеню — 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в Повісти (тільки що то було б на пятнадцятім, не по пятнадцятьох роках). Одначе — коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгороду, то вона в Повісти зовсім хибна, й не знати, на скільки рахунок Похвали тут самостійний від хронольоґії Повісти (тож рахувати, як д. Васїлєвский, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгорода до її смерти 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати Повісти тут нам не дають нїчого позитивного. З Візантийців тільки Скіліца-Кедрен згадує про перерву. Згадавши про похід Сьвятослава і починені ним спустошення пятого року царства, він каже, що Русь слїдом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попереду, або ще й гірше“ (с. 372). Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити, що Никифор перед смертию енерґічно заберавсь до боротьби з огляду на успіхи Сьвятослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Сьвятослав ще в першій половині 969 р. мусїв вернутись в Болгарию. Се б о стільки згожувало ся з Повістию, що і в нїй Сьвятослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Побут його в Київі прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимісхієвого походу на Сьвятослава. Лев Диякон зовсім виразно каже, що він став ся на третій рік Цимісхієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінцї другого року царства, Цимісхій урядив своє весїле (VII. 9); тодї б Сьвятослав мав загинути весною 973 р., як се й примають декотрі. Тим часом в лїтописи умова Сьвятослава з Греками, що

закінчила війну, датована липнем 971 р., індикта 14, і смерть Сьвятослава положена під 972 р. І се має собі повне потвердженнє в хронольоґії Ях'ї (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантийських подій мабуть користав з раніших грецьких записок, близше про нього див. на с. 550). У Ях'ї Цимісхій воює в Болгарії в 971 р., а в 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Ях'я с. 181—4. Вказівки Скіліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісхій забераєть ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготовань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виразна суперечність; по одній боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Ях'я (власне дуже богатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісхія з Сьвятославом; одначе тут насуваєть ся питанне — чи дата не вставлена на підставі літописної хронольоґії, або чи не перемінена? Я уважаю се неправдоподібним: атже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Сьвятослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити сьвідоме підроблюванне. При тім же хронольоґії верзій київської й суздальської, де князюванне Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше перешкоджала, аніж надавала ся, бо незнати куди дівать ся цілий рік (між поворотом Сьвятослава і князівством Ярополка). І ще: в Похвалї Якова Володимир сїв в Київі „въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава, въ лѣто 6486"; з смертию Сьвятослава в 972 р. се можна хоч з бідою погодити, а з 973 роком то вже ніяк.

Коротко зводячи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Сьвятослава та початок князювання Ярополка 972 р. Але з огляду на всї тї трудности будемо уважати сї дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Література руcько-болгарcько-візантийської війни: крім загальних курсів, стара моноґрафія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніе войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневскій Слѣды глаголицы въ памятн. X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341—5 — про рік смерти Сьвятослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Сьвятослава Ламбіна, Куніка і Васїлевского в т. XXVIII Записок петерб. академії (й осібно, 1876); з них Ламбін і Васїлевскій

переходять критично хронольоґію війни Сьвятослава з Цимісхієм, Ламбін боронить 972, Кунік і Васїлєвский 973. Е. Бѣловъ — Борьба в. кн. кіев. Святослава Игоревича съ имп. І. Цимісхіемъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византія въ X в., Чтенія московські 1875, Ш, с. 91 і далї. Jireček Geschichte der Bulgaren гл. X. Васплевскій Русско-византійскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI. Couret La Russie á Constantinople. Premiéres tentatives des Russes contre l'empire Grec (865—1116) (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixiéme siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'épopée byzantine á la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967—973 (в його Ibrâhîm's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить лїтописну хронольоґію, а дату смерти 973 р.).

Тут треба згадати ще суперечне питанне про болгарську монету Сьвятослава. Сї монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного бока фіґуру князя, з другого — образ Спасителя і напись: Святославъ цр Блгарм (цар Болгаром). Тепер є дві гадки: одні бачать в сїм Сьвятославі болгарського царя (1296—1322), иньші — нашого Сьвятослава. Останнїй погляд висловив вперше росийський нумізмат Савелєв, пізнїйше Erʼer (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далї) і Чернєв (Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далї, тут і лїтература питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монетї поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

55. Хронольоґія подій від смерти Сьвятослава до князювання Володимира в Київі (до с. 426).

Хронольоґія сих років може бути докладним прикладом непевности лїтописної хронольоґії взагалї. Ми маємо тут два головні рахунки — в лїтописи і в Похвалї Якова, і погодити їх досить тяжко. Лїтопись рахує Ярополкового князювання 8 років, Похвала каже, що Володимир сїв в Київі „въ осмоє лѣто“ по смерти батька; се можна-б погодити, прийнявши, що лїтопись рахує неповних 8 років, але лїтопись кладе в результатї початок Володимирового князївства на 980 р., а Похвала на червень 978 р. При тім одначе і лїтопись (с. 10) і Похвала рахують однаково Володимирове князюванне в Київі на 37 років (в Похвалї він охрестив ся „въ десятоє лѣто“ по смерти Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській лїтописи початок Ярополкового кня-

зівства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Сьвятослава, а в иньших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Сьвятослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережі стоїть під 971 р., „веснѣ же приспѣвъши [тут вставляєть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта] поиде Святославъ въ пороги", і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертию Сьвятослава і князюваннєм Ярополка, тим часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і лїтопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсїм ясно, що в основі сїєї хронольоґії лежить рахунок лїт князювання: 8 лїт Ярополкового князювання і 37 лїт Володимирового. Але від смерти Сьвятослава десь в марті 972 р. (ще з 972 р. можна якось погодити лїтописний рахунок років Ярополка та Володимира, а з 973 вже ніяк,— се зазначив я вище, як один з доводів за 972 р.) до смерти Володимира в липнї 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяцї. Очевидно, лїта князювання рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмім роцї князювання (коли прийняти дату Похвали — 11/VI, то буде 7 рік і два-три місяцї), Володимир на 37-ім (по Похвалї по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Сьвятослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на лїто 979 р. Розуміють ся, як і рік смерти Сьвятослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цїкаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? В т. зв. Якимовськїй лїтописи, виданій в минувшім вїцї Татїщевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства, а Володимир — поганства, і се помогло йому в боротьбі з Ярополком. Ся Якимовська лїтопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользї, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Гречиня-християнка.

До речи про Похвалу мніха Якова. Її звичайно уважають утвори Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерти Теодосия, автора посланія до в. кн. Димитрия і канонїчних запитань до митроп. Іоана, отже утвором другої полов. XI в., старшим від лїтописи. Але на се нема ніякого доказу окрім тотожности імени. Недавно проф. Соболєвский оголосив її утвором пізнїйшим (Чтенія київські II с. 8—9), але на се так само нема доказів, і новійшими часами, бачу, він сам її не дуже тримаєть ся (Извѣстія отд. рус. языка 1903, II с. 158). Важнїйша гадка, висловлена нижче, що Яков тільки розширив коротке житиє Володимира, звістне нам в рукописях XVI

в. й иньшими признаване за витяг з Якова (видане в Чтеніях ibid. с. 15). Так чи инакше, мусимо тільки то піднести: чи було давнїйшим утвором житиє, чи Похвала, деякі подані в них факти, не звістні з лїтописи (Похвала властиво не має нїяких фактів над житиє), й їх наскрізь самостійні хронольоґічні дати мусять оператись на якійсь письменній традиції XI в., не меньше у всякім разї авторитетній нїж лїтописна. Видана Похвала у перше 1849 р., потім в I т. Исторії церкви Макарія (дод. I), у Ґолубінского (I² с. 238) і в київських Чтеніях II. 2 с. 17.

Тому-ж Якову надають ще анонїмне „Сказаніе“ про Бориса і Гльба, але се авторство оперто на такім громадженню можливостей, що не має нїякої певности. Рівно-ж досї зістаєть невиясненним питанне: чи Сказаніе черпало з лїтописи, чи лїтопись з Сказанія (спільне джерело очевидне). Найстарша рукопись Сказанія (фраґмент) зачисляєть ся до XII в. Видане воно вперше 1849 р., потім Срезневским п. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, 1860. Лїтература про Якова, крім курсів історії лїтератури: Извѣстія II отд. петерб. академії т. I і II, Макарій Ист. церкви II² с. 141 і далї, Ґолубінский с. 742 і 825, Соболєвский як вище, Никольскій Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности (Памятн. др. письменн. ч. 147) с. 29—31.

56. Червенські городи і лїтописні „Ляхи“ (до с. 434).

Останнїми роками питаннєм сим займав ся краківський професор К. Потканьский, порушуючи її в рядї своїх праць: Kraków przed Piastami, 1898 — Rozprawy wydz. hist.-filoz. т. XXXV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — Rocznik Krakowski, т. I, далї — Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV) і вкінцї — Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903). Він стоїть при лїтописній записцї 981 р., а з фактом приналежности Кракова до Чехії стараєть ся її погодити такою комбінацію, що Краков належав до Чехів тільки з ближшею своєю околицею, а східню Малопольщу, і з нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Все се одначе довільні ґіпотези, що не мають иньшої підпори, окрім тоїж лїтописної звістки. Приналежність східньої Малопольщі до Мешка в середині X в. виводить ся тільки з того, що коли до Мешка належали Червенські городи, то мусїла й Малопольща до нього належати. Володїння Чехів обмежають ся тїснїйшею околицею Кракова знову з огляду на туж звістку. Wiadomość t. zw. Nestora, który ją podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (Kw. hist. с. 25) — більше того на її потвердженне д. Потканьский не каже, та й не може сказати.

В дїйсности одначе такої певности лїтописна звістка зовсїм не має. Уже старий Репель припускав в нїй помилку супроти того, що

Краков до Польщі не належав. Тепер коли ми маємо далеко докладнійші понятя про те, як складала ся наша лїтопись, як недокладні були її звістки з X в. і скільки власного розумованя вносили в них її редактори, ми можемо ще з більшим правом оспорювати авторитет лїтописної букви. Переглядаючи лїтописні звістки з 981—5 рр., бачимо коло них такі подробиці, анекдоти, фантазії, які мусимо признавати роботою редактора, навіть припустивши, що він мав перед собою які записки з X в., в тім роді, які маємо при Володимировій похвалї мніха Якова. Якаж отже певність „Ляхів“ з під 981 р.?

Незалежно від того комбінації д. Потканьского, якими він ратує приналежність до Польщі Червенських городів, грішать штучністю й довільністю. Як припускати, щоб Чеська держава, при своїй екстензивности в другій половинї X в., обмежила ся близшею околицею Кракова, і під носом у неї Мешко володїв протягом десятолїть східньою Малопольщею й Галицькою Русию? Як неправдоподібно виглядає се роспросторенне Мешкової держави під Карпати, клином між Чеською державою й Руською! (Див. зрештою замітки мої в рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. ім. Ш.).

57. Візантийсько-руський союз за Володимира (до с. 441).

Головним джерелом для сих подій став від двадцяти років Ях'я — звістний з імени давнїйше, але опублїкований і введений в круг джерел доперва росийським орієнталїстом бар. Розеном, що видав з нього уривки до часів имп. Василя під титулом: Императоръ Василій Болгаробойца, извлеченія изъ лѣтописи Яхъи антіохійскаго (додаток до XLIV т. Записок петерб. академії), 1883 (тексти в рос. перекладї й коментар). Ях'я син Саіда був православний Грек з Єгипта, лїкар з професії, пізнїйше жив в Антіохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далї арабську хронїку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хронїку Ях'я написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далї, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантийських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Ях'я мусїв використати якісь місцеві грецькі записки, нам незвістні.

З опублїкованнєм текстів Ях'ї стратили значіннє відомости про руско-візантийські справи арабського письменника XIII в. ель-Макіна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Ях'ю; натомість оповіданнє ібн-ель-Атіра (теж XIII в. — † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Ях'ї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Макіна видано в Лейденї 1625, ібн-ель-Атира видав 1851 р. (і далї) Торнберґ; уривки з них в перекладї в Записках петерб. акаде-

мії т. XXIV (Куникъ — О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васїлєвского в Ж. М. Н. П. 1876, Ш, в примітках до Ях'ї Розена с. 199 і далї. Звістки Візантийцїв дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Ях'ї й ібн-ель-Атира: Псель (писав в 2-ій пол. XI в.) згадує тільки про поміч від Володимира (цїкава його замітка, шо імператор бачив неохоту до себе в народї); виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Лев Диякон, оповідаючи про війну з Фокою, нїчого не згадує про Русь (X. 9). Скілїца-Кедрен (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI p. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.

Взагалї, се суперечна справа, що стало ся скорше: Володимирів шлюб, чи військова поміч його Візантиї. У Кедрена, з поводу згадки про участь Руси в війнї з Фокою, пояснюєть ся: ἔτυχε γὰρ (імератор) συμμαχίαν προσκαλεσάμενος ἐξ αὐτῶν καὶ κηδεστὴν ποιησάμενος τὸν ἄρχοντα τούτων Βλαδιμηρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀδελφῇ Ἄννῃ. Як би брати буквально, то виходило-б, шо Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати повної докладности. Ще загальнїйше каже Зонара. Більш категорично висловляєть ся ібн-ель-Атір: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою. І вона не схотїла вийти за чоловіка иньшої релїгїї, і тодї він прийняв християнство, і було се початком християнства у Руси. І оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали". Але коли ми зважимо, шо Атір тут компілює, то зовсїм зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланнем помочи і довершенне шлюбу по тім. Ях'я висловляєть ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженив ся цар Руси з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післав (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси..." Як бачимо — докладно, але при найменьшій недокладности в висловленню вийшло-б, шо Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компілятора Ях'ї ель-Макіна, — нема нїчого дивного, шо вийшло так і у ібн-ель-Атіра. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), шо шлюб Володимира відбув ся по походї на Корсунь, вони зовсїм відпадають.

Друга суперечна точка — чи Володимир сам ходив в Візантию. Се виходить з ібн-ель-Атіра, як ми бачили; теж каже ель-Макін і латинський переклад Скілїци. Правдоподібно, се все такіж недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Ях'я й Скілїца-Кедрен нїчого не ка-

жуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом: оповіданнє Ях'ї тут особливо важне, воно виключає можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були сьвідомими поправками, а не помилками. Васїлєвский (Ж. М. Н. П. 1876, Ш) добачає на се натяк і в тексті Пселя, але менї здаєть ся — зовсїм безпідставно. Мушу ще згадати, що д. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признає похід Володимира в Константинополь, але не з помічним полком, а пізнїйше; але се вже буде зовсїм довільним здогадом (правда, що й д. Успенский висловив його дуже неясно, див. с. 308 — 9, 314—5); його прийняв, хоч дуже не рішучо, Шлюмберже с. 718—9. Літературу руcько-візантийських відносин за Володимира див. низше, прим. 58.

58. Охрещеннє Володимира (до с. 445).

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають чималу літературу. Не кажучи за давнїйші писання, що взагалї стояли на ґрунтї літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку проф. Ґолубінского в Журналї Мін. Нар. Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже скептичну аналїзу, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Д. Васїлєвский в статї Русско-византійскіе отрывки, II: Къ исторіи 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, Ш) натомість притягнув звістки візантийських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Я'хї. 1883 р. вийшли витяги з самого Ях'ї зроблені бар. Розеномъ (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антіохійскаго) з важним коментарем. Наближеннє девятьсотлїтнього ювилею охрещення Руси, що мав сьвятковати ся в Росії, звернуло особливу увагу на се питання і спеціально на рік охрещення. Вичислю головнїйше з сеї новійшої літератури: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью, 1878, гл. VI, рецензії Малишевского на Ґолубінского (Отчетъ о присужд. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, - се властиво самостійна робота, з аналїзом джерел і деякими гіпотезами), Линниченко Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Кіев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полємїка з Успенским, рік приєнято 989 для Володимирового й загального охрещення), П. Л(ебединцев) Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд), Завитневичъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевлянъ (Труды К. Д. Акад. 1888, I, з поводу статї Лебединцева), Соболевскій — Годъ крещенія Владиміра св. (в т. Ш Чтеній київ. істор. товариства); див. ще справозданнє з діспути д. Соболєв-

ского і Завитневича в київськім товаристві в Чтеніях т. III с. 5 і далї, також Ж. М. Н. П. 1888, VI (проф. Соболєвский боронить лїтописної традиції, тим часом як Завитневич виходить з хронольогії Якова й приймає роки 987 і 990); Regel Analecta byzantino-russica c. XXI LXXII і далї.

Що до зробленого Володимиром „испытанія о всѣхъ вѣрахъ", то хоч як белєтристично виглядає се оповіданнє в лїтописній повісти, воно знаходить собі одначе паралєлї в чужесторонних джерелах. Одна така звістка знайшла ся в жидівських рукописях зібраних Фірковичом, в виді записки з р. 986 про прихід київських послів до хозарського кагана, аби розвідати ся про релїґію (видана проф. Хвольсоном в I т. Сборника статей по еврейской исторіи, 1866). Проф. Гаркаві признав сю записку фальсіфікатом — фальсіфікатів в колєкції Фірковича взагалї показало ся чимало (статї Гаркаві в Извѣстіях рус. археологического общества т. VIII, Ж М. Н. П. 1877, VII, і Altjudische Denkmäler aus der Krim, 1876). Невважаючи на оборону її иньшими гебраїстами (Берхинъ Еврейскій документъ о посольства св. Владиміра для испытанія вѣръ — Кіев. Старина 1884, XI, пор. замітку Голубовского тамже 1885, III), ся записка зістаєть ся дуже сумнівною, незалежно навіть від підозрілости свого джерела — колєкції Фірковіча.

Важнїйша иньша звістка, перська, в „Збірнику анекдот" Магомета аль-Ауфі, XIII в. Навязуючи до характеристики Русинів у ібн-Русте, як народа, що живе виключно з війни, се оповіданнє каже, що прийнявши християнство, Русини не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкінцї рішили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір" вислав послів в Ховарезм — заявити про се бажаннє. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і післав дарунки й магометанського імама (духовного), научити Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звістку сю опублїкував ще Гамер — Hammer Sur les origines russes, 1827, але в дуже попсованій формі, без імени Володимира, так що вона дала декому, навіть Куніку повід до ріжних дивоглядних виводів — Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris — Bulletin de l'academie, XXVII. В оригінальній формі опублїковав її Бартольд в 1896 р. — Новое мусульманское извѣстіе о русскихъ, Записки восточного отдѣленія русскаго археол. общества т. IX.

Питаннє, як толкувати собі сю звістку? Прийняти, що се літературне запозиченнє, покручений відгомін оповідання лїтописної повісти про послів, висланих Володимиром на „испытаніе"? Таких запозичень одначе у східнїх письменників не знаємо більше. Чи оповіданнє лїто-

писної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декорума зробив наперед таке „испытаніе“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нїчого неможливого.

59. Мономахові реґалії (до с. 449).

Новійша лїтература: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. и. — Чтенія московські 1860, I; Макарій Исторія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Объ утваряхъ приписываемыхъ Владиміру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труди III з'їзда т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далї; Васильевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII. Regel Analecta byzantino russica c. LVII і далї; И. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., н. серия т. III; Бѣляєвъ Byzantina II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далї і йогоже Русскія древности т. V с. 40 і далї; особливо інтересні тут працї Реґеля і Жданова. Див. ще мою Історію Київщини с. 126, і подану вище на с. 451 новійшу полємїку з Кондаковим в справі Мономахової шапки. Окрім того, з лїтературного боку — статї Веселовского в Исторіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далї, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. ак. т. 45, Пыпина Исторія русской литературы, II гл. 1.

60. Перший руський митрополит (до с. 460).

Лїтература новійша: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 — і далї, Ґолубінский ор. с. I² с. 277 і далї, Малышевскій Кіевскіе церковные соборы в Трудах К. Дух. Акад. 1883, XII. Лебединцевъ — Къ вопросу о кіев. митр. Михаилѣ — Чтенія київ. істор. тов. т. X. Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ ib. т. XI., і также „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева. Шахматовъ Общерусскіе лѣтописные своды — Ж. М. Н. П. 1901, XI (с. 73 і далї). В письменних памятках Михаіл виступає як митрополит висланий за Фотия напр. в Палїнодії — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинській лїтоп. с. 253, пізнїйшім Житиї Володимира — в Чтеніях київ. іст. тов. II. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотиєм епископ називаєть ся Михаілом; иньша гадка — Павлова, що імя Михаіла з'явилось на руськім ґрунтї, через те, що Михаіла Сїнкела, автора внесеного в лїтопись ісповідання, даного Володимиру, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданнє. Шахматов здогадуєть ся, що Михаіл з'явив ся як перший митрополит в московській митрополичій компіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнїйші компіляції,

а появу його об'ясняє хибним толкованнєм текста про м. Михаіла XII в.

61. Руська монета (до с. 468).

Література новійша: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Кіевскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X—XI в. в Запискахъ имп. русскаго археол, общества, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологіи и исторіи т. VI (1888) і йогож статї в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Л. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества.

Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимиру, на мій погляд, доводить ся основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (ґр. Толстой неформеність Володимирової фіґури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цїсарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками иньших монет, що не йшли далї перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в київськім скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети иньших типів з іменем Володимира належать до катеґорії „нїжинських срібняків" (велика находка коло Нїжина 1856 р.). Д. Чернєв доводив, що то мусїли бути чернигівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його арґументація одначе не особлива; але розуміть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь иньшого Володимира. Ґр. Толстой, боронячи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всї разом — в Нїжинськім скарбі; монети Шванськкого і Могилівського скарбів дїйсно не йшли далї першої чверти XI в., і се справдї факт важний. Хронольоґія типів виясняєть тя перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читаєть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавнїйша руська лїтопись.

Таке чи иньше розумінє найдавнїйшого періода нашої історії стоїть в тїсній залежности від такого чи иншого погляду на нашу найдавнїйшу лїтопись — її ґенезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наше становище супроти переважної більшости звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо хочби як коротко, але таки вглянути в сю справу.

Найдавнїйшою (инакше Початковою, Начальною, Несторовою) лїтописею зветь ся компіляція, зроблена в Київі на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складї тих лїтописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переховала ся в двох збірниках. Одну верзію маємо в волиньскім збірнику, закінченім десь при кінцї XIII в. — се полуднева верзія. Найдавнїйший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імени костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають); новійші кодекси — Хлєбнїковський і Погодінський, оба XVI в., судячи по письму; зовсїм новий (копія Хлєбнїковського) — Єрмолаєвський. Другу верзію, північну маємо в суздальскім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавнїйший її кодекс — Лаврентиєвський, званий так по імени писара, черниця Лаврентия, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалї, 1377 р.; новійші кодекси: Радивилівський (инакше — Кенїґсберський), Академічний (инакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всї з XV віка. Позатим, в більш або меньш змінених формах заховала ся Найдавнїйша лїтопись в иньших численнних лїтописних компіляціях.

В найстаршім — Лаврентиївськім кодексі Найдавнійша літопись титулуєть ся так: „Се повѣсти времяньныхъ лѣтъ, откуду єсть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руская земля стала єсть“. Сей титул повторяєть ся і в иньших кодоксах і компіляціях, але з деякими відмінами; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої верзії дописано: „Повѣсть... черноризца Ѳеодосьева манастыря Печерьскаго“, а в однім з кодексів (Хлєбніковськім) ще й: „Нестера черноризця“. Низше побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподібности, належить тільки до першої, вступної частини літописи.

Імя Нестора в титулї Повісти вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Теодосия та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерськім Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей погляд став широко розповсюдненим (хоч і не загальним, бо нпр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звістного нам Хлєбніковського кодексу імя Нестора стояло в титулї ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разї, як здавало ся, певну відповідь на питанне, звідки з'явилась Найдавнійша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студий давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне ваганнє що до границї — де кінчить ся ота Несторова літопись, але вже Міллєр р. (1775) вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнійшої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сім ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлєцер. Він поставив першою задачою наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільольоґічної критики, і його „Нестор“ на довго стає провідником в студиях давньої руської історії. Під впливом сього погляду досить непримітно проминули гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строєвим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнійшої аналїзи літописи привели т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 20-х і 30-х рр. попробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови з Греками — фальзіфікати, що се робота пізнійша і т. п. Хоч як се було нестійне в цілости, але при тім були висловлені

й деякі важні гадки, нпр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. п. В результаті се привело до докладнійших студий над літописею зі сторони її оборонців, і так появили ся дві важні аналізи — Поґодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і з тим разом на перший плян виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антінорманістами, що в 60 і 70-х рр. зачіпає кардинальні питання ґенези літописи. В результаті появило ся кілька визначних праць, присьвячених аналізі літописи. Срезневский в своїх Чтеніях про літопись (1862 р.) попробував виріжнити з літописи давнійші циклі записок; в полеміці Ґедеонова і Куніка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнєм її компілятивного характеру.

З кінцем 60-х рр. студиї над Найдавнійшою літописю затихли, але дальші роботи над давньою руською істориєю вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значіннє нпр. мали скептичні замітки Іловайского про вступні части літописи, або нпр. принагідно переведена деякими ученими регабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнійшу літопись в її чистійших верзіях, а знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Важний поворот в студиях над літописю зробив в 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом важних спостережень над хронольоґією й взагалї укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакциї: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частинї самостійну і до того — старшу верзію Повісти временнию літ, ніж та, яку маємо в полудневій і північній верзіях Найдавнійшої літописи. Показало ся, що для вияснення питань, звязаних з Найдавнійшою літописею, дуже важне значінне часом мають пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені

в давнїйших археографічних плянах і видавництвах (так друга редакція 1 Новг. лїтописи, що тепер здобула таке першорядне значінне, була опублїкована тільки 1888 р., а богато компіляцій зовсїм не видано, або є тільки давні, малоприступні й неповправні видання). В результатї, тим часом як при кінцї 60-х рр., по кількох визначних працях, присьвячених лїтописи (Сухомлїнова, Срезнєвского, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа здавала ся майже вичерпаною, тепер вона поставлена на ново й цїлий ряд питань чекає відповіди, а для того потрібують попереду ще археографічної роботи.

В сїм огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всї питання, звязані з Найдавнїйшою лїтописю й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад лїтописи, про час появи ріжних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних лїт і т. д. не може прикладати ся до цїлої лїтописи, аж до початків XII в. „Повість", як каже титул, оповідала йно про початки „Руської" (себто Полянської, Київської) землї та про найперших князїв її („кто въ Кіевѣ нача первѣе княжити"), отже се мало бути оповіданнє про події, що не доходили навить до кінць X в., бо инакше-б у самім титулї згадано було про епохальну для кождого київського книжника подію — охрещенне Руси, як згадано в новгородській верзії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время". З другого боку, в Повість мусїло входити що найменьше князюванне Ігоря, — бо Олега її перша редакція зовсїм ігнорувала.

Цїкаво, очевидно, було-б докладнїйше вирізнити сю властиву „Повість" з цїлої лїтописи. Се пробував зробити Срезнєвский. Він вказав, що в хронольогічній табличцї князїв, уміщеній в лїтописи під 852 р. є певна ріжниця в рахованню років до Сьвятослава і після нього (отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святославля лѣтъ 33, отъ пѣрваго лѣта Святославля до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимеръ княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40). На сїй основі він опер здогад про три циклї відомостей в лїтописи: оден до смерти Сьвятослава, другий до смерти Ярослава, третїй — по нїй. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантийської історії в лїтописи уривають

ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році урвалась якась давнійша літопись. Се останнє спостереженнє тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'яснено з продовженя Амартола (Шахматовъ — Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ). Але гадка, що одна з редакцій Повісти кінчила ся смертию Сьвятослава, сама по собі дуже привабна й імовірна, тим більше, що в полудневій і північній верзії тут є дійсно ніби закінченнє: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ". Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше (на смерти Ігоря нпр., або на пімстї Ольги) й не доходити до смерти Сьвятослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістию я буду називати вступну частину Найдавнійшої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Сьвятослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній верзії Найд. літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.*) брак звісток аж до 1017 р. доповнено оповіданнєм, що від 945 р. (смерть Ігоря) ріжнить ся меньше значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної верзії. Але до 945 р. вона ріжнить ся від них дуже сильно: хронольоґія в новгородській верзії зовсїм відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звістках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воєвода Ігоря); є деякі звістки, яких не маємо в ширших верзіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська верзія далеко коротша від ширшої редакції і богато материялу в ній бракує, тому можемо звати її короткою (або новгородською) редакцією**).

Тепер виникає важне й невияснене ще питанє, як розуміти сю ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по нїм? Границею сей рік ледви аби міг бути: оповіданнє коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої

*) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодексу.

**) Шахматов зве новгородську редакцию літописи „Начальнымъ сводомъ", а ширшу — Повістю врем. літ, не розріжняючи вступної частини, себто правдивої Повісти від дальших частей Найдавнійшої літописи.

частини, безпосередно звязане з попереднім (під р. 922—952). Можна-б припустити, що від 945 р. коротша вервія в оріґіналї лишила ся меньше зміненою, тим часом як частина аж до 944 р. була вповнї перероблена й доповнена новим редактором (чи навіть тим самим — хоч се й було-б меньше правдоподібно); але і се не було-б дуже правдоподібно. Можна поставити ще иньший здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської лїтописи була доповнена з иньшого джерела — редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакциї, а иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним, і сю гадку підопру дальшими спостереженнями, хоч се, розуміть ся, все ще буде тільки здогад: до виясненя сеї справи поможуть з часом дальші студиї над невиданими лїтописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти аж до 945 р. дві редакції — коротку й ширшу (останню в двох вервіях — полудневій і північній), для часу від 945 також дві — коротшу (новгородську) і розширену (в двох вервіях — полудневій і північній).

Чи коротка вервія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковім видї, а не скорочена? В теперішнім видї вона, в порівнанню з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видко з сього побіжного огляду;

коротка редакція:	ширша редакція:
———	етноґрафія загальна
———	етноґрафія словянська і руська
———	путь із Варяг в Греки і св. Андрій
київські брати	київські брати
похід на Царгород	———
———	2 і 3-ій етноґрафічні огляди
хозарська дань, Аскольд і Дир	хозарська дань
———	хронольоґічна таблиця
———	охрещенє Болгарів
прихід варязьких князїв	прихід варязьких князїв
———	Аскольд і Дир
———	похід на Царгород
Ігор в Київі	Олег в Київі
———	походи Олега
———	Угри
———	Кирил і Методий
920 Похід Ігоря на Царгород	———
922 Похід Олега на Царгород	907 похід Олега на Царгород
———	1 умова з Греками
———	2 умова з Греками
922 смерть Олега	912 смерть Олега
———	походи Ігоря і византийські звістки

війна з Уличами	
———	похід Ігоря на Царгород (в короткій ред. під 920 р.)
———	2-ий похід
———	умова з Греками

945 — смерть Ігоря иньша редакція.

Як на просте скороченнє чогось анальоґічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто упляшованим — є ціліть в тім кістяку; про скороченнє із звістної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні ріжниці; але деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана ся Повість, очевидно, була без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то пізнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаіла, поставлено над всім оповіданнєм від київських братів аж до похода Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва взяті з Амартола оповідання: про похід на Царгород за імп. Михаіла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізнійше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською данию (саме оповіданнє має слїди розрива: „по сихъ лѣтехъ братіа сіи изгибоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщенне їх саме показує, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї (на се вказують й иньші подробиці: оповіданнє про царгородський похід не звязане з Аскольдом і Диром, оповіданнє про Ігоревий похід не має звісток з жития Василя Нов., є й язикові відміни).*)

Супроти того початкова редакція Повісти, скілько можемо її відреставровати, виглядала-б так: вона оповідала про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князїв до Новгорода і потім Ігоря до Київа, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть. Се все має досить одноцільний і однородний характер. Коли з'явилась отся перша редакція і як далеко вона сягала, ми не можемо напевно сказати. Чи сягала вона до часів Сьвятослава не знати; можливо, як я вже сказав, що вона уривала ся десь на смерти Ігоря чи пімстї за нього. Але в кождім разї перша редакція за часи Сьвятослава не переходила однаково, чи мала вона титул Повісти, чи на її підставі утворила ся та Повість,

*) Див. про них Шахматова О начальномъ кіевскомъ сводѣ с. 45—6.

що мала на меті описати перші початки Руської держави, — котрої титул стоїть тепер на чолі Найдавнїйшої лїтописи*).

Що до часу написання початкової редакції, то пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“, що читаєть ся в короткій редакції, вказує на часи не давнїйші від середини XI в., бо та частина міста, де стояв монастир св. Ирини, забудована вже по 30-х р. XI в. Правда, і в новгородській редакції можливі деякі пізнїйші поправки (такою поправкою є правдоподібно згадка про київського князя в оповіданню про хозарську дань), але згадка про Дирову могилу не виглядає на приписку (порівняти згадку про Олегову могилу). З рештою й звістки про початок Руси (поминення Олега) показують, що автор сього оповідання був віддїлений дуже значним простором часу від подій кінця IX і початку X в., писав не скорше XI віка**). З другого боку не можна сеї Повісти значно відсувати в другу половину XI в., судячи по деяким подробицям: нпр. в оповіданню про контрибуцію наложену на Новгородцїв за Олега стояло: „єже и нынѣ даютъ“ (як заховало ся в Никон. лїт., з того в 1 Новг. вийшло: „єже не даютъ“, а в полуд. і півн. верзіях поправлено: „єже до смерти Ярославлѣ даяше Варягом“, отже се писало ся не пізнїйше половини XI в. До початкової редакції я зачислив би тому і деякі пояснення, що ми маємо під 945 р. (в корот-

*) Те що Шахматов (О начальномъ кіевскомъ сводѣ с. 57) зве „Сказаніемъ о началѣ Руси“, не зовсїм відповідно прикладаючи назву Повісти до найдавнїйшої лїтописи ширшої редакції. Сю першу редакцію він уважає твором новгородського епископа Йоакима Корсунянина, що мав би довести її до р. 1017; відповідно до того написанне першої редакції відсуваєть ся в X в. (Общерусскія лѣтописные своды IV с. 183 і далї). Все се одначе або голословно, або на дуже слабких основах.

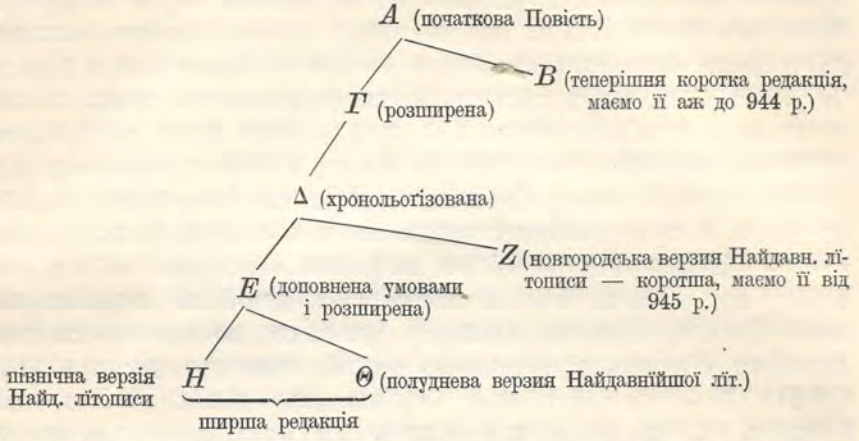
**) Мушу піднести, що в першій редакції варязької теорії Повісти, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізнїйші від тих, на які паде він в останнїй редакції її. Перша редакція не знала довгого правлїння Ігоря, його неповнолїтства, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся безпечно в двох десятолїтях перед його смертю; на сї часи припадав і легендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народнїй традиції ранїйші події закривають ся пізнїйшими, ледво аби перший укладчик Повісти представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдальше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесять лїт назад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хронїстів і умови), віднайдені пізнїйше редактором, чи редакторами Повісти, а в першій редакції її початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від X віка.

шій і ширшій редакції): пояснення про Свенельда, що він був „отець Мьстишинъ“: се пояснення могло мати значіння тоді тільки, як ще жив сей з рештою нічим не звістний Мстиша. Сюди-ж треба зачислити пояснення топографії Київа в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бяше Киевъ идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ кьняжь бяше въ городѣ, идеже єсть нынѣ дворъ Воротиславлъ и Чюдинь“; Никифора і Чудина ми знаємо: оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се пояснення.

Отже ся початкова редакція, правдоподібно — властива Повість временних літ, написана десь в середині XI в. (назвім її *A*). Вона була слідом доповнена кількома звістками з Амартола і хронольоґізована: поставлено над вступною частиною 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, а решту виповнено порожніми роками. Так з'явила ся теперішня коротка чи новгородська редакція Повісти, яку ми маємо (може з деякими скороченнями чи змінами) в 2-ій редакції Новгородської літописи, кінчаючи роком 944 (назвім її *B*).

В другій половині XI в. початкова родакція (*A*) кількома наворотами була знову перероблена й розширена; докладно сі дальші модіфікації відреставровати ми не можемо, але можемо, вказати напевно сліди кількох редакцій. Так нпр. на вступі трома наворотами дає ся етноґрафічний огляд українсько-руських племен; повторення вступних слів: „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Хронольоґія й тут вставлена аж пізнійше — маємо виразні сліди того подекуди, нпр. під р. 972—973; (я думаю, се пізнійше вставлення хронольоґії вказує на те, що новий редактор розширяв не хронольоґізовану вже Повість *B*, а початкову редакцію — *A*). Що до пізнійшого вставлення умов, то окрім того, що умови 971 р. не маємо ми в новгородській верзії, справедливо вказано і на те, що умови 907 р. і 971 р. розривають теж цілість оповідання. Судячи по тому, що новгородська верзія ширшої Повісти не має ще умови з Сьвятославом, а хронольоґію має вже згідну з ширшою редакцією, можна думати, що умови з Греками вложено аж на останок. Таким чином можна-б виріжнити що найменьше три верстви в сих дальших модифікаціях: розширення початкової редакції (*I*) (при тім могло бути кілька верзій, в ріжній мірі розширених),

хронольоґізація (*Δ*), вставненнє умов (*E*), — при чім і в самім тексті робили ся ріжні зміни і доповнення: так коротша, новгородська верзія хоч має хронольоґію новійшу, не має деяких додатків, очевидно зроблених пізнійше. Таким чином схему редакцій Повісти в тих конвенціональних границях можна-б собі представити так:

Під час сих редакцій Повісти її оповіданнє було також продовжене. Верзія лїтописи, котру маємо в 2-ій ред. Новгородської, не має ще умов, не має деяких епізодів (нпр. про спаленнє Іскростеня за Ольги, про заснованнє Переяслава, про білгородський кисіль і ин.), але вона сягала часів Сьвятослава (виписки з Найд. лїтописи в 2-ій ред. Новг. констатують до р. 1074, але чи походять всї вони з одної редакції, не знати). Отже, судячи по тому, перше нїж закінчене було редаґованнє Повісти, вона була продовжена (я означив у схемі сї продовженя буквами *Z*, *H*, *Θ*). Зрештою що до хронольоґічного наступства редакцій подана схема має вповнї ґіпотетичний характер; вказані моменти редакційної роботи можна констатувати з значною певністю, але порядок, в якім наступали вони, операєть ся на новгородській верзії лише, й вимагає ще дальшого ствердженя.

Ся вся редакційна робота була зроблена в другій половинї XI і на початку XII в. В етноґрафічнім оглядї ширшої редакції (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половцї, що вказувало-б на час не раннїйший останньої чверти XI в., бо Русь близше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значіннє має згадка тамже, що поган-

ський похоронний обряд заховав ся д о с ї у Вятичів, — отже иньші племена були вже тоді християнізовані. В оповіданню про Володимира, що маємо у всіх верзіях Найдавнійшої літописи, маємо вказівку на початок XII в.: Жиди в посольстві до Володимира кажуть, що їх землю опанували християне, се-ж, як справедливо зауважено вже давно, — може належати тільки до хрестоносного походу, значить могло писати ся не скорше як в перших роках XII в. Для північної редакції маємо докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игуменъ Сильвестръ святого Михаила написахъ книгы си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, у всякім разї вона була закінчена після смерти Сьвятополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно з хронольоґічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р, і то не зараз по 1113 р., бо згадку про смерть Давида маємо в заведеній до літописи повісти Василя. Вказати докладну границю, де кінчить ся найдавнійша літопись в полудневій верзії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповіданнє про смерть Сьвятополка; можливо, що вона була закінчена трохи пізнійше, ніж північна*). Новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разї належить теж до початків XII в.

Таким чином Найдавнійша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, переживши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питаннє ми не можемо відповісти. Я думав би, що значну частину тієї редакцийної роботи доконала та сама рука; я уважав би можливим навіть, що той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временнх літ, потім трудив ся над її розширенням (я се думаю тому, що і в початковій редакції і в ширшій Повісти бачимо ті самі погляди на початок Руси, руської династиї, а сї погляди ледви чи були популярні в суспільности, хиба би припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в початковій редакції гадками й розвинув їх потім в цїлу систему). Але цїлу редакційну роботу надати одному перу дуже тяжко, хоч би з огляду на той значний простір часу.

*) Шахматов приймає 1118 р., але не дав на те доказів (те що він вказав недавно, Общерусскіе своды IV. 169 і 171 — четвертий рік Мономаха), має дуже не велику вартість.

Пробовано не раз назвати по імени редактора (краще-б сказати — редакторів). Сю заплутану, богату літературою справу я перейду тільки побіжно, бо з історичного становища вона має другорядний інтерес. Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанского збили сей погляд*) до них де що доложив останніми часами Щепкін, як низше), і довели, що Нестор, автор Жития Теодосия та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім иньших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнійшої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнійшу літопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностию: як раз печерські події, описані в Найдавнійшій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором. Вони перечать ся з Житием Теодосия і в фактах і в загальнім осьвітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня — XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважати або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. З далеко більшою правдоподібністю, майже — з певностию, можна уважати одним з таких редакторів видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про його Видубицький монастир не позволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в. Маса печерських звісток в літописи насуває гадку, що літопись, можливо, переходила ранійші стадії свого формования в Печерськім монастирі. Сього вистане що до імен і взагалі близшого означення редакторів. Близше приглянути ся мусимо складови самої літописи.

Почнемо від джерел. Вони мусїли бути писані й устні. Між писаними можна відріжнити сьвійські й чужі, хоч і не в кождім випадку можемо сконстатувати, чи ми маємо до діла

*) Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житії Теодосия каже, що не застав уже Теодосия живого, вступаючи до Печерського монастиря, а в літописи оповідач, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосием. Недавно Шахматов, ратуючи авторство Нестора, старав ся вигладити сї суперечности, але се були тільки натягання.

з руською перерібкою чужого джерела, чи з перекладом або чужим оригіналом. Між устними джерелами мусимо розріжняти народні перекази й сучасні звістки. Останню категорію становлять сучасні відомости автора й його комбінації.

Почнемо від початкової редакції, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Київі, Олегів похід на Царгород і його смерть, війна з Улучами. Памятаймо при тім, що в ній, можливо, є деякі скорочення, що оповіданнє мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що виріжнили з її теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізоду про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій. Виріжнити останні не легко. Я не буду твердити, чи нпр. поясненнє, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воєвода, або оповіданнє, що Ігор прийшов з Новгорода й забив Аскольда і Дира — то все комбінації як раз самого автора. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як ріжнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут я-б признав велику участь комбінаціям автора сеї початкової редакції. Такі пояснення як нпр.: „отъ тѣхъ Варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася Русь“ і т. д. (Іпат. с. 5) я-б сьміло уважав авторською комбінацією. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення, нпр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

Дальші редакції ми будемо оглядати разом в їх останнім результаті — нинішній Найд. літописи, бо відріжнити їх тепер майже неможливо. Тут вже на ширший розмір користано з писаних джерел, свійських і чужих, і комбіновано. З чужих джерел ужито хроніку Георгія Амартола з її продовженнєм (для подій X в.); звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імп. Михаіла та Ігоревого, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесьвітньої історії — дивні звичаї ріжних народів, в паралєль поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитуєть ся: „глаголетъ Георгий в лѣтописьцѣ“), „волъхвования отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5), дивні знаменя — з поводу чудного дітища, витягненого з річки Сітомля (с. 116—

7). З Амартола також взяті дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронольоґізації.*) Для хронольоґії ужито хронольоґічну працю патр. Никифора *Χρονογραφικόν σύντομον* („Лѣтописець вскорѣ“, або „вкратцѣ“, як він зветь ся в словянськім перекладі**); з нього взята хронольоґічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданню про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з Жития Василя Нового, як ми бачили вище (прим. 52). Оповіданнє про Кирила і Методия (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий. В оповіданню про Володимира внесено ісповіданнє віри Михаіла Сінкела (його переклад є в Сьвятославовім Збірнику 1073 р.) і уривки з Палеї, але вони в літопись могли прийти посередно — через повість про Володимира, що була, правдоподібно, осібним утвором. Подана там же коротка історія старозавітна й новозавітна зачерпнена, правдоподібно, з перекладеного джерела, хоч його досі не виказано докладно. В оповіданню про напад Половців під 1096 цитуєть ся псевдо-Методий Патарський (Слово о царствіи языкъ послѣднихъ временъ). Нарештї в полудневій версії під 1111 р. уміщена скомпільована з ріжних грецьких письменників „Похвала ангелам“.

Осібну катеґорію становлять руссько-византийські умови — три in extenso і одна в парафразї й уривках (під 907 р.).

З свійських писаних джерел можна з значною правдоподібністю вказати на оповіданнє про Володимира (хоч і не можна докладно означити його границь — я думаю, що воно починалось від смерти Сьвятослава), історію Бориса і Гліба — вона дуже близьке до „Сказания страстотерпьцю святую мученику Бо-

*) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлїнова, де автор виказує й иньші писані джерела, і у Шахматова Хронологія. Недавно сей останнїй поставив здогад, що редактор Повісти користав з певної енцикльопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. и. хроніка Амартоля, хронольоґія Никифора, біблїйно-апокрифічна історія, котрої слїди маємо в літописній повісти про Володимира (Начальный лѣтописный сводъ и его источника, пор. йогож Древнеболгорская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має вповнї гіпотетичний характер.

**) Він виданий з старшого кодаксу (XIII в.) в I т. Полного Собр. лѣтоп., і з Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фраґментів з уривками з Амартола вид. Бѣлокуровъ п. т. Русскія лѣтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

риса и Глѣба“ т. зв. Якова.*) Під 1068 р. подана проповідь „О казнях божіихъ“, звістна осібно, часом з іменем Теодосия. Оповіданнє про волхвів під 1071 р. могло бути осібною повістю. Безперечно, осібною повістю була історія про волинську війну під 1097 р. Осібність иньших оповідань меньш певна.

Цікаве питанне — чи користав редактор чи редактори з яких небудь давнїйших свійських річних записок? Сухомлінов поставив був теорію, що наші лїтописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналїстичними записками, але такі короткі аналїстичні записки належать до сьвіжійших редакторських верств в нашій лїтописи, а слїдів пасхальних таблиць в давнїй Руси досї не викрито. Срезнєвский пробував довести істнованнє в лїтописи записок ще з X в., але більшість вказаних ним звісток очевидно новійшої дати, і тепер тільки одна звістка з X в. зістаєть ся загадковою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новійші — Ламанского про більші письменні матеріали з X в., що увійшли в лїтопись, також безпідставні. Що в XI в. записки істнували, се певно, тільки їх не завсїди можна сконстатувати в нашій лїтописи на певно.

Як я казав уже, Повість і її продовженнє з початку мали форму праґматичного оповідання, і аж пізнїйше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких річних записок, зачерпнених з ріжних джерел чужих і свійских. Се була робота анальоґічна з пізнїйшою Галицько-волинською лїтописею, котру автор теж писав без років і аж пізнїйше заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий праґматичний характер мало оповіданнє, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р.; головними складовими частинами його були-б: Повість временних лїт. далї повість про Володимира і оповіданнє про Бориса і Глїба, звязані редактором певними переходами; про події 30—40-х рр. XI в. він міг говорити на підставі сьвіжих переказів або й як сьвідок. Слїди пізнїйшого вставлювання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронольоґії редактор мав передо всїм дві головні опорні точки: першу звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — з Никифора, може за помочию Амартола, викомбінованою хибно, але як саме

*) Справа сього сказання не ясна, й деякі уважають його витягом з лїтописи, дивись вище с. 548—9.

сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова*). На сій датї оперте все датованнє перших подій, аж до приходу Олега до Київа. Друга крайня опорна точка для вирахованнї дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі дати редактор міг зачерпнути теж з візантийських джерел (як нпр. походу Ігоря 941 р.: хоч в друкованім текстї прод. Амартола не маємо означення року, але він міг бути в кодексї, з котрого користав редактор). Натомість датами руссько-византийських умов міг він похористувати ся, хиба для поправок, тому що — як ми вище припустили з огляду на новгородську редакцію, вони введені в лїтопись уже по довершенню хронольоґічного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронольоґічні таблички, що помогли-б йому означити границї князювань і розложити події? Се питанне дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезнєвский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначнїйші події. Ми дїйсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в Похвалї Якова: „по святем же крещенїи поживе бл. кн. Володимеръ 28 лѣтъ; на другоє лѣто по крещенїи къ порогомъ ходи, на третіє лѣто Кирсунь городъ взя, на 4-оє лѣто церковь камену св. Богородица заложи“ і т. д. Може такі таблички були у редактора і для попереднїх часів? Я-б се уважав можливим, бодай для другої половини X в., а табличку з означеннєм років князювань навіть і для давнїйших часів. В ширшій верзії лїтописи під 852 р. маємо табличку князївств (я навів її вище); вона згоджуєть ся з роками лїтописи що до князївств Олега й Ігоря**), можна погодити для

*) Шахматов доводив перше, що автор помилкою узяв число розділу в Амартолї за рік царювання Михаіла, потім припускав, що ся дата вийшла через відчисленнє від дати похода Руси на Візантию 920 р. — як в новгородській версії (сю дату уважає він зачерпненою з парафрази Амартола в стилїзації подібній до хроноґрафа Сергієвої лаври ч. 728.

**) Срезнєвский думав противно, але він не звернув уваги, що звичайно зараховували і перший і останнїй рік князївства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сїв в Київі 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблицї, Ігор сїв 913, умер 945, отже 33, як в таблицї; рахуючи початок Сьвятославового князївства 945 р., будем мати до його смерти під 972 р. теж 28 р., як в табличцї; одначе в усїх верзіях титул про початок Сьвятославого князївства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тоді забракне один рік рішучо.

Сьвятослава й Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора, і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненнє літописних дат; і так східні походи Сьвятослава в дійсности стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царгороду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнійшими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, роскладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчисляв цілі роки, то се нам об'яснило-б сю справу: і так вже на часах Сьвятослава й Ольги ми мали-б ріжниці два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915—6 р. Але однакове спізненнє подорожі Ольги й походів Сьвятослава вказувало-б і ще иньше: що сі факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнили ся через хибний рахунок при хронольогізації літописи. Се було-б дуже важно нам знати на певно, але те що я сказав — тільки правдоподібне.

Переходимо до устних джерел.

Як на народні перекази можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Византию, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пімсти в новгородській верзії бракує), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгорода (сватаннє імператора, посольство його до Київа), історію Сьвятослава. Історія Володимира теж має богато елементів народніх переказів, хоч і була, правдоподібно, осібною повістю (війни синів Сьвятослава, Володимирові пири); де які перекази дописано вже пізнійше, нпр. до короткої звістки: „иде Володимиръ на Хорваты" під 993 р. додано потім зі словами: „Пришедшю же ему съ войны Хорватьской..." чисто народній переказ про боротьбу отрока з Печенігом і заснованнє Переяслава; до порожнього 997 р. (як він лишив ся в новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Се може показувати нам, як поволі збирали ся сі перекази ріжними редакторами.

Що до устних оповідань сьвідків, то з них користано, розуміть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р.,

записуючи смерть девядесятьлїтнього боярина Яня, лїтописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в лѣтописиць“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповіданнє Гюряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповіданнє було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказанне або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо слїди їх — нпр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

и бывъши нощи, бысть тьма, и громове, и молънье и дождь яко посвѣтяша мълньѣя, и блисташася оружья, елико же млъніи освѣтяше, толко мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,*) и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна

або в звістцї про смерть Романа Сьвятославича (під 1079 р.):

и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частинї, де зіставалось найбільше поля здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів: така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3—4 і 6—7), в нїй даремно старали ся відкрити якусь дїйсну історію, і ще найправдоподібнїйше, що сю теорію лїтописець уложив під впливом сучасного роспросторення Волохів в дунайських краях. Далї — комбінація подорожи Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія чужих міграцій — тут Хозари, через непорозуміннє, виступили в ролї „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князїв на Русь в порівнянню з коротеньким оповіданнєм початкової редакції розвинена далї в інтересах норманської теорії, нпр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзиє звут ся Свеє, друзии Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „пояша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну звязь з Руриком і росповіджено, як вони з'явили ся в Київі, чого не було в короткій редакції; так само пізнїйше вложені імена Аскольда і Дира в оповіданнє Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду початкової редакції, що він був тільки воєвдою Ігоря, з'явив ся компромісовий

*) Ся фраза упущена в Іпат. і Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізнїйших компіляціях.

погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методия з її категоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („Словѣньску языку... отъ негоже языка и мы єсме Русь; а Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ"), редактор спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне". Але в меньш важних справах автор не дбав так про суперечности — нпр. маючи історію про побут Андрія в Київі, він лишає в повісти про Володимира слова дияволa, що на Руси не було апостолів (Іпат. с. 80). Взагалі комбінаційної роботи меньше бачимо, чи меньше можемо сконстантувати почавши від другої половини X в.

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятоліть зберали ся в ній матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лишило ся нам де що в короткій редакції літописи, дещо в пізнійших компіляціях. Особливо ними богата т. зв. Никонівська збірка, і се надає її особливий інтерес. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не увійшла в останні редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: нпр. бачимо, що в останні редакції не увійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовженнє — повстаннє Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити. Де що могло викидатись і сьвідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сі відпадки дуже легковажено (особливо се остро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сі відпадки в наших очах мають не меньше значіннє, як і заведене в літопись. Розуміть ся, треба тільки відріжняти те, що по всякій імовірности належить до записок XI—XII в., від пізнійших комбінацій (як нпр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів" — сарани, і т. д.). З сього погляду сі екстраваґанції пізнійших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще де що з бібліоґрафії.

Видання найдавнійшої літописи: перше виданнє, з Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Библіотека

россійская историческая, I, з передмовою Шлєцера). Нове виданнє на підставі кодексів північної ґрупи, розпочате Тимковським на початку сього віка, доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собранія лѣтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник: до варіантів ужито кодекси полудневої верзії, а самої полудневої верзії не видано; вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Лѣтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник — нове виданнє друкуєть ся під ред. ак. Шахматова) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне виданнє самої Найдавнійшої літописи. Північна верзія була видана ще три рази: Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. (нове виданнє 1897 р.), і фототипічне виданнє: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872. Радивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мінятюрами в р. 1902, в двох томах п. т. Радзивиловская или Кенигсбергская Лѣтопись (Памятники древней письменности, XCVIII). Зведений текст найдавнійшої літописи з варіантами й доповненнями з усїх виданих літописних збірників: Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Лейбовичемъ, 1876. Передруки літописи в Monumenta Poloniae hist. т. I, у Мікльосіча Chronica Nestoris, 1860, й ин.

Видання иньших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавнійша і пізнійші — в III і IV т. Полного собранія лѣтописей, 1841 і 1848. Новгородская лѣтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; теж — фототипічне виданнє синодального кодекса, 1888. Новгородскія лѣтописи (друга і третя) 1879. Россійская лѣтопись по списку Софѣйскому великаго Новгорода, 1795. Лѣтописецъ, содержащій въ себѣ Россійскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописець, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійскій временникъ, вид. Строєв в 1820 р. (два томи), потім в V і VI т. Полного собранія, але не в цілости, а тільки варіанти. 1 Псковська — осібне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Лѣтопись Переяславля Суздальскаго (близька до півн. верзії, але з деякими додатками) — з одної рукописи вид. 1851 кн. Оболєнский, з иньшого, фраґментарного кодекса Бѣлокуров, 1898, п. т. Русскія лѣтописи. Воскресенська (близька до ширшої верзії Найд. літ.) — т. VII і VIII Полн. собранія. Никонівська — 1 вид. 1767—1792 р., 8 томів, передруковуєть ся в Полн. собранії (вийшли 3 томи — IX, X, XI). Тамже, в Полном собр. лѣт. в II т. —

Густинська, в XV — Тверська літ., в XVI — Збірник Авраамка; Найдавнійшу літопись сі компіляції мають в скороченнях.

Важнійша література Найдавнійшої літописи: Татіщев в I т. Исторіи Россійской гл. V—VII. Миллеръ О первомъ лѣтописцѣ россійскомъ (Ежемѣсячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen, 1802—9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 тома). Строєва передмова до Софійского временника, 1820, йогож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиків головнійше: Каченовського О кожанныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ россійской исторіи (Ученыя Записки Моск. унив., 1833); Скромненка (С. Строєва) О недостовѣрности древней русской исторіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. лѣтописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ лѣтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи (ib. 1835) (се відповіди на полєміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской исторіографіи — Унив. изв. київ. 1871 і осібно. Реакція против виводів скептиків: Погодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Библіотека від 1834 р., осібно 1836, передрук в I т. Изслѣдованій; Бутковъ Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перевощиковъ О русскихъ лѣтописяхъ, 1 вид. 1836; Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842); Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). Полѣновъ Библіографическое обозрѣніе русскихъ лѣтописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полєміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій розборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о лѣтописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851), Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладнійша аналіза літописи: Соловьевъ Исторія Россіи, особл. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникѣ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской

исторіи, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Моногрáфій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статї, чотири дальші, в части видруковані, не були тодї випущені, й вийшли доперва в Извѣстіяхъ отд. рус. языка 1903, I). Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Крім того в 60-х рр. вийшли ще: Разсудовъ Нѣсколько словъ по вопросу о первыхъ рус. лѣтописцахъ (Моск. унив. изв. 1868). Дісертація Лєже (Léger) De Nestore rerum russicarum scriptore, що тодї вийшла (1868), виходила з перестарілих поглядів, і для неї лїтература і полємíка 50-х і 60 рр. не істнувала; новійші виводи Лєже використав уже в передмові до свого перекладу лїтописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З лїтератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — з його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животъ, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналїза повісти про Володимира, Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновійша лїтература — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Ѳеодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896), рецензія моя в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XVII. Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Моє: Нестор і лїтопись (Привіт, ювилейний збірник дра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій лїтописи і її джерел: працї Шахматова О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтосчисленія Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1877, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статя лишилась недокінчена, автор підходить

до постановлених в ній питань на ново, і з иньшого боку в статї Общерусскіе своды), Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія ак. наукъ, 1897, III), Житіе Антонія и печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальный лѣтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. Ѳ. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97) Древнеболгарская энциклопедія X вѣка Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про Найдавнїйшу лїтопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Enstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1896 (слабоньке). Истринъ Одинъ только переводъ Псевдокаллисѳена, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка — мнимая (Визант. врем. 1903) — репліка на статю Шахматова.

Про иньші лїтописні збірники і компіляції головнїйше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кіев. сводѣ, Древнѣйш. редакціи и Общерусскіе своды ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Отд. рус. яз. 1901), Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замітки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далї: Сениговъ Изслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишъ Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і Обозрѣніе состава московскихъ лѣтописных сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнїйших частин Воскр., Никон., Соф., і 4 Новг. л.). Полѣновъ Обозрѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I, 1854). Лавровскій Изслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про компіляцію Татїщева — вищеназвана праця Сенїгова; але і видана Татїщевим Якимовська лїтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важнїйші екстраваґанції пізнїйших компіляцій супроти такста Лаврент. кодекса зібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; регабілїтації їх присьвятив кілька сторін ак. Шахматов в згаданій праці Общерусскіе своды (X с. 164 і далї). Ширший, дуже інтересний звід версій з пізнїйших компіляцій і парафраз зробив Гіляров п. т. Преданія русской начальной лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерти Ольги.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтийськім побережу: „сице бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзии зовут ся Свеє (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) — тако и си". Варягами на Руси X—XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; автор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічною — загальним іменем північно германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князї були „Німці", як то читаємо в численних перерібках Повісти*), або Шведи, як в Новгородї 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князї прийшли звідти**). З початком наукових студий над історією Руси, в XVIII в., оповіданнє Повісти про початки Руської держави прийнято просто як канонічне; зовсім отже природно, що „Варяги-Русь" за автором Повісти уважали ся Норманами; а що наукові студиї розпочали ся Німцями або взагалї ученими, далеко лїпше обзнайомленими з сьвітом германським, ніж словянським, тож для руського права, институций, назв і термінів знаходили ся паралеї чи джерела в германських мовах і реаліях, збирали ся потвердження до тих

*) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

**) Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекинд в своїй Historia belli sueco-moscovitici, від котрої деякі норманїсти ведуть новійшу норманїстичну літературу.

моментів, які привели автора Повісти до його теорії, і се все обставило норманську теорию дуже важкою артилєрією, так що за нею виглядала вона дуже солїдно. До того прилучалось ще й саме словянське зневірє в свої сили на полї політичної та культурної роботи та нїмецьке легковаженнє словянського елємєнту. Се все, повторяю, складалось зовсїм природно, а першою причиною зіставала ся сама Повість і її канонїчний авторитет; так що закиди деяких росийських шовінїстів, що в норманській теорії бачили трохи не інтриґу проти Словян (нпр. Коялович в своїй Исторії русскаго самосознанія, и ин.), зовсїм безпідставні.

Ґотлїб Сіґфрід Баєр (р. 1694+1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студий коло історії Руси (закликаний до заснованої тоді петербурської академії наук), перший науково ґарґументував норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими Vaering'ами та византийськими *Βαραγγ*'ами; не специялїзуючи близше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphyrogen. і ин. друковали ся в Commentarii Academiae scient. Petrop. і зібрані в Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770. За ним пішов в сім напрямі цїлий ряд праць — переважно нїмецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766, де руському праву вперше дано паралєлї з північно-ґерманського права, звістнї вже нам праці Шлєцера та орієнталїста Френа, де звістки східнїх письменників коментовано з погляду норманської теорії (Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte, 1823, і дрібнїйші статї). З иньших праць згадаємо: Бьорнера Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4. Thunmann Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774. F. Krug (найбільш крайнїй і консеквентний норманїст) Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I—II, 1842. Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, 1816 (Константинові імена порогів) і т. и.

Академічна промова 1749 р. петербурського академіка Ґ. Ф. Мілєра: Origines gentis et nominis Russorum, уложена з норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони росийських учених (Ломоносова). Але ся полємїка не могла мати нїякого значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянню з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманісти; „законоположник“ історії Руси Шлєцер канонїзував норманїзм в „Несторі“, книзї, що була школою історичного методу для цїлого поколїння істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на цїле півстолїтє стала підручником історії Росиї не тільки для словянського, а й взагалї европейського сьвіта.

Важнїйший напад повів славний в розвою історіографії Руси Ґустав Еверс († 1830) в своїх Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen, I—II, 1814. Ся праця піднесла цїлий ряд важних закидів проти норманської теориї: вказує на неймовірність призвання недавнїх ворогів, виступає проти виводу імен з самих скандинавських пнїв та доводить, що Скандинави були тільки наємниками на Руси, відкидає вивід Руси з Ruotsi і Rosslagen'a, вказує на мовчанне північних джерел, підносить argumentum a silentio, доводить неможливість, аби Варяги занесли християнство до Київа. Збиваючи арґументи норманістів, Еверс налягав заразом на істнованне Руси здавна в Чорноморщинї; ся сторона була піддержана слїдом иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідцї Über älteste Wohnsitze der Russen. Та як то було і з пізнїйшими антінорманістами, сї позитивні сторони праці Еверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструованя істориї Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князї були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притяганне до Руси біблїйного Роша і Роксолянів)*), і взагалї його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона. Більше сензаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовського: признаючи, що лїтописи зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й лїтописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила словянська теорія — що Варяги були балтийські Словяне, в писаннях Максимовича

*) Русь з Роксоланами одначе звязували й пізнїйше — не тільки Иловайский, але й проф. Антонович (Публичныя лекціи, 1897), й ин.

(Откуда идетъ Русская земля 1837), Венелина (Скандинавоманія 1842) й ин., але ще в дуже слабім аргументованню.

Сї атаки з ріжних боків на норманську теорію відбили двох учених, що від того часу зайняли становище патріархів норманїзму, петербурські академіки: М. Погодїн своєю дісертациєю О происхожденіи Руси, 1825 (нове перероблене виданнє в II т. Изслѣдованій 1846 — Происхожденіе Варяговъ-Руси) і Ернст (Аріст) Кунїк двотомовою працею Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen, 1844—5. Сї книжки, особливо Кунїкова, досї зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далї обовязок боронити норманську теорію. Кунїк як досить методично вишколений ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуваннями на „почтеннаго“ Нестора нїчого не зробиш, по части через те, що батько історії норманїзму записав переказ про утвореннє Руської держави аж 250 років по сїй події, по части через те, що в нім є деякі хиби, і ними дехто покористував ся, правда, — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, він неустанно шукав нових опор норманїзму. Полишивши на боцї Повість він звернув ся до джерел візантийських та західнїх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспію Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберґа), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академіи Наукъ т. VI, в Разысканіях, IV, про амастридську і сурозьку Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елементи в Повісти, по доказах Ґедеонова, він переніс цїлу вагу з історичних доказів на фільольоґічні та етнольоґічні (став ударяти на „водобоязькість“ Словян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінцї, видно — тратячи надїю устояти ся з норманїзмом, висунув ґотську теорію („Каспій“ с. 430 і далї). Не те Погодїн: чоловік досить слабої наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його аргументованнє проти поправок в хронольоґії Повісти, спеціально — проти відсовування назад року призвання Рурика: мовляв инакше Ігор мусїв би родити ся скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після страшної кри-

тики Ґедеонова в традиційній історії початків Руси зіставало ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дісертацій Поґодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове виданнє своєї праці, Поґодін був тієї гадки, що справа початку Руси „найменьше може перемінити ся через які небудь нові нахідки“ (Изслѣдованія I р. VII). Плеяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питаннєм порішеним (Бєляєв, Кавелін, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двадцяти літ, як напади на норманську теорию поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Поґодіна зробила значне вражіннє праця петербурського слависта В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азіи, Африкѣ и Испаніи 1859 р., де автор виступив з многосторонньою критикою Кунікової Berufung. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний діспут Костомарова з Поґодіним; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї, дійсно — дуже слабої теорії*), але кредит норманізму був зовсім захитаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіе родства“), і суд просить їх і публіку за виясненнєм справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячоліття в Новгороді).

Далеко важнійші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціялістів, „Отрывки о варяжскомъ вопросѣ“ С. Ґедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсолїднійша праця з усіх, що появили ся доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детайльну критику всіх тих свідоцтв, на котрих опирала ся норманська теория. З цілим натиском автор вказував на приналежність руського імени полудневим краям

*) Се не перешкодило з'являти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. напр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. з'їзді.

і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з фінського Ruotsi, шведського Roslagen'a, вказував на брак слідів норманізма в руській мові, праві і т. п., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (reductio ad absurdum) пригадував на ново argumentum a silentio. Особливо-ж важною заслугою його було виясненнє систематизму, комбінативного характеру Повісти, хоч сам Ґедеонов при тім приймав літописну леґенду про призванне князїв і бачив в Варягах балтийських Словян, подібно як і видана слідом Исторія русской жизни Забелїна (I т., 1876, II — 1879). Ся балтийська теорія була власне слабою стороною цілої роботи Ґедеонова і в значній мірі ослабляла значінне його критики норманізму, — як і всї, хто приймаючи леґенду Повісти, збивав при тім норманізм, попадали в фальшиве положенне; очевидно бо, що ся леґенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її привела до сїєї теорії, правдоподібно, передовсім значінне Норманів на Руси в X—XI в.), а усуваючи норманізм і зістаючи ся з леґендою призвання Варягів, автори всяких „балтийських", „литовських", „финських" і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадне становище їх на полї реконструкції руської історії тільки вигіднійше сьвітло кидало на норманство, будь що будь оперте на деяких фактах.

У всякім разї праця Ґедеонова зробила великий вплив в науці. Крайнїй норманізм Круґа, з його „норреною" (норманською мовою), скандинавською мітольоґією, скандинавським побутом на Руси, забито безповоротно; значінне історичних доказів норманізму було захитане, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солїдних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли виразно на антінорманськім становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянґе 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1869, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібнійші полємічні замітки, все зібрано в книжцї Разысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полємікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ

варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1886 і Вторая дополнительная полемика, 1902, резюме в популярнійшій формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собранія сочиненій). Від тоді він приймає на себе як спеціальну задачу на кождому місці воювати з норманізмом і літописною леґендою. Правда, що антінорманісти могли собі часто бажати меньш енерґічного, але більш обережного адвоката: фільольоґія, котрою д. Іловайский хотів побивати фільольоґію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабий — він розрубував питання, замість розвязувати (як напр. поправка Slavorum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. п.) були ще меньш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антінорманизмом не виходили на здоровле сьому останньому; але енерґія Іловайского і пропаґованне антінорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що Іловайский не обмежив ся, як переважна більшість антінорманістів, толкованнєм на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її леґенди, признавши саме призванне вигадкою пізнійшого книжника; се було новим виданнєм скептицизму Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Ґедеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайского про непевність літописної леґенди. Канонічне значінне „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорию вів Погодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животъ, а на смерть съ новыми историческими ересями“. З Ґедеоновим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Погодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456—8). Він розумів трудности норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти*). Його полемічно-сатирична статя „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d' eau douce)“, написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в сьвіт. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина,

*) Свої вірні традиції погляди на початкову історію Руси виложив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далї. Не дурно він норманістів з вдоволенним титуловав „Несторовцями“.

I—II, вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерти, доперва в 1903 р.); він перервав з кінцем 70-х рр. сю розпочату і видруковану вже в значній части роботу, лишив невиданими кілька иньших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Руси“ Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерти своєї, що наступила в 1899 р., не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, нїякої більшої публїкації, очевидно — стрітивши ся з цїлим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студий, критичного осьвітлення матеріалу, і т. д., та шукаючи — і не знаходячи нових точок опертя для традиційного норманїзму, „після того як, принаймнї — в руській науцї, признано за неможливе розвязати варязько-руське питаннє чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспію“ (с. 460). Дїйсно, Кунїкові екскурси мали не лїпшу долю, як Погодінська „Борьба“; „не вважаючи на богато гарного, основного і користного“, як сам Кунїк писав про „Борьбу“ Погодїна (Каспій с. 457), вони не могли помогти норманїзму. Поділ народів на сухопутнї й морські, пропагований Кунїком, розуміть ся, не міг нїкому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунїк розводив ся про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще меньше могли підперти леґенду про призваннє, нїж історичні докази, полишені на боцї Кунїком; присутність мореходної Руси на полудні перед 862 р., заперечувана Кунїком, слїдом була зміцнена розвідкою Васїлєвского про Амастридську леґенду (Русско-византійскіе отрывки, VIII, Ж. М. Н. П. 1878, II—III, передрукованою в Русско-византійских изслѣдованіях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове виданнє Хордадбега де Їуе (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесять лїть назад, і розвідка того-ж Васїлєвского про Сурозьку леґенду (1893).

Не могла мати нїякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лїнґвіста: The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state, 1877, три виклади, читані ним в Оксфордї 1876 р. (нїмецький переклад Борнемана Der Ursprung des russischen Staates, Gotha, 1879, росийський — Аммона, Начало русскаго государства, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західнїх, де норманїзм тїшивсь і далї повним кредитом, ся книжка й досї зістаєть ся користним підручником, але вона не приносила нїчого нового, бувши тільки перегляненим і поправленим зводом

старих доводів норманїзму, і не йшла властиво далї старої дісертації Куніка.

Се була остання спеціальна моноґрафія з норманського становища; по нїй нїхто з норманїстів не здобув ся на відвагу чи енерґію дати нову рецензію нерманської теорії по всїх тих даних її ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антінорманїстів (Іловайского, Забєлїна і самого Ґедеонова), як я вже згадував, дискредітували непомалу й антінорманїзм. Норманїзм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси зіставала ся невиясненою. Коли в 1880 р. виступив проф. Ключевский із своїми визначними студиями про початки руської суспільно-полїтичної орґанїзайиї (Боярская дума древней Руси — статї друковались в Русскій Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тїєю-ж назвою), він сї початки реконструував незалежно не тільки від норманїзму, але й від лїтописної леґенди. В моноґрафіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Київі почавши від 1881 р., лїтописна леґенда або признавала ся непевною або зовсїм відкидалась. Деякі хопились ґотської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік ще в Каспію (с. 430 і далї).

Хоч Томсен перестерігав заздалегід від ґотської теорії, бо вона „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., обудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й уарґументовати сю теорію на археольоґічному з'їздї 1890 р. була принята з інтересом і надїями (див. напр. справозданнє в К. Старинї 1890, III с. 476—7 й ин.). Але сї надії скоро упали, коли дїйсно стріла ся та „неможлива плутанина“, і показалось, що самі оборонцї теорії не можуть піти далї дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчит Успенского на IX арґеольоґічнім з'їздї (див. його протоколи в II т. Трудів з'їзду) — він давав ще далеко меньше, нїж реферат Будиловича, й інтерес до ґотської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цїкаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином ґотська теорія не була навіть хоч якось докладнїйше поставлена в лїтературі*).

Дїйсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імени від ґотського *hrōdh (слова) — ся головна точка, pièce de re-

*) Ширше справозданнє з реферату Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25—9.

sistance ґотської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнійшими ґотистами, стрічаєть ся з безконечними трудностями, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологическаго общества при петербургскомъ унив.) і знова в книзї Разысканія въ области гото-словянскихъ отношеній (с. 2 і далї). Він виказав, що імена Hrōdhigutōs — Славно-ґоти, Hródhgotaland — Славноґотія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrōdh в *Русь* противить ся вповнї лінґвістичним спостереженням*). Васїлєвский в своїй студії про Сурожську леґенду (Русско-византійскія изслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической коммиссіи) попробував був признати кримським ґотом „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половини IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходить ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських Ґотів, добре звістних в Царгородських кругах виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменьшого слїду, аби кримські Ґоти носили руське імя.

Тепер вивід Руси від Ґотів мабуть замкнений. Ґотська теорія держить ся в значінню гіпотези про особливе значінне Ґотів в суспільно-полїтичній і культурній еволюції східнього Словянства. Кунік в своїм „Открытім письмі“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що богато слїдів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від Ґотів. Але се його Письмо не було опубліковане в своїм часї, й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію ґотських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від Ґотів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалї й спеціально руську культуру й суспільно-полїтичну еволюцію — „ґотську епоху“ як один з найважнїйших моментів „въ исторіи дорюриковскаго періода“ (с. 18—21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяє довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже богато і сильно побільшеного. Навить його учитель і прихильник Веселовский мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Извѣстія рус. яз. 1900, I с. 21—2) обмежити розмах свого ученика. Дати Ґотам таку

*) Він признає одначе можливим предложений Куніком вивід з *hrōdh фінського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з ґотською ледво чи поможе котрій з них.

ролю в культурній і політичній історії Руси буде ще тяжше, ніж було з Норманами, і надії норманістів, що від Ґотів можна буде вивести все те, що не удало ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком ґотської теорії Руси, ми помічаємо в останніх роках певне оживленнє норманізма. Трудно, розуміть ся, судити про таке сьвіже явище, але кілька праць, що вийшли в сих роках, роблять таке вражінне. Розумію працю Брауна — Разысканія, і меньшу статейку: Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана (Извѣстія отд. рус. яз. 1902), Ст. Рожнецкого (Поляка зроду, Данця вихованнєм, ученика проф. Томсена) Perun und Thor (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і публїкації Вестберґа, навіяні впливами Куніна — Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht (Mémoires de l' Academie, 1898), теж в новім виданню п. т. Комментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Mémoires, 1899) і Die Fragmente des Toparcha Goticus (Mémoires, 1901). Коли додати ще кілька праць иньших дослїдників, що вийшли в тім-же часї й принагідно також акцентують норманські погляди досить сильно (як Ламанского про Кирила й Методия, Халанского про традицію про Олега й ин.), то се справдї складаєть ся на образ відродженя норманства, яке можна-б назвати неонорманізмом. При тім тих нових дослїдників, що виступили під сим знаком, характеризує велике норманське завзятє. Браун, відкидаючи ґотську теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою; Рожнецкий жалує, що норманїсти попустили поле битви антінорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусї крайнього норманізму; Вестберґ, меньше обережний ніж його учитель Кунік, безпардонно викидає ті сьвідоцтва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнїйшу ґльосу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтийське море в Руськім морі Масуді, скандинавських пиратів в звістцї ібн-Хаукаля про погром Болгара і Хозара (Beiträge), і т. д.

Сей норманський запал, се канонізованнє лїтописної традиції й варязької доктрини но вищує науцї нїчого доброго. З такою канонїзацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Βαρηγμαχι*-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що нор-

манська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинуваченнє норманістів в „нїмецькій інтризї“, так справедливий сей закид про шкідливість норманїзма. „Проста, ясна“ норманська леґенда закривала початки суспільно-політичного житя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обовязок шукати слїдів суспільної еволюції в самім народї, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — приходу Норманів. Справедливо писав Ґедеонов (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студийованнї, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет, релїґійних вірованнь і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Сьвятослава, коли в його за плечима мара норманїзму товче: трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релїґію — скандинавські саґи“. Літописна леґенда ставала чистим прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шльоцер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастридська і Сурозька леґенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найобєктивнїйший і найсолїднїйший з норманістів Кунїк в своїх посмертних працях кладе натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязьких!

Калїченнє йшло глубше, в саму основу. Історія Руси, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відріжняла ся від історії иньших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодїн в передмові до своєї книги: Древняя русская истрорія; виникла словянофильска теорія про вирeченнє політичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивности словянського елємeнту і потреби чужих творчих елємeнтів для нього. З сього погляду неґативний результат попередньої полємїки — дїскредітованнє норманської леґенди, має своє значїннє. Може тепер кождий приймати на віру чи не приймати літописну леґенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глубших основ в самім народї, в фактах побуту, права, культури і т. и. Апріорне канонїзованнє варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведїм до купи й перегляньмо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовженнє Бертинських анналїв (автором його уважають Пруденция Ґаліндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська лїтопись, оповідає, як ми вже знаємо*), про прихід до Людвика Побожного, в Інґельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русню“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, призвищем хакана — misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat. Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Руси, довідав ся, що вони з роду Шведи (quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum), і впав на гадку, що то може шпигуни (Франция тодї терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дїйсно вони не мали злих намірів**).

Ширший коментар до сього тексту у Куніка Berufung II. 197 sq., Ґедеонова II розд. XVШ, Томсена відч. II, далї: Gutzeit Die Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882, і йогож Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890, Успенского Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далї, Васїлєвского Русско-визант. изслѣдованія с. CXXII і далї, Куніка Извѣстія ал-Бекри II, роз. III (крім того мала не виданою лишити ся иньша розвідка його про се).

Норманїсти ударяють на те, що тут Русь показуєть ся gens Sueonum. Де сидїла тодї ся Русь — чи в Швецiї, чи в Київі, чи десь в Чудській землї (як думали Кунік в Mélanges russes V. 15 і Томсен I. с.), се близше не вияснено у них. Трудність робить тільки той руcько-норманський каганат. Тому старші норманїсти толковали chacanus vocabulo як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шлєцер, недавно Ґутцайт) — толкованнє дуже натягнене; Кунік присьвятив сїй назві спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI і в нїй теж прихиляєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але зіставляє в кінцї справу непорішеною. Тож почавши від Круґа, пробовали витолкувати, чому-б

*) Див. вище ст. 351, 353, 355.

**) Monumenta Germaniae hist., I. 434. Про результат Людовикових розвідовань лїтопись нїчого не каже.

той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом византийський імператор від себе потитулував норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаґаном не називав ся володар ані Аварів, ані Хозарів, ані Норманів (chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus). Та тільки не знати, чи Nortmanni стояли в листі византийського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь *Βόρειοι Σκῦθαι*, як припускав Ґедеонов, себто можливо знов таки Русини, котрих так зве Тактика Льва.*)

В дійсности сї Русини, посли руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Ґерманцї, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулують ся руські князї ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Зауважу, що слова: se id est gentem suam, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післав) — називаєть ся Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васїлєвского (CXXIV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежцї, ані Дани, а якісь північні Ґерманцї. Поправку Іловайского Slavorum я згадував; розуміть ся — вона неможлива.

Далї, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катиб (писав 891—2 р. в Єгиптї) оповідає про звістний нам з иньших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — Маґоґ), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmanen waren (Bulletin de l'Acad, 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунїк Berufung II. 285 і далї, Разысканія V с. 151 і далї, Ґедеонов розд. XVIII, Гаркави Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands с. 19, Вестберґ Beiträge VI. Норманїстам в нїй важно ототожненнє Руси з Норманами; при тім вони одначе признають, що се субєктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русию

*) Vice versa Кунїк в своїх Разысканіях (IV) толкує *Βόρειοι Σκῦθαι* Льва як переклад слова Normanni.

не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гіпотечичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузькі люде думали, нїби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гибралтар); я-ж думаю, а Біг знає лїпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маіотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо нїхто окрім неї не їздить сим морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всїм ототожненнє аль-Якубі має дуже мало ваги; в найлїпшім разї воно-б було анальоґічним із звісткою Лїудпранда, тільки меньш важним*).

В недавно виданих Разысканіях Куніка звістний оріенталїст де Гуе звертає увагу на подібне помішаннє Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Сьвятослову по погромі Болгара іти походом на „Візантию і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 411). На иньшім місцї він каже, що на Іспанію нападають кораблї „Руси, Турків, Словян і Печенїгів“, отже тут перенесено на норманські походи цїлу обстанову нашої Руси. Розуміеть ся, се непорозуминнє чисто теоритичне, і по попереднїх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч д. Вестберґ і хоче брати зовсїм реально сю звістку, що напастники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Анальоґічні помішання маємо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст диякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Руси на Царгород каже, що його зробили Normannorum gentes (eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt і т. д. — M. Germ. hist. VII. 18, без року). В пізнїйшій хроніці Біондо (XV в.) се вже так: Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere etc.

*) Ламанский, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнїйша інтерпеляция, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вказує, що пізнїйші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против сього Кунік Разысканія і Вестберґ l. c.

(Blondi Historiarum...decades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс*), здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розуміть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний сьвідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусїло) стати ся теж, що з Якубі й Масуді: як той надав норманський похід близше йому звістній Руси, так Іоан чи його джерело надало руський похід близше йому звістним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послания Фотия про Русь, як про нарід „славнозвістний“, що підбив сусїдні народи, прийшов здалека і т. и., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круґ, Кунік II. 369). Сей доказ згадую лише яко куріоз; Томсен вже анї згадав про нього.

Анальоґічна з звісткою Іоана, але далеко важнїйша звістка еп. Лїудпранда († 972). В своїй Antapodosis, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Византию 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Лїудпранда на імя, що був того року послом в Візантиї, і каже: „Є нарід в північних краях, що Греки звуть задля їх фізичних ознак „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами: бо по нїмецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios *(ῥούσιοι)*, nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippa Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Він далї оповідає про похід „короля сього народу на імя Інґера“ (Inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — Monum. Germ. hist. Script, III. 331. Про сю звістку щирше у Ґедеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним з головних історичних доказів норманїзму. Але коли Лїудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігоревих вояків і пізнав між ними Норманів, то се сьвідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповіданнє 839 р. Тільки біда в тім, що Лїудпранд не каже виразно, що то були Нор-

*) Каспій l. c., про неї ще Томсен, відч. II.

мани, а висловляєть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночи". На иньшому місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночи Угрів, Пиценаків (Печенїгів), Хозарів і Русів, що ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо" не меньше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшім разї воно може натякати на „Норманів" в руськім війську, в гіршім може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоґотет (першої пол. X в.), і в сім оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків" (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομῖται λεγόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з ґльоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890. I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалї трудно щось зробити; деякі норманїсти підносили, що Франками в Візантиї звали народи ґерманського роду (Круґ I. 293 sq., Кунїк II. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, иньші тексти у Ґедеонова II с. XCII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночи опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досї" (Извѣстія с. 46). Кунїк (Извѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним д. Вестберґ (Комментарій) бачили тут, розуміють ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головнїйші народи півночи говорять по словянськи, бо перемішали ся з ними", поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкин і Анклїй*), і Баджнакія (Печенїги), і Русь, і Хозари" — отсе й народи півночи!

Від історичних доказів перейдїм до лінґвістичних, безперечно — далеко певнїйших і яснїйших, ніж історичні.

На першому місці стоять тут імена Днїпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Днїпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи" (*ῥω-*

*) Анклїй уважають за Угрів, *Ὄγγροι*; Тршкін Вестберґ поправляє на Тедески — Нїмцї.

σιστὶ καὶ σκλαβινιστί); перший поріг зветь ся Есупі *(Ἐσσουπῆ)*, „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворсі (*Οὐλβορσί*), а по словянськи Островъни прах *(Ὀστροβουνίπραχ)*, що значить острів порога“; третій „*Γελανδρί*, що по словянськи значить: гук порога *(ἦχος φραγμοῦ)*“; четвертий по руськи *Ἀειφόρ**), по словянськи Неясить *(Νεασήτ)*, бо в скалах того порогу криють ся пеликани *(πελεκᾶνοι)*; пятий „по руськи *Βαρουφόρος*, по словянськи *Вулниправх*, бо чинить велике озеро (*λιμνήν*, попр. на *δινήν* — вир); шестий „по руськи *Леάντι*, по словянськи *Веруйзи*, себто вареннє води“ *(βράσμα νέρου*, врѣти — варитись, кипіти); семий „по руськи *Στρούκουν* (вар. vulg. *Στρούβουν)*, по словянськи *Напрези*, себто малий поріг“.

Почавши від Баєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став об'ясняти з північно-нїмецького, утворила ся ціла лїтература для толкования сих назв: Штрубе Dissertation sur les anciens Russes 1785, Тунман Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V., Лєрберґа Untersuchungen, Куніка Berufung II розд. X, Поґодіна Изслѣдованіе II с. 71 і далї (іде за Лєрберґом), Цайса Die Deutschen с. 557 і далї, Munch в його Samlede Afhandlinger II, 1874, Rafn Antiquités de l'Orient 1856, Срезнєвский — Извѣстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О происхожденіи Варягъ-Руси — Чтенія московські 1862, Юрґєвіч О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одеського істор. тов., VI. Ґедеоновъ Варяги и Русь розд. XX, Іловайский Разысканія[2] с. 126 і 346, В. Мілєр Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3, Партицький Скандинавщина в давнїй Руси (Львів, 1887), Свистун Споръ о Варягахъ и началѣ Руси, 1888, й ин.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило нїяких сумнївів. Хоч деякі з сих імен мусять бути попсовані, а толкованнє, дане їм у Константина, може не завсїди бути добрим, все-ж таки словянство майже всїх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — *Ὀστροβουνίπραχ*. Неясить — пелекан (може й Ненасить — теперішнїй Ненаситець); иньші імена толкують так: *Вулниправх* — влъня-

*) В виданнях хибно *Ἀειφάρ* — див. у Томсена.

ный праг (волна = хвиля), теперішнїй Волний або Вовниський, *Βερούτζη* — вьржщии, *Ναπρεξή* толкують „напоріжє“; *'Εσσουπῆ* — (н)е съпи*), *Γελανδρί* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущенне в текстї вийшло „словянським“.

Труднїйша справа з „руськими“ іменама; почавши від Баєра норманїсти об'ясняли їх з північно-нїмецьких пнїв. Деякі імена досить добре об'ясняють ся з них, як *Βαρουφόρος* з baru (хвилї, genet.) + fors (водоспад), (що відповідало-б і словянській назві), ще деякі яко-тако, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потїху норманїстам треба признати, що проби вивести сї імена з иньших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно — як Юрґевіч), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш авторитетні об'ясненя:

'Εσσουπῆ — ne suefe (Лєрберґ), ne sofi (Томсен) — не спи.

Οὐλβορσί — holm (острів) + fors (поріг), паралєль до словянського (звичайне толкованнє).

Γελανδρί — gellandi або gjalandi, partic., звінкий.

'Αειφόρ — давнїйше толкованнє з голанд. ôyevar (чит. уєфар — бузько) багато дебатовалось і відкидалось ґерманїстами; Томсен толкує: ei (все) + forr (бурхливий).

Λεάντι gloandi, partic. — блискучий, роз'ярений (Кунїк), hlaejandi — partic. від съміятись (Томсен).

Στρούκουν (*Στρούβουν*) — сього імена норманїсти не вміють об'яснити (Томсен яказує на швед. struck — малий водоспад). Правдоподібнїйше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви толкують ся з північно-ґерманських слів, норманїсти виводили, що Русь була норманським народом. Сього не могло бути: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князїв, приймали його; але коли зважимо, як їх богато було в X в. на Руси, і яку важну ролю вони відогравали в воєнних походах, а певно — і торговельних подорожах до Грецнї, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначнїйших місць на „пути з Варяг в Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусїдні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, „варязько-руської“ київської дружини. Чи їх імена були пере-

*) N дїйсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на *ν* грецьке.

кладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всї чи по части, чи всї були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скорше, що нї: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублєти — напр. київські. А що Константин скрізь відріжняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з над Порогів.

Другу серію фільольоґічних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князїв, бояр, купців, дружинників, переданих більш або меньш одностайно в кодексах лїтописи; до того ще прилучаєть ся кількадесять імен X в., переказаних Повістию або (зрідка) постороннїми джерелами. Більш завзяті норманісти об'ясняли їх всї за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Лют сканд. Liótr (Кунїк II с. 182), а навить Володимир виводивсь з сканд. Valdemar. Томсен в своїм катальоґу, останнїм зряду, кілька імен вже лишає на боцї, але й у нього ще стрічаємо кілька дуже неправдоподібних, як Ігор = сканд. Ingvarr, Кари = Káir, Рогволодъ = Ragnvaldr, не кажучи за ті паралєлї, які він сам дав з застереженнєм, як Лют = Liótr, Актеву = Angantyr (англосакс. Ongenþeow), Істр = Istrur і т. и. Далї треба піднести численну категорию імен, що мають в правдї, паралєлї скандинавські, але мають і иньші, напр. Берн — сканд. Björn, але може бути і словянське б р а т и, б е р н а, Будий — сканд. Bondi, але й слав. б у д, Верьмуд — сканд. Vermundr, але є вариянт Вельмуд, Грим — сканд. Grímr, але й слав. г р о м, і т. и.

Безперечно, в результатї знайдеть ся немало імен скандинавських напевно, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Þórdr, Фруди — Fródi і т. и. (ор. вище с. 379). Се річ зовсїм зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Руси грали визначну ролю в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половинї X столїтя в старшій княжій дружинї Варягів було дуже велике число.

Не так ясна справа з іменами київських князїв. Норманїсти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсїм певний. Полишаю на боцї Рюрика з братиєю (сканди-

навізм і сих імен не більше певний), а займусь тільки київськими іменами:

Аскольд звучить не по нашому, але скандинавське Höskuldr не може задовольнити: звідки-б узялась форма на *а* з початку, взагалі чуже нашій мові? Зауважу, що се ім'я не стоїть одиноко що до свого наростка: в XIII в. бачимо в Галичині боярина Яволда (Іпат. 487—8); додам, що батько Миндовга зветь ся в ґенеальоґіях Мовколд, і се нас приводить до численних литовських імен з сим закінченнєм.

Дир — сканд. Dyri, в памятках форми: Tiuri, Turi, Dure, Tiure; ми-б по тім сподівались і у нас форми Дири, як ще в XI в. бачимо Туки, або Дирий, Дириєва могила.

Олег і Ольга, сканд. Helgi і Helga, паралєля привабна, особливо з огляду на грецьке *Ἕλγα* для Ольги; одначе ім'я звучить і по сьвійськи, а його широке розповсюдненнє пізнійшими часами, в XII—XIV в., вказувало-б скорше на свійський початок; справедливо вказано було на річку Олег в системі зах. Буга (Іп. с. 539).

Ігор, в грецьких джерелах *Ἴγγερ*, Inger, се має бути сканд. Ingvarr, в пам.: Inkvar, Ingvar. Та сьому противить ся факт, що в XII в. ми бачимо в династиї Ярослава поруч себе імена Ігорь і Інгвар (Ігор Сьвятославович і Інгвар Ярославич); такого дублєту нїяк не можна пояснити, прийнявши, що Ігорь се руська форма Інгвара; очевидно — се осібне ім'я. Дійсно, імена від ing стрічають ся у нас (два Інгули).

Третя серія фільольоґічних доказів се ніби норманські слова в українсько-руській і росийській мові, особливо технічні терміни. У давнїйших норманїстів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім катальоґу Срезнєвский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. І. Після того сей арґумент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманїстів. Томсен, спеціалист у фільольоґії, признав, що заходять великі трудности при означенню того, що треба уважати норманізмом, а що спільним словянсько-ґерманським словом, або словом перейнятим в иньших словянсько-ґерманських стичностях; „з більшою або меньшою правдоподібністю“ він уважає скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скотъ, стулъ, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, яветникъ, якорь). Одначе й се невелике число дуже

значно зменьшить ся, коли справдї попробуємо виріжнити те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викинемо північні провінціалїзми, що могли в сусїдстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова чисто словянські (скотъ, скиба, лава) або такі, що могли бути перейняті від иньших Їерманцїв. Зістаєть ся кілька справдї цїкавих паралєлей: гридь — сканд. grid господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. þjonn слуга, невільник. Пригадавши численні ватаги Варягів на Руси, можемо хиба подивуватись, що так мало вони по собі лишили слїду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релїґія, побут східнїх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлєцер, Круґ, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релїґії, культурі, побутї. Погодін напр, бачив норманські прикмети в руськім звичаю сватати дївчину у її батька, в полїґамії старшини, в вихованню князївських дітей „кормильцями", в тім, що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землї переходячи з ріки в ріку, спиняла ся на островах, не кажучи про релїґійні погляди, кріваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов, Р. Правди про холопів, коней і т. и. (Изслѣдованія III с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сї закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всї належали до народа прихожого, норманського — нїмецького", каже він. Тепер, коли всї ті подібности пояснюють ся анальоґіями, що стрічають ся у найріжнїйших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всїданнє на чужого коня (се найвизначнїйша подібність з скандинавським) знайшли ся паралєлї з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантиї (в екльозї Льва і Константина, VIII в.) — сї виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значіннє. Томсен (відч. III), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних іституціях Руси довго зіставались познаки скандинавського впливу", вирік ся вишукування слїдів сього впливу, признавши се за „питаннє в високій мірі трудне". Очевидно, над сими слїдами наука порейшла до дневного порядку. В своїм Открыт-ім письмі Кунік уже висловив погляд, що ті слїди норманства в руськім державнім праві й житю треба виводити від Їотів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новійші дослїдники. Пережитком колишнього лишили ся Кунїкові „етнольо-

тічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всї морські походи належать до Варягів. Цїкаво одначе, що корабельні терміни на Руси не скандинавські, а грецькі.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілєву пяту — вивід руського імени. Автор Повісти не міг його вивести, і для того витранспортував цїлу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманїсти не задовольнились сим і почали шукати останків скандинавської Руси. Ще в минулім віцї Тунман (Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. c. 369) вказав на те, що финські племена звуть Швецію Ruotsi (Russi, Ruotsi, Ruotti Фіни властиві, Rôtsi — Водь, Rôts — Ести) і виставив здогад, що під сим, перейнятим від Финів іменем стали звістні Шведи у східнїх Словян, і звідти з'явилось збірне імя — Русь. Сю гадку прийняв потім Шлєцер, боронив Кунїк і Томсен, і тримають ся її новійші норманїсти. Против Тунманівсько-Шлєцерової теориї арґументував основно вже Еверс, доводячи, що імя Руси істнувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його арґументів деякі норманїсти (як Погодін, Соловйов) залишили проби вивести імя Руси з Швецiї; але иньші стовпи норманїзму тримали ся й тримають ся Ruotsi й досї. Що до значіння й початку сїєї назви нема одначе повної згоди. Шлєцер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побереже Уплянда — властиво — громади гребцїв веслярів), але се об'ясненнє було захитане, і хоч Томсен пробує (досить здержливо) його боронити (відч. Ш), невдоволений давнїйшими об'ясненнями — Кунїк (в Каспію) пустив ся вже шукати иньших об'яснень, і вкінцї спинив ся на звістнім уже нам ґотськім *hrōdh. Браун, розбивши вивід Руси від *hrōdh, як ми бачили, уважає можливим виводити з *hrōdh — Ruotsi (хоч саме уживанне такої народньої назви злоленої з пня *hrōdu уважає сумнївним)*).

*) Виводи Ruotsi з фінської мови досї не вдавали ся. Вивід з *hrōdh ще збільшає компліґацію сього виводу: треба припустити, що Ґоти так себе звали (а сього не знаємо); що се імя було прийняте Фінами, що сї останнї перенесли сю назву на Ґотів Ґотлянда і полудневої Швецiї (а що як тодїшнї Фіни не приймали теорії етноґрафічної одности шведських Ґаутів з Ґотами вислянськими?); що вкінцї воно стало означати людність Швецiї взагалї, і що ся людність, прийшовши в словянсько-фінські землї, сама прийняла се імя — їй самій незвістне.

Так чи инакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не звали Русию, а звали так їх в східній Европі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, вони залишають своє питоменне імя і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське імя — звуть себе Русию в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се не дуже правдоподібно. Далі, дивно, що коли Словяне мали для Шведів імя Руси, ще було й иньше, властиве імя — Свеї, а для тих прихожих нїби Шведів, властиво — взагалї Скандинавів, ще й иньше імя — Варяги, що уживало ся в етноґрафічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнів чуже і Словянам, і тим приходням фінське імя Руси. При тім в X в. не тільки в Київі, а очевидно — і в Новгородї (бо сама лїтопись сьвідчить про тїсні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) анї руш не знали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два столїля перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досї уживають для Шведів, нїчого не знали про шведську Русь на противнім боцї Варязького моря, звідки ще й тодї лазили по Руси Варяги, так що автор Повісти вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Такі незвичайні трудности випливають з самої теорії. Але головне, що розбиває її зовсїм — се льокалїзація руського імени на київській околиці й істнованнє Руси в полудневих краях тодї ще, коли першого руського князя, Ігоревого батька з його братами не могло бути й на сьвітї.

Пояснення скорочених цитат.

Іпат., — Іпатська лїтопись, виданнє 1871 р.; до неї належать і цитати лїтописи на самі сторони, без всякого иньшого пояснення.

Лавр. — Лаврентиєвська лїтопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородська лїтопись т. зв. Перша, вид. 1888 р. (Новгородская лѣтопись по синодальному харатейному списку).

Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська лїтоп. — в Полнім собранію рус. лѣтописей.

Параґрафи умов Руси з Греками цитовано по прийнятому звичайно подїлу (напр. в Христоматії Владимірского-Буданова).

Р. Правда — Руська Правда, Кар. і Ак. — Карамзїнський і Академічний кодекс; цифри означають їх параґрафи по звичайному подїлу (як у вид. Калачева).

Правила м. Іоана — по вид. Павлова (Русская историческая бібліотека т. VI, і з йогож подїлом на параґрафи).

Житіе Ѳеодосія — вид. Бодянського, сторони означають листи сього видання.

Наука Мономаха — в вид. Лаврентиївської лїтописи 1872 р.

Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають подїл на глави прийнятий в вид. Огоновського (Львів, 1876).

Патерик — у вид. Яковлева (Памятники русской литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена.

Птолємей — подїл на параґрафи Ноббе.

Corpus scriptorum hist. Byz. — бонське вид., з нього цитують ся тексти візантийцїв, о скільки незаступлені новійшими виданнями — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Теофан і Никифор вид. de Boor,

Procopii De bello Gotico вид. Comparetti (La Guerra Gotica di Procopio di Cesarea, 1895–8).

Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серія Scriptores.

Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів, 1864 sq.

Гаркави — Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ.

ібн-Даст, або Ібн-Росте, ібн-Русте, як його тепер називають — вид. Хвольсона Извѣстія Ибнъ Даста, 1869.

Рюйсброк (Rubrucus) Recueil des voyages publié par la Société de géographie, IV, 1839.

Карамзін — Исторія россійская, вид. Ейнерлінґа, 1842.

Записки — Записки Наукового Товариства імени Шевченка.

К. Ст. — Кіевская Старина.

Ж. Ст. — Живая Старина, изд. русскаго географическаго Общества.

Соловйов — Исторія Россіи, в першім компактнім виданню (без року).

Ж. М. Н. П. — Журналъ министерства народнаго просвѣщенія.

Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ, нова серія — 1896 і д.

Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки императорскаго археол. общества, новая серія — Труды отдѣленія словянской и русской археологіи.

Archiv — Archiv für slavische Philologie.

Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, organ Towarzystwa historycznego, у Львові.

Важнїйші похибки.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
20	9 зн.	point	poing
22	7 зн.	Мортіля	Мортіле
28	5 зв.	відомостей, про нього	відомостей про нього,
32	4 зв.	середню	передню
35	5 зв.	Буга	Бога
38	9 зв.	виключно	включно
40	13—4 зв.	меровінґський.. розвинувши ся	меровінґський стиль... запанувавши
41	7 зв.	впущеві	впущені
—	6 зн.	українсько-руська	українсько-руська людність
44	10 зн.	an	auf
45	14 зв.	переважно	в значній мірі
48	19 зн.	Jubainoville	Jubainville
51	5 зв.	вже тут	тут
—	21 зн.	Буга	Бога
52	6 зв.	з I в.	з кінця I і початку II в.
53	7 зв.	по Венедському заливу	над цїлим Венедським заливом
—	21 зн.	не виключає	не повинна виключати
—	7 і 1 зн.	Сармати... Δετουαι	Сарматия... Δετουαι
54	7 зв.	граничної	словянсько-фінської граничної
57	17 зн.	кельтській	на кельтській
61	1 зв.	сѣлѣ	сѣли
65	5 зв.	впливу	впливу Риму
67	1 зв.	Скитів, пізнїйше	пізнїйше
68	13 зв.	Керкеніт	Керкініт
70	3 зв.	На ново Херсонес виринає в VI в. коли	При кінцї IV в. бачимо його під римською протекцією. В VI в.
73	3 зв.	400	200
77	1 зв.	міст	місць
85	9 зв.	захід	схід
96	4 зн.	Pontus	Ponti
118	5 зв.	короля	епонїма короля
133	4 зн.	прим. 3)... імя	прим. 2)... слово
137	8 зн.	що до	а
139	10 зн.	упущено: Васильевъ с. 137	Византія и Арабы I, дод.
141	12 зн.	кладе ся	кладе се
145	4 зн.	ἤμεψαν	ἤμειψαν

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
146	4 зв.	Карпатів	Карпатів і в краях нижнього Дунаю.
—	3 зн.	μεδος	μέδος
154	17 зн.	ціс. Маврикій	Маврикій
166	7 зн.	38	36
169	5 зн.	рѣчьбѣ	рѣчь бѣ
170	1 зв.	Днїстра	Днїпра
171	3 зн.	90	139
177	10 зв.	Лучичів-Лучан	Лучан
181	11 зв.	Дулібах	Дудлібах
—	19—20 зв.	Дулеб.. Дулуп	дулеб.. дулуп
185	20 зн.	його й	її й тепер
192	12 зв.	Луцї	луцї
198	1 зв.	най	на
203	19 зн.	на початку 890	з кінцем 880
—	10 зн.	980	880
204	17 зв.	Руси	Руси“
208	7 зн.	третьої	останньої
224	4 зн.	прим. до с.	с. 261—2
241	8 зн.	38	39
249	5 зн.	Рубриквіс	Рубруквіс
263	3 зв.	VIII	VII
266	16 зв.	народи	останки
281	6 зн.	Тіандар	Тіандер
296	19 зв.	посипано	насипано
299	1 зн.	200	285
303	16 зв.	Татарчин	Татарин
312	11 зв.	червони	червоні
315	4 зн.	Českehe	Českého
329	7 зн.	кроль	краль
339	11 зн.	II	I
350	3 зн.	τιῶν	τῶν
351	9 зн.	VIII в. найпізнійше	VIII в.
353	2 зв.	за певне	майже за певне
385	1 зн.	l. c.	ibid.
393	10 зв.	і иньші Візантийці	—
402	6 зн.	підписуєть ся	надписуєть ся
411	3 зн.	„Рум“	„Рум“ (Рим, Візантия)
418	6 зн.	полягнем	потягнем
434	19 зв.	лежала	належала
436	15 зв.	маємо	можемо
450	7 зн.	див.	див. в т. II гл. 2, і
474	8 зн.	Teratsurgima	Teraturgema
490	1 зв.	XV	LV
539	16 зн.	123	240

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

Авари с. 133–4, 142, 147, 149, 150—1, 155, 160, 161, 162.
Авхати, Авхети, с. 84, 96, 98.
Аґатирси с. 103, 108, 109.
Азовске море і поморє с. 17, 53, 76, 94, 95, 97, 117, 131, 133, 147, 155, 159, 170, 171, 206, 373–4, 394, 411—2.
Акацири с. 130, 136.
Аксютинецька могила с. 39.
Алдан кн. с. 380.
Александропольска могила див. Лугова
Алустон с. 70,
Алязони с. 83, 216,
Аляни с. 85, 96, 98, 99—101, 111, 118, 126, 127, 128, 129, 139, 146, 147,
Амадоки с. 92.
Амастридського Георгія житиє с. 349.
Ἀνδρόφαγοι с. 83, 91, 92.
Анна жінка Володимира В. с. 441—443, 474.
Anthaib с. 504.
Анти с. 129, 134, 146, 147, 148, 149, 153—162, 170, 504–7, їх історія с. 157–162; їх устрій 327—331.
антропольоґічний тип — археольоґічний с. 22, 32, 41, 46–7, 271–2, 482–3, 486. — українсько-руський с. 3, 47, 269—272, 525—9. — словянський с. 46, 47, 269–272. 526–9 — індоевропейський с. 48.
Арістей с. 79, 81.
Арта с. 172, 260, 371.
Археанактиди с. 71,
Аръфастъ кн. с. 379.
Аскольд, київ. кн. с. 341—2, 346—7, 361–365, 367, 369, 375, 503,
Атанарих с. 128.
Атей цар с. 94,
Атеней м. с. 71.
Атиля с. 127, 129, 130, 131, 136, 147, 148.
Балаклавська бухта с. 68.
Βαρούχ 130.
Бастарни с. 51, 53, 66, 95, 96, 103, 105, 106, 108, 111–113, 114, 116, 120, 144,
Березина й її басейн с. 55, 165.
Берестє і Берестейська волость с. 24, 184.
Берладь, місто с. 199.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно звязані з темою, і вказані для них ті місця книги, що дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за помочию дальше поданого „Змісту“.

Берладники с. 210.
Берн кн. 380.
Бесарабія с. 29, 31, 104, 110.
Беси с. 105, 106.
Біла вежа див. Саркел.
Білгород, місто с. 168, 208, 209, 268, 320, 347—9, 463—4.
Білобереже с. 254, 425.
Білозерка с. с. 31.
Білоозеро місто с. 372, 377.
Білорусини і українсько-білоруські стичности с. 152, 165, 195, 196.
Більче Золоте, село с. 25.
Блуд, боярин с. 429.
Бог (чорноморський), ріка, і Побоже с. 35, 66, 83, 90, 176, 177, 178, 179, 180, 370, 511.
Бож (Boz) кн. с. 146, 158, 327, 328.
Бої с. 186—7.
Бойребіста с. 103, 109.
Болгар місто і Болгари волзькі с. 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 409—410, 431—2, 502.
Болгари і Болгарія дунайська с. 61, 110, 131—6, 138, 142, 148, 149, 156, 158, 159, 160, 162, 201, 413—6, 418, 426, 521, 543.
Болгари Чорні с. 133, 139, 249, 374, 502.
Болоховці с. 336.
Борани нар. с. 119.
Борис кн. с. 432, 474.
Боспор кімерійський, Б. царство с. 57, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 80.
Бравлин кн. с. 350, 358, 365, 375—6,
Бродники с. 171, 210.
Буг (вислянський) і Побуже с. 2, 8, 24, 37, 180, 183, 188, 195, 205, 267, 434—5, 437, 510, 518—9.
Будераж с. с. 26.
Будини нар. с. 76, 90.
Бужане нар. с. 181, 333; див. ще Дуліби і Волинь.
Бужськ м. с. 181, 324.
Буковина с. 3, 31, 110.
Буртаси, нарід с. 262, 389, 409, 410.

Вали с. 104, 209.
Валінана с. 182.
Вандали на Подунавю с. 115.
var с. 130, 133.
Варяги с. 339—341, 343—5, 354—6, 427—8, 429—430, 454—5, 473, 579 і далі.
Василев м. с. 207, 268, 444—5.
Васьковичі с. с. 26.
Великороси с. 165, 166, 172, 173, 511—6. Теорія давньої великоросийської кольонізації на Україні с. 6, 172—5, 511—6.
Венеди с. 52, 53, 55, 56, 121, 144, 146, 147, 153, 154, 158.
Вепр ріка с. 188, 195.
вервь с. 320.
Весь, нарід с. 164.
весілє українське с. 302—306, 312.
Висла й її порічє с. 18, 51, 52, 53, 55, 56, 144, 145, 152, 188, 193, 195, слїди Руси на Вислою с. 193.
Вислок р. с. 188, 194, 195.
Вислока, р. с. 188, 194.
Витичев м. с. 246, 369.
Вишгород м. с. 24, 168, 220, 246, 323, 347, 348, 349, 369, 398, 400.
Вишевичі с. 30.
Вишеньки, село с. 24.
Вишеслав, кн. с. 432.
Візантия див. Греки
Вінїтар король с. 146, 157, 327.
Вітімер король с. 128.
Волга і Поволже с. 18, 54, 93, 133, 141, 171, 203, 255, 408, 409, 489.
Вольга Сьвятославич с. 391,
Волинь, край с. 9, 10, 25, 26, 30, 56, 173, 181, 182, 183, 243, 271, 432.
Волинь, місто с. 182, 183.

Волиняне с. 181, 182, 183, 333, — див. ще Дуліби і Волинь.
Володава м. с. 24—5.
Володарев м. с. 268.
Володимир Вел., кн. с. 194, 208, 209, 417, 427—478, 566.
Володимир Волинський м. 432, 463—4.
Володимир на Клязмі м. с. 463, 464.
Волоське с. с. 25.
Волохи с. 189, 202, 494—5, волосько-руські стичности с. 110, 197—202, 203.
Вороніж, ріка с. 19,
Ворскла, р. с. 8.
Всеволод, кн. с. 432.
Вягр р. с. 113, 495.
Вятичі, нар. с. 152, 166, 170, 219, 302, 324, 333, 335, 366, 372, 373, 381, 382, 431, 433, 458, 507, 566.
Галицько-волинська височина с. 6, 7, 8.
Галич м. с. 114, 495.
Галичина с. 3, 6, 8—10, 29—30, 156, 173, 174, 256, 260.
Гаральд кор. норвеж. с. 401.
Harfadha с. 186.
Гатне, село с. 35, 37,
Гелон, місто с. 76.
Георгія острів с. 287,
Германарих і його держава с. 121, 182, 128, 146, 158, 498—9, 500.
Гермесові близниці, ур. с. 36.
Геродот с. 79.
Герули (в наших краях) с. 116, 118, 120, 121, 129, 145,
Гліб кн. с. 432.
Голядь (Ґаліндн) с. 53, 55.
Гомель, місто с. 166.
Гонці, село с. 19.
гончарство с. 23, 25—6, 27, 30, 31, 228.
Горзувіти м. с. 70.
Горинь р. і Погорина с. 25, 271.
городища с. 26, 321—2.
горючий камінь (бурштин) с. 53, 75, 76, 243.
Греки на Україні с. 62—80; грецькі культурні впливи на нашій території с. 38, 64—5, 70, 75—6, 243—254, 465—470, 492 грецько (византийсько)-руські відносини с. 159, 341, 351, 358—360, 370, 375, 385—88, 392—5, 440—451, 522, 541.
Гуд кн. с. с. 380.
Гунар кн. с. 379.
Гуни с. 74, 100, 106, 123—130, 142, 146, 147, 158, — в Азії с. 124—125, — в Европі с. 127—129. — їх етноґрафія с. 126.
Гучва р. с. 182,
Ґепіди на Дунаю с. 115, 118, 120, 130.
Ґети с. 67, 96, 102, 103, 108, 109, 116.
Ґорґіпія м. с. 72.
Ґоти с. 52, 54, 65, 106, 113, 115, 116, 128, 130, 146, 154, 157, 158, 488, 496—8, 538, 539; Ґоти на Чорноморії с. 116—122, 497—8, 501; ґотський стиль с. 40; ґотська теорія початку Руси с. 129, 538.
Даки с. 103, 108,
Дакія с. 104, 105, 110, 114, 118, 120, 150, 159.
Danparstad с. 122, 499—500.
дворище с. 315.
Декебал с. 103.
Деревляне, Деревлянська земля с. 175, 176, 204, 210, 224, 271, 302, 324, 333, 335, 368, 375, 376, 380, 381, 382, 391, 392, 399, 400, 416, 427, 514; їх шлюб с. 300; їх культура с. 219; похорон с. 231, 236, 295.
Десна і Подесенє с. 2, 7—8, 25, 54, 152, 170, 258, 259, 267.
Дир, київський князь с. 341, 346, 361, 362, 363—5, 369, 370, 375, 563.

Дін і Подонє с. 6—8, 18, 53, 54, 72, 82, 90, 92, 94, 99, 117, 128, 132, 136, 141, 147, 153, 156, 166, 204, 206, 210, 259, 373, 374, 410—11, 432, 489, 510, 511, тутешня славянська кольонїзація с. 170—2.
Днїпро і Подніпровє с. 5—9, 18, 24, 32, 35, 40, 51, 56, 60—1, 65, 76, 77, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 117, 118, 122, 127, 130, 141, 152, 153, 157, 163, 164, 170—79, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 229, 243, 254, 351, 352, 353, 355, 368—370, 372, 374, 375, 412, 428, 431, 595—8. Днїпрова дорога с. 246, 254, 267, Днїпровський лиман с. 66, 68, див. ще Білобереже. Імена днїпровських порогів с. 595—8.
Днїстер і Подністровє с. 6, 8, 21, 25, 32, 35, 51, 65, 76, 80, 90, 103, 104, 105, 107, 118, 128, 141, 144, 153, 155, 156, 176, 177, 178, 179, 199, 204, 205,
Добриня, боярин с. 417, 428.
Добруджа с. 96. 102, 130.
Должик с. с. 36.
домашнї звірята с. 26—7, 220, 221, 223.
Донець р. с. 29. — Сїверський с. 511. — місто 171.
Дорогичин м. с. 510.
Дорогобуж м. с. 267—8.
Дреговичі й їх земля с. 165, 175, 317, 333, 376, 381, 432, 509; етноґрафічна приналежність с. 165; територія с. 166.
Дроміхайт кор. с. 102.
Дубецько м. с. 190.
Дулїби нар. с. 161, 175, 180, 181, 182, 183, 210, 333, 366, 376, — їх територія с. 183.
Дулїби село с. 187.
Дунаєць р. с. 188.
Дунай і Подунавє с. 6, 8, 51, 60, 61, 76, 77, 83, 90, 93, 95, 97, 102, 104, 105, 112, 115, 116, 118, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 140—2, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 161, 162, 176, 179, 180, 197, 198, 199, 200, 201—2, 203, 204, 205, 210, 211, 246, — його українсько-руська кольонїзація с. 198—203.
Дунайська вітчина с. 60—1.

Елеуферия, Етерия острів с. 247, 254.
Збруч р. с. 104.
Звенигород м. с. 268.
Звенигородка м. с. 19.
Звиждень м. с. 268.

Ібн-ель-Хасан, с. 359.
Ібн-Хаукаль с. 409.
Ігор, кн. київський с. 207, 341, 361, 362, 365, 366, 367, 369, 371, 375, 379, 380, 382, 391—399, 420.
Ігорь кн. с. 379,
Ізборськ, місто с. 164, 371, 377.
Ізяслав кн. с. 432.
Ільська ст. с. 19.
Інгул р. с. 141.
Інгулець р. с. 82.
Індийське царство в билинах с. 390, 398.
Індоєвропейска родина с. 3, 42, 44. — її правітчина с. 43, 44, 45, 81. — її розділ 48, 50. — її пракультура 42, 213 і далї passim; див. ще: антропольоґічний тип.
Іранцї, іранські племена у нас с. 49, 51, 54, 78—89, 92—101.
Ірпень р. с. 168, 209.
Ісіаків порт. с. 65.
Іскоростень м. с. 392, 400, 401.
Істрян порт с. 65.
Ітиль місто с. 137, 138, 257, 258, 259, 260, 261, 265, 293, 410.

Кавказ с. 6, 11, 72, 410.
Каліпіди с. 66, 78, 83, 86.
Калокір маґістр с. 4, 14, 415, 421.

Камінецький повіт с. 30.
Камінець м. с. 19.
κάμος с. 147.
камяні баби с. 41, 485.
Карагодеуашх могила с. 38.
Карійці на Чорноморю с. 63, 80.
Каркіна, м. с. 68.
Карпати с. 6—9, 51, 101, 105—6, 107, 109, 118, 120, 128, 143, 144, 145, 184—5, 186, 188, 196. Карпатські краї 53, 56, 120, 157, 180, 439, — їх руська кольонізація 188--195, 196—202, 206.
Карпи нар. с. 105, 106, 113, 119, 120.
Καρρόδουνον м. с. 113.
Касоги нар. с. 408, 410.
Катеринослав м. с. 25, Катеринославщина с. 19, 39.
Кафа м. с. 71.
Кедрен с. 544.
Кельти в Карпатах с. 113—4.
Керкініт м. с. 68.
Керч м. с. 38, 71, 74, 129, 136, 358.
Київ с. 8, 19, 23, 31, 35, 122, 130, 167, 169, 204, 207, 208, 220, 224, 229, 230, 243, 246, 260, 267, 333—4, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 362, 363, 364, 367, 368, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 399, 412, 416, 429, 444, 445, 453, 458, 461, 462—7, 499—500, 512—5, 563—4. Київщина с. 38, 64, 77, 168, 459, див. ще Поляне, Дніпро.
Кирил св. с. 361.
Кирилівська улиця в Київі с. 23, 25.
кисти похоронні с. 30,
Кімерійці с. 79, 80, 81, 82.
кістяні вироби с. 25, 35.
Клек кн. с. 380.
Κλήματα с. 542—3.
Конка р. с. 82.
Конотопський повіт с. 19.
Константин Порфирородний с. 399.
копи с. 323.
Коралї нар. с. 98.
Корсунь м. с. 245.
Корчеськ м. с. 268.
Костенки, село с. 19.
Костобоки нар. с. 105, 106, 107.
Красна р. с. 24.
Краснокутська могила с. 39.
Кременчук м. с. 18—9.
Кремінна с. с. 191.
Кривий Ріг с. 19.
Кривичі с. 152, 163, 366, 381, 428, 509. — їх територія с. 163—5.
Крилов м. с. 245.
Крим с. 2, 68, 70, 71, 72, 76, 83, 94—96, 101, 118, 129, 136, 139, 252, 253, 394, 423, 442.
Кримська стан. с. 38.
Кубань р. с. 29, 410.
Кул-оба, могила с. 38.
Курськ м. с. 258, 268.
Кутурґури с. 132 (див. Болгари).
Лаборець р. с. 113.
Лампад м. с. 71.
Лев Диякон с. 544.
Лежайськ м. с. 188, 192.
Левкон архонт с. 71, 73.
Леон митрополит рус. 460—1.
Либедь р. с. 8, 412.
Лиса гора (коло Київа) с. 23.
Литовці с. 49, 50, 52, 53, 55, 121, 144, 152, литовська кольонізация с. 55, 56, її слїди с. 165, 166.
лїси с. 7, 8, 9, 167.
Лугова (Александропольска) могила с. 39.
Луньївка, село с. 245.
Луцьк м. с. 178, 183.
Лучане, с. 176, 177, 204, 517—8.
Любеч, м. с. 246, 366, 369, 370, 372, 377.
Люблин м. с. 193.
Льонґобарди на Дунаю с. 115.
Мал, князь с. 335, 336, 337, 380, 400, 417.
Маджак кор. с. 337.

Мала Русь, імя с. 1.
Манкуп м. с. 501,
Маріуполь м. с. 501.
Малуша с. 417.
мальована посуда с. 24, 31.
Махнівка м. с. 245.
μέδος с. 147.
Мезамир с. 160, 328.
Μελάγγλαιονοι с. 83, 92, 98.
Меоти, нарід с. 72, 76, 78.
Меотида, Меотийске озеро див. Азовське море.
Мерл р. с. 245.
Мертвий Донець с. 72.
Меря, нарід с. 54, 116, 121, 164, 372, 498.
Минське князівство с. 165.
Михаїл митрополит русь. с. 460, 554—5.
Мізія с. 65, 68, 99, 101, 104, 105, 106, 110, 119, 132, 150.
Мілєт і мілєтська кольонїзація с. 63—4.
Мітрідат VI Евпатор с. 69, 73, 96.
мова українсько-руська с. 4.
могили с. 23, 28, 29, 35, 36, 37, 38—41, 271—2, 295—6, див. ще деревлянські і сїверянські похорони.
Мордва с. 54, 116, 121, 498.
Мощаниця Велика і Мала село с. 25.
Мстислав. кн. с. 432.
Мстиша с. 564.
Мурома і м. Муром с. 165, 373, 377, 432.
Mursianus lacus с. 147, 504.

Наревь р. с. 188, 195.
Неври с. 83, 90, 91.
Недвиговка слобода с. 72.
Нестор с. 557, 567.
Нїжин м. с. 245.
Нїконіон м. с. 65.
Нїман і Понїманє с. 8, 56, 193.
Нїмфей м. с. 72.
Новгород Великий с. 164, 246, 358, 367, 369, 370, 371, 416, 417, 427, 432, 458, 463—4, 473, 525.
Новгород сїверський повіт с. 25.
Новгородські Словени с. 164, 366, 381, 428.
Noviodunum, місто с. 113, 147, 504.
Норинь, ріка с. 24.

Обри с. 133 (див. Авари).
Овруч, Вручий, м. с. 19, 401, 416, 427.
Одес (Ордес), місто с. 65.
Одеса с. 65.
Ока й її басейн с. 8, 54, 152, 166, 373, 409, 411.
Олег, київ. кн. с. 141, 341, 342, 361, 362, 363—7, 369, 372, 373, 375, 376, 384—391, 426—7, 563.
Олександрівка с. с. 245.
Олешє м. с. 210, 254, 339,
Ольбія с. 63, 64, 66, 67, 68, 70, 78, 79, 83, 92, 93, 104, 247.
Ольга, княгиня с. 379, 398, 399—407, 414, 416, 453, 455.
Орель р. с. 141.
Осетини с. 54, 80, 85, 87, 88, 92, 101, див. ще Аляни і Яси.
Остер р. с. 170, 209.
Остер місто с. 511.
Офіусса м. с. 65.

Паленє пебіжчиків с. 28, 30, 293 і далї.
Паляк цар с. 69.
Пантікап р. с. 82.
Пантікапей с. 63, 66, 70, 75,
Параляти нар. с. 84, 80, 93.
Парутино-Іллїнське с. с. 66.
Певкіни нар. с. 112.
Переворськ м. с. 192.
Передмікенська культура на Україні с. 24, 27—8.
Перекоп с. 68, 96.
Перемишль с. 430, 433, 437.
Пересїчен м. с. 178, 369, 391.
Пересопниця м. с. 267.
Переяслав м. с. 207, 209, 268, 333, 372, 377, 461, 463—4,

515—6, Переяславщина с. 459, 474, 510.
Перізад цар с. 73.
Печеніги с. 138, 139, 141, 143, 168, 170, 171, 179, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 246, 253, 263, 370, 392, 412—3, 416, 420, 424—425, 440, 472, 474.
печери с. 19, 21, 23, 24.
Пинськ і Пинщина с. 166, 487.
Пироговка, село с. 25.
Підгородище с. с. 322.
Піепор цар с. 105.
Піщанці с. 431.
Плоське с. с. 245.
Повість временних літ с. 60, 163, 339—42, 343, 344, 345, 346, 556—560, 579.
Поділє росийське с. 19, 30, 31, 77, — галицьке 30, 31, 104.
Полємон цар с. 72.
Полієн с. 95.
Поліс с. 30.
Половці с. 71, 172, 203, 205, 210, 254, 263, 565.
Полоцьк м. с. 163, 369, 370, 377, 383, 428, 432, 463—464.
Полоцька земля с. 165.
Полтавщина с. 19.
Поляки, Польща і русько-польські відносини с. 4, 152, 188—195, 377, 433—439.
Поляне, полянська земля с. 167, 168, 169, 170, 172, 204, 207, 224. 231, 277, 300, 302, 346, 347, 348, 349, 352—3 432, 433, 513—4, їх територія с. 167—9, їх шлюб с. 300—1, похорон с. 231, 295, див. ще Київ, Київщина.
полянське питанє (великоросизм) див. Великороси.
Попрад р. с. 188.
Порохник м. с. 192.
Похвала в. кн. Володимиру с. 548.
похоронні обряди с. 22, 28—31, 41, 292—297, 485 див. ще під Полянами. Деревлянами, Сіверянами.
правітчина українсько-руська с. 60—61, словянська с. 50—55, 59—60, 91, 92, 108, 143, словяно-литовська с. 55, індоевропейська с. 44, 45, 81.
прасловянська культура с. 213 і далї, passim.
Предслав кн. с. 379.
Преорка, передм. с. 23.
Прип'еть і її басейн с. 8, 56, 165, 267,
припетсько-деснянська низина с. 7.
Протоґена декрет с. 67.
Прут р. 8, 104.
Псков м. 164, 432.
Радимин, село с. 25. 26.
Радимичі с. 152, 166, 170, 302, 366, 367, 372, 431—433.
Раставиця р. с. 168.
Рижанівська могила с. 38.
Рим м. с. 322.
римські впливи і справи на нашій території с. 65, 68, 69, 73, 74, 103, 104, находки римської монети с. 245.
Рогволод кн. с. 383.
Рогнїдь княг. с. 417, 428, 429.
Родня м. с. 168, 208, 369, 429.
Роксоляни с. 53, 69, 96, 97, 98, 99.
Ромен м. с. 39, 245.
Rosomonorum gens с. 497.
Ростов м. с. 372, 377, 432, 458, 463—4.
Рось р. с. 168, 169, 208, 209.
Рурик кн. с. 341, 343, 373, 563.
Русь = Поляне с. 168—9, 177, 339, 343—4, 345, 350, 464, 559.
руське імя с. 1, 168—70, 345—6, 559.
руська (українсько-руська) кольонїзація с. 2—3, 60—61, 145—148, 157, 165—211, її західні границї с. 187—203, 433—9.

руські походи с. 357—9, 373—4, 385—90, 392—98, 593—4.
Руське (= Чорне) море с. 247.
Руський порт с. 210,
Ряшів м. с. 190.

Савдарати нар. с. 92, 95, 98.
Савири нар. с. 134, 136.
Савмак цар с. 73.
Савромат цар с. 74.
Саї нар. с. 95, 98.
Самара р. с. 8.
Самош р. с. 104.
Саксін м. с. 266.
Сараґури нар. с. 136.
Саркел м. с. 139, 171, 204, 408, 409, 410.
Сармати с. 40, 52—4, 76, 85, 86, 94, 95, 96, 97. 98, 99, 100, 111.
сарматська теорія початку Словян с. 61.
Свенельд воєвода с. 178, 179, 370, 380, 382, 391—2, 426—7.
Севруки с. 175.
Сейм і Посеме с. 8, 170, 259, 267.
Селище с. с. 19.
Семендер м. с. 171, 261, 410.
Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 6, 31, 103, 109, 110, 118, 120, 128, 197, — його укр.-руська кольонїзація с. 197—8, 201—2, 521, 521.
Сербія Біла е. 185—6.
Серет р. с. 8, 104, 107.
Сильвестр ігумен с. 567.
Сінди нар. с. 76.
Сіверяне і Сіверщина с. 168, 170, 172, 222, 224, 324, 333, 366—7, 372. 373, 381, 433, територия Сіверян с. 170, 510—1, 515—6, теорія їх великоросизма с. 172—4, 515—6, їх культура с. 219, — шлюб с. 301. похорон с. 222, 224, 227, 231, 233, 235. 237, 240, 294, 295, 371.
Сінна ст. с. 72.
Сіраки нар. с. 74.
скелєти скорчені с. 28—9, фарбовані на червоно, 29, 481—2.
Скити с. 40, 66, 67. 74, 76, 77, 78, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 109, 123, 134, 493, скитська етноґрафія с. 84—5, 493—4, скитська культура с. 36, скитський побут с. 87—90.
Скитсько-сарматський похоронний тип с. 88—9, скитсько-сарматський археольоґічний тип с. 39, 86.
Скіліца с. 540, 544.
Скіль цар с. 66.
Скіляк т. зв. с. 65.
Скіми т. зв. с. 65.
Скіри нар. с. 95, 106, 111, 114, 116.
Славія с. 172, 260, 371.
Словаки і руcько-словацькі стичности с. 5, 6, 188, 189, 196.
Словянщина, Словяне с. 3, 49, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 76, 85, 91, 92, 106, 115, 138, 139, їх імя с. 57, діференціація с. 58, словяньска міґрація с. 59, 60, 143,—152, словянська кольонїзація с. див. ще: антроп. тип, прасловянське, правітчина.
словянсько-литовська ґрупа с. 49, 50, її розділ с. 49, 50. славянсько-литовська культура с. 213.
Случ р. с. 7, 175. 271.
Смоленськ м. с. 164, 246, 369, 370, 377, 432, 464.
Сожа р. с. 2, 152, 166, 170.
Соломянка передм. с. 23.
Spali нар. с. 116, 496.
Спартокиди с. 72, 73.
Спори (Σπόροι) с. 57.
Станислав кн. с. 432.
Стольно с. с. 245.
Стир р. с. 184.
Страбон с. 96.
Стугна р. с. 167, 168, 209.

Студеницця м. с. 19.
Сугров місто с. 410.
Судини нар. с. 55.
Судислав кн. с. 432.
Сула і Посуле с. 170, 209.
Сурозького Стефана житиє с. 349.
Сфандрь кн. с. 379.
Сфенкел с. 421.
Сфирк кн. с. 379.
Сьвятополк кн. с. 432, 438, 473.
Сьвятослав київ. кн. с. 140, 207, 365, 366, 371, 373, 376, 379, 398, 407—425, 453,
Сьміла м. с. 25.
„Суличі" с. 170, 510.
Стайки с. с. 24.
Сян і Посяне с. 8, 51, 105, 188, 190, 194.
Сянок м. с. 194.

Таври нар. с. 68, 74, 84.
Табаристан с. 359, 388.
Тамань с. 72.
Таматарха див. Тмуторокань.
Танаіс м. с. 72, 75.
Татари с. 71.
Теодосія м. с. 63, 64, 71, 73, 75.
Теодоро м. с. 501.
Терехтемирів м. с. 24.
Тетерев р. с. 7, 275, 295.
Тиверці с. 176, 179—80, 205, 206, 211, 269, 376, 504; їх територія 179—80.
Тикич р. с. 24.
Тиса і Потисе с. 8, 99, 104, 105, 117, 129, 189.
Тіра м. с. 63, 65, 68, 69, 70, 76, 104.
Тіраґети с. 102, 105, 112.
Тісамати с. 95, 98.
Тмуторокань с. 135, 171, 210, 374, 410, 432, 452, 463—4, 501, 510—1, див. ще Фанаґория
Тор, бог с. 281.
торговля українська с. 62, 75, 242—269, 346, 351—2, 368, 369, 411—12.
Торки с. 138, 139, 204, 412, 431.
тракийські народи с. 49, 51, 94—5, 144. Траки дунайські і карпатські с. 101—111. — їх побут с. 108—109.
Трипіле с. 24,
Тракія с. 128, 151, 158.
Траянові вали с. 104,
Третичний чоловік с. 28.
Трубеж р. с. 170, 209.
Тудко кн. с. 379.
Тудор кн. с. 379.
Турд кн. 379.
Турецькі орди — див. Печеніги, Торки, Половці і урало-алтайські елєменти.
Турки (Ту-гю) с. 134.
Туров м. с. 165, 432, 463—464.
Турова божниця с. 531.
Тясмин с. 24.

Уг р. с. 188.
Угорська Русь с. 3, 188—9, 196—202, 519—20.
Угорське передм. в Київі с. 363.
Угри с. 3, 61, 137, 140, 188, 197, 202, 203, 377, 420, 502—3.
Удай р. с. 19, 21.
Узи див. Торки.
Україна, імя с. 1—2.
Українсько-руська територія с. 2—3, численність с. 3, приналежність с. 3—4, — див. антроп. тип, мова, руська кольонїзация.
Уличі с. 176, 177, 178, 179, 204, 209, 211, 366, 369, 382, 391, 504, 516—8, їх територия с. 179, 517.
Улучичі див. Уличі
Умань с. 18.
Унуґундури див. Болгари.
урало-алтайскі елєменти на Україні с. 86, 123—126, 131 і далі, також див. Фіни, Турецькі орди.
Уруґунди с. 116, 119
Утурґури див. Болгари.
Уш р. с. 24.

Фанаґорія с. 64, 72, 374, див. ще Тмуторокань.

Фіни с. 52, 54, 85, фінська кольонїзация с. 51, 54, 56, 488—9, слїди її с. 164.
Фінїкияне с. 63,
Флоровська гора с. 23.
Фотий патр. с. 350, 358, 350—60.

Халепє с. с. 24.
Харакс м. с. 71
Харківщина с. 29. 37.
Херсонес (Корсунь) с. 63, 68, 69, 70, 71, 75, 96, 136, 247, 253, 358, 370, 275, 423, 442—445, 446, 465—6, 538, 543.
Херсонщина с. 37.
Хилвудий маґістр с. 158, 159, 330—1.
хлїборобство на Українї с. 27, 213—19,
Ходота кн. с. 335, 337, 377, 433.
Хозари с. 70, 74, 130, 235 - 141, 163, 171, 203—4, 352—4, 361, 372, 373, 408, 409, 410, 411, 412 їх, зверхність на Українї с. 352, 353.
„Хорвати“ (українські нїби) с. 184, 185, 366, 432, 437—8, 472.
Хорватия Біла с. 184, 185, 187.

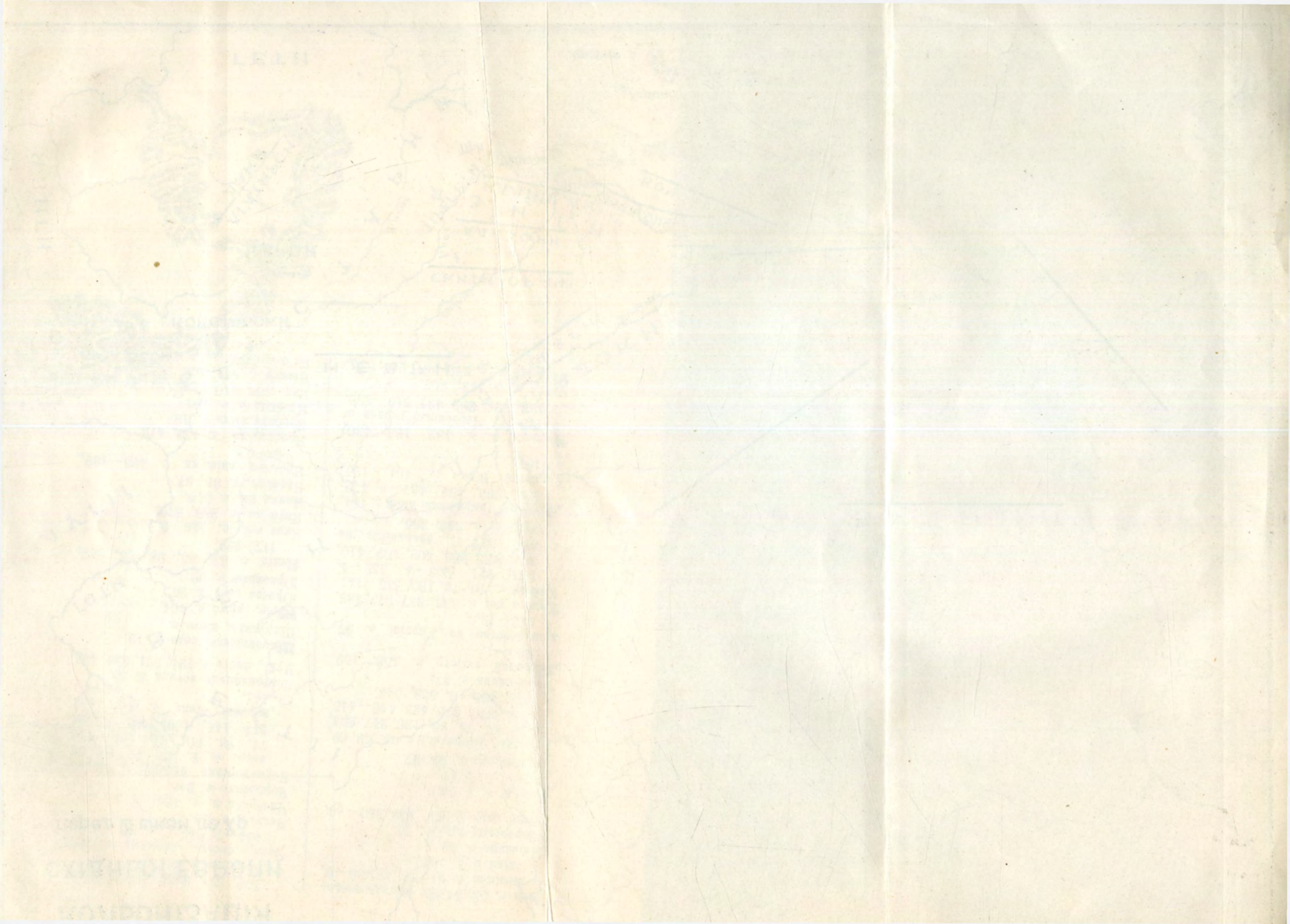
Червень м. с. 182, 183, 430, 433—7, Червенські городи с. 182, 324, 333, 437, 549—550.
Черна м. с. 143, 503.
Чернигів м. с. 225, 231, 246, 333, 372, 377, 463—4, 510. Черниговщина с. 19, 168.
Чехи, чеська держава с. 377, 434—7, 549.
Чехи с. с. 38.
Чичерськ м. с. 166.
Чорнобиль м. 245.
Чорноморське побереже, Чорноморє, с. 2, 17, 62, 63, 64, 71, 78, 80, 81, 115, 116, 117, 145, 150, 349. Чорноморські степи с. 128, 131, 141.
Чортомлицька могила с. 38.
Чудь, нарід с. 121, 371, 428, 499.

Шаповалівка, село с. 19.
Шарукань, місто с.

Юрїв, місто с. 464.
Юриєва гора с. 25.
Юрковиця с. 23.

Язиґи с. 53, 85, 96, 98, 102, 117, 129.
Яков мніх с. 548—9.
Якун кн. с. 355, 379.
Яминд кн. с. 379.
Янковичі с. 35, 37.
Ярополк, київ. кн. с. 426—429, 547—8.
Ярослав кн. с. 432, 473.
Ярослав місто с. 188.
Ясениця с. с. 191.
Яси, 408, 410, див. ще Осетини.
Ятвяги с. 431, 433.
Ях'я с. 550.

КОЛЬОНІЗАЦІЯ
СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ
перед III віком по Хр.
ВЕНЕДИ
ГОТИ
ЛУГІЇ
ЕСТІІ
БУДИНИ
МЕЛЯНХЛЯЙНИ
АМАДОКИ
(АНДРОФАГИ)
НЕВРИ
БЕСИ
КОСТОБОКИ
БАСТАРНИ
СКИТИ ОРАЧІ
ГЕРРИ
СКИТИ ЦАРСЬКІ
РОКСОЛЯНИ
САРМАТИ
АЛЯНИ
КАРПИ
АЛЯЗОНИ
ЗИГИ
ТРЕТЕТИ
КАЛІПІДИ
СКИТИ ХЛІБОРОБИ
КОЧОВІ СКИТИ
ЯЗИГИ
АГАТІРСИ
ДАКИ
ГЕТИ
МЕОТИДА
МЕОТИ
СІНДИ
Тірас
Піконіон
Ольвія
Каркіна
Тіра
Пантікапей
Фанагорія
Керкініт
Феодосія
Херсонес
Танаіс
Борисфен

СХІДНЬО-СЛОВЯНСЬКА
КОЛЬОНІЗАЦІЯ
З ЧАСІВ СФОРМОВАННЯ
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
ВАРЯЗЬКЕ МОРЕ
Новгород
Ізборськ
Псков
КРИВИЧІ
СЛОВЕНЕ
ВЕСЬ
МЕРЯ
Ростов
Волга
Полоцьк
Смоленськ
МУРОМА
Муром
МОРДВА
БОЛГАРИ
Болгар
ДРЕГОВИЧІ
РАДИМИЧІ
СІВЕРЯНЕ
ВЯТИЧІ
Ока
Волга
Буг
Неман
Прип'ять
Туров
Дністер
ДУЛІБИ
Черевень
Волинь
Володимир
Луцьк
Бужськ
Перемишль
Висла
Сян
Горинь
Случ
ДЕРЕВЛЯНЕ
Ірпень
ПОЛЯНЕ
Рось
Любеч
Чернігів
Київ
Переяслав
Родня
Сула
Псьол
Ворскла
Донець
Дніпр
УЛИЧІ
Прут
Тіра
Сальниця
Серет
ТИВЕРЦІ
Бог
Марош
Олешє?
СУРОЗЬКЕ МОРЕ
Тмуторокань
Кубань
КАСОГИ
Дін
Саркел?
Ітиль
ХОЗАРИЯ
Селендер
Корсунь
РУСЬКЕ МОРЕ

Пояснення до мап.

Перша мапа має служити ілюстрацією до звісток античних джерел про кольонізацію нашої території; ми маємо тут головно дві хронольогічні верстви — ґеоґрафію Геродота, і звістки Страбона та Птолємея; для розріжнення, етноґрафічні назви Геродота підкреслено синім штрихом. Розміщенне народів, розуміть ся, тільки приблизне, особливо скитських племен Геродота.

Друга мапа подає розміщенне східно-словянських і сусідніх племен на підставі Найдавнійшої літописи й иньших джерел в IX—X в., перед тими пертурбаціями, які починив в чорноморській кольонізації печенізький рух. Фарбою покрита територія, котру, як можна комбінувати, зайняли українсько-руські племена (полуднева ґрупа східно-словянської галузи) під час найбільшого свого роспросторення, перед пізнійшими кольонізаційними стратами. Розуміть ся, подекуди се означенне тільки правдоподібне, гіпотетичне; кольоровим штрихом означено сумнівні місця та пограничні мішані або слабо залюднені краї. Міста означено ті, що згадують ся або з всякою певностию істновали в X в.

Знаком запитання означені непевні, але правдоподібні місця осад.

ЗМІСТ.

Вступне слово . . . . . с. VII—VIII

I. Вступні уваги . . . . . с. 1—16

Термінольоґія (с. 1). Нинїшня територія (с. 2) і численність українсько-руського народу (с. 3), його лінґвістична приналежність (с. 4), спори про самостійність (с. 4) і дійсна окремішність (с. 5). Історичні зміни в території його (с. 6), фізичні прикмети території (с. 6—8) і вплив їх на кольонїзацію (с. 9); кольонїзаційні флюктуації (с. 10), їх значінне (с. 11). Основні принціпи досліду української історії — перевага внутрішньої над зверхнею (с. 13), відносини ґльотики й археольоґії до історії (с. 13—4), поділ на періоди й загальний проспект праці (с. 15—6).

II. Українсько-руська територія перед словянською міґрацією. В додатку: Рух азійських племен під час словянського розселення . . . . . с. 17—142

Археольоґічні слїди житя на українській території:

Українсько-руська територія в останніх ґеольоґічних формаціях (с. 17). Початки людського житя (с. 18), і слїди ділювіального чоловіка на Україні (с. 19), важнїйші стації (с. 20), палєолїтична культура (с. 20), звичайний поділ палєолїтичної культури і непевність його що до України (с. 21). Неолїтична культура (с. 22); важнїйші огнища її — осади київські (с. 23), середнього Подніпровя (с. 24) й иньші (с. 25). Неолїтична техніка (с. 25) і господарство (с. 26); духовий розвій (с. 27); похоронні типи (с. 30); „передмікенська культура“ (с. 31); антропольоґічний тип людности (с. 32). Початки металїчної культури: мідь і бронза (с. 33), питанне про бронзову культуру на Україні (с. 34), її переходовий характер (с. 35); початки зелїзної культури (с. 36), переходові типи (с. 37), похоронні поля (с. 37—8), течія антична (с. 38) і азійська (с. 39), „скитсько-сарматський“ тип (с. 40), ґотський стиль, словянські типи (с. 40), слїди Тюрків (с. 41); антропольоґічний тип людности (с. 41).

Справа етноґрафічної приналежности осадників:

Питанне про індоевропейську правітчину і пра-культуру (с. 42); теорія індоевропейської правітчини (с. 44); „індоевропейська раса“ (с. 46), мішанне типів (с. 47), неґативність результатів для нашої території (с. 47—8). Діференціація індоевропейської родини (с. 48) й виріжненне словянської ґрупи (с. 49). Словянсько-литовська (с. 51)

і словянська прабітчина (с. 56), границя західня — германська (с. 52) і східня-фінська (с. 54), границя словяно-литовська (с. 55). Перші історичні звістки про Словянство, імена (с. 56—7); діференціація Словянства (с. 58); прабітчина українсько-руських племен (с. 59), словянська і українська кольонізація на нашій території перед міґрацією (с. 61).

Не-словянська кольонізація наших країв:

Чорноморські торговельні фактории (с. 62) й грецька кольонізація (с. 63); Мілєт і иньші метрополії (с. 63—4), еволюція кольонізації (с. 64—5). Значнійші грецькі осади: Тіра й її околиця (с. 65), Ольбія (с. 66), Каркіна й Керкініт (с. 68), Херсонес (с. 68) і полудневе кримське побереже (с. 71), Пантікапей (с. 71) і Боспорське царство (с. 72). Грецька чорноморська торговля (с. 74) і промисел (с. 75), культурні впливи їх на чорноморську і дальшу людність (с. 77). Степова людність: перші звістки (с. 78); перекази про Кімерійців (с. 79); міґрація Скитів (с. 81); Геродотова Скитія (с. 82); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 85), культура й побут Скитів (с. 86). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 90), Андрофаґи-Амадоки (с. 91), Мелянхляйни (с. 92), Будини (с. 93). Упадок Скитів (с. 93–4); міґрація Сарматів (с. 94), їх племена (с. 95) і побут (с. 97). Аляни (с. 99), їх останки (с. 101). Тракійська кольонізація, Ґети (с. 102) й Даки (с. 103) римська окупація (с. 104); карпатські народи: Беси, Койстобоки, Карпи (с. 105), їх національність (с. 106); тракійська культура й побут (с. 108); останки тракійської кольонізації — румунське питанє (с. 110). Бастарни (с. 111). Слїди кельтизма в карпатських і дунайських краях (с. 113). Ґотська міґрація (с. 114); Ґоти на Чорноморю (с. 117), і в Дакії (с. 120), їх походи на римські землї (с. 119); Германарих і його леґенда (с. 121).

Турецько-фінська міґрація:

Загальний погляд (с. 123), вихідна точка (с. 124); Хун-ну і Гуни (с. 125), їх етноґрафічна приналежність (с. 126); Гуни в Европі (с. 127), їх похід (с. 128), розбите і міґрація на захід Ґотів (с. 128), їх останки (с. 129). Гунська держава й її упадок (с. 129—130). Болгари (с. 131), їх міґрація (с. 132). Авари (с. 133). Хозари (с. 135), Хозарська держава (с. 136), її упадок (с. 139). Міґрація Угрів (с. 140).

III. Словянська кольонізація українсько-руської території. В додатку: кольонізаційні утрати X в. (міґрація Печенїгів) . . . . . с. 143—211

Велика міґрація:

Слїди роспросторення Словян перед великою міґрацією (с. 143). Велика словянська міґрація (с. 144), роспосторенє на захід (с. 145), в карпатських і чорноморських краях (с. 146), на Балканськім півострові (с. 148) і на середнїм Дунаю (с. 150), її сформованє (с. 151); літописні „Ляхи“ на сходї (с. 152). Українсько-руська кольонізація: Анти і Словяне (с. 153), значінє сього поділу (с. 154), тотожність Антів з українсько-руськими племенами (с. 156), їх історія (с. 157), походи (с. 158), боротьба з Аварами (с. 160).

Східно-словянська кольонізація IX—XI в.:

Північна ґрупа: Кривичі і Новгородські Словене (с. 163), Дреговичі (с. 165), Радимичі й Вятичі (с. 166). Полуднева ґрупа: Поляне

(с. 167), руське ім'я (с. 168). Сіверяне (с. 170), кольонізація Подоня (с. 171), теорія великоросизма Поляни і Сіверяни (с. 174). Деревляне (с. 175), Уличі (с. 176), Тиверці (с. 179), Дуліби (с. 180), літописні „Хорвати" (с. 184). Західня українсько-руська кольонізація — її сучасний вигляд (с. 188); руcько-польська етноґрафічна границя (с. 189), польщеннє (с. 190); Русь над Вислою (с. 193); мішані території (с. 194). Українсько-білоруська границя (с. 195). Закарпатська Русь — словацька (с. 196) й угорська границя (с. 197), Семигород (с. 197—8), Русь на Дунаю (с. 198—9); старинність кольонізації (с. 199), її мішані території (с. 201), її страти (с. 202).

Кольонізацийні утрати X в.: Турецька міґрація (с. 203), Печеніги (с. 204), ослабленнє руської кольонізації на Чорноморю (с. 205), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 207), скріпленнє границь (с. 208), останки руської людности в степах (с. 210).

IV. Культура і побут українсько-руських племен в часах розселення і по нім . . . . . с. 212—325

Матеріальна культура:

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 212). Хліборобство — лінґвістичні вказівки (с. 213), городництво (с. 216) і садівництво (с. 217), історичні й археольоґічні вказівки (с. 218), скотарство (с. 220), дріб, пчільництво (с. 222), археольоґічні й історичні звістки (с. 223), ловецтво (с. 224), рибальство (с. 225). Оброблюванє продуктів: ткацтво й кушнірство (с. 226), гончарство (с. 228), „древоділє" (с. 229), металї (с. 230). Побут: пожива і питє — факти лінґвістичні (с. 230), археольоґічні й історичні (с. 231); одежа (с. 234), житло (с. 237), їзда (с. 239), зброя 239), музичні інстументи й забавки (с. 242).

Торговля:

Найдавнійші слїди торговлї (с. 242), головні напрями найдавнійшої торговлї й культурних зносин — полудневий і східній (с. 243), західній (с. 244); монетні скарби (с. 245). Торговля в часах по великій міґрації: Дніпрова дорога (с. 246), чорноморська торговля (с. 248), Русь в Царгородї (с. 248), звістки про середземельну торговлю (с. 249), предмети руcько-візантийської торговлї (с. 250); торговля з Кримом (с. 252) і степовими ордами (с. 253). Північна торговля (с. 254), торговля з центральною Европою (с. 255). Східня торговля (с. 257), Болгар (с. 258) і Ітиль (с. 259), час розцьвіту східньої торговлї — монетні дати (с. 260—1), предмети східньої торговлї — руський експорт (с. 262), арабський імпорт (с. 264), упадок торговлї (с. 266). Внутрішня торговля й її предмети (с. 267), Київ і головні торговельні дороги (с. 267—8), відносини ввозу до вивозу (с. 268), розвій кредиту (с. 269).

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 269), краніольоґічні факти (с. 270), ноша голови (с. 272), чистота (с. 273). Вдача (с. 274), античні звістки (с. 274), людяність (с. 275), пири (с. 276), війна (с. 278). Релїґійний сьвітогляд (с. 279), боги: Перун і Сварог (с. 280), Даждьбог і Хорс (с. 282), Велес, Сварожич (с. 283), темні сили (с. 284), теоморфізм (с. 284—5); меньші божества (с. 285), культ (с. 286), питанє про людські жертви (с. 288), волхви (с. 290), віра в долю (с. 291). Погляди на

душу (с. 292), похоронні обряди — історичні (с. 293) й археольоґічні факти: паленне (с. 294) й похорон небіжчиків (с. 295); тризна (с. 296), вірування про посмертне життє (с. 297), культ предків (с. 290). Поганський календар (с. 299).

Родина і суспільна орґанізація:

Оповіданнє Повісти (с. 300), форми шлюбу (с. 302), вказівки сучасного весільного обряду (с. 302). Питанне про слїди примітивних форм супружества (с. 304); патріархальний устрій, факти лїнґвістичні (с. 306) і історичні (с. 308); становище жінки (с. 309); вдови (с. 311). Рід (с. 312), ширша родина (с. 313), дворище і посябрина (с. 325). Племя (с. 316). Упадок родового устрою (с. 317). Сїльська громада (с. 318). Город (с. 321), городища (с. 322); городські союзи (с. 323), системи городи (с. 324).

V. Початки Руської держави . . . . . с. 326—425

Завязки полїтичного устрою українсько-руських племен:

Полїтичний устрій в часах розселення (с. 326), власть у Антів (с. 327), ширші орґанїзації (с. 328), термінольоґія (с. 329). Звістки з X—XI вв.: племінний устрій (с. 332), городські волости (с. 334), князї (с 335), становище віча (с. 336), ширші полїтичні орґанїзації (с. 337), Масудієва Валїнана (с. 337—8).

Початки Київської держави:

Київські перекази (с. 339), теорія Повісти временних лїт (с. 340), хитість традиції (с. 342), похибки Повісти (с. 343), поправки новійшої історіоґрафії (с. 344). Початок руського імени (с. 345), початки полїтичної орґанїзації в Київщинї (с. 346), десяточна орґанїзація (с. 347); хронольоґічні границї початків Київської держави (с. 349). Хозарська зверхність (с. 352), здогади про її вплив на полїтичну орґанїзацію Руси (с. 253). Варязькі ватаги (с. 354) й їх значінне (с. 356). Початки київських завойовань (с. 356). Звістки про Русь IX в.: жития Георґія Амастридського (с. 357) й Стефана Сурозького (с. 358), похід 860 р. (с. 358), похід на Табарістан (с. 359), руські посли 839 р. (с. 359) і дипльоматичні зносини 860-х рр. (с. 360). Найдавнїйші київські князї: Аскольд і Дир (с. 361), Олеги (с. 365), каталоґ найдавнїйших князїв (с. 365). Сформованнє Київської держави: схема Повісти (с. 366), ріжні форми залежности від Києва (с. 368), прилученнє земель на Дніпровій дорозї (с. 369), кольонії в фінських землях (с. 371), лївобічні землї (с. 372), Подонє (с. 373), Деревська земля і дальші західнї (с. 375); територія держави (с. 377), союз державних і торговельних інтересів (с. 378).

Хронольоґічний перегляд подій X в.:

Князюванне Олега — традиція (с. 384); похід на Візантию (с. 385), і умови (с. 386), Русь в візантийськім війську (с. 387); походи на каспийське побереже (с. 388), билини про Вольґу й похід на Індийське царство (с. 390). Ігор (с. 391), війни з Уличами та Деревлянами (с. 392), похід на Візантию (с. 393), трактат 944 р. (с. 394) і другий похід Повісти (с. 394—5); похід на каспийське побереже (с. 395), уклад держави за Ігоря й характеристика його (с. 398). Реґентство Ольги — деревська війна (с. 399), леґенди Повісти (с. 400) і сучасні

відгомони (с. 401), подорож до Царгорода й охрещеннє (с. 402), внутрішня діяльність (с. 404), посольство до Отона (с. 405). Сьвятослав — його характеристика в традиції (с. 407), східні походи (с. 408), погром Хозарії й війна на Подоню (с. 409), руcько-печенізькі відносини (с. 410). Болгарська справа — пропозиція Візантії (с. 413), перша болгарська війна (с. 415), Сьвятослав у Київі (с. 416), смерть Ольги (с. 416), поділ руських волостей (с. 417), друга болгарська війна (с. 418), інтервенція Цимісхія (с. 419), руcько-візантийська війна 971 р. (с. 420), облога Доростола (с. 422), згода (с. 423), смерть Сьвятослава (с. 424).

VI. Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира Великого . . . . . с. 426—478

Боротьба Сьвятославових синів: війна Ярополка і Олега (с. 426), утеча і поворот Володимира (с. 427), війна з Рогволдом (с. 428), війна з Ярополком (с. 429). Володимирові походи (с. 430) війна з Вятичами, Радимичами й Болгарами (с. 431); склад Володимирової держави (уділи синів) (с. 432) справа західніх земель: прилученнє Забужа (с. 433), західні границі Володимирової держави (с. 436), руcько-польські (с. 437) й инші західні відносини (с. 439). Боротьба з Печенігами (с. 439—440). Руcько-візантийські відносини (с. 440) союз (с. 441); похід на Херсонес (с. 442); шлюб Володимира (с. 443); охрещеннє Володимира (с. 444); час і обставини (с. 445); літописна повість про охрещеннє (с. 446); політичні мотиви шлюбу й охрещення (с. 447); заходи варварських володарів коло візантийського двору (с. 448); леґенда про коронацію Володимира (с. 449); історичні доводи (с. 451). Охрещеннє Руси: християнство на Руси перед Володимиром (с. 454); Варяги-християне (с. 454), заходи Володимира коло христіанізації (с. 455); охрещеннє Киян (с. 456), розповсюдненє християнства (с. 457); християнство на провінції (с. 459). Орґанізація церкви: питаннє про першого митрополіта (с. 460) і місце митрополії (с. 461); епископські катедри (с. 463); дотація церкви (с. 464). Инші культурні заходи Володимира (с. 465), візантийська штука (с. 466), осьвіта (с. 467), монета (с. 468). Значіннє звороту Володимира до Візантії (с. 469), ретроспективні оцінки візантийських впливів (с. 469—470). Инші справи другої половини Володимирового князювання: переведеннє династичного звязку (с. 470), праводавство (с. 471), зближеннє з громадою — пири (с. 471—2), зверхня політика (с. 472); боротьба з синами (с. 473). Смерть Володимира (с. 474) і канонізація (с. 474), політичне й культурне значіннє Володимирового князювання (с. 476), книжна (с. 477) і народня (с. 478) традиція про нього.

Примітки . . . . . с. 479—555

1. Палєолітичні находки на Україні й її пограничах 479
2. Находки неоліту в Київі й Київщині 480
3. Похорони з фарбованими (червоними) скелєтами 481
4. Антропольоґічний тип камяного віка на Україні 482
5. Мідь 483
6. Погляди на бронзову культуру в східній Европі 484

7. Похорони з конем і камяні баби 485
8. Антропольоґічний тип ранньої зелізної культури на Україні . 486
9. Індоевропейська правітчина 486
10. Ґоти і Венеди на Балтийськім побережу 488
11. Словянська правітчина 489
12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря 490
13. Література понтийської торговлі Греків 492
14. Література Геродотової Скитії 493
15. Національність Скитів 493
16. Румунське питанне 494
17. Сліди кельтизму 495
18. Східно-ґерманська кольонізація і ґотська міґрація 496
19. Spali 496
20. Rosomoni 497
21. Перша звістка про Ґотів на Чорноморю 497
21. Держава Германариха 498
22. „Дніпровий город“ Ґотів 499
23. Література чорноморських останків Ґотів 501
23* Література про початки Болгар 501
24. Угорська міґрація 502
25. Звістки Повісти временних літ про угорську міґрацію . . 502
26. Словяне за Карпатами і за Дунаєм перед міґрацією . . . 503
27. Текст Йордана про словянське розселенне 504
28. Анти в льонґобардській леґенді 504
29. Антське питанне 505
30. Література давньої східно-словянської кольонізації 507
31. Дреговичі 509
32. „Суличі“ 510
33. Ґіпотеза про Сіверян на Подоню 510
34. Теорія великоросийської кольонізації на Подніпровю . . . 511
35. Література про Уличів 516
36. Література західньої границі української кольонізації . . . 518
37. Рух української людности на польсько-українськім пограничу по переписям 520
38. Сліди Руси в Семигородї 520
39. Література побуту й культури в епоху розселення 522
40. Література монетних находок 524
41. Торговля давньої Руси 524
42. Сучасний український антропольоґічний тип 525
43. Література словянської мітольоґії 528
44. Найвищий бог Словян і соняшні божества (спірні питання) . 529
45. Археольоґічні досліди похоронного обряду 531
46. Шлюб і родинні відносини 532
47. Література родового й задружного устрою 533
48. Початки полїтичної орґанізації 535
49. Бравлин 535
49* Непевні або хибно до Руси прикладані звістки з VIII—IX століть 536
50. Похід Руси на Царгород в 860 році 539
51. Трактат 907 р. і література руcько-візантийських дипльома-

тичних зносин X в. 540
52. Джерела й література походу 941 р. 541
53. Уривки Газе („Записка грецького топарха“) 542
54. Джерела й література болгарських і грецьких війн Сьвятослава й спірні питання їх 544
55. Хронольоґія подій від смерти Сьвятослава до князювання Володимира в Київі 547
56. Червенські городи й літописні „Ляхи“ 549
57. Візантийсько-руський союз за Володимира 550
58. Охрещеннє Володимира 552
59. Мономахові реґалії 554
60. Перший руський митрополит 554
61. Руська монета 555

Екскурси: I. Найдавнійша літопись . . . с. 556—578

Верзії й кодекси Найдавнійшої літописи (с. 556). Традиція про Нестора (с. 557). Огляд студий над літописю (с. 557—8). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 559), її новгородська верзія (с. 560), початкова редакція (с. 561), час написання її (с. 563), дальші редакції Повісти і Найдавнійшої літописи (с. 564), час їх (с. 565), питаннє про редакторів (с. 566). Джерела Повісти (с. 567), джерела Найдавнійшої літописи: письменні (с. 568), джерела хронольоґії (с. 570), устні джерела (с. 572); редакторська робота (с. 573); екстраваґанції компіляцій (с. 574). Бібліоґрафія: видання літописей (с. 575), література Найдавнійшої літописи (с. 576), літописних збірників і компіляцій (с. 578).

II. Норманська теорія . . . . . с. 579—602

„Повість“ як вихідна точка (с. 579); історія норманізму — XVIII вік (с. 580), Еверс і скептики (с. 581), Поґодін і Кунік (с. 582), Костомаров і Ґедеонов (с. 583), Іловайский і пря 70-х рр. (с. 584), Кунік і Томсен (с. 584), ґотська теорія (с. 587) і ґотська епоха (с. 588), новійше оживленнє норманізма (с. 589). Значіннє норманізму (с. 590). Його історичні докази: Бертинські аннали (с. 591), ібн-Катіб (с. 592), диякон Іоан (с. 593), Ліудпранд (с. 594), Симеон Льоґотет і Ібрагім ібн-Якуб (с. 595). Фільольоґічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 596), імена особисті (с. 597), технічні слова (с. 598). Иньші докази (с. 599). Вивід руського імени (с. 601).

Пояснення скорочених цитат . . . . . с. 603—604
Важнійші похибки . . . . . „ 605—606
Показчик імен і річей . . . . . „ 607—616
Мапи: Кольонізація східньої Европи до III в. по Хр. . . . . „ 617—618
— Східно-словянська кольонізация з часів сформования Руської держави . . . . . с. 619—620
Пояснення до мап . . . . . „ 621
Зміст . . . . . „ 622—628

17 стр
ПРОВЕРЕНО
С/Ф. № 87

2000 g

133819

В 1.147/1
1

Грушевський
Історія
України-Руси.

I
До початків
XI в.

